

PO DRUGI PUT
ROĐENI ZAPISI O
TRINAESTOJ
UDARNOJ NARODNO
OSLOBODILAČKOJ
PROLETERSKOJ
BRIGADI
RADE KONČARA
Mato Horvatić

Mato Horvatić rođen je 1918. godine u Slavonskom Brodu gdje polazi gimnaziju. Godine 1941. prekida studije i iz Zagreba se vraća u Slavonski Brod. Kao član SKOJ-a aktivan od 1936. godine. Pripadao je brodskoj SKOJ-evskoj organizaciji. Krajem 1941. godine hapšen zbog ilegalne djelatnosti u Slavonskom Brodu. Po izlasku iz zatvora odlazi u partizane. Od osnivanja Prvog proleterskog bataljona Hrvatske (svibnja 1941.) rukovodilac je njegove partijske organizacije, a zatim rukovodilac partijske organizacije u XIII proleterskoj brigadi »Rade Končar«. Pred kraj rata komesar brigade »Braće Radić«. Poslije rata (1948.) preveden u rezervu u činu pukovnika i odlazi na rad u diplomatsku službu. Za vrijeme službovanja u Parizu, Londonu i Pragu bavi se izučavanjem radničkog pokreta zapadne Evrope. U to vrijeme objavljuje nekoliko radova na spomenutu temu, surađuje u nekoliko časopisa. Godine 1963. biran je za člana Predsjedništva i za sekretara Saveznog odbora SUBNOR-a. Istovremeno je predsjednik Savjeta za njegovanje revolucionarnih tradicija. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. godine, Ordena bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem i drugih odlikovanja.

»...Kada sam prvi put čitao, još u rukopisu. Zapise o XIII proleterskoj brigadi 'Rade Končar' autora Mate Horvatića osjetio sam da je to ono što sam zajedno s mojim proleterima doživljavao za vrijeme rata. Svidjelo mi V se što ^e o tim običnim ljudima piše s' ljubavlju, istinito, upravo onako kako su oni svojom hrabrošću i žrtvama zaslužili: da se piše «

Beograd, 22. IV 1976.

General pukovnik Milan Zeielj

»...Zapisi o XIII proleterskoj »Po drugi put rođeni« Mate Horvatića, predstavljaju jedno novo i značajno štivo o temi rata i revolucije naroda 'i narodnosti Jugoslavije. Pisano je jezikom dostupnim i današnjoj omladini i ratnim generacijama... «

Beograd, 22 IV 1976.

General pukovnik Dušan Pekić

» . . . Valjda je najveća vrednost ove knjige u tome što se pored uspješnih borbi opisuju i neuspjesi, porazi... neprijatelj je često bio i vojnički i po naoružanju u prednosti. Trebalo je mnogo učiti ratnoj vještini na bojnopolju da bi se protivnika pobijedilo. A za to su bile potrebne velike žrtve ... «

General pukovnik Ante Banina

» . . . Ova knjiga počiva na sigurnim historijskim podacima, a istodobno i sama ih nizom detalja upotpunjuje i kao cjelina predstavlja dragocjen izvor za dalja istraživanja. Upravo ta povezanost literarnog i historijskog daje posebnu draž ovom tekstu i čini ga sasvim nestereotipnim...«

Beograd, 19. V 1975.

Franjo Biljan, historičar NOR, direktor Arhiva Jugoslavije

*Centar
za kulturnu djelatnost
Saveza socijalističke
omladine Zagreba*

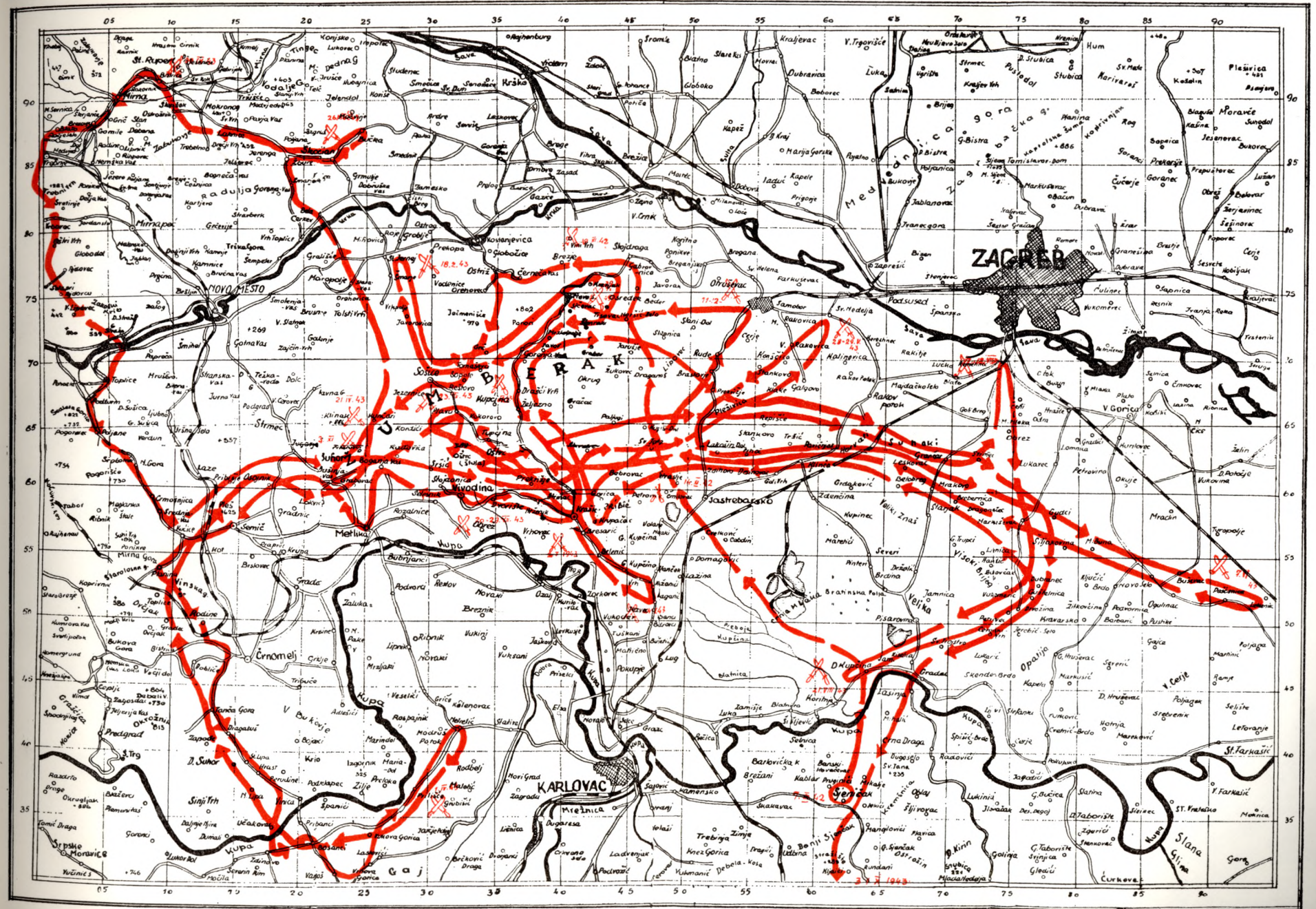
Glavni i odgovorni urednik
Nikola Đuretić

Zagreb, 1976

PO DRUGI PUT ROĐENI

Mato Horvatić *Zapisi o Trinaestoj
udarnoj
narodnooslobodilackoj
proleterskoj brigadi
Rade Končara*

PREGLED OPERACIJA XIII. PROL. BRIGADE OD 7. XI. 1942. DO 31. X. 1943. NA PODRUČJU ŽUMBERKA

Ceste
 Železnice
 Rijeka
 Maršruta
 Mjesta gdje je brigada vodila borbu
 Mjerilo 1:200.000

Uvod

Kao i većina jedinica Narodnooslobodilačke vojske, i Trinaesta proleterska brigada Rade Končara bila je osnovana od mladih ljudi koji su u prvim danima rata dobrovoljno pošli u partizane. Prosjek njihove starosti nije bio veći od osamnaest-devetnaest godina. Može se reći da se oni ni po čemu nisu razlikovali od svojih današnjih vršnjaka. Jedino, bio je rat i različite su bile životne okolnosti.

To nisu bili, da tako kažem, junaci bez straha i mana. Voljeli su život kao što ga vole svi mladi ljudi. Kad nije pucalo, nalazili su vremena za zabavu, pjesmu, igru. Znali su se i šaliti i svađati. I griješiti su znali. Voljeli su svoju zemlju i dobro tukli neprijatelja. Vjerojatno su kao i svi vojnici — osjećali strah pred svaku novu bitku.

Eto, o tim običnim ljudima, mojim ratnim drugovima — borcima i starješinama Trinaeste proleterske govorim na stranicama ove knjige.

Nadam se da će mi čitaoci, posebno pripadnici Trinaeste proleterske, oprostiti što nisam dospio spomenuti sve one divne likove boraca, mrtve i žive, koji su zaslužili da nikada ne budu zaboravljeni. To nije bilo moguće iz razumljivih razloga, kao što nije bilo moguće opisati čak ni sve najvažnije bitke koje je brigada vodila.

Moram priznati da sam se ugodno iznenadio kad sam pregledavao arhivske materijale. Očekivao sam da ću naći samo pokoji dokument sačuvan iz rata. Međutim, Brigada ne samo da se dobro tukla i sudjelujući u mnogobrojnim borbama prošla gotovo cijelu Jugoslaviju; ona je za sobom ostavila i ogroman broj dragocjenih dokumenata izvorne vrijednosti: to su brojne naredbe, zapovijesti, vojno-operativni, politički i partijski izvještaji, a i mnogi drugi dokumenti.

Čitajući taj vrijedni materijal osjećao sam kako mi se pojedini događaji i likovi postupno vraćaju u sjećanje. Činilo mi se da se preda mnom počeo odvijati stari i već isprekinuti film iz narodnooslobodilačke borbe, film u kojem uloge igraju meni poznati i bliski ljudi...

Stavljajući sjećanja na papir nastojao sam ne samo sačuvati ponešto od atmosfere, ratnog drugarstva i stvarnog ljudskog tih partizanskih dana; želio sam također pridonijeti osvjetljavanju nikada dovoljno poznatih motiva koji su tada, u danima jednog ne običnog rata, pokretali ljude na velika djela, i na taj način dati svoj prilog odgovoru na pitanje: kako su ti mladi ljudi, koji u najvećem broju slučajeva nisu ni vojsku služili, smogli toliko srca da se uhvate u koštac sa svom onom ogromnom neprijateljskom silom i tehnikom.

Zametak Trinaeste proleterske brigade bila je četa. O stvarujući Titovu ideju, Glavni štab Hrvatske — na čijem su čelu bili Vladimir Bakarić i Ivan Rukavina — izdao je naređenje da se u raznim krajevima Hrvatske, pored drugih partizanskih četa, formiraju i proleterske. I one su bile osnovane već u ožujku 1942. godine. Jednu su sačinjavali borci iz Dalmacije i Like, drugi borci s Korduna i Banije, među kojima bijaše i dobar broj omladinaca iz Zagreba, Karlovca i nekih drugih mjesta, treću borci iz Hrvatskog primorja i Gorskog kotara. Mahom su to bili već prekaljeni vojnici iz raznih partizanskih odreda koji su se dobrovoljno javljali u proleterske jedinice.

Prvih dana svibnja proleterci su se sastali u ustaničkoj Korenici, na oslobođenom dijelu Like. I tako je od ove tri čete 7. svibnja 1942. formiran Prvi proleterski bataljon Hrvatske.

Polu godine kasnije, nakon dugih marševa i mnogih borbi u Lici, Dalmatinskoj zagori, Gorskom kotaru, Hrvatskom primorju, Kordunu i Zumberku kod Zagreba — iz Proleterskog bataljona i Žumberačko-pokupskog odreda rodila se Trinaesta brigada ...

Prihvaćajući se pisanja, ove nimalo lake obaveze na koju me neprekidno tjerovalo u prvom redu nešto iznutra, našao sam se pred dilemom: koliko ići u širinu, da li govoriti, može li se govoriti— samo o Brigadi. Prevladala je

konceptija: kao što ni Brigada na svom putu nije bila izolirana jedinka, tako se ni danas, kad taj njen put pratimo, ne može o njoj govoriti odvojeno od svega onoga što se događalo i što je utjecalo na njen razvitak. Napokon, i samo je stvaranje proleterskih jedinica imalo — pored svih ostalih — i zasebne, i te kako važne razloge koji nisu bili samo u granicama naše zemlje. Narodnooslobodilački rat svih naroda koji su živjeli na tlu Jugoslavije, posjedovao je od samog početka značaj socijalističke revolucije.

Rat je bio surov kao što je bio surov i okupator koji ga je nametnuo našoj zemlji. Da bi obranio svoj dom i učinio ga poslije rata ljepšim, trebalo je da se čovjek navikne na surovosti. Ipak, ni surovost ni osveta nisu vodile naše borbe u ovom pravednom, oslobodilačkom ratu. Znalo se: što više neprijateljskih vojnika bude izbačeno iz stroja, što više bude zarobljenog ili uništenog njegovog oružja — to će se rat brže završiti i manje će biti žrtava. I kao što se danas radujemo svakoj novoj školi, cesti, tvornici, novom stanu ili sportskom igralištu, tako smo se tada radovali svakom uništenom neprijateljskom vojniku i zaplijenjenom oružju. Govorili smo: toliko će biti manje okupatorskih i kvislinških vojnika i oružja na drugim ratištima u našoj zemlji, na Istočnom bojištu i ostalim ratnim poprištima.

Čini mi se da je ovdje mjesto da izrazim svoju duboku zahvalnost ratnim drugovima koji su mi, čitajući ovaj tekst još u rukopisu, pomogli svojim savjetima i primjedbama.

PRVA KNJIGA

Prvi proleterski bataljon Hrvatske

I.

Proleter i se okupljaju

Susret s Martinom

Prvi put sam sreo proletere na Kordunu, par dana nakon stvaranja Kordunaške proleterske čete. Dogodilo se to zadnjih dana ožujka u selu koje se zvalo, čini mi se, Kestenovac. U to su vrijeme ustaše poduzimali opsežne operacije protiv kordunaških partizana.

Proleter i su upravo bili stigli i još su stajali u stroju. Sjećam se s kolikim sam ih ushićenjem gledao. Na kapama su im se isticale petokrake sa srpom i čekićem, obilježjem koje su mogle nositi samo proleterske jedinice. Za razliku od drugih partizana, proleter i su bili dobro i gotovo podjednako odjeveni. Počeo sam ispitivati njihova lica ne bih li prepoznao bar jedno meni znano.

— Martine, jesi li to ti? — radosno poletjeh u zagrljaj plavokosom, čvrsto građenom borcu koji je sam bio zakoračio prema meni. Uz novu uniformu, o Martinovu sam pojasu zapazio veliki njemački pištolj i dvije bombe. — Gle, gle... Pravi si vojnik! — ote mi se glasno.

— Pusti to... Reci radije što radiš, kako si? — prekine me Martin kojega nisam vidio gotovo dvije godine.

— Kako vidiš, živ sam i zdrav — odgovorih. I dok mi pogled još uvijek bijaše prikovan za Martina Moj mira i njegov veliki pištolj, Martina — borca tek formirane proleterske čete — moje se misli vraćahu u ne tako davnu prošlost.

Upoznao sam ga na jednom skojevskom sastanku u Zagrebu. Upravo je bio počeo štrajk u učiteljskoj školi i Martin je prisutne obavještavao o mogućnosti solidariziranja njegove srednje obrtne škole sa štrajkašima.

Zatim, nije prošla ni godina dana otkako je Martin, sada već ilegalac u okupiranom Zagrebu, u Istarskoj ulici

pucao u ustaškog agenta koji ga je pokušao legitimirati.

— Čuo sam za tvoj podvig u Zagrebu.

Martin se samo nasmijao. Skroman i škrt na riječima kad se radi o njemu, izazvao me da ga zapitam kako je uopće ostao živ.

— Što da ti pričam... Pa nije to bilo ništa osobito...

— govorio je brzo kao i uvijek, a njegove su kratke rečenice odisale nekom njemu toliko svojstvenom vedrinom.

— Kad me je onaj pokušao legitimirati, izvadio sam pištolj i počeo pucati. A u pucnjavi se, znaš, čovjek zanese i zaboravi na sve oko sebe ... Bio sam lakše ranjen i na sreću ili nesreću zaboravio posljednji metak sačuvati za sebe. Tako su me, eto, uhvatili.

Znao sam otprilike što se zatim odigralo:

U besvjesnom su ga stanju odveli u zloglasni ustaški zatvor nazvan »Sing-sing«. Prije nego što su ga bacili u ćeliju, ostavili su ga trenutak bez stražara. Martin je to iskoristio i pobjegao. Onako ranjen dočepao se vinograda na Ksaveru, pronašao i sklonište i vezu, a kad mu je rana zacijelila, prebacio se u partizane.

Dok smo razgovarali, osjećao sam na sebi Martinov pogled. Učinilo mi se da u njemu nazirem nešto kao sažaljevanje. Da, na meni je bilo građansko odijelo, bio sam bez puške, i tek sam za pojasom nosio neki bijedni pištolj. Po prvi put osjetih da mi je teško što sam politički radnik »na terenu«, a ne vojnik u jedinici.

Dugo smo još razgovarali o zajedničkim drugovima iz predratne zagrebačke skojevske organizacije, posebno o onima iz srednjoškolskog rukovodstva.

Gdje je Buba Jančić ... Što je s Vlkovom ... Kako je Cvija iz muzičke, i je li u životu Trinaestić iz škole za gluho-nijeme ...

Kao nekakav zaključak meni se i tada i uvijek poslije nametala misao: »Trebalo je moći podnijeti surovi život ilegalnog rada, teror, policijske istrage ... Kako su to divni ljudi bili!«

Tek mnogo poslije susreta s Martinom saznao sam da je on u vrijeme kad je pucao na ustaškog agenta, bio član Gradskog komiteta Skoja, te da je po zadatku Rade Končara, člana Politbiroa CK KPJ, kao stručnjak za radiome-

haniku osposobio za rad prvu partizansku radio stanicu u Jugoslaviji. Tek poslije rata je objavljeno da je počela raditi mjesec dana prije Hitlerova napada na SSSR, te da je bila smještena u Ivice Ožegovića, nekompromitiranog aktiviste u Zagrebu.

Emisije su počinjale u devet sati uvečer s riječima:

— Ovdje radio stanica Komunističke partije Hrvatske...

Nakon vijesti koje nisu smjele dugo trajati, emisije su završavale antifašističkim pozdravom: »Smrt fašizmu — sloboda narodu!«

Po prvi put izgovoren u eter, pozdrav »Smrt fašizmu

— sloboda narodu!« postao je geslo borbe koju su prihvatili svi čestiti rodoljubi.

Zahvaljujući susretu s Martinom i ja poželjeh stupiti u proletere. I doista, ta se moja želja ostvarila brže nego što sam mogao i zamisliti. Malo, zatim, naime, stao sam pred Srećka Manolu koji je također bio došao sa Četom. Martin mi je prije toga rekao da se obratim upravo njemu, jer je on u ime Glavnog štaba osnovao Kordunašku proletersku čet, pa jedino on može odlučivati...

Iduće noći Četa je krenula u svoju prvu borbu. Malo je bilo onih koji su znali da je to bilo i moje prvo vatreno krštenje.

Vatreno krštenje

Krenuli smo u noć u koloni po jedan.

— Noćas ćeš i ti dobiti pušku, a nadam se i uniformu — rekao mi je tiho komesar čete Herman Furlan, radnik iz Duge Rese. Taj ozbiljni čovjek od nekih trideset godina djelovao je umirujuće poput roditelja. Onaj njegov blagi smijeh i briga za mene — novajliju, zajedno sa činjenicom da je dobro poznao mog starijeg brata Ivicu s kojim je djelovao u istoj organizaciji u Dugoj Resi, učinili su da sam ga odmah zavolio.

Pogledao me onako mršavog i visokog kao da utvrđuje veličinu uniforme koju bi trebao dobiti iz vojnog skladišta.

— Kako to misliš? Pušku ... uniformu — zapitah.

— Idemo na Siću!

U tom se trenutku sa čela kolone šaptom prenijela naredba: »Najveća tišina!«

Očito smo se približavali položaju odakle je trebalo izvršiti juriš na uporište.

Iznenada se čelo kolone zaustavi, a trenutak kasnije odjeknu pucanj iz puške. Tek kasnije sam saznao da smo bili naišli na mrtvu stražu neprijatelja. Pucanj je bio znak za uzbunu u uporištu. Meni tada još nije bilo jasno da je naš pokušaj iznenađenja propao.

Odjeknu naredba da se razvijemo u streljački stroj. Trčecim korakom pojurismo prema gornjem rubu kose odakle je trebalo izvršiti napad. Pred nama se u polumraku, na pozadini snježne bjeline, ocrtavala zgrada u kojoj su bili ustaše i oružnici.

Bio sam sav u groznici, što od hladnoće, što od straha.

Neprijatelj još uvijek nije pucao. No upravo u trenutku kad je u blizini, u središtu streljačkog stroja, odjeknuo povik: »Juriš proleterii!«, plotunska vatra iz zgrade i rovova zasuo cijeli prostor. Dugi rafali mitraljeza miješali su se s puščanom paljbom.

Neprijateljska vatra prikova nas uz zemlju. Dio stroja u kome sam bio i ja, našao se na brisanom prostoru, i to još na snijegu koji je počeo padati te večeri. Nisam shvaćao da li su vatru otvorila naša krila, ili je to neprijatelj krenuo u protujuriš. Iznad glave su mi zviždali meci. Znao sam da metak koga čuješ ne pogađa. Ali odmah poslije toga meci počеше prštati po zemlji, sasvim blizu nas. Onako tamni na bijelom snijegu bili smo odlična meta protivniku. No nije bilo nikakva naređenja ni na juriš ni za povlačenje. A ja sam u svakom zvižduku metka osjećao smrt. O, kako u tom trenutku nisam ništa znao o ratovanju!

— Zašto ne jurišamo ili se ne sklanjamo u zaklon!? — zamalo ne kriknuh obuzet strahom, ali se na vrijeme postidjeli.

U tom trenutku začuh vrisak. Okrenuh se. Borac koji je ležao tri-četiri koraka desno od mene, naglo se propne — upravo onako kako se to vidi na filmu — a onda padne. Odjekne glas Seke Bulat:

— Ovamo, drugovi, da izvučemo Bosnara!

Trgoh se i počeh puzati prema ranjeniku. Prevukosmo ga u mrtvi ugao, u šumarak, odakle je naša četa došla.

Stajao sam ukočen. Bosnar, tramvajski radnik iz Zagreba, bio je mrtav. Nisam ga ranije poznavao. Tada zapazih da u ruci držim pušku; ne pušku zarobljenu od neprijatelja nego Bosnarovu. Pušku mrtvog proletera!

Neprijateljsku posadu u mjestu Siči te noći nismo razoružali.

Rano izjutra, tek što smo bili pristigli u bazu, kad odjekne naredba da se četa hitno spremi za pokret. Nije bilo vremena ni za topli doručak. Intendant je već bio krenuo naprijed da negdje usput, u kojem selu, s tek izabranim odbojnicima priskrbi jelo.

Tako je neuspjeli napad na Siču prošao bez analize i kritičkog osvrta. Kao da je nešto ostalo nedorečeno. Cijelog dana za vrijeme marša nešto me tištalo. Jedino što sam shvatio bilo je da za uspjeh nisu dovoljni borci, ma koliko hrabri oni bili. Tada još nisam znao koliko je važno međusobno poznavanje i osvjedočeno borbeno povjerenje između boraca i starješina. Četa je bila tek formirana i mnogo je toga još nedostajalo. Samo, nije bilo vremena da se o tome razmišlja.

Robertova sudbina

— Kamo idemo, čemu tolika žurba? — upitao bi tu i tamo poneko šaptom.

Odgovora nije bilo. Tek kasnije, noću, prostrujala je Četom vijest da su se pojavili četnici i uhvatili komandanta Drugog kordunaškog odreda Roberta Domani ja i komesara Čete Dragu Štajnbergera. Na temelju raznih nagađanja (koja su mi se tada činila konfuznim), razabrah da žurimo prema Plaškom, jer se tamo negdje u blizini talijanskog garnizona nalaze četnici u čijim su rukama naši drugovi. Treba što prije stići i spriječiti ono najgore.

— Četnici nisu slučajno izabrali Roberta i Dragu — govorio mi je u hodu Furlan. — To su predratni komunisti, dobrovoljci u španjolskom građanskom ratu. Robert je us- to i istaknuti partizanski rukovodilac na Kordunu.

Tada još nismo znali, bar ne mi borci, da je četnički napad bio sastavni dio šire akcije čiji su se konci protezali daleko, sve do štaba Draže Mihajlovića.

Robert je bio prvi partizanski komandant koga sam sreo na oslobođenom Kordunu. Zbilo se to siječnja 1942. godine u maloj seoskoj kući u blizini općinskog mjesta Veljun.

Tek je bio završio neki sastanak. Iz zadimljene prostorije pune oštrog mirisa »krdže«, izlazili su ljudi u partizanskim uniformama. Ušao sam i ugledao ugodno lice komandanta. Bilo je to lice vojnika i intelektualca.

Isprativši pogledom drugove, Robert mi se domaćinski obrati:

— Dobro došao ... Kad si krenuo iz Duge Rese?

Istog časa osjetih da je među nama uspostavljen istinski ljudski dodir. Koliko me obradovala dobrodošlica, toliko me ugodno dirnulo spominjanje Duge Rese. Shvatih da veze s neoslobođenim krajevima odlično rade.

»On već zna i kojom sam vezom stigao«, prostruji mi mozgom.

Uđe i jedan partizan sa zdjelom »tople varenike«, kako tamo zovu mlijeko, i žgancima koji su se još pušili.

Dok je sjedao za stol, Robert me pogleda s toplim smiješkom. Shvatih kako me poziva da progovorim.

Što, da mu pričam o svom prebacivanju iz Duge Rese? Pa kakvog to značaja može imati za njega?

— Hajde, pričaj mi kako si stigao, je li s vezom bilo sve u redu? — upita me pogađajući o čemu razmišljam. A ja osjetih neodoljivu želju da ispričam, da baš njemu prepričam svoj prvi susret s ljudima slobodnog Korduna.

— S vezom je bilo sve u redu. Jedino sam na drugom punktu, kod Marka Belavića, morao duže pričekati novu vezu...

Sjećam se da sam pričao dugo, ali me on nije prekidao. Pripovijedao sam kako smo s naporom koračali prtinom i proklinjali snijeg koji je baš te zime morao toliko silno zapasti, kako su nam u susret došli seljaci s torbama i zavežljajima, te kako su nas pozdravljali s uzdignutim šakama i riječima:

— Smrt fašizmu, drugovi!

Htio sam da Robert osjeti makar dio radosti što me tada tako duboko prožela. Jer samo prije nekoliko dana tu smo parolu (da, to je za mene tada ipak bila samo parola) ispisivali noću po zidovima okupiranog grada. A ovi su ljudi s njom živjeli... tako jednostavno ... Spoznao sam kako to geslo ne izgovaraju samo umjesto pozdrava, umjesto »dobro dan« ili »pomozbog«, već sam u njihovim riječima osjetio neku iskonsku snagu, snagu pokreta, snagu ove naše borbe, Partije.

Vjerojatno su ti obični ljudi, svakodnevno noseći hranu na položaj, shvatili kakav zadatak obavlja kurir, jer kako bi mi inače jedan od njih nakon pozdrava rekao:

— Dobro nam došao, druže! Sad imamo jednog borca više.

— Da, velik je to narod — reče Robert, a onda smireno nastavi: — Kad ga čovjek upозна, mora ga zavoljeti. Zapravo tek tada shvati njegovu nesebičnost, njegove patnje i spremnost da dade sve od sebe. Ponudio ti je svoj skromni dom, svoju postelju, hranu, pa još uzima pušku u ruke. Tek tada do kraja spoznaš da se imaš za koga boriti, i da nikakve žrtve ne mogu biti prevelike.

Gledao sam Roberta ravno u oči. Govorio je uvjerljivo i strasno:

— Ti ljudi vjeruju Partiji. Svjesni su da ih jedino ona može spasiti od strahota koje vrše okupatori, ustaše i četnici. To svoje iskustvo, na nesreću, oni su dosad već krvavo platili.

Ustajući od stola reče uz osmijeh:

— I tako dobismo još jednog borca.

Zaključih kako je to trenutak da ga zapitam:

— U koju ću četu, druže komandante?

— Polako, najprije se odmori.

— Od čega da se odmorim? — zapitah, odmah dodajući da bih radije u jedinicu nego radio politički.

— Vidjet ćemo. Moram najprije razgovarati s Kotarskim komitetom. Ako nisi previše umoran, pođi sa mnom do odreda.

Robert obuče šinjel. Prije nego je zakoračio kroz vrata, pogleda me.

— Zar ovako? Gdje ti je zimski kaput?

— Što će mi? Pod kaputom imam dva džempera.

— Ne možemo tako. — I on se okrene prema vješalici i skinu dugački domobranski šinjel. — Obuci ga. Vani nije toplo — reče i odmah iziđe.

Da ne bih zaostao, morao sam dobro pružiti korak.

Lako i brzo Robert je gazio kroz snijeg koji je ponovno bio pokrio prtinu. Njegova široka leđa zaklanjala su me od neugodnog vjetra koji je puhao sa čela.

Ubrzo stigismo u neki ogoljeli šumarak. Robert zastane i povuče me za rukav.

— Pogledaj dolje! — pokaza mi naselje pod brežuljkom. Obrisi kuća jedva su se nazirali kroz snježne pahuljice. — To je Veljun. U njemu su ustaše. Opkolili smo ih sa svih strana. Već danima ne mogu do njih ni municija ni hrana. A evo tu, odmah ispod nas, jedan je od naših položaja.

Robert ponovno krene i odmah mi izmakne, jer sam trenutak bio zastao razmišljajući zašto odmah ne napadnemo ustaše, što čekamo... Stigao sam ga kad je on već stajao s nekim visokim partizanom koji ga je izvještavao o borbenoj situaciji (malo kasnije sam saznao da je to jedan od komandira čete što opsjedaju Veljun).

— ... dvije čete su na položaju, a ostali se odmaraju po kućama. Zapazili smo znakove da se neprijatelj sprema na izvlačenje.

— Kane bježati? — upita Robert.

— Ne, nego se probiti.

— A zašto smo onda mi tu?

Ne sačekavši odgovor, Robert požuri na položaj.

Na rubu šume, u jednom rovu obloženom šibljem i slamom, bio je naš teški mitraljez. Odmah do »schwarzlosea« stajao je s uzdignutom šakom visoki i snažni mitraljezac, čovjek okrugla lica.

— Je li ti hladno, Andrija? — upita ga u prolazu Robert.

— Nije, druže komandante.

Dok je komandant obilazio položaj, zadržah se uz teški mitraljez. Prvi put gledao sam ga izbliza.

Eto, o tom čovjeku, o Robertu Domaniju, razmišljao sam kad smo onako naglo pošli u potjeru za četnicima.

Prešavši tridesetak kilometara blatnjava bespuća, Proleterska četa stiže u sumrak do prvog odredišta: u seocu pred školskom zgradom bio je postavljen dugi stol. Na njemu mnogo, mnogo hrane.

Za nepuni sat bili smo ponovno u pokretu.

Razmočen teren i teške vlažne pahuljice snijega, valjda posljednjeg toga proljeća, znatno su usporavali kretanje. Mračna i neprijatna noć nije obećavala ništa dobra.

Životi Roberta i Draga bili su u krajnjoj opasnosti. Trebalo je dobiti bitku s vremenom.

Te noći saznao sam da je u Kordunaškoj proleterskoj četi Vlado Božac, student tehnike iz Zagreba. Pamtio sam da su ga ustaše ljeti 1941. uhapsili i otpremili u koncentracijski logor. I evo gdje ga sretoh! Kao i svi ostali, gazio je blato i trudio se da u potpunoj tami ne prekine vezu.

Nimalo se nije bio promijenio, čak ni sad u uniformi. Njegovoj snažnoj spodobi nekako nisu odgovarali tihi glas kojim je govorio i blaga priroda iz koje je zračila dobrota. I kad je govorio o najvažnijim stvarima, izgledalo je da priča o svakodnevnim sitnicama.

A evo što mi je ispričao te noći za vrijeme pokreta i kratkih predaha:

U Kerestincu pokraj Zagreba, u nekadašnjem feudalnom dvorcu koji su ustaše bili pretvorili u koncentracijski logor, među prvim zatočenicima našli su se istaknuti borci radničkog pokreta. U srpnju 1941. godine komunisti u logoru odlučili su organizirati bijeg. Samo nekoliko dana ranije ustaše su odveli iz logora i strijeljali Božidara Adžiju, Otokara Keršovanija, Ognjena Priču, i još sedam istaknutih komunista. To je bila odmazda fašista za likvidaciju njihova agenta Tiljka, poznatog po surovim istragama nad političkim zatvorenicima, posebno po tome što je kao »živa kartoteka« poznavao mnoge komuniste. Partija ga je bila osudila na smrt i kazna je u pogodnom trenutku izvršena.

Zatočnici u Kerestincu organizirali su udarne grupe i brižljivo razradili plan. U jednoj od grupa organiziranih na

vojničkim principima, bio je i Vlado Božac. Pričao mi je kako je dogovorene srpanjske noći, u točno određeno vrijeme, svaka grupa savladala svog stražara u zgradi. Zadatak je bio precizno i brzo izveden. Pucnjava u logoru ubrzo je umuknula. Zapovjednik logora bio je ranjen, komandir straže zarobljen, pa su i vanjski stražari prestali pucati.

U dvorištu zgrade politički su zatvorenici, spremni za pokret, čekali vezu izvana, ali ona nije dolazila.

S jednim puškomitraljezom i nekoliko otetih pušaka logoraši su otvorili vanjska vrata i nagoni krenuli prema slobodi.

Na žalost, devedeset komunista—zatočenika koji su se uspješno probili iz Kerestince i krenuli prema Žumberku, na svoju nesreću i nesreću za pokret, nisu se mogli dugo održati. Još istoga dana došlo je do neravnopravne borbe s brojnijim i dobro naoružanim neprijateljem. I stvari su krenule naopako. Preko trideset hrabrih ljudi je poginulo, a oko četrdeset ranjenih i iscrpljenih palo je u ruke ustaša koji su ih kasnije strijeljali.

— Samo smo se nas četrnaestorica uspjeli spasiti — završavao je Božac ovu tužnu priču. — Malo zatim smo uspostavili vezu s terenskom partijskom organizacijom i eto nas u partizanima... Moglo bi se reći, dobili smo svaki po još jedan život — nasmijao se Vlado.

Vladimir Božac nije dočekao oslobođenje. Poginuo je u lipnju 1944. godine u Bosni. Kao obavještajni oficir Trinaeste proleterske vršio je na čelu jednog voda nasilno izviđanje ceste Gornji Vakuf-Bugojno i upao u njemačku zasedu.

Vjerojatno nitko ne zna kako se to točno odigralo, ali su svi nađeni tragovi svjedočili da se Vladimir hrabro borio i da se nije dao živ u ruke neprijatelja.

Još jedan nadgrobni humak poginulog borca Trinaeste proleterske osvanuo je tih dana u bosanskim vrletima.

Kad god se sjetim svog druga iz školskih dana, dobrog čovjeka Božca, preda mnom se pojavi njegov lik, onaj njegov posljednji pogled prije polaska na zadatak. I uvijek se ponovno pitam, nije li u njemu zatitrao znak oproštaja.

Te smo mučne noći, u potjeri za četnicima, polako napredovali. Prešavši tko zna koliko još kilometara po onom bespuću, stigismo nešto prije zore do prilično visokog brda pokrivenog borovom šumom. Na zapovijed Srečka Manole Četa je zalomila i u streljačkom stroju počela se metar po metar uspinjati prema vrhu.

Svanjivalo je, i desno dolje u ravnici počelo se nazirati neko naselje, vjerojatno Plavča Draga.

Kad smo se približili samom vrhu, na kome se pružala visoravan pokrivena rijetkom borovom šumom, pri prvoj su se jutarnjoj svjetlosti jasno o crtale kamene stijene i drveće pokriveno kapama snijega, prirodni zakloni za one koji su se te noći skrivali pred nama ...

Učinili smo još nekoliko stotina koraka i zastali. Neposredno pred nama ukazalo se skrovište napravljeno od posječenih stabala borova, grmlja i sijena. Sljedećeg trenutka odjeknulo je naređenje i borci su potrčali spremni da zapucaju. Ali u tek napuštenom i još toplom četničkom brlogu više nije bilo nikoga.

Bitka s vremenom, o kojoj su ovisili životi Roberta i Drage, nije bila dobijena ...

Dan-dva nakon neuspjela pokušaja da se drugovi spasu iz četničkih ruku, Proleterska četa i jedna kordunaška četa iz sastava Robertova odreda, napale su u blizini Plaškog talijansku motoriziranu kolonu. U žestokom okršaju borci kao da su željeli iskaliti svu žuč na okupatoru kome su i na ovom području četnici tako izdašno pomagali.

U borbi koja je trajala nekoliko sati, poginulo je mnogo Talijana a trideset i šest smo ih zarobili. Usto smo zaplijenili šest puškomitraljeza, trideset i šest pušaka i drugi ratni materijal.

Pretraživši nemali prostor, jedan naš vod vratio se s dva uhvaćena četnika. Na jednom od njih bio je Robertov šinjel.

Ni seljaci iz sela na podnožju Male Kapele, ni šuma Pištenik, ni uhvaćeni četnici, nitko nam nije umio ništa reći o Robertu i Dragi.

Tek dvadeset i osam godina nakon one hladne i snijegom zametene proljetne noći u kojoj su netragom nestali nesretni drugovi, njihovi su posmrtni ostaci otkriveni u

doista neobičnim okolnostima. Pretražujući spilje i pećine u ovom kraju, speleolozi su jednog dana naišli na stravičan dokument četničkih zločina — kosture Roberta i Drage ...

Rat kao rat, nikome ne dopušta da dugo tuguje i zadržava se na onome što je bilo jučer, pa i kad se radi o stradanju najboljih drugova.

Krenuli smo u susret novim borbama i događajima. Proletere s Korduna očekivao je sastanak s dvije druge proleterske čete i formiranje Prvog proleterskog bataljona.

Tek mnogo kasnije saznao sam da je za prvog komandanta budućeg bataljona proletera bio, uoči svoje pogibije, određen Robert Domani... I premda nije imao sreću da doživi formiranje, Robertovo će se ime uvijek spominjati kad bude riječ o tom velikom trenutku.

Titova odluka

Datumi, zemljopisna imena i povijesni nazivi obično se teško pamte i rijetko su zanimljivi. U sjećanju ostaju samo značajni događaji, oni koji bitno utječu na daljnji tok zbivanja. Odluka o stvaranju proleterskih jedinica, kao što je to historija pokazala, bila je jedan od takvih sudbonosnih događaja u narodnooslobodilačkom ratu.

A ta je odluka donijeta, na prijedlog Josipa Broza Tita vrhovnog komandanta NOV i POJ, 7. prosinca 1941. u malom sandžačkom mjestu pokraj Nove Varoši. Bilo je to u danima otvorene četničke izdaje, kad je njemački okupator uz njihovu pomoć uspio zauzeti Užice i oslobođeno područje poznato pod nazivom Užička republika, te kad su se partizani s Vrhovnim štabom NOV i POJ morali priremeno povući u Bosnu.

Evo nekoliko povijesnih događaja koji su prethodili Titovoj odluci:

Dok su brojni partizanski odredi oslobađali dijelove zemlje, uništavali okupatore i stvarali novu revolucionarnu vlast, savezničke su radio stanice, govoreći o otporu u Jugoslaviji, veličale četnike Draže Mihajlovića. U emisijama londonske radio stanice, namijenjenim slušateljima u Jugoslaviji, odjeknula bi nakon pozivnog znaka — prvog takta Beethovenove Pete »sudbinske« simfonije — pjesma »spremte se spremte, četnici«. Uz vijest s raznih fronta, emitirane su čudne poruke četnicima. Većinom — šifrirane.

Imenujući Mihajlovića za komandanta tzv. »jugoslavenke vojske u otadžbini« i unapređujući ga u čin generala, jugoslavenska izbjeglička vlada u Londonu ostavlja mu široko odriježene ruke za akciju. General Draža Mihajlović okuplja oficire bivše jugoslavenske vojske i dijeli im visoke činove i funkcije. Pored zapovjedništva za Srbiju, on

formira i četničku komandu za Crnu Goru, a šalje svoje oficire i u druge krajeve zemlje: u Bosnu, Hercegovinu, Liku, na Kordun i u Gorski Kotar kako bi i tamo formirali četničke odrede za borbu — protiv partizana.

Šifrirane poruke dobijene putem londonske radio stanice — kao na primjer: »Sada važi naređenje pod slovom Z« — četnici su počeli pretvarati u surovu stvarnost. Slovo Z značilo je zaklati! Poslije zločina nad Robertom Domanijem, četnici su mučki ubili Marka Oreškovića, člana CK KPJ, koji je bio komesar štaba Grupe ličkih odreda, a zatim Petra Vuksana, komandanta bataljona Prvog ličkog odreda...

Zadnja tri mjeseca 1941. godine, u Hrvatskoj se znatno povećao broj oružanih borbi. U Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju u listopadu su osnovana dva nova bataljona koji kasnije (u prosincu) dobivaju nazive »Marko Trbović« i »Matija Gubec«. Pored Grupe odreda, u Lici se formiraju novi bataljoni: »Ognjen Priča«, »Gavrilo Princip« »Krbava«, Otočački bataljon. U Slavoniji nastaje Slavonski bataljon. Borci s područja Šibenika i Zadra osnivaju partizansku čet, a u okolici Knina nastaje Kninski bataljon. Sa ciljem koordinacije oružanih akcija, u Dalmaciji se stvara zajednički štab po ugledu na štab Grupe odreda u Lici. Na Kordunu i Baniji se (krajem listopada) u duhu Stoličkih odluka reorganizira šest vojnih rajona i formira šest bataljona.

Listopad, studeni, prosinac 1941. bili su na Istočnoj fronti puni dramatičnih događaja. Na južnom odsjeku njemačke snage nakon Orela, Harkova, Rostova i Odese zauzimaju Kerč na Crnom moru s istoimenim gradom.

Na moskovskoj fronti otpočinje nova njemačka ofanziva. Žestoke borbe vode se na vanjskim prilazima glavnom gradu. U Moskvi je zavedeno opsadno stanje, a sovjetska vlada i strana diplomatska predstavništva sele na istok, u Kujbišev. »Nad Sovjetskim savezom nadvila se smrtna opasnost«, piše Staljin Churchillu zahtijevajući da se pored pomoći u ratnom materijalu koji je već počeo stizati, u Evropi hitno otvori druga fronta.

Jugoslavenska izbjeglička vlada u Londonu uspostavlja uz pomoć britanske vlade diplomatske veze s vladom SSSR.

Sedamnaestog studenog zatražio je poslanik izbjegličke vlade u Kujbiševu od vlade SSSR da privole jugoslavenske partizane da se potčine Draži Mihajloviću. Nekoliko dana kasnije u Memorandumu britanske vojne misije podnijetom sovjetskoj vladi naglašava se da Velika Britanija smatra Dražu Mihajlovića jedinim mogućim vođom u Jugoslaviji.

U to doba glasovi o oružanom ustanku u Jugoslaviji dopiru u mnoge krajeve okupirane Evrope. No vjerojatno nikada ranije u povijesti jugoslavenskih naroda nije bilo potrebno toliko napora da istina o tome tko se u toj zemlji u stvari bori protiv okupatora i tko vodi tu borbu, dopre u svijet, do cjelokupne antifašističke javnosti. Ili se istina nije znala, ili se onaj tko je tu istinu trebao znati, pravio da ništa ne zna. Umjesto o partizanima i Titu, radio stanice svih savezničkih zemalja govorile su u to doba, i još dosta dugo poslije toga, o četnicima i Draži Mihajloviću.

Dok saveznički krugovi pretvaraju izdajicu Dražu Mihajlovića u tzv. »vođu otpora«, zapovjednik njemačkih oružanih snaga feldmaršal Wilhelm Liszt, izvršno znajući tko mu je saveznik a tko protivnik na tlu Jugoslavije, s njemačkom preciznošću planira likvidaciju Titovih partizana. Četvrtog studenog 1941. zapovjedi svojim komandantima u Jugoslaviji da smjesta poduzmu kombinirane operacije protiv Titovih partizana kako bi se ugušili ustanci u Srbiji i Hrvatskoj.

Njemačke jedinice i četnici ponovno su 29. studenog okupirali Užice i veliki slobodni teritorij — šezdeset i šest dana nakon što su partizani u srcu Hitlerove okupirane Evrope osnovali slobodnu Užičku republiku. No to nikako nije kraj ustanka. Nakon povlačenja u Sandžak, dio partizanskih odreda vraća se natrag na svoja područja, a od drugog dijela, koji je spreman da se bori na svakom pod-

ručju na koje ga Vrhovni komandant Tito uputi, formira se Prva proleeterska brigada. Taj prvorazredni historijski događaj odigrao se 21. prosinca 1941. u selu Rudo.

Tih istih dana, vlada Velike Britanije dodjeljuje jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi stotinu tona ratnog materijala i znatnu svotu dolara i funti — kao pomoć Draži Mihajloviću!

Novac, zlato i ratni materijal predstavljaju svakako moćno sredstvo. No za pobjedu ono ne mora uvijek biti dovoljno.

Prosinac prve ustaničke godine donio je radosti i nade i na drugim bojištima. Na Istočnoj fronti počela je željno očekivana i dugo pripremana protuofenziva Crvene armije. Japanske pomorske i zračne snage napale su (7. prosinca) Pearl Harbour i time bez objave ušle u rat sa SAD. Izravno sudjelovanje Amerike u ratu protiv nacističkih snaga »osovine«, značilo je veliko olakšanje za napaćeni svijet.

III

Na tromedi

Prvi put u stroju

Proleterska četa s Korduna zadnja je stigla u Korenicu. Zadržala se kod Plaškog gdje na žalost nije uspjela iz četničkih ruku spasiti komandanta Drugog odreda Roberta Domanija i komesara čete Dragu Štajnbergera.

Ostale dvije čete, dalmatinsko-lička i primorsko-goranska, već su bile u Korenici i njihovi su nas borci s nestrpljenjem čekali.

Pred Korenicom je naša četa malo zastala kako bi borci koliko toliko uredili obuću i uniforme, a zatim smo čvrstim korakom s partizanskom pjesmom na usnama ušli u mjesto.

Korenica je u to doba bila jedno od središta ustanka u Hrvatskoj. U njoj je bilo sjedište vojno-političkog rukovodstva, održavao se drugi po redu oficirski kurs s 90 polaznika, zagrebački su glumci-partizani davali kazališne predstave.

Nepogrešivi vojnički korak i pjesma odmah su privukli na ulicu stanovnike Korenice koji su uvijek radosno pozdravljali svoju vojsku.

Stupali smo u dvoredima i nasmijanih lica uzvraćali pozdrave. Mještani su djelovali smireno, kao da se ovdje još sasvim nedavno nije vodila ogorčena borba s Talijanima, i kao da će Korenica vječno ostati u našim rukama.

Činilo mi se da je na ulici veoma mnogo djece. Većina je na glavama imala kape s petokrakom, a u rukama od drveta napravljene puškice i nešto nalik na mačeve. Po svoj prilici smo ih tog trenutka prekinuli u igri.

Jedan je dječak, nešto stariji od ostalih, pritrčao stroju i počeo stupati ukorak s borcem koji je na ramenu nosio

puškomitraljez. Mališan je čas radoznalo promatrao mitraljez, a čas mahao rukom svojim vršnjacima koji su nas pratili rubom ulice.

Čelu kolone prišao je partizan. Po uniformi bi se reklo da je oficir. Nešto je govorio i rukom pokazivao neku veliku zgradu. Pomislio sam da bi to mogla biti bolnica ili škola. Malo kasnije Četa se zaustavila upravo pred tom zgradom-----

Idućeg dana, u sunčano proljetno jutro, pred velikom zgradom postrojilo se tri stotine i pet boraca i rukovodilaca.

»Prvi proleterski bataljon formira se«, zapisano je u zapovijedi Glavnog štaba Hrvatske, »po naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ, s odobrenjem Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske ...«

Dok smo čekali na svečani trenutak predaje zastave, Vinko Luketa je, praveći se važan kao da sve zna, u povjerenju govorio:

— Bakarić je u Korenici. On će predati zastavu.

Malo dalje dvojica su se prepirala da li je naš bataljon jedini u Hrvatskoj pod izravnim rukovodstvom Glavnog štaba.

— Da sam znao da ćemo čekati... u miru bih doručkovao

— promrmlja Martin.

— Ti i tvoja vječna glad — dobacih mu.

— Ima i gorih stvari — napravi Martin ozbiljno lice.

— Sto?

— Neki bi se željeli vratiti na svoj teren.

— Je li moguće? Kakvi su to proleter...

— Eh, kakvi su ...

Dok je Martin govorio, u sebi sam razmišljao kako ni ja nisam bolji. Napustio sam politički rad na Kordunu da bih se priključio proleterima.

— Što si se zamislio? — trgne me Martin iz razmišljanja.

Nisam mu odgovorio. Izašao sam korak-dva iz stroja koji je postajao sve bučniji i pokušao ga obuhvatiti pogledom.

Uvijek orni za pjesmu, šalu, suncem opaljeni Dalmatinci stajali su izmiješani s prkosnim Ličanima i šutljivim Kordunašima i Banijcima. Velebitom i Kapelom odvojeni

Gorani i Primorci po prvi put su sreli borce iz sjevernijih i njima manje poznatih krajeva. Sada su svi zajedno stajali u stroju Bataljona, raspoređeni po četama i vodovima, očekujući veliki trenutak.

Uto stigoše rukovodioci Glavnog štaba Hrvatske: Vladimir Bakarić i Ivo Rukavina. I dok su komandiri četa prenosili komandu »mirno«, Ante Banina čvrstim vojničkim korakom priđe Bakariću i Rukavini.

— U stroju Prvog proletarskog bataljona nalazi se tri stotine i pet boraca — raportira komandant bataljona.

S nekoliko prigodnih riječi borcima Vladimir Bakarić preda Anti Banini crvenu zastavu s proletarskim znakom

— srpom i čekićem. Upravo u tom trenutku pojavi se iznad naših glava neprijateljski avion. Jedino za što je bilo vremena, a vremena zapravo ni za što nije bilo, to je i učinjeno: začula se naredba da se nitko ne miče s mjesta. Stroj Prvog proletarskog bataljona bio je u tom trenutku najdiscipliniraniji stroj koji se može zamisliti. Ni jednog glasa, ni jednog pokreta... sve dok avion nije nestao iza horizonta....

Proleter iz Dalmacije dobro su poznavali Antu Baninu, predratnog komunistu rodom s otoka Iža, radnika, a sada partizanskog rukovodioca. Njegova se pojava snažno doimala, a posebno smo to osjećali mi koji smo ga po prvi put vidjeli.

Ante Banina će uspješno voditi Bataljon kroz sve borbe do posljednjeg dana njegova postojanja, te se s njime rastati uoči formiranja Trinaeste proletarske brigade. A rastat će se zbog rana zadobijenih u posljednjoj borbi bataljona — prilikom proboja iz neprijateljskog obruča u Zumberku ...

Prilikom svečanog primanja zastave, do Ante Banine je stajao zamjenik komandanta Bataljona Milan Zeželj. Žive naravi, snažan i kao od stijene odvaljen, Zeželj je bio rođeni partizanski komandant. Ličani su ga dobro poznavali iz prvih ustaničkih dana kao borca koji ne zna za strah.

Na čelu četa i vodova stajali su vojni i politički rukovodioci: Stevo Mikšić, Herman Furlan, Boško Žigić, Martin Mojmir, Ante Kursar, Stjepan Hinić, Vaso Todorčić,

Blaž Kalafatić, Rade Milanović, Branko Kresojević, Dinko Šurkalo, Jure Blažević, Stevo Borota, Silvije Filipović, Mladen Bubica ...

Tokom idućih dana i tjedana u bataljon su stizali novi osvjedočeni borci čija su imena čvrsto vezana za borbeni put Prvog proleterskog bataljona i kasnije Trinaeste proleterske brigade: Dušan Pekić, Bogdan Mamula, Ivan Denac, Ilija Popović ...

Sada, u Korenici, u stroju su stajali borci najčešće nepoznati jedan drugome. Ali odsad će ih svaki okršaj i svaki novi dan sve više međusobno zbližavati, otkrivati sve nove i nove njihove osobine. I uopće, u ratu se brže živi, u njemu se drugarstvo stvara i cementira neusporedivo brže nego u miru. U svakoj se borbi otkrivaju novi borci, junaci, koji onda utječu na zbivanja, mijenjaju stvari. Tako se masovno rađaju neustrašivi bombaši, vješti mitraljesci, dobri rukovodioci, jednom riječju: nesebični čestiti ljudi...

Tek što je svečanost bila završena, Bataljon je krenuo u svoje prve okršaje. Stanovnici Korenice ponovno su izašli na ulice da bi pozdravili proletere i crvenu zastavu na čelu bataljona. Začelje duge kolone s mitraljeskom četom i talijanskim mulama natovarenim teškim mitraljezima i municijom, ispratili su uzvicima oduševljenja i radosnim smijehom.

Bataljon je hitao na tromeđu Bosne, Like i Dalmacije. Prvi zadatak, koji je bataljonu dao Glavni štab Hrvatske, bio je da razbije četnike koji su se pojavili na padinama Dinare.

U kombiniranom odredu koji je za tu priliku stvoren, nalazili su se pored Prvog proleterskog, također i bataljon »Marko Orešković« i »Bude Borjan«.

Jovica i Jozo daju živote za Marka

Bio je to prvi dugi usiljeni marš bez odmora. A odmah zatim počele su krvave borbe. Možemo slobodno reći: Prvi proleterski bataljon polagao je svoj prvi ispit.

Trećega dana navečer stigli smo na mjesto određeno maršrutom.

Komandant Banina sazvao je komandire i komesare četa. Rekao im je da sve učine da se borci odmore, da se pobrinu za osiguranje, patrole, dežurstva, jer nije isključeno da četnici nešto pokušaju.

Govorio je mirno, vojnički. Nagnuo se nad specijalku i čitao imena sela u kojima su, prema informacijama, mogli biti četnici. Ako sam dobro zabilježio bila su to sela Radinović, Rončevići... Osobito sam dobro zapamtio sela Golubići, valjda zbog onoga što se tu idućeg dana, 12. svibnja, odigralo.

— Nemojte očekivati bunkere i utvrđenje — nastavio je Ante Banina. — Njih ćemo naći nešto dalje, oko talijanskih uporišta Knin, Bender, Zrmanja i, naravno, uz prugu. Kako znate, tamo su Talijani, osiguravaju željezničku prugu Split—Karlovac. A u ovim selima nadomak pruge, na čukama iznad nje, kreću se četnici.

Neko je dobacio:

— »Djikani«, psi čuvari.

— Da, talijanske predstraže — mirno je dodao Banina.

— Naš je zadatak da u ovom kraju razbijemo četnike i uništimo što je moguće više pruge. Što se tiče četnika — nastavio je komandant tečno kao da čita naredbu — 1. četa, pojačana s dva teška mitraljeza, krenut će ujutro u četiri sata...

Iz nečijih usta začuo se dugi »uh«. Banina kao da to nije čuo. A onda je ostavio specijalku i potražio cigaretu. Tek kad ju je počeo pripaljivati, pogleda odakle je došao uzdah. Mikšić je gledao čas na sat čas u Baninu.

— Mislio sam na četu, ne na sebe — krotko promrmlja komandir 1. čete.

— Spavat ćemo kad završimo zadatak — osmjehnu se Banina. — A u četiri sata, kao što rekoh, zauzet ćemo kotu sjeverno od sela Golubići... Komandir 3. čete neka sam

ocijeni kad treba krenuti. Njegov je zadatak da presiječe odstupnicu četnicima koji će se, vjerojatno, povlačiti prema pruzi i talijanskim bunkerima. Zbog toga valja zauzeti ovu kotu što dominira prilazima pruzi. Je li jasno, druže komandiru?

— Jasno je, druže komandante — odgovori mu vršilac dužnosti komandira Kresojević. — Posve mi je jasno da na zadatak treba odmah krenuti.

— Dobro čitaš sekciju — prekine ga Ante Banina i nastavi: — Druga četa s dva voda pročešljat će ova sela i pri tome posebno voditi računa o stanovništvu. Odnos mora biti korektan, vojnički, bez obzira... — Nije završio misao, nego je samo dodao: — Nadam se da razumijete — i pogledao komesara Martina. — Ova sela treba zaštititi od četničkog utjecaja ...

Još u toku noći počela je pucnjava. Moram priznati da sam se iznenadio. Očekivao sam drugačiju borbu. Ispalo je da za četnicima treba tek tragati, da ih treba izvlačiti iz podruma i sjenika, da ih nigdje nema, a da odnekud pucaju. No nije baš svuda bilo tako. U selu Golubići jedna je četnička grupa pružala otpor i bila razbijena tek nakon višesatne borbe. Dvadesetak četnika je bilo zarobljeno, a isto toliko ih je poginulo. Ostali su se razbježali.

— Gdje vam je vojvoda pop Djujić? — pitali su borci zarobljene.

Šutjeli su. Samo je jedan mladić, za koga se govorilo da su ga na silu uvukli u četnike, davao znakove očima. Silvi je Filipović ga izdvoji.

— Bio je jučer ovdje. Obilazio je kuće i držao neke sastanke. Inače, on vam najviše boravi tamo! — Golobradi četnik pokaza rukom prema Kninu. — Kod Talijana.

U međuvremenu je politički rukovodilac voda Safet nastavio ispitivati zarobljenike.

Kombinirani odred nastavio je progoniti četnike, a zatim su se njegovi dijelovi ustremili na jedan od najvećih željezničkih vijadukta na ovoj pruzi: zvali su ga Bender. U prvom naletu razbijena je talijanska i četnička posada i stvoreni uvjeti za miniranje objekta. Tek kad su se mineri

našli pod grdosijom, ispod njegovih ogromnih betonskih lukova, spoznali su da zadatak neće biti nimalo lak.

Najprije su počeli bušiti rupe, pričali su kasnije, ali je alat s kojim su raspolagali bio toliko primitivan i oskudan da se odmah vidjelo da od rupa za polaganje eksploziva neće biti ništa. Zatim su proučavali mogućnost da eksploziv pričvrste na najosjetljivije, ključne točke. No da bi do njih dospjeli, bile bi im potrebne ljestve od užeta, ili tko zna što.

Uto s mjesta osiguranja dopre žestoka pucnjava. Bilo je jasno da se pojavio neprijatelj. Samo desetak minuta kasnije opazili smo Talijane: nadirali su s oklopnim vlakom i tenkovima. Kao što se moglo očekivati, jedinica koja je osiguravala položaj, nije mogla izdržati.

Razvila se borba u kojoj je poginulo, 35 neprijateljskih vojnika dok smo mi, većinom prigodom povlačenja, imali 12 ranjenih i mrtvih.

Operacije kombiniranog odreda nastavljene su na širokoj fronti. Oslobodili smo Zrmanju uz željezničku prugu i potjerali Talijane cestom što vodi prema Kistanju. Bježeći dolinom rijeke Zrmanje, jedna se grupa Talijana ušančila iza nekog zida što je okruživao par kuća. Tada sam zaključio kako su talijanski vojnici prilično uporni kad su u čvrstom zaklonu, bunkeru. Jednostavno su zatvorili put i mi ih nismo mogli protjerati.

Evo što se toga dana dogodilo:

Komandir Stjepan Mikšić naredio je da se krene u juriš i borci su poletjeli. Ali nisu stigli daleko. Talijanska paljba iza zida bila je toliko snažna da su morali pognuti.

Borac Marko Ulemek jurnuo je zajedno s ostalima, ali je natrčao ravno na talijanski mitraljez. Pao je teško ranjen i tako ostao ležati na ničijoj zemlji. Nesretnik je dugo i bolno jaukao. Kako je strašno slušati jauke ranjenog druga kad mu ne možeš pomoći! To su trenuci koji u čovjeku razapinju savjest.

Talijanski mitraljez nije dopuštao ni koraka naprijed. Pokušao podignuti glavu, a ono kosi. Pokušao puzati — opet kosi! Pribijeni uza zemlju ležali smo tko zna koliko dugo. Onda neko vikne:

— Drži vatru, Jovica će pokušati!

Služeći se sasvim neznatnom prednošću tla, Jovica je puzao metar po metar, približavajući se ranjenom Marku Talijanima s boka. Naša paljba bila je žestoka, ali nije mogla ušutkati talijanski puškomitraljez koji nas je i dalje držao prikovane za tlo.

Vodnik Jovica Zlatar bijaše iskusan borac. Nikome drugome ne bi dopustio ono što je sam učinio. Gledao sam bez daha kako se privlači opasnom mjestu i strahovao da ne napravi samo jedan pogrešan pokret. U tom se času nedaleko od talijanskog mitraljeza javi još jedan. Rafali metaka podigoše oko Jovice prašinu i on osta nepomičan.

Iz štaba Bataljona već su nas pitali zašto ne krećemo naprijed, što čekamo. Komandir Stevo Mikšić, ljut zbog gubitaka a i zbog nervoze koju je stvarao štab, nije prestajao proklinjati. Onda je zaključio kako bi Talijane trebalo dohvatiti zaobilaznim zahvatom s boka.

Samo nešto kasnije jedan naš vod pripuca na Talijane s boka, dok Stevo Mikšić krene s desetinom naprijed. Začas su se privukli Talijanima toliko blizu da su već mogli bacati ručne bombe. No i ovoga puta su Talijani bili iskusniji ili brži. Njihove defanzivne bombe prve poletješe prema nama i tako nas ponovno prikovaše uza zemlju.

Prije nego se Stevo Mikšić dospio baciti na zemlju, jedna mu »limena« (kako smo zvali talijanske defanzivne bombe) eksplodira tik pred nogama. Ni danas mi nije jasno kako je mogao proći gotovo bez ogrebotine!

Za to se vrijeme nekoliko desetaka koraka ulijevo odigravala drama. Glavni junak bio je borac Jozo Sobol. Više nije mogao slušati iznemogli glas Marka Ulemeka pa je krenuo da ga izvuče. Vidješe ga kako je bez riječi krenuo pužući...

Tek smo sutradan uspjeli protjerati Talijane iz njihova zaklona. Kad smo stigli na ukletu ničiju zemlju, ugledasmo potresnu sliku: jedan do drugog, trojica su drugova ležali mrtvi — Marko Ulemek, radnik iz Zagreba, Jovica Zlatar iz Perne s Korduna i nešto dalje Jozo Sobol iz Hrvatskog primorja. Dok smo ih sahranjivali, nije bilo borca bez suza u očima.

I tako jurišajući iz okršaja u okršaj, stigli smo i u neposrednu blizinu Knina. U silovitu naletu napali smo Talijane na cesti, na otvorenu prostoru. U takvim okolnostima oni su sasvim drugačiji vojnici. Počeše se zbijati kao stado, a malo zatim i bježati.

— Drži desno! — vikao je Nikola Skvoza, nišandžija za teškim mitraljezom. Zvali smo ga **Stari** — ta imao je punih trideset godina.

— As ti gospe, ne vidiš li kako ih sičem — javio se Roko Franić, zvani **Barba**, ne skidajući prst sa svoje »brede«.

Potom je uslijedio juriš u kojemu smo slomili posljednji talijanski otpor. Njihova je glavina bježala, ostavljajući za sobom ranjene i mrtve, ali i bateriju od četiri topa...

Trenutak kasnije grupa naših boraca skupila se oko topova. Svaki je pokušavao ubaciti granatu i pucati. Ali očigledno nitko nije pouzdano znao kako se to radi.

— Zar se nitko ne razumije u artiljeriju? — viknuo je netko.

— Čekaj — javi se Juran iz pozadine. — Ja sam služio vojsku. — Prišao je topu i razgledao ga sa svih strana. Dugo je pipkao i na kraju uspio ubaciti granatu u cijev. I top opali! Njegov snažni trzaj obori našeg Jurana na leđa. Začu se razdragani smijeh.

Poslije je već bilo lakše. Granate poletješe put Knina...

Nekoliko minuta kasnije pojavi se komandant Ante Babinina, sav krvav po vratu.

— Alfonzo, Alfonzo! — dozivali su borci.

— Nikada ga nema tamo gdje je potreban — ljutio se Barba uz uobičajeni komentar koji ovdje ispuštamo.

Nije teško pogoditi da se radilo o referentu saniteta, čovjeku na kojeg se vikalo jednako kao i na intendanta.

Alfonzo je svoju bolničarsku vještinu »ispekao« još u bivšoj vojsci. Bio je nadasve dobar čovjek, predratni komunist, rodom iz Vodica kod Šibenika. Već je u ranoj mladosti krenuo »trbuhom za kruhom«. Iz Francuske se neposredno pred rat vratio kao i većina pečalbara — siromašan. Stari borac za radnička prava, prvih se dana ustanka našao u partizanima. Da, o Alfonzu treba reći još nešto: volio je poeziju i sam ponešto pisao. Zatim ono po čemu je bio poznatiji: ubrajao se u trojicu najstarijih drugova koji su »kvarili« starosni prosjek jedinice.

— Nevjerojatno. Tako nešto još nisam vidio — klimao je Alfonzo glavom previjajući Baninu.

I zaista, bila je to neobična rana: metak se zario u vrat ispod jednog uha, prošao pored same kičme i napravio simetričnu izlaznu rupu ispod drugog uha. Rana je zaslužila da uđe u udžbenik ratne kirurgije.

Ne samo što je komandant sam došao zatražiti pomoć, već je tokom previjanja cijelo vrijeme ostao na nogama, iako ga je Alfonzo preklinjao da miruje.

Prije nego ćemo ih pustiti da odu zarobljeni su Talijani stajali postrojeni, u donjem rublju. Za to su se vrijeme naši ekonomski trudili da točno izbroje uniforme, cipele i ostali plijen ...

Operacije kombiniranog odreda trajale su do kraja svibnja. Zatim su bataljoni po zapovijedi Glavnog štaba krenuli svaki na svoj zadatak.

Poslije borbe na Benderu — kod vijadukta se još puškaralo — sreo sam Radu Bulata. Nisam ga vidio još od prvih dana 1941.

U trenutku kad sam ga ugledao, glasno je psovao borce i starješine bataljona »Bude Borjan«, ako se ne varam zbog neorganiziranog povlačenja. Djelovao je nekako starije.

Po uniformi koja mu je lijepo pristajala zaključio sam da je viši vojni rukovodilac. Iz nekoliko riječi koje smo stigli izmijeniti, saznao sam da je oficir pri Glavnom štabu. Nismo mogli ni slutiti da ćemo se uskoro ponovno naći i dosta dugo se boriti zajedno, u istoj jedinici — Trinaestoj proleterskoj brigadi Rade Končara, te da će Rade Bulat postati njen komandant, odnosno vršilac dužnosti komandanta.

U vrleti Velebita

Napuštali smo područje Knina i Zrmanje i za sobom ostavljali masivni lanac dinarskih planina. Iz prvih borbinih okršaja Prvi proleterski se vraćao bogatiji, iskusniji.

Pred nama se pružao divlji Velebit, odnosno njegova južna strana što gleda prema moru. Oštre i gole litice djelovale su zastrašujuće.

Talijanski avioni postali su poduzetniji nego prijašnjih dana. Često su izviđali kako bi ustanovili naše položaje i smjer kretanja. Avioni su, doduše, nekoliko puta nadlijetali našu kolonu, ali bi borci na vrijeme polijegali u kamenjar i ostajali nezapaženi. Najviše je bilo muke s mulama koje su nosile teške mitraljeze. Mule kao mule — nikako da miruju kad je to najpotrebnije.

Nakon dugog marša pred nama se, u podnožju Velebita, neočekivano pojavilo veliko zdanje. Onaj tko je vodio bataljon po ovom kršu i bespuću, znao je kuda ga vodi. Tek kad smo se sasvim približili zgradi, ustanovili smo da je to stari zapušteni manastir u Krupi.

»Kako ljudi uopće mogu živjeti u ovoj divljini bez veze sa svijetom?« pomislih.

Netko je iza mene objašnjavao povijest zabačenog manastira spominjući tursku okupaciju. Premda se historija ne ponavlja, naš su dolazak u ovu pustoš i naša borba protiv ovovremenih okupatora, imali u sebi nečeg sličnog i simboličnog.

Na žalost, nije bilo vremena za odmor, a kamo li razgledanje. Jer tek što se bataljon zaustavio, odnegdje se ponovno pojaviše talijanski avioni. Ovoga puta letjeli su vrlo nisko. Opazivši nas, počeli su bacati svoj teret.

Prve su bombe pale kojekuda. Nastala je zbrka, a zatim su se borci počeli hitro sklanjati u šumarak i kamenjar oko zgrade. U drugom naletu avioni su bili nešto precizniji, ali su se do tog vremena svi borci uspjeli skloniti. Kad su se avioni vraćali po treći put, pronio se glas da je Dragan Mrkić ranjen. Ugledah ga na nekih tridesetak metara kako ustaje i s objema rukama drži glavu. Lice mu je bilo obliveno krvlju. Tamo gdje su bila usta, zjapila je krvava rupa. Eksplozija je Draganu raznijela dobar dio čeljusti i

bilo je nevjerojatno da se taj čovjek još drži na nogama.

Talijanski avioni nisu imali bombi, pa su sada u niskom letu zasipali naše položaje mitraljeskom vatrom. Zamjenik komandanta Milan žeželj, koji se našao u blizini ranjenog Mrkića, sav crven od bijesa, zgrabi mitraljez iz ruku najbližeg puškomitraljesca i potrči prema vratima manastira. Ni danas mi nije jasno kako se uspio odjednom stvoriti na krovu zgrade. S mitraljezom u rukama, bez naslona i bez zaklona, s prstom na obaraču dugim je rafalima raspalio po avionima, kao da time želi iskaliti svoju mržnju. Zatim je paljbu usmjerio u zaostali avion koji se još jednom bio ustremio na nas. I dok su ostali napadači nestajali u daljini, ovaj nam se približavao leteći sasvim nisko. Kao da se to pilot vraćao da raščisti neke svoje vlastite račune.

Gore na krovu, Milan žeželj je po svoj prilici dobro vidio ne samo pilota, već i dva crna stakla koja su mu zaklanjala oči. Tog časa morao je u njima vidjeti sve: Mrkićevu krvlju oblivenu glavu i Podurljaj, svoje spaljeno selo u blizini Srba, i mnoga druga spaljena sela, izmrcvarene muškarce, žene, djecu.

O Milanu žeželju i njegovim podvizima u Lici slušali smo i prije nego što je bio osnovan Prvi proleterski bataljon, pa i prije nego što smo ga upoznali. Sada smo gledali tog neustrašivog čovjeka, narodnog borca, u neravnom pravnu megdanu, oči u oči sa zlikovcem koji iz zraka sije smrt

Netko bi mogao reći: sve je to lijepo, ali zar se ne zna gdje je za vrijeme borbe mjesto komandantu, zar nije zadatak komandanta da pokreće cijelu jedinicu, da komandira ...

Vojna pravila i udžbenici vjerojatno ne bi dali za pravo Zeželju. Ali, osim vojnih udžbenika bez kojih nema dobrih vojnika, kao što se u vojsci ne bi moglo ni bez vojnih pravila, postoji i ono nešto u čovjeku što je nezapisano. Umjesto do kraja izrečenog odgovora, moglo bi se postaviti jednostavno pitanje: može li borac koji nije hrabar postati dobrim komandantom? Odgovor svi znadu ...

Po avionu u koji je pucao Milan Zeželj, raspalili su i borci iz pušaka. Začuli su se i mitraljeski rafali sa zemlje. Živci nepozvanog tuđina vjerojatno su bili jaki, ali su na kraju ipak morali popustiti.

Bio bih zadovoljan kad bih ovu epizodu mogao završiti s podatkom da je avion na kraju oboren. I cijeli je bataljon upravo to iščekivao. Ali avion nije pao. U jednom se trenutku zaljuljao kao da je pogođen, da bi se odmah zatim naglo vinuo u nebo i nestao.

Krenuli smo dalje.

Sad starom uzanom cestom, sad prečicom, ustrajno smo se penjali prema vrhuncima Velebita. Rastajući se s nepreglednom jadranskom panoramom, borci iz primorskih krajeva uzbuđeno su uzdisali.

Iako je bio prvi dan lipnja, noć na Velebitu nije ni malo ličila na ljetnu noć. Loše bi se proveli na suhom prošlogodišnjem lišću da nije bilo šinjela i pokrivača. Po-negdje je zaplamsala i slaba vatra.

Oko nas, u usjecima, a i na samom vrhu, još je bilo snijega minule zime. Iako nije bio posve čist, dobro nam je došao umjesto izvorske vode.

Ujutro su crijeva krčila, ali nitko nije prigovarao. Put nas je vodio kroz zelenilo na drugu, sjevernu stranu Velebita. Nisu više bila daleko ni dobra lička sela. I tako otpoče razgovor o jelu.

— Je li daleko lička janjetina, Stevo? — obrati se Vlado svom drugu iz čete.

— Nigdje nema takve kao što je u nas — odgovori Stevo Hinić, rodom iz tog kraja, pokazujući Vladi Božcu rukom željezničku prugu u daljini, otprilike tamo gdje leži njegovo selo. — Tamo desno, e, samo da je čist dan — živne Stevo — tamo ti je Gračac. A lijevo, uh majku mu, ne vidi se dobro ... Tamo su Raduč, Vrebac, Lovinac, Sveti Rok...

Ufto se javi glas zamjenika komandanta bataljona:

— Bataljon voljno, dvadeset minuta odmora!

Stroj koji je više ličio na grupe putnika namjernika, bez reda i razvučen u nedogled, istoga se časa počeo zaustavljati. Borci posjedaše tamo gdje su se zatekli i odmah počеше pretraživati džepove. Rijetki bi pronašli cijelu mi rišljivu talijansku cigaretu, dok je većina pušača istresala iz džepova samo mrvice duhana, pomiješane s kojekakvim drugim mrvicama. Pa ipak, ništa nije bilo slađe od dima cigareta napravljenih od tih ostataka.

Polu sata je brzo prošlo. Digavši se, žeželj pride jednoj grupi govoreći u po glasa:

— Narod treba da vidi vojsku, narodnu vojsku, a ne vatrogasce. Hajde proleter, sunac vam vaš! Blizu smo sela!

Zatim glasno zapovjedi:

— U dvojne redove, zastavu na čelo!

Proleterska zastava živo zaleprša na lakom povjetarcu. Visoki Vinko Luketa, rodom iz Primoštena kod Šibenika, ponosno i svečano zakorači ispod nje, na čelu stroja.

I dok je Bataljon držao korak, naiđoše dvije starije seljakinje, prvi vjesnici blizine sela.

— Znaš li, majko, koja smo mi vojska? — obrati se jednoj komandir Stjepan Mikšić koji je išao pored stroja. Želio se malo našaliti.

— Kako koja ste vojska? Pa vidim valjda petokrake. Naši ste, čiji bi bili? Samo odakle toliki s Velebita?

— I Velebit je naš — dobaci Mikšić.

Seljakinja neodređeno zaklima glavom, a onda će:

— Čuvajte se, djeco. Tamo dolje — i ona pokaza selo — ima pušaka koje nisu naše. Ima u selu ustaša, znate, bez uniformi. Po danu rade na njivi, sve im vrug odnio, a noću se uvijek čuje pokoji pucanj.

Mikšić je ostao razgovarati sa ženama, a netko sustigne Zeželja i prenese mu što je starica rekla. Zeželj to očito nije shvatio ozbiljno (a i kako bi), te je odmahnuo rukom kao da želi reći: ma kakvi ustaše ...

I Bataljon je dalje koračao lijepom cestom, gotovo paradnim korakom. Samo nekoliko minuta kasnije, s okolnih se čuka, slijeva i zdesna, ogłase jedna pa druga usamljena puška. Pucnjevi su se iz tolike daljine jedva čuli, te se u prvi mah nije moglo pomisliti kako su u stvari namijenjeni Bataljonu.

No kad meci, premda pojedinačni i rijetki, počеше dopirati do nas, Žeželj naredi:

— Kolona po jedan ... Uzmi rastojanje ... Čelo, požuri!

Nikoga nije bilo za vidjeti. Rijetka pucnjava, premda ne i bezopasna, podsjećala je na osice.

— Ne treba se šaliti. Poduzmite potrebne mjere — reče žeželj Branku Kresojeviću. I Kresojević posla lijevo i desno po jednu desetinu.

No pucnjava nije prestajala.

Tko puca, koliko protivnika? Kako da se razvijemo protiv nevidljiva neprijatelja?

Jurnuvši preko neke bare, a zatim preko brisanog prostora, dijelovi Bataljona hvatali su prečicu.

Svima je od tog dana ostao u sjećanju Francesco, nišandžija lakog bacača, Talijan koji je još 1941. prešao iz talijanskih okupatorskih jedinica na našu stranu. Nikada se nije rastajao od svog bacača. Njegova ratna vještina i dovitljivost i ovog puta su došli do izražaja. Svoj je bacač privezao za desnu nogu i puzajući preko opasnog prostora vukao ga za sobom ...

Bataljon bi potrošio tko zna koliko vremena i municije da nisu stigli borci partizanskog odreda koji je djelovao na tom području, te nas povelu oslobođenim selima.

— E moj komandante, vidje li ti kako nam desetak pušaka zadrža Bataljon! — kiselo se našalih kad je sve prošlo.

Milanu Zeželju kao da ne bi drago, ali mi doskoči:

— A kako bismo inače shvatili u kakvom se sosu okupator kod nas stalno nalazi?

— Svakako, ali ipak ... treba slušati glas naroda ... Dobro nam reče ona žena ...

Upadicu s »nevidljivim neprijateljem« svi su u Bataljonu prepričavali kao šalu, zajedno s onim što su nam priredili Krontijaši (kako su po nadimku Marka Oreškovića nazivali sve borce bataljona s njegovim imenom). Talijanski avion koji je kod manastira Krupe ranio Dragana Mrkića, istovremeno je ubio jednu krmaču koja je pripadala skromnom manastirskom imanju. Iguman s puno je razumijevanja za izgladnjelu vojsku rekao Zeželju:

— Znam da su vam vojnici gladni, a i što da radim s devet prašćića koji se još nisu odbili od sise.

Zahvaljujući poklonu, cijeli se Bataljon carski najeo. Znajući što nas čeka na nenaseljenom Velebitu, intendatura je pola hrane ostavila za kasnije, kad dosegremo vrhunce ove negostoljubive planine. Ali avaj! Dok smo mi još spavali, prošli su mimo Krntijaši i pokupili pet prašćića nataknutih na ražnjeve. Umjesto njih ostavili su cedulju s jednim velikim »hvala« i potpisom: »Danić Damjanović«.

Kažu da vojska koja ne zna za pjesmu, nije dobra vojska. Tu drevnu istinu — staru koliko su stare i vojske — trebalo bi nadopuniti: Vojska koja ne zna za humor i šalu...

IV

U Lici

Ta nesretna bukva

Lipanj i srpanj 1942. godine proveli smo u Lici, te zajedno s ličkim partizanskim odredima vodili borbu protiv Talijana, ustaša i četnika.

Dugo smo se sjećali jedne borbe kod Plitvica i jedne — bukve. Da, najobičnije bukve. Pokazalo se, naime, da i bukva može u ratu imati veliki značaj.

Jedna četa našeg Prvog proleterskog bataljona postavila je zasjedu talijanskoj motoriziranoj koloni koja je svakog časa trebala naići iz pravca Prijeboja prema Plitvičkom Leskovcu. Borci su zauzeli idealan položaj iznad same ceste.

Znalo se da obično na čelu neprijateljske kolone idu po jedan—dva tenka, te da ih treba propustiti. Kad oni prođu a kolona uđe u zasjedu, treba samo srušiti stablo na cestu i tenkovi više neće moći priteći u pomoć onima u koloni.

Kako smo zamislili, tako smo i učinili. Prije nego što su se Talijani pojavili, prepilili smo podeblju bukvu iznad same ceste, ali ne do kraja, već toliko da se drži. Kad tenkovi prođu, bit će dovoljna dva—tri udarca sjekirom i stablo će pasti. Sve je, dakle, bilo lijepo pripremljeno.

Vrijeme je kao i uvijek u takvim prilikama polako prolazilo. Do Branka Kresojevića, vodnika prvog voda, ležao je Martin Mojmir. Uprlo je rano jutarnje sunce i boricima se prispavalo.

— Ne spavajte, drugovi — trgne se Branko, i sam se boreći sa snom.

— Čuj, Branko, ti si u bivšoj jugoslavenskoj služio mornaricu, i to u podmornici, je li tako? — počeo Martin da održa budnost.

— Ne posve tako. Zašto pitaš? Rat i kapitulaciju doživio sam u Splitu, u divizionu za podvodno naoružanje...

— E, tu sam te čekao! Podvodno naoružanje! Znači, podmornica. A podmornica ima periskop. Zašto ga ima? Zato da može na vrijeme opaziti neprijatelja. A mi ovdje u šumi? Kako ćemo ga mi na vrijeme opaziti? Gdje nam je periskop? Zašto nekoga ne pošalješ da se popne na vrh jele?

— Baš ti nije previše smiješno — prekine ga Gajo Bučan.

— Nego, pričaj nam, Branko, kako si se ono u vrijeme kapitulacije izvukao pod tuđim imenom. Kako si se tada zvao? Stjepan?

Jozo Vračar i Stevo Pajić podigoše glave i pretvoriše se u jedno veliko uho.

— Da, Stjepan, Stjepan Gažan sam se zvao — reče Branko, a zatim kao da se nečega sjetio, zašuti. Nakon toga se okrene Martinu:

— Ovdje ćeš i bez periskopa na vrijeme saznati za Talijane. Javit će ti se i sami, i te kako će ti se javiti njihova motorizacija!

A onda nastavi:

— Bilo je gusto. Razoružavali su nas ustaše.

— Ali zašto baš Stjepan Gažan? — gotovo u isti glas će Bučan i Pajić.

— Pa, bilo je to prvo ime kojega sam se u taj mah sjetio. U stvari sam pomislio na svog majstora kovača kod koga sam u Karlovcu izučio obrt. Eto, on se zvao Stjepan Gažan. A to što sam danas živ, trebalo bi da zahvalim jednom dobrom čovjeku, pisaru u komandi mog divizona u Splitu. Zvao se Stipe. Bio je antifašista. Riskirao je svoj život. — Branko zastane kao da ne želi pričati do kraja. A onda ponovi: — Riskirao je svoj život! Spasio je mene i još četiri Srbina. Netko je otkucao naša prava imena i ustaše su nas odlučili uhapsiti. Stipe nas je uspio obavijestiti u posljednji čas. Mi smo pobjegli, a on je nešto kasnije dospio u zatvor. Ubili su ga! Čuo sam da je nestao u logoru ...

— Kako si dospio do Korduna, do kuće?

— Pješke smo išli sve do Drniša. Tu smo se dokopali jednog teretnjaka i zajedno sa stokom se prevezli ravno do Karlovca.

— Martine, zar vi to na položaju držite politički čas? — začuo se glas Bogdana Mamule. Svi su se bili toliko zanimali da nisu opazili kad se komandir čete približio.

U taj tren odjeknu brujanje motornih vozila. Ubrzo naiđu jedan tenk i nekoliko motora. Za njima su u propisnom razmaku nailazili kamioni s talijanskim vojnicima. Tenk se polako približavao našoj bukvi. Nailazili su i prvi kamioni. U njima su na klupama sjedili Talijani u punoj ratnoj spremi, s ogromnim naprtnjačama na leđima. Bili smo toliko blizu da smo im dobro vidjeli mlada uozbiljena lica pod šljemovima. Očito su bili vrlo zabrinuti. Kako i ne bi, kad se svaki njihov izlazak iz uporišta u ovoj zemlji za njih lako pretvarao u sastanak sa smrću. Nikad nisu bili sigurni da će stići onamo kamo su krenuli.

Ako već nismo mogli reći da su sve ceste naše, nisu bile ni njihove. Uvijek ponovno bi se na njihovu putu stvorile naše jedinice. I onda ...

Čekali smo da prethodnica prođe pored bukve kako bismo zapucali po kamionima i vojnicima u njima, te istovremeno oborili bukvu.

Ovoga puta dogodilo se nešto što spada u nepredviđeno (neki to nazivaju nesavjesnošću u izvršavanju zadatka). Tenk je već bio stigao pred samu bukvu, još samo nekoliko metara pa će je proći. Ali kako tenk ima i svoju nemalu težinu, tlo pod njim osjetljivo podrhtava. I tako se dogodilo da je nesretna bukva, vjerojatno svojski prepiljena, počela polako padati na cestu, i to ne iza već ispred čelične grdosije koje smo se najviše plašili. Tenk se našao unutar zasjede, upravo onako kako je bilo najmanje poželjno ...

Što li je u tom trenutku pomislio tenkista, to nije teško naslutiti; naš streljački stroj koji je odozgo gledao što se događa na cesti, munjevito je postupio i raspalio i po tenku i po kamionima.

Iznenadeni Talijani iskakali su iz vozila, sklanjali se u zaklone i nastojali organizirati obranu. Dosta ih je odmah poginulo, ostali su ipak uspjeli zauzeti povoljne položaje za obranu. Tome je, naravno, najviše pridonio tenk koji ih je štitio svojom vatrom.

Kako smo tada bili blizu tenka!

Trebalo je samo više iskustva i manje straha pred tim većini od nas jedva poznatim oružjem. Jer, tenku se borac može približiti bez opasnosti, samo treba znati kako!

Za vojsku koja još nije imala velikog vojničkog znanja i iskustva, koja nije raspolagala s protutenkovskim oružjem, koja većinom nije čestito ni vidjela tenk iz blizine, ovo je bilo dragocjeno iskustvo. Od tog se trenutka u bataljonu živjelo s jednom novom spoznajom.

O ovoj borbi kroničari su zapisali samo nekoliko re-daka:

»Na cesti Priboj — Plitvički Leskovac u Lici, dijelovi Prvog proleterskog bataljona Hrvatske napali su talijansku kolonu i nanijeli joj gubitke od dvadeset mrtvih i četiri zarobljena. Osim toga, proleteru su zaplijenili puškomitraljez, jedanaest pušaka, dva motora i drugu ratnu opremu.«

A ono glavno, spoznaju o tenku, ono što se nije moglo statistički zbrojiti, kroničari, razumljivo, nisu mogli zapisati ...

Zidne novine nagađaju o kraju rata

Pred štabom Bataljona, na zidu zgrade u Babinom Potoku, visjele su na brzinu uređene zidne novine. Bilo je kratkih članaka o borbama Bataljona, poneki nedorađeni ali iskreni stih, te dosta karikatura i kritika na račun nediscipline ovog ili onog borca.

U središtu novina isticala se parola:

— Neprijatelj može i mora biti pobijeđen do kraja 1942. godine!

Tako su nekako glasile i Staljinove riječi upućene Crvenoj armiji u povodu prve godišnjice domovinskog rata.

Vjerujem da nitko od nas nije znao što je sve Crvena armija za tu godinu dana doživjela.

Neka dotrajala geografska karta koju je Božac nosio, pomagala nam je da barem približno pratimo izvještaje s Istočne fronte. Vlado je brižljivo pocrtavao mjesta oko kojih su se vodile ogorčene borbe. Povlačenje Crvene armije objašnjavali smo kako smo znali i kako smo željeli

vjerovati. A nekako se najviše govorilo o taktici povlačenja— slično taktici Kutuzova 1812. godine.

Ponavljali smo kako je ruska vojska tada pustila Napoleona da dođe do Moskve, a onda su zima i požar učinili svoje. Tolstojev »Rat i mir« živio je u nama, iako nitko tih dana nije mogao do njega, a kamo li ga čitati..

Dobro je da smo tada tako mislili, te da nismo znali kako je zapravo bilo onih prvih mjeseci kad su pod nalletom Hitlerovog ratnog stroja cijele divizije i armije tako reći preko noći razbijene, upadale u okruženja i bivale uništene ili zarobljene.

Stotine milijuna tona ruskog čelika na kotačima, bez brojne eskadrile aviona zajedno s milijunskom njemačkom armijom sručili su se tada preko sovjetske granice i krenuli u osvajanje na istok.

Prilike na fronti nisu nikome mogle biti jasne, jer fronte u početku i nije bilo. Nije bilo i vjerujem da nije moglo ni biti Staljinove zapovijedi o povlačenju, bez obzira što je doista trebalo sačuvati živu silu, izbjeći okruženja i uništenja.

Gledajući one naše male zidne novine, razmišljao sam o kraju rata. Staljin je rekao: do kraja 1942!

Svima nam je tada bilo jasno da su stvari na Istočnoj fronti dobro krenule. Ali to je bio tek početak. Nitko od nas nije tada slutio da se prognoza o kraju rata neće ostvariti ne samo 1942, već ni 1943, pa ni 1944. godine.

No vratimo se našem ratištu.

Talijani pojačavaju teror i zločine

Prije nego što s Prvim proleterskim bataljonom krenemo iz Like u nove okršaje u Gorski kotar i Hrvatsko primorje, podsjetimo se najkraće moguće što se u tom razdoblju događalo u Hrvatskoj.

Guverner Dalmacije izvještava Benita Mussolinija o teškim vojnim i političkim prilikama u Dalmaciji i Hrvatskom primorju.

»Talijanske posade nemaju dovoljno snage«, piše talijanski guverner, »da se suprotstave partizanskim snagama

koje su stalno u porastu.« U izvještaju se, zatim, traži po jačanje od još jedne ili dvije divizije.

A kad okupator nema dovoljno snage da vlada, zna se što radi: on pojačava teror kako bi zastrašio narod i držao ga u pokornosti. Bataljon talijanskih crnih košulja pali sela u blizini Rijeke: Crne Lazi, Majer, Tršće, Kozji Vrh, Milanov Vrh, Novi Kot, Travu, a stanovništvo zatvara i potom internira.

U Podhumu pokraj Sušaka talijanske su okupacione vlasti dva tjedna ranije (12. srpnja) zvjerski poubijale 169 ljudi, a njih osam stotina odvele u internaciju. Istovremeno su spalile i sve njihove kuće.

A to je samo dio zločina koje su izvršili tih dana. Pa ni to im nije bilo dovoljno. Odlučili su sve raspoložive snage objediniti u borbi protiv partizana. Četnici i ustaše su već surađivali na bojnem polju. Ali sada, u lipnju 1942. potpisan je između Više komande talijanskih oružanih snaga i vlade tzv. NDH sporazum kojim se marionetska vlada tzv. NDH obavezala da će omogućiti stvaranje četničkih jedinica na svom teritoriju.

U štabu Draže Mihajlovića sporazum je objeručke prihvaćen. On je njegovim četnicima jamčio da im u Hrvatskoj više neće prijetiti opasnost od ustaša. Što više, bit će im osigurana leđa u borbi protiv partizana. Za uzvrat, Draža Mihajlović zahtijeva od svojih oficira i komandi u Hrvatskoj da pokažu punu lojalnost prema ustaškim vlastima.

Za to vrijeme Grupa partizanskih odreda u Lici vodi trinaestodnevne operacije protiv talijanskih, ustaških, četničkih i domobranskih snaga, nanoseći im velike gubitke. Neprijatelj se povlači u veće garnizone: Gospić i Karlobag. Partizani oslobađaju mnoga mjesta i proširuju slobodno područje.

U neposrednoj blizini Zagreba jedna partizanska jedinica, kako su to kroničari zabilježili, zarobljava 173 domobrana. Podvig je izvršila Zumberačka četa u poznatoj borbi kod Velike Gorice. I u Slavoniji se vode operacije širokih razmjera usmjerene na uništavanje prometnica i neprijateljskih garnizona. Prilikom zauzimanja Đulovca kod Daruvara, partizani su zarobili osamdeset ustaša. Spomi-

nje se i jačanje partizanskih borbi u Hrvatskom zagorju. Samo u srpnju 1942. godine kroničari su u Hrvatskoj zabilježili 104 oružane borbe i vojne operacije.

Mjesec dana ranije Vrhovni štab je formirao Treću, Četvrtu i Petu proletersku brigadu. I tada, krajem lipnja, Josip Broz Tito donosi historijsku odluku o pohodu grupacije proleterskih brigada u Bosansku krajinu radi povezivanja s narodnooslobodilačkom vojskom i partizanskim odredima Zapadne Bosne i Hrvatske.

U srpnju se vodi bitka na Kozari, jedna od najvećih i najkrvavijih epopeja u narodnooslobodilačkom ratu. U njoj je oko 40.000 Nijemaca, Mađara, ustaša i domobrana nasrnulo na 3.500 boraca NOV i 10.000 nenaoružanih muškaraca, žena i djece, naroda koji se pred fašističkim zločinima sklonio na Kozaru.

V

Proleter i u Gorskom Kotaru i Hrvatskom Primorju

Drežnica

Zadnjih dana srpnja Prvi proleterski bataljon je krenuo u Gorski kotar. Po naređenju Glavnog štaba Hrvatske trebalo je priteći u pomoć tamošnjim partizanskim jedinicama koje su se borile u izvanredno teškim uvjetima.

Put nas je iz Like vodio prekrasnim predjelom Plitvičkih jezera. No u ratu čovjek malo mari za prirodne ljepote koje ga ionako stalno okružuju.

Željezničku prugu smo prešli nedaleko Vrhovina a potom se počeli penjati uz planinski vijenac Kapele. Negdje blizu Brinja prešli smo cestu koja povezuje Ogulin sa Senjom, te se počeli spuštati zapadnom stranom Kapele prema Drežnici.

A tu je, u ustaničkoj Drežnici, bilo neobično živo. Sretali smo ljude u uniformama i bez njih, pristigle iz raznih krajeva Hrvatske.

Oko Komande mjesta i Narodnooslobodilačkog odbora bilo je najviše ljudi. Neki su čitali obavijesti i oglase po zidovima zgrade, drugi ulazili i izlazili obavljajući razne poslove. Parola po zidovima bilo je napretak. U njima se klicalo Partiji i Skoju, pozivalo narod da pojača borbu: »Sve za front — sve za pobjedu!«, »Živio drug Tito!«, »Ni zrna žita okupatoru!«, pa opet »Živio drug Tito!« Jedne bijahu pisane rukom na zidu, a druge, one ljepše, otisnute na papiru ...

Navečer je bila kulturna priredba.

Na ulici sretah Jožu Rutica i Zorža Skrigina. U stvari, Skrigina smo sretali i u Lici, a upoznao sam ga za vrijeme borbe kod Škara; škljocao je svojim fotografskim aparatom, i to u prvim redovima. On je ovjekovječio naš pro-

leterski bataljon. Nekoliko vrlo uspješnih snimaka napravio je na Plitvicama.

Uvečer su ljudi šetali glavnom ulicom kao u doba mira. Ali Drežnica nije znala za mir: tu se sada radilo više nego ikada ranije. U ovo su se malo mjesto preselili Glavni štab i Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske. Tu su se donosile značajne odluke o daljnjem razvijanju narodnooslobodilačke borbe Hrvatske. Odavde se s pomoću kurira i eterom komuniciralo s Vrhovnim štabom i drugom Titom. Tu bijahu tiskare, centralna rukovodstva društvenih i političkih organizacija, te ustanova.

Drežnica je bila prvi put oslobođena još 9. listopada 1941. godine. Talijanske trupe morale su je napustiti pod pritiskom partizanskih snaga. U prosincu, ili još nešto ranije— te iste prve ustaničke godine — ovdje je osnovan partizanski odred s tri bataljona. A u jesen 1942. tu će biti formirana Četrnaesta udarna brigada. I Trinaesta primorsko-goranska divizija rodit će se u Drežnici, i to u travnju 1943. godine. Ovakav ravnomjeran rast Narodnooslobodilačke vojske na ovom području, i ne samo ovom, kao da simbolizira stalan i ravnomjeran razvitak cijelog oslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj.

Od prvih dana rata Drežnica je bila poprište žestokih borbi. Bila je i paljena i bombardirana. Zajedno sa zasecima dala je bataljon boraca za odred. Prvi drežnički bataljon nosio je ime narodnog heroja Marka Trbovića. U narodnooslobodilačkom ratu hrabri ljudi Drežnice izgubili su devet stotina svojih najboljih sinova!

Da te nije strah, Dragane?

Uzmete li na trenutak geografsku kartu naše zemlje i promotrite položaj Drežnice i njenu udaljenost od Jadranske obale, vidjet ćete da Senj i nije blizu.

Prvi pothvat našeg Prvog proleterskog bataljona na ovom području, ako se mogu poslužiti izrazom pothvat, bio je njegov pokret u jednom dahu od Drežnice do ceste Senj—Novi Vinodolski, zatim napad kod Senja na tali-

jansku motoriziranu kolonu, i na kraju povlačenje natrag. To je bio dobar ispit izdržljivosti kojega su borci s uspjehom položili. Da ponovim: tek što je svanulo krenuli smo iz Drežnice, pješaćili dan i noć, uoči novog svanuća stigli na položaj uz morsku obalu, sačekali Talijane i nakon borbe od nekoliko sati povukli se u Gorski kotar ...

Ispod sela Krivi Put dotrajala prašnjava cesta Senj—Novi silazi morskoj obali i pri tome čini dvostruku okuku. Iznad ceste spušta se prirodni usjek, nekadašnje korito planinskog potoka. Jedino se tu zadržalo nešto vegetacije. Lijevo i desno dokle pogled dosiže — pusti kamenjar!

Talijansku kolonu opazili smo već na velikoj udaljenosti, tek što je krenula cestom iz Senja.

Milan žeželj obilazi streljački stroj u zasjedi i daje upute, ponavljajući kako nitko ne smije zapucati prije naređenja. Jednog je mitraljesca poslao bliže cesti, na položaj odakle je bolji pregled. Borci leže mirno, te ih je teško razlikovati od kamenja. Samo se tu i tamo netko na trenutak pomakne tražeći bolji položaj.

— Samo da napokon počne! Zašto ti makaronaši ne požure! — govori borac Rudolf Kombol, netremice gledajući prema Senju.

Ne pretjeruje: Talijani doista napreduju polako i oprezno.

Za mitraljezom je iskusni nišandžija Stojan Ivošević. Ili on onako nepomičan doista dremucka, ili se to samo čini.

— Što si zabio glavu u zemlju! Radije provjeri nišan, Dragane! — reče Borota novom borcu koji je u Drežnici došao u bataljon.

— Druže vodniče, na koliko da stavim nišan? — upita mlađić Borotu, tek toliko da nešto pita. Na njegovu blijedom licu tek što su počele izbijati dlačice. Osjeća se da je prestrašen.

— Najniže, valjda znaš. Kolona će cestom, to nije više od stotinu metara — odgovori mu vodnik, pa se okrene.

— Molim te, kaži mi kad treba početi — opet će Dragan, iako su svi već znali da će mitraljez, onaj u sredini stroja do kojega je Milan Zeželj, prvi raspaliti i time dati znak za početak napada.

Vodnik shvati da su mladićeva pitanja samo izgovor kako bi ga još koji trenutak zadržao u blizini. Okrene se i, blago pogledavši novajliju, zapita ga ono o čemu se u ratu najmanje otvoreno govori:

— Da te nije strah, Dragane? — Mirni glas vodnika Boro-te djelovao je kao melem. Dragan, kome je za trenutak zastao dah, podigne pogled i tihim glasom krivca gotovo prošapće:

— Strah me je ... ne znam ... strah me je ...

Tako je to uvijek u ratu u iščekivanju prvog pucnja: svaki borac svjesno ili nesvjesno želi da mu je starješina negdje u blizini. A starješini kao da je nekako lakše potisnuti strah, vjerojatno zbog odgovornosti za one koji su mu povjereni, za jedinicu u cjelini. I bez obzira što je borac ponekad prošao više škola od svog starješine, on će u kritičnom trenutku uvijek poželjeti da je njegov starješina u blizini kako bi svoju sudbinu povjerio u njegove ruke ...

I samo malo kasnije: borba se već uvelike rasplamsavala. U prvoj je okuci nekoliko Talijana pokošeno našim početnim rafalima, ostali su brže-bolje poskakali s kamiona i zauzeli položaje.

Na cesti, na krajnjem desnom krilu stroja, gorio je kamion, još dva iza njega bila su oštećena. Nekoliko topova iza kamiona zarobljeno na juriš. Tako je cesta na ovom mjestu začas zakrčena. S jedne strane duboka provalija u more, s druge kamene stijene.

Iznenada se jedan od oštećenih talijanskih kamiona, s vozačem i dva neprijateljska vojnika, počeo polako izvlačiti i samim rubom ceste izmicati prema krajnjoj grupi naših boraca u zasjedi. Jedan vojnik iz kamiona u pokretu podigne mašinsku pušku, te uputi dugi rafal prema našima. Nastane pometnja, pa je načas izgledalo da će kamion ipak umaći. Međutim jedan borac u hipu odluči da mu to ne dopusti. A dobro je znao što treba učiniti. U nekoliko skokova nađe se desno iza okuke, posve blizu cesti, i to baš u trenutku kad je kamion već polagano nailazio poskakujući po razrovanom putu. Skriven u zaklonu borac smireno nanišani i opali. Na prednjem staklu ukaza se rupa, vozač kamiona ispusti upravljač i legne preko njega. Kamion po inerciji krene udesno, udari u stijenu,

pa se zaustavi. Borac ispali još dva metka prema kamionu i poleti prema njemu. Vozač je bio mrtav, vojnik s mašinkom teško ranjen, dok je treći već dizao ruke u znak predaje. Naš borac priđe kamionu bez ikakve žurbe, pokupi mašinku i dvije puške, zatim opasa sve tri fišeklije, pa se još jednom ogleda oko sebe. Očito je gledao postoji li još štogod vrijedno što bi trebalo pokupiti. I doista: tren kasnije ugleda podosta naprtnjača s municijom. Okrene se kako bi pozvao ostale, ali shvati da je sam na cesti.

Kako se sve odigralo iza okuke, nitko iz naše zasjede nije opazio događaj.

U želji da zarobljenika natjera da mu ponese municiju, naš mu borac priđe. A Talijan se već bio u smrtnom strahu stisnuo uza stijenu i počeo zapomagati i moljati da ga ne ubije. Ne znajući što da radi, hrabri borac se vrati u kamion i počeo mrtvom vozaču skidati uniformu i cipele, ponavljajući sam za sebe: »To je potrebno partizanima, a tebi je već svejedno.«

Jednu je cipelu lako skinuo, ali se druga nikako nije dala. Toliko je bio njome zaposlen da je zaboravio na opasnost. Nije čuo ni brujanje tenkova koji su se trenutak kasnije pojavili iza okuke. Tek sad se trgne, zgrabi mašinku, pušku i jednu naprtnjaču s municijom. Na njemu su već bili talijanska bluza i tri opasača s fišeklijama. U ruci je držao onu jednu skinutu cipelu. Okrene se da pred sobom potjera zarobljenika, ali njega više nije bilo.

Po prvi put njegovi pokreti postadoše brži. Potrča da stigne drugove koje su se već uvelike povlačili u brdo praćeni tenkovskom vatrom.

Na začelju partizanske kolone bio je Milan Zeželj. Provjeravao je nije li tko zaostao i nema li možda ranjenih koje treba izvući, pružiti im hitnu pomoć. I kolonu bi zaustavio i prihvatio neravnopravnu borbu, samo da izvuče ranjenika. U to se začu:

— Nema Denca!

— Gdje je Denac? Tko ga je zadnji vidio? — ogласi se oštro žeželj i naredi koloni da se zaustavi.

Borci sa začelja počеше zauzimati položaj.

— Netko dolazi — začu se nečiji glas.

Boro ta prvi prepozna došljaka natovarenog oružjem
i municijom:

— Denac! To je Denac!

Hladnokrvni borac koji je zadnji ostao na cesti, bio je Ivan Denac, radnik iz Zagreba. U Bataljon je došao u Lici kad se ovaj vratio s tromede.

Nikome, pa ni samom Dencu nije bilo jasno što će mu ona jedna talijanska cipela u ruci.

Čovjek bez jednog plućnog krila

Brzi povratak bataljona u Gorski kotar bio je povezan s planom Glavnog štaba da se napadne Gomirje blizu Ogulina. U ovom naselju smještenom nedaleko pruge Ogulin-Delnice nalazile su se znatne četničke snage koje je trebalo razbiti. Zbog toga se Bataljon morao forsirano prebaciti i prijeći dva puta dulji put nego što je bio onaj od Drežnice do Senja.

Dolazak Bataljona u blizinu Gomirja trebalo je da bude, kolikogod je moguće, iznenađenje za neprijatelja. Zato smo izbjegavali naseljena mjesta i zaustavljali se samo radi kratkog odmora, i skromnog obroka hrane.

Intendant Bataljona Dragutin Bogdanić koga su svi, valjda zbog njegova slabašnog izgleda, zvali **Picek**, imao je lak zadatak: podijelio je svakom borcu po pet-šest krumpira, pa gotovo. To je ponešto podsjećalo na priču o Isusu Kristu koji je tri tisuće ljudi nahranio s tri ribice. »Picek« je govorio borcima:

— Svaki će sam sebi određivati koliko će kada jesti. Za vrijeme odmora ispeći će sebi onoliko krumpira od svojega sljedovanja koliko želi...

Dragutin Bogdanić, radnik iz Slavenskog Broda, koga su najviše zvali njegovim nadimkom, našao se 1941. u Lici, u partizanima, ali je malo tko znao nešto više o njegovoj prošlosti — o tome da ga je prije rata progonila i zatvarala policija zbog aktivnosti u radničkom pokretu, da je bio teško obolio od tuberkuloze i da sada u

partizanima diše samo na jedno plućno krilo. Pa ipak, u pješaćenju mu gotovo nije bilo premca. I dok su se drugi nakon borbe ili naporna pješćenja mogli odmarati, Picek se morao brinuti da svaki borac bude nahranjen. Obilazio bi kuće s članovima mjesnog narodnooslobodilačkog odbora, i prema imovnom stanju mještana određivao koliko će u koju kuću boraca.

Ponekad bi pak sa četnim ekonomima prikupljao hranu i dijelio je borcima.

Ako je itko — izuzevši, dakako, štab bataljona — znao kamo će bataljon sljedećeg dana, onda je to bio »Picek«. Uvijek je žurio naprijed i izvršavao svoj zadatak vrlo dobro. Tom skromnom i marljivom čovjeku ništa nije bilo teško...

Bataljon je u taj mah upravo prolazio pokraj jednog sela. Put je vodio uz njivu na kojoj je već bilo mladog krumpira.

Komandant Ante Banina zaustavi bataljon i pozva komandire četa:

— Da nitko ne dime u krumpir! Tko to učini, bit će najstrože kažnjen! Ako nas sada ne opaze — pridoda Banina

— seljaci će sutra saznati da su partizani prošli ovuda. Ne smijemo dozvoliti da nas smatraju pljačkašima, kao što s pravom smatraju ustaše, Talijane i četnike. Jasno?

Bilo je svima i suviše jasno. Vrativši se u svoje jedinice, starješine su prenijeli naredbu na sve borce, i duga, gladna kolona nastavi pokret. Predvečer se jedinica zaustavi da bi borci ispekli krumpire dobijene od intendanta.

Tri borca sjedila su malo po strani. Zaklonjeni grmom pekli su u žaru krumpir, a iznad žara okretali na štapu kokoš — pravu pravcatu kokoš operušanu na brzinu. Već se oko nje počeo širiti zavodljiv miris pečenog mesa. Tog se časa pred trojcom mušketira stvori intendant Picek.

— A tako, je li? Vidi ti proletera!

Iako bijahu uhvaćeni na djelu, Dragan, organizator »podviga«, ne htjede se predati bez borbe:

— Druže Picek, ne pečemo kokoš za sebe, već za ranje-

nike — mimo objasni i dalje okrećući kokoš, kao da izvršava kakav zadatak.

— Na raport ćete kod Banine! — odsiječe oštro intendant i nestane.

I doista, Dragan se s ona svoja dva druga vrlo brzo našao na raportu pred žeželjom.

— Srp i čekić nosite, a kradete kokoši! Zar vas nije stid!

— govorio je Milan Zeželj povišenim glasom šetajući ispred prijestupnika, ne gledajući ni u jednog. Zatim je govorio o liku proletera, o odnosu prema narodnoj imovini, o svemu onome što su ova trojca, čini se, zaboravili.

A njih trojica su mirno stajala i skrušeno slušala.

Kad je žeželj završio, Dragan ga zamoli za riječ.

— Ako dopustite, druže komandante... — izgovori brzo, a onda zastane, otvori svoju vojničku torbicu, te iz nje izvučе netaknutu »reš« pečenu kokoš.

Što je bilo s pečenkom ne zna se, ali su svi u bataljonu znali zašto je Dragan s još dva druga bio na raportu kod žeželj a.

Svi smo voljeli Safeta

Samo šest dana nakon borbe s Talijanima kod Senja, napali smo i četničko uporište u Gomirju. Naše jedinice zauzele su sve utvrđene položaje u mjestu, osim zgrade iz koje su četnici pružali najžešći otpor. Dok je nekoliko boraca odvodilo pedesetak razoružanih četnika u našu pozadinu, borba oko zgrade se nastavila.

Ležeći u zaklonu, Barba je po tko zna koji put ciljao u uski otvor na zazidanom prozoru, odakle su četnici i dalje pucali. Do Barbe je ležao Božac.

— Baš kao da je motoriziran, naš se Prvi proleterski bataljon brzo prebacio iz Hrvatskog primorja u Gorski kotar i nastavio ofanzivne operacije u zajednici s Primorsko-goranskim odredom — patetično je govorio Božac gledajući u Barbu.

— Je li to tvoj prilog za bataljonske novine? — nasmije se Barba dok je iz cinčane kutije za municiju vadio šar-

žer. Mnogi su ga zapamtili upravo po oštru jeziku, premda se i podrugivao sa smiješkom na usnama.

Vlado zanižem.

Barba, međutim, nastavi u istom tonu:

— Pa, ako je i za novine, pretjerao si, brate!

Malo dalje, iza ograde koja je služila kao zaklon, komandir Mamula pokazivao je vodniku mrtvi ugao s desne strane zgrade i nešto mu objašnjavao. Vodnik se odmah prebaci do mitraljeskog odjeljenja koje bijaše pridodano četi, te reče Stojanu Ivoševiću:

— Na moj znak, zapucat ćeš u desni prozor. Gađaj precizno!

I puškomitraljesku koji je ležao dvadesetak metara u lijevo također zapovijedi da pazi na njegov znak.

Bila su pripremna i dva borca u zaklonu. U rukama su držali odvijene bombe i po jednu bocu benzina.

Na znak vodnika razliježe se žestoka vatra po svim otvorima zgrade. Trenutak kasnije dva borca pretrčaše jedan za drugim u pognutom stavu brisani prostor, te se nađoše u mrtvom uglu same kuće. Bačene jakim zamasi- ma boce poletješe u visinu kata i tu se razbiše o zid. Pri jakoj mitraljeskoj i puščanoj paljbi nije se mogao čuti zvuk razbijenih flaša. Na zidu se, međutim ukazahu tamne mrlje, a ispod njih mlazevi tekućine koja se brzo slijevala i usput vlažila drvene okvire prozora i vrata.

Jedna za drugom odjeknuše dvije eksplozije ručnih granata. Odmah zatim na zidu se ukaza plavičasti plamen. Vatra brzo zahvati drvene okvire, pa kat i krov.

Iz naših zaklona razliježe se radosni »Hura«!

Gotovo istovremeno četnici zasušu naše položaje još žešćom vatrom. Sad su pucali iz podruma čiji su prozori ličili na otvore solidno građenih bunkera.

— Banda! Nema znakova da bi se mogli predati — govorio je Mamula.

Ako se za vrijeme borbe na jednom dijelu položaja ništa značajno ne događa, budnost vojnika neminovno oslabi, i tada se može koješta dogoditi. To je tragično zapamtila desetina koja je s druge strane zgrade pazila

da četnici ne pobjegnu ovuda. Kad se s naše strane krova počeo širiti dim, radosni borci desetine pomisliše da je to kraj borbe.

Safet se podigao samo toliko da prihvati šibicu i zapali cigaretu. Na žalost, oku protivnika iz puškamice to je bilo dovoljno. Samo trenutak zatim neprijateljski metak smrtonosno pogodi Safeta u glavu. Potpuno neočekivano i potpuno besmisleno izgubismo druga kojega smo svi toliko voljeli...

Treba nam više znanja

Više od dvanaest sati zaustavljali smo promet na željezničkoj pruzi Karlovac-Rijeka. Vlakovi su zastajali dosta prije Gomirja i Vrbovskog. Međutim, borbi u mjestu još se nije nazirao kraj.

Najteže je bilo što nam je nedostajalo oružje s kojim bismo se mogli suprotstaviti talijanskim tenkovima, a oni će neminovno uskoro krenuti. Sigurno je baš o tome Banina razmišljao.

— U redu, neka krenu — govorio je Zeželju koji je upravo bio stigao. — Neka krenu i troše municiju i vrijeme. Mi ćemo ih dočekati, i, ako se pruži prilika... — Nije završio. Na vratima se pojavi kurir čete koja je osiguravala put prema Vrbovskom. Vojnički je pozdravio i pružio Banini pismo. Banina otvori, pogledom preleti njegove redove i ne nastavi prekinutu misao »ako se pruži prilika, uništiti ćemo barem jedan tenk«. Umjesto toga suzdržano reče:

— Mikšić javlja da su iz Vrbovskog krenuli Talijani. Potrebno je da i mi krenemo na položaj.

— A ne, Ante. Ti ćeš se malo odmoriti. Koliko dugo nisi oka stisnuo! — odmah će mu Zeželj.

Banina i Zeželj bijahu po svojim karakteristikama potpune suprotnosti. Možda ih je baš ta razlika još više zbližila. Za Baninu je vrijedila poslovice »tiha voda brijege dere«. Zeželj je bio temperamentan i brz. Banina je imao neograničeno povjerenje u žeželja. Zeželj je poštovao Bani-

nu. Tako se dogodilo da Banina ni ovoga puta nije protuslovio Žeželj u koji odmah s kurirom krene na položaj.

Banina je volio komandire i komesare četa povjerenog mu bataljona. To su bili neograničeno pouzdani ljudi, duboko srasli sa svojim vodovima i desetinama. U dušu su poznavali svakog borca. Ne bi se moglo reći da su im se borci »slijepo pokoravali«, ali vojničke discipline je malo kad nedostajalo. Raspoloženje je bilo borbeno i vladao je poseban duh drugarstva. Rijetko je kada borce trebalo kažnjavati. U borbama im nije trebalo prijetiti pištoljima, kao što se događalo u nekim drugim vojskama. Pogotovu nije trebalo primjenjivati najtežu kaznu.

Komandant Ante Banina imao je i mnogo drugih, većih i manjih razloga da voli svoj bataljon. Jednom riječju, bataljon je »imao svoju dušu« i on ju je kao komandant osjećao. Borci su mu vjerovali i voljeli ga.

Žurnim korakom i najkraćim putem Milan Zeželj je krenuo prema četi koja je osiguravala cestu prema Vrbovskom. Samo što je stigao, iznikne zamjenik komandira i reče da je neprijatelj mnogo nadmoćniji, te da se nekoliko tenkova približava našem položaju.

— Komandir i ja predlažemo... — zausti zamjenik.

— Stani s predlaganjem. Jeste li na cesti postavili zasjedu?— prekine ga žeželj.

— Zasjedu smo postavili, ali neprijateljski stroj kreće u zaobilazni manevar s jedne i druge strane ceste.

Krenuše. No samo što su napravili nekoliko desetaka koraka, iz daljine, s obje strane ceste, začu se žestoka paljba.

Žureći toliko da su ga njegovi pratioci jedva stizali, Milan žeželj nije prestajao misliti o zgradi u mjestu koju još nisu uspjeli zauzeti. Sam je sebe preslušavao. Cilj je napada bio da se razbiju četnici. To je uglavnom bilo izvršeno. I što sad?

Stigoše do ruba šume što se protezala iznad ceste. Tu ih je već čekao komandir Stjepan Mikšić. Nije morao mnogo objašnjavati: po tome odakle se čula pucnjava, bilo je jasno kako treba oslabiti zasjedu na cesti i osigurati bokove.

— Jedan vod sam zalomio iznad ceste, družu komandante, i on je već zauzeo položaj na onom proplanku. Drugi vod, ne vidi se odavde, dolje je ispod ceste. Nisam siguran da neprijatelja možemo dugo zadržavati... A kakva je situacija u samom mjestu? ...

Umjesto odgovora, žeželj ga zapita:

- A tenkovi?
- Zastali su ispred prokopanog dijela ceste.
- Jeste li pripremili boce s benzinom?
- Jutros smo ih otpremili u mjesto — nasmija se Stjepan Mikšić.

Žeželju je bilo jasno da tenkovi neko vrijeme neće moći naprijed, ali zaobilazni manevar pješadije! Svakome je moralo biti jasno da će neprijatelj uložiti sve snage da oslobodi ovu značajnu prometnicu na koju smo tako čvrsto zasjeli.

Zar prihvatiti frontalnu borbu? Da li bi žrtve imale smisla? žeželj odjednom reče:

- Ne, tu se više ništa ne može učiniti.

I on bez oklijevanja naredi da se četa polako i neprijetno povuče. Istovremeno, na komadiću papira napisa par riječi Mamuli da se, bez obzira na ishod borbe oko zgrade, povuče iz mjesta, te mu naznači smjer kretanja.

Zamišljeno je gledao za kurirom koji je trčeći nosio naređenje, a zatim i sam krenu.

Crv sumnje u takvoj situaciji uvijek radi. Obično pro-radi kad se nešto ne izvrši do kraja.

»Da je tu Banina«, pomisli žeželj ...

Te iste večeri sjedili su Banina i Žeželj u sobi male seoske kuće nedaleko Gomirja.

— Meni je jasno da neprijatelju ne treba dozvoliti da nam nametne frontalnu borbu — govorio je Banina. — Ali ovo što mi radimo, izgleda mi ovako: dočekaš neprijatelja na cesti, udariš po njemu, zgrabiš što više oružja, municije i opreme, pa se povučeš. U početku narodnooslobodilačke borbe to je bilo u redu, a sada?

Milan žeželj je već bio pomislio da je pogriješio što je povukao četu.

— Slažem se s tobom, Ante, mislim da smo danas već sposobni i za složenije operacije. I mene brine dokle ćemo

na stari način. Imamo bataljon boraca, i to kakvih boraca! Trebalo je da ih danas dočekamo ...

— Jedno je što želimo, a drugo što možemo, moj Milane — prekine ga Banina pogledavši ga kao da mu govori:

»Tu sam te čekao druškane!«

Bio je to jedan od onih trenutaka kad čovjek nije siguran u ono što je netom ustvrdio, te jedva dočeka da se netko drugi s time složi. Tada mu se, po pravilu, suprotstavi s još većom žestinom, jer se time u stvari suprotstavlja samome sebi. I tako je i Banina počeo sipati argumente protiv onoga što je maločas izrekao:

— Morat će proći još dosta vremena, trebat ćemo steći više znanja i iskustva. Borci se, na primjer, nerado ukopavaju na položaje. A zar će se ubuduće moći bez toga? Talijani su krenuli u streljačkom stroju, s nadmoćnijim snagama, daleko bolje naoružani. Nisi li u takvoj situaciji u rovu, moraš odstupiti! ... Pa onda borba protiv tenkova! Velika je stvar što su ljudi shvatili da se protiv tenkova može boriti i ovako, s našim oskudnim naoružanjem. Ali to nije dovoljno. Pita se također, jesi li izabrao mjesto gdje ćeš ih dočekati... Mnogo toga nam je još potrebno, Milane ...

Otvorena srca i kao u zanosu izgovarao je Banina riječi za koje je bila potrebna odvažnost. A nju je Banina imao. Zar je itko više od njega želio vidjeti svoj bataljon razvijen u borbi, i to onoj pravoj?

— Dobro. I što ti misliš, što bi sada trebalo raditi? — dođe žeželj do riječi.

— Što bi trebalo? Mnogo toga. U prvom redu, mi sami morat ćemo se više angažirati. Zatim, morat ćemo više raditi sa četama, vodovima, desetinama, s našim starješinskim kadrom.

Odjednom naglo ustane od stola i počne koračati po sobi.

Gomirje smo napustili još iste večeri.

Ponovno na Kordunu

Mi u jedinicama nismo u toku rata znali o teškoćama koje je drug Tito već tada imao sa Staljinom. Tek smo poslije rata saznali da su Vrhovni štab i drug Tito osobno stalno obavještavali Moskvu o razvoju narodnooslobodilačke borbe, o suradnji Draže Mihajlovića s okupatorima, o izdajničkoj djelatnosti izbjegličke vlade u Londonu, te o svim drugim važnijim događajima. Pa ipak je i u doba rata ponešto dopiralo do nas, i to najviše preko stranih radio stanica.

Nijedna vijest o borbama na Istočnoj fronti nije nas toliko iznenadila koliko vijest londonskog radija da je vlada SSSR potpisala sporazum s jugoslavenskom izbjegličkom vladom da se njeno predstavništvo u Moskvi podigne na stupanj ambasade. To je, dakako, moglo značiti jedino da se odnosi dva potpisnika sve povoljnije razvijaju.

Kako to, zar oni u Moskvi ne znaju za značajne stvari koje se odigravaju kod nas u zemlji, te što se to zapravo zbiva, pitali smo se i čudili. Nagađali smo da vijest možda treba ubrojiti u dezinformacije kojima je svijet tada bio preplavljen. Hvatali smo kad god je to bilo moguće moskovsku radio stanicu, ali ona je jedva govorila o svojoj vlastitoj fronti. Ljutilo nas je što u tim sudbonosnim trenucima najviše govori o prebacivanju norme ovog ili onog radnika u tvornici oružja ili pak nekog kolhozni-ka.

Ipak je jednog dana, o kako smo se tada osjećali, vijest o podizanju predstavništva jugoslavenske izbjegličke vlade na stupanj ambasade, potvrdila i moskovska radio stanica! Bili smo zapanjeni i nismo znali kako da to objasnimo sebi i drugima.

Dogodilo se to baš u vrijeme kad smo se iz Gorskog kotara vraćali na Kordun.

Tek je poslije rata objavljen sadržaj telegrama koji je drug Tito u kolovozu 1942. godine uputio Moskvi u znak prosvjeda. Između ostalog u telegramu je pisalo:

»Zar se ništa ne može učiniti da Sovjetska vlada bude

bolje obavještena o izdajničkoj ulozi izbjegličke vlade i Draže Mihajlovića?»

U telegramu se govorilo o natčovječanskoj borbi jugoslavenkih naroda protiv okupatora, ustaša, četnika i drugih izdajica. Argumentirano se objašnjavala izdajnička uloga izbjegličke vlade i suradnja njenog generala Mihajlovića s okupatorom.

»Izbjeglička vlada je isto toliko izdajnička i u odnosu prema SSSR koliko i prema narodima Jugoslavije... A taj akt potpisivanja sporazuma može imati užasne posljedice za narodnooslobodilačku borbu ...« pisalo je u telegramu druga Tita.

Sva je sreća da u to doba nismo lako dolazili do radija. Tko bi odgovarao na sva ona pitanja što su proizlazila iz vijesti koje su kružile eterom.

U međuvremenu smo bili stigli na Kordun. Borci su se odmarali. Većina je razmišljala kamo će Bataljon s Korduna. U nagađanjima se najviše spominjao Zumberak. Nitko ne bi mogao odgovoriti kako se to unaprijed sazna. Ipak, borci uvijek sve znadu unaprijed! Već su pričali i o tome kako će na Zumberku biti mnogo hrane, kako tamo ima mnogo vinograda i dobrog grožđa. Rujan je i njegovo vrijeme ...

— Polako, polako, drugovi. I na Kordunu ima za nas posla— javio se Stevo Hinić, obavještajni oficir Bataljona. Stajao je pred skupinom boraca što su leškarili na paprati i obješenjački se smijao.

— Kordun je slobodan — dobaci mu netko samo da iz njega izvuče koju riječ više. Ali se Hinić i dalje smješkao.

Dva-tri dana kasnije pokazalo se da je Hinić bio dobro obaviješten. Prvi proleterijski bataljon i još neke jedinice izvršili su napad na Blagaj kod Slunja...

— Ovo je tek tako, umjesto plaćanja za stan i hranu siromašnim Kordunašima — šalili su se borci. — I da saznaju ustaše da su stigli proleterci.

U Blagaju, kojega su ustaše i domobranci žestoko branili, zarobljeno je pet puškomitraljeza, sedamdeset pušaka, 10.000 metaka i svi ustaše i domobranci koji nisu poginuli u borbi.

I baš kao da su odlučili da će ovdje naplatiti sve stare račune, proleter i su prije odlaska s Korduna napali još jedno nama poznato ustaško-oružničko uporište, i to ono u Siči nedaleko Karlovca, koje je kordunaška proleterska četa napala odmah nakon formiranja krajem ožujka, i doživjela neuspjeh.

Ovoga puta išlo je lakše. Borci su očigledno postali sigurniji i vještiji. Posada je pružila otpor, ali za kratko. Siča je bila oslobođena devetnaestog rujna, šest dana nakon Blagaja.

Nekako baš u to vrijeme stigle su do nas radosne vijesti s Istočnog bojišta. Fronta na Kavkazu se stabilizirala i počela je velika bitka za Staljingrad. Ona će, kao što je sada poznato, trajati punih šest mjeseci da bi se u veljači 1943. okončala trijumfalnim uspjehom Crvene armije. Hitali smo da tu radosnu vijest prenesemo borcima.

VI

Prodor na Žumberak

Žumberčani brane svoje domove

Nekoliko dana nakon oslobođenja Siče, proleter i su krenuli na Žumberak. U to doba Žumberak je već bio poprište žestokih borbi Žumberačkih partizana s talijanskim okupatorom, ustašama, domobranima i bijelom gardom (kvislinge u Sloveniji naši su zvali, ne znam zapravo zašto, bijelom gardom; njihov je vođa bio Leon Rupnik, general bivše jugoslavenske vojske).

U srpnju 1942. okupile su se četiri čete — koje su se dotad borile odvojeno — na jednom prilično širokom prostoru između Zagreba i Karlovca. Od tih je tada stvoren odred s dva bataljona.

Prvi proleterski bataljon Hrvatske stigao je u pravi čas. Žumberački partizani su nam kasnije pričali kako im je do našeg dolaska bilo mnogo teže i kako je uopće na njihovu području počela partizanska borba.

Objašnjavali su nam kako je zagrebačka partijska organizacija poklanjala posebnu pažnju ovom području još u vrijeme sloma stare Jugoslavije. U velikom broju mjesta stvorene su partijske organizacije: u Jastrebarskom, Okiću, Kalju, Pušči, Vrapču, Stupniku, pa i drugim. Već tih dana komunisti su počeli skupljati oružje koje je staro-jugoslavenska vojska bacala po završetku nesretnog aprilske rata. Radnik zagrebačkog tramvaja Stanišić i druga-rica Le ja Rukavina poginuli su prilikom ilegalnog prebacivanja prikupljenog oružja.

Prvoborac ovog kraja Milka Kufrin, koja je prije rata bila student u Zagrebu (gdje sam je tada i upoznao), prvi put je tu u svom rodnom kraju uzela pušku u ruke. Sjećala se grupe boraca koji su se morali povući iz Hr-

vatskog zagorja 1941. godine i ovdje nastavili borbu zajedno s desetinom boraca koju je doveo Tešo Bulat s Korduna.

— Prve akcije bile su usmjerene na telefonske veze i ustašku posadu u Budinjaku — pričala nam je Milka dodajući: — Ubrzo poslije toga pojavio se i Grga Milašinčić. On je rodom iz Pribića, prema tome Žumberčanin. Stigao je s Korduna s vodom boraca koji su tamo stekli svoja prva borbena iskustva.

Nakon toga bila je formirana i 1. žumberačka partizanska četa koja je izvršila cijeli niz uspješnih napada na ustaške garnizone i željezničku prugu, postavljala neprijatelju zasjede na cesti.

— Jednom riječju, cijeli je ovaj kraj nadomak samom Zagrebu pokazao uzornu svijest — govorila je Milka s ponosom.

Kad smo je zapitali tko je rukovodio prvom partizanskom jedinicom, pričala nam je o komandiru Teši i komesaru Fabijanu, koji se u stvari zvao Ivan Mraković. Spominjala je i operativnog oficira Juricu Draušnika, ali je zaboravila sebe, partijskog rukovodioca čete.

Nižući svoje uspomene na te dane, Jurica Draušnik piše da su žumberački partizani od prvih dana surađivali s krškim (slovenskim) partizanskim odredom koji je nastupao iz svojih baza kod Kostanjevice.

»Vrlo često smo se još tada zajedno borili protiv Talijana, ustaša i bijele garde«, kaže Draušnik. Nastavljajući govoriti o prilikama na Žumberku prije dolaska Prvog proleterskog bataljona Hrvatske, on navodi kako je dio Žumberka bio oslobođen prije dolaska proletera, te kako je Kotarski komitet KP razvio široku političku aktivnost u stvaranju narodnooslobodilačkih odbora. Spominje zatim mobilizaciju dobrovoljaca za odred, pa i to kako je formirana posebna omladinska četa, pretežno od mladih iz općina Radatovići, Sošice, Kalje, Horvati i Okić. Četu su vodili komandir Duka Breberina i komesar Spaho.

»Na dan formiranja čete«, sjeća se Draušnik, »bili su prisutni Ivo Lola Ribar i njegov otac dr Ivan Ribar.«

Na sve te uspjehe narodnooslobodilačkog pokreta, ustaše su odgovarali ofanzivom i represalijama. Protiv na-

ših snaga, Žumberačkog odreda i Četvrte kordunaške brigade koja je stigla u pomoć narodu ovoga kraja, ustaše su povele krajem kolovoza dotad najveću ofanzivu. Nakon teških borbi naši su se morali povući na slovensku stranu. Ustaše su još jednom pokazali svoju zvjersku ćud i spalili sela Planina, Osredek, Osunje, Priseka i Cerovica. U Priseki su iznenadili partizansku bolnicu i poubijali sve ranjenike koje su u njoj zatekli.

Ofanziva je prošla. Žumberčani se vraćaju u svoj kraj, a Kordunaši odlaze na druge zadatke.

Po Žumberku ostaju krvavi tragovi ustaškog divljanja. U selima pod svojim nadzorom ovi zločinci sve okrutnije pojačavaju teror. Prvi su na redu aktivisti i oni koji su pomagali partizane. No isto tako stradaju i roditelji čiji su se sinovi i kćeri pridružili narodnooslobodilačkoj borbi. Hapšenja, ucjene i logori prijete da izazovu osipanje u partizanskim redovima. U strahu da im ne stradaju roditelji kao i ono malo sirotinje, malodušni među novim partizanima napuštaju odred ...

U takvim prilikama Glavni štab Hrvatske šalje na Žumberak Prvi proleterski bataljon.

Proleter i stižu

Na svom putu prema Žumberku ponajprije smo prešli željezničku prugu i cestu Karlovac—Split, tamo negdje kod Generalskog Stola. Usput smo razoružali domobransku posedu u Bosiljevu i krenuli odmah dalje cestom preko Vukove Gorice. Zapadno od Karlovca ušli smo u prostor gdje rijeke Kupa čini onaj svoj veliki luk, te oslobodili Netretić, četrnaest kilometara udaljen od Karlovca. Komandir Stjepan Mikšić javio je s obližnjeg kolodvora u Karlovac kako partizani tobože kreću ravno na grad. Krećući se cestom prema Ribniku, dakle u suprotnom smjeru, izbili smo sutradan na Kupu.

Prebacivanje preko rijeke išlo je mnogo lakše nego što smo očekivali. Vjerojatno je tome pomogla i panika koja je zavladała u neprijateljskim redovima. Glasine su Bataljon pretvorile u cijelu diviziju koja ruši sve pred

sobom. Valjda i zato, od neprijatelja iz Ozlja i Metlike nije bilo ni glasa. Trebalo je samo s druge obale skelu prebaciti na našu. Našim dobrim plivačima-borcima nije bilo teško izvršiti taj zadatak. I ako se dobro sjećam, prvi su do skele stigli Glažar i Šurkalo, oba Dalmatinci. Prebacivali smo se u velikim skupinama, već prema tome koliko nas je skela mogla primiti. Uskoro se cijeli bataljon našao na drugoj obali. Bila je večer, prava blaga rujanska večer, kad smo osjetili prvi dah sa Žumberka.

Dok smo mi prelazili Kupu, u sjeveroistočnom dijelu Žumberka, onome prema Samoboru, partizani žumberačkog i slovenskog odreda napadali su ustaše u Kalju.

Dolazak proletera na Žumberak izazvao je u ustaško-domobranskim garnizonima paniku. Neprijatelj se odmah počeo povlačiti u veće garnizone. Oslobođeno se područje Žumberka pod našim pritiskom odmah znatno proširilo.

Stanovnici su nerado izlazili iz svojih kuća, i u strahu od onoga što bi moglo biti sutra, jedva nas pozdravljali. Dok bi nam pripremili hranu, na njihovim bismo licima zamjećivali zabrinutost. Oni hrabriji prilazili su i govorili da su ljudi zaplašeni posljedicama nedavne ofanzive.

Borci su se trudili da se ljudima nekako približe. Zanimali smo se za njihov život, s puno razumijevanja govorili o njihovom strahu od ustaša i Talijana, pričali im o narodnooslobodilačkoj borbi u drugim krajevima naše zemlje. Oni su nas sve radoznalije slušali i lagano se otkravljivali. Našim smo borcima savjetovali da se starijim ljudima obraćaju s »vi«, jer su na to navikli. Na kraju takvih razgovora naš bi zbor zapjevao partizanske pjesme, zatim narodne pjesme još nepoznate u ovom kraju, a oglasile bi se i dalmatinske klope boraca sa svojim repertoarom.

U stvari, bilo je malo potrebno da ti zaplašeni ljudi živnu — poneka topla riječ, jednostavno ljudsko razumijevanje. Nepoznati ljudi postajali su prijatelji.

Predah koji nam je bio potreban nakon dugog puta, neprijatelj je iskoristio da se sredi. Napadi su počeli samo nekoliko dana kasnije. Sedmog rujna krenula su iz okolnih garnizona četiri bataljona ustaša. Nasuprot njima stajalo je nešto preko tri stotine proletera.

Odmorni i poletni, na čelu s komandantom Baninom, borci kao da su dobili krila. Komandiri su brzo razvili svoje čete i široki streljački stroj krenuo je u susret neprijatelju. Odjednom je došlo do izražaja sve ono nago-milano znanje i iskustvo koje je bataljon stjecao u Dal-maciji, Lici, Gorskom kotaru, Hrvatskom primorju i na Kordunu. Otpoče borba na širokoj fronta, ona prava, ka-kvu je Ante Banina toliko priželjkivao.

Ustaše, čini se, nisu očekivali takav početak, jer su naši borci već u prvom silovitom naletu na desnom krilu ugledali leđa neprijatelja. Žestoka paljba začula se odmah zatim i na lijevom krilu.

Borba se vodila od kote do kote, od sela do sela, i svaki put kad bi se ustaše pokušali ukopati na svom po-ložaju, naši bi vodovi i čete poduzeli zaobilazne manevre i tako ih natjerali na daljnje povlačenje. Narod je počeo borcima donositi hranu.

Okol podneva neprijatelj je dovukao svježe snage i ubrzo otpočeo sa žestokim pritiskom. Naša bočna osigu-ranja s teškim mitraljezima uspješno su štitila bokove i branila neprijatelju da nas zaobiđe. Suradnja četa bila je besprijekorna, kao da su se međusobno natjecali, i naš je bataljon pokazao sigurnost i čvrstinu kao nikada do tada. Dočekali smo večer i odmor uvjereni da će idući dan biti presudan.

Osvanuo je i taj drugi dan. Borbe su se nastavile is-tom žestinom. Izmjenjivali su se napadi i protunapadi. Bilo nam je jasno da neprijatelj mora dovući nove, mnogo brojnije snage, ako nas želi potisnuti. No pokazalo se da ih on — nema.

Trećega dana borbe naš je borbeni uspjeh postao oči-gledan. Ustaše su pretrpili znatne gubitke: bilo ih je oko stotinu izbačenih iz stroja, a to nam je, izgleda, pomoglo da sve više preuzimamo inicijativu.

Toga trećeg dana dogodilo se nešto što je moralno-psihološki odnos snaga još više pomjerilo u našu korist.

Puškomitraljezac Lončar obara ustaški avion

Svi smo očekivali da će se ustaška fronta slomiti još u toku jutra. No usprkos našim napadima, neprijatelj se držao sve do poslijepodneva. A onda se pojavio ustaški avion. Nisko je nadlijetao naše položaje i tukao mitraljezom.

Svaki put kad bi se avion pojavio, ustaše, koji nisu bili daleko, otvorili bi uragansku vatru i urlali od radosi. Osjećaj da te netko tuče istovremeno iz zraka i sa zemlje, nije nimalo ugodan.

— Pa dokle će tako, majku im ustašku — kleo je Mane Lončar, kurir štaba Bataljona. Stajao je u sjeni jabukova stabla i nemoćno promatrao avion u napadu. I, bit će da se toga časa sjetio talijanskog aviona i 2eželja na krovu samostana pod Velebitom. Dugim hitrim koracima pojurio je u kućicu udaljenu nekoliko metara. Nagnuti nad sekcijom, Banina i ostali drugovi okupljeni u štabu nisu ga ni opazili. Lončar zgrabi mitraljez koji se nalazio u štabu i ubacujući u trku šaržer, stiže na obližnju čistinu.

U taj mah se avion ponovno vraćao. Naš kurir, bivši mitraljezac mirno je nišanio. Naslonjen na panj, držao je oružje čvrsto u rukama, ne znajući da je u šaržeru samo devet metaka.

Preletjevši selo, mislim da se zvalo Kokoti, avion se već počeo udaljavati. Lončar pritisne obarač. Kratki rafal bio je besprijekorno precizan. Avion se najprije zaljuljao, zatim iz repa sukne dim, pa plamen, i jedna se velika buktinja kod mjesta Sošica surva na zemlju.

Promatrajući detalje ovog po svemu nesvakidašnjeg događanja, na otvorenom bojnom polju kao na kakvoj velikoj pozornici, u svakom se borcu negdje unutra oslobodi neviđena snaga. I na tu unutrašnju zapovijed odjednom nastupi spontana reakcija — naši otvoriše na ustaše strašnu vatru iz svojih oružja i jumuše naprijed. Ustaše su morali zadrhtati. Jači od ostalih čuo se Ivetičev glas: »Naprijed, proleterii!« Ustaški stroj ne izdrža: razbi se, te se počeo povlačiti u neredu...

Borci su kasnije oduševljeno grlili puškomitraljesca Lončara, komandant Ante Banina mu je čestitao, a nešto

kasnije, 19. listopada, stigla je Prvom proleterskom bataljonu pismena pohvala Glavnog štaba Hrvatske za uspješne borbe na Žumberku.

Dvadeset dana kasnije (od 28. listopada do 1. studenog) Žumberak postaje poprištem vjerojatno najtežih borbi od početka rata.

Veoma brojne i dobro naoružane kolone Talijana, Nijemaca, ustaša, domobrana i bijele garde, potpomognute artiljerijom, tenkovima i avijacijom, prodrle su na oslobođeni Žumberak. Cilj im je bio, najjednostavnije rečeno, da nas unište.

Tada su se na Žumberku pored proletera i Žumberačkog partizanskog bataljona nalazile i dvije čete slovenskog dolenjskog odreda. Odnos snaga bio je za nas nepovoljan. Pitali smo se kako ćemo izdržati i spasiti partizansku bolnicu s mnogo ranjenika. Negdje u dubini duše tinjale su sumnja i neizvjesnost.

Jedna je od značajki našeg narodnooslobodilačkog rata bila stalna oružana aktivnost i ofanzivni duh jedinica. Zbog toga okupator i njegovi sluge — domaći izdajice, nisu imali dovoljno snage da drže sva mjesta i gradove i k tome još i prometnice među njima. Bili su prisiljeni da se ograniče samo na najvažnije točke i od njih stvore uporišta.

Neprijatelj je obično imao prevagu u oružju, brojnosti i opskrbi. Narodnooslobodilačke snage imale su pak prednost u čvrstoći pozadine, dakle u oslanjanju na narod. Zato su okupator i njegovi prišipetlje gotovo neprekidno bili ne samo u defanzivi, već i u nekoj vrsti okruženja.

Koncentracijom snaga i iznenadnim napadom na jedno ili više neprijateljskih uporišta istovremeno, narodnooslobodilačke snage su nadomještale svoj manjak u oružju i opskrbi. U tešku bi situaciju dospijevale ukoliko bi ih neprijatelj uspio sabiti na uski prostor, opkoliti ih i nametnuti im frontalnu borbu. No tada bi dolazilo do ogorčene borbe na život i smrt...

Bilo je, dakako, i toga, i to obično onda kad naše jedinice nisu bile ili nisu mogle biti dovoljno pokretne. A do toga je najčešće dolazilo stoga što su borci morali osiguravati bolnice i nositi svoje ranjene drugove.

A zar se moglo drugačije? Što bi se dogodilo s našom narodnooslobodilačkom borbom da se o ranjenicima nije vodila najveća moguća briga.

U jednoj takvoj situaciji uskoro smo se našli i mi na Žumberku.

VII

Na ispitu zrelosti

General Roata se ljuti

Dva tjedna prije početka velikih neprijateljskih operacija na Žumberku, koje sam malo prije najavio, u Zagrebu su se sastali komandant Druge talijanske armije general Roata i kvisling Pavelić. Jedno od najvažnijih pitanja koja su razmatrali bio je plan budućih operacija protiv jedinica NOV na području Zapadne Bosne, Korduna i Žumberka.

Tešku vojnu i političku situaciju u Pavelićevoj tzv. NDH, general Roata je označio riječima: »Tu ustanici mogu raditi što hoće, jer imaju pomoć stanovništva, i jer u cijeloj Jugoslaviji djeluju pod jedinstvenom komandom.«

Ta situacija zabrinula je i vođu Trećeg rajha Adolfa Hitlera. Svojom naredbom od 20. listopada, on u Zagrebu postavlja opunomoćenog njemačkog generala sa zadatkom da u Hrvatskoj »uvede red«, da reorganizira ustaške i domobranske jedinice pod zapovjedništvom njemačkih i talijanskih snaga, zavisno od toga na čijem se području nalaze ...

Vrhovni komandant Josip Broz Tito, s operativnim štabom u Bosanskoj krajini, tih listopadskih dana razrađuje plan za »bihačku operaciju«, te odlučuje da bitka za oslobođenje Bihaća počne 2. studenoga.

Rekli smo da su jake talijanske, njemačke, ustaško-domobranske i bijelogardističke snage počele široku ofanzivu na Žumberak, za njih veoma važno strateško područje. Nastupali su iz tri smjera: Karlovca, Jastrebarskog i Samobora.

Prvog dana borbe izgledalo je da nas žele odbaciti što dalje od prometnica Zagreb—Karlovac, u žumberački masiv. Razvučene na širokom prostoru, naše su se čete povlačile pružajući najjači otpor na središnjem dijelu te elastične fronte. A tu je bio najsnažniji i neprijateljski prodor, onaj iz Karlovca i Jastrebarskog.

Neprijateljska motorizacija nadirala je oprezno cestom od Krašića i Vivodine. Ustaška pješadija u snazi nekoliko bataljona postupno nas je u streljačkom stroju potiskivala i zauzimala važne kote i naselja s obje strane ceste.

Pozornost naše obavještajne službe bila je usredotočena na talijanska uporišta na slovenskoj strani, i to ona što su nam se nalazila za leđima i na našem desnom boku, dakle na Metliku, Črnomelj i Novo Mesto. Obavještajci slovenskih četa imali su pune ruke posla kako bi održali dodir sa svojim vezama, pouzdanim antifašistima u tim gradovima. Naime, krene li neprijatelj i odatle vrlo brzo će se naći našim jedinicama iza leđa. Mi bismo tada dospjeli u vrlo tešku situaciju, možda onakvu u kakvoj se vodi borba za život i smrt. Važno je pri tome spomenuti da je u to doba u našoj bolnici bilo tridesetak teških i nepokretnih ranjenika. A trebalo je računati i na nove ranjenike iz borbi što su već bile počele.

Nekako prije podneva pojavi se mali dvokrilni avion. Zvali smo ga »roda«. Letio je nisko i polako kao roda, nakretao se čas na jednu, čas na drugu stranu — osmatrao. Bio je to loš predznak.

Pola sata kasnije talijanski avioni zasuli su naše položaje bombama i mitraljeskim mecima, a nastavila nas je gađati i artiljerija. Onda se na našem desnom krilu začula jaka paljba. Svima je odmah bilo jasno da se dogodilo ono čega smo se najviše pribojavali: Talijani iz Metlike i Črnomelj a krenuli su na naš desni bok!

Iz štaba Bataljona stiže kurir Lončar, borac koji je pred nekoliko dana oborio ustaški avion. S njime je stiglo i naređenje komandiru Popoviću da se njegova četa, koja se nalazila na desnom boku, povuče na uzvisinu i pripremi za borbu.

— Što je, Mane, zašto si danas tako pokisao? — dočeka ga Popović čim ga je opazio.

— Ništa mi nije, druže komandiru.

— Kako ništa? Pa vidi ti se na nosu!

Lončar se najednom primakne komandiru i nešto mu prošapće.

— Tko te ovlastio da pronosiš takve glasine? — skoči Popović.

— Volio bih da je tako kako kažeš, druže komandiru. Na, žalost, našeg komandanta Antu Baninu zaista je granata ranila u desnu nogu.

Popović uze Lončara pod ruku, udalji se s njime par koraka i nastavi ga ispitivati o detaljima. Na vrata je zakucala nesreća: Bataljon je ostao bez svoga komandanta gotovo na početku borbe. Nepokretni Banina morat će se zadovoljiti time da borbu prati iz štaba, prikovan za jedno mjesto, odnosno da se odrekne obilaženja položaja. U takvoj situaciji sva sreća što ima operativnog oficira kao što je Vojo Ivetić. Zahvaljujući njemu, Banina će biti u toku svega što se događa na bojištu i putem njega i dalje uspješno komandirati s bataljonom. Ko zna koliko puta je Banina pomislio na Zeželja. Ali šta se tu moglo. Zeželj je bio službeno odsutan — u Lici.

Četa komandira Popovića na vrijeme je zauzela novi položaj na rubu šume i time onemogućila neprijateljski prodor u dubinu, prema Jezernicama i Sošicama. Četi je pridodano odjeljenje teškog mitraljeza s komesarom mitraljeske čete Dušanom Pekićem.

Talijanima se nije žurilo. Napredovali su blagom uzbrdicom od koje nas je dijelio brisani prostor. U jednom trenutku njihovi su mitraljezi zaštekali prema mjestu gdje smo ležali. No ubrzo posta jasno da to rade nasumce, da još za nas ne znaju.

Kad su se dobro ispucali, talijanski stroj krene bezbrižno i bez osobitog vojničkog poretka. Vjerujući da je prostor ispred njih čist, išli su ravno na nas.

Stisnuti uz zemlju iza zaklona, čekali smo na zapovijed. Izgledalo je da Talijane više ne može spasiti ništa od teških gubitaka, ali... Da, to prokleta ali, zbog kojega se i sad hvatamo za glavu kao i tada kad smo neočekivano začuli prasak puške iz naših redova. Bilo je jasno da nečiji živci nisu izdržali, da je taj »netko« pritisnuo

obarač prije komande. Trenutak psihološkog iznenađenja otišao je u nepovrat. Samo onaj tko se jednom našao u sličnoj situaciji, zna kako se u takvom trenutku u krivcu jave dva osjećanja: težina odgovornosti i straha ...

Uto se već začula Popovićevo naređenje i naši otvorili paljbu, neujednačenu i dosta slabu.

Teški mitraljez za kojim je bio Dušan Pekić, u pravi se trenutak oglasi s boka. On je sada o svemu odlučivao. U talijanskim redovima nastane kolebanje, a odmah zatim neprijateljski vojnici počeli bježati prema šumi. Usput su bacali naprtnjače s municijom, ostavljali oružje, i nisu ni pomišljali da se vrate po mrtve i ranjene ...

Tog smo se dana morali zadovoljiti samo time da smo Talijane odbacili na polazišta.

Na večer sam vidio komandanta Antu Baninu. Njegova je rana bila takva da su ga jedino mogli staviti na kola ili nositi na nosilima.

A kad je već sve utihnulo i obje strane samo još prikupljale snage za sutrašnji dan, naši obavještajci nam javiše da su u Novo Mesto, Črnomelj i Metliku stigla znatna pojačanja.

Talijani, Nijemci i ustaše nadiru

Već u rano jutro idućeg dana svom se snagom rasplamsala bitka u blizini sela Visočica, u smjeru Jezemice, pa dalje kod Bulića, Magovaca i Pilatovaca.

Štab Bataljona već su bili obavijestili da slovenski partizani, daleko nama za leđima, vode borbe s talijanskim prethodnicama, a da Nijemci nadiru od Novog Mesta.

— Danas se ne može odstupati — glasila je tog jutra zapovijest ranjenog komadanta.

To je pak značilo kako naše jedinice moraju cijelog dana voditi frontalnu borbu sa znatno nadmoćnijim neprijateljem, ne bi li na taj način sačuvali dominantne položaje koje je neprijatelj postupno stezao u обруč.

U zraku je lebdjelo pitanje koje nitko nije želio izgovoriti naglas: hoće li nas opkoliti?

Tog jutra vrijeme je doista polagano prolazilo.

A onda odjednom, na mjestu gdje su se dodirivali položaji 1. i 2. čete, odjekne paljba.

— Iziđi van i oslušni — zapovijedi komandant Prvog proleterskog bataljona Ivetiću.

Operativni oficir iziđe pred kuću što se, skrivena u voćnjaku, jedva mogla nazrijeti. Pokušavao je po vrsti i jačini pucnjave ocijeniti što se u stvari zbiva. Za komandanta koji nije na samom položaju, takva situacija nije ugodna: čuje da se puca, ali ne zna tko puca, tko je prvi otvorio vatru i tko ima inicijativu.

»Možda naši nisu bili dovoljno budni pa su ih iznenadili?« pitao se operativni oficir u sebi. S tom se neizrečenom mišlju vratio komandantu.

— Teško je bilo što zaključiti — reče zabrinuto Ivetić.

— Tamo je kao u kotlu: teški mitraljezi, puščana i mitraljeska vatra, ručne bombe.

Banina je zamišljeno gledao nekamo u stranu, kao da se pita zašto ništa ne javljaju s položaja. U stvari je bilo suviše rano da bi komandiri mogli bilo što javiti.

A evo kako su tog jutra tekli događaji:

Naše su čete već u zoru bile pripremane i na položaju. Na licima boraca odražavao se umor. Usto su još jučer sasvim malo jeli, i više se povlačili nego borili. Svako je shvaćao kako tog jutra povlačenja neće biti. Radilo se o bolnici pretrpanoj ranjenicima. Grickali su jabuke, pokoji komadić sinoćnjeg kruha i promatrali prostor ispred sebe.

Bilo je još posve rano kad su opazili ustaše kako napreduju bahato, bez prethodnice. Možda su vjerovali da naše jedinice neće ni danas pružati ozbiljniji otpor.

Krila našeg streljačkog stroja bijahu malo savijena prema dolini, tek toliko da obuhvate neprijatelja ako krene ovamo. Videći ih kako polaze upravo tim smjerom, i borcima i starješinama laknu; osjetili su da je došao njihov trenutak. Neki su od njih odmjeravali razdaljinu na kojoj će se neprijateljski stroj kretati, gdje će ga presjeći ili zaobići, gdje svom snagom udariti po njemu.

A onda su se ustaše približili na onu pravu razdaljinu. Začu se komanda i odmah potom i strahovita vatra iz naših oružja.

Mnogi su neprijateljski vojnici bili odmah pokošeni, drugi su već tražili spas u zaklonu ili bijegu. Jedan puškomitraljezac s velikim »U« na kapi, koje se moglo vidjeti i golim okom, pokušao je lijegajući na zemlju rasklopiti nožice puškomitraljeza. Naš Kombol, koji ga je već držao na nišanu, s nekoliko ga preciznih pogodaka pribi za to mjesto zauvijek. Drugi ustaša, vjerojatno pomoćnik upravo poginulog puškomitraljesca, pokuša legnuti na njegovo mjesto, ali meci iz puškomitraljeza za kojim je ležao Jure Blažević, dokrajče i ovoga.

I tako neprijatelj nije uspio srediti svoje redove. Nastadoše panika i bezglavo bježanje ...

U tom trenutku pojavi se Ivetić. Ugledavši ga, borci još žešće pripucaše. Operativni oficir naredi lijevom krilu da zalomi.

— Hvataj ih žive! — vikne netko.

— Druga četa zalomi! Naprijed proleter! — čula se komanda Borote.

— Presjeći put prema crkvi! — grmio je Ivetić.

Pucnjava se naglo udaljavala smjerom odakle su ustaše malo prije stigli.

Kilometar dublje u neprijateljskom položaju, nedaleko od crkvice Sv. Nikole, ustaše su dobili najteži udarac toga dana: tu su se, naime, pokušali zaustaviti i organizirati obranu. Ali tada se iza njihovih leđa pojavio vod naših boraca. U nezadrživu naletu proleter udariše na neprijatelja i za desetak minuta bi sve gotovo ...

Duboko dolje u neprijateljskom položaju, naši su progonili nekoliko puta brojniju ustašku skupinu.

Vratio sam se u štab Bataljona u trenutku kad su bolničari spuštali na zemlju nosila s mrtvim kurirom Dušanom Pjevcem. Vraćajući se rano ujutro iz čete u štab Bataljona, iznenada je upao među ustaše. Borio se kao lav pucajući iz mašinke do posljednjeg metka. Kako izlaza nije bilo, legao je na aktiviranu ručnu bombu ...

Sad je već uveliko bilo prošlo podne. Postalo je jasno da je današnja bitka za vrijeme dobijena.

Iza nas su se, u maglici, vidjeli obrisi žumberačke visoravni Sv. Gera.

Puškomitraljez je zatajio

U različitim prilikama čovjek se prema ratnim zapisima odnosi na razne načine. Na jedan ih način čita u dokolici, u udobnoj sobi, vremenski i prostorno udaljen od događaja, a na posve drugačiji, recimo, za vrijeme služnje vojne obaveze ili neposredno nakon vježbi općenarodne obrane, pun svježih sjećanja na poligone, zamorne marševe.

U ovoj drugoj prilici čovjek će, vjerojatno, s većim zanimanjem pratiti zbivanja, tražiti sebe u njima, kao i odgovor na pitanje kako bi se on ponašao u ovom ili onom slučaju ...

Bilo kako bilo, onome tko je rat doživio i sudjelovao u njemu, teško je i gotovo nemoguće dočarati ga »golim riječima«. Jer u ratu je neprijatelj stvaran, stvarni su i ubojiti meci, u njemu su neprekidno prisutne vrlo složene dvojbe koje valja razrješavati odmah, gotovo refleksno, a da bi se to moglo, potrebno je veliko iskustvo koje se skupo plaća.

Vratimo se samo onom čestom slučaju kad neprijatelj u streljačkom stroju, s mašinkama o boku, ide prema vama ... dok vi u svom zaklonu čekate naredbu da se zapuca. Čekate zapovijed starješine i provjeravate svoju sudbinu u njegove ruke. Kako se teško tada svladati i ne pritisnuti obarač! A o savladavanju i uopće disciplini, ovisi tada gotovo sve.

Neprijatelj je tu i vi napokon začujete toliko očekivano naređenje. Pucate! No, puca i neprijatelj. Njegov stroj se baca na zemlju i događa se ono što vam je prije nekoliko trenutaka izgledalo nevjerojatno: disciplinirana vatra iz svih oružja vaše jedinice učinila je da neprijatelj polijegava bez zaklona, da protivnici padaju smrtno pogođeni, da njegovi ranjenici zapomažu i još više demoraliziraju svoje. I neprijatelj počinje bježati. — Jedinstvo misli i djelovanja cijele vaše jedinice (nitko nije zabio glavu u zemlju i čekao da puca netko umjesto njega!) donijelo je prevagu u vašu korist. Neprijatelj vam je okrenuo leđa.

Ali u ratu ne mora uvijek biti tako i ponekad doista nije tako.

Evo što se onog trećeg dana dogodilo jednoj našoj četi, i to u trenutku kad smo već svi bili povjerovali da je bitka za vrijeme izvojevana. Umjesto da se radujemo još jednoj pobjedi, a situacija je bila takva da smo poslije sloma ustaša kod crkvice Sv. Nikole mogli dobro napraštiti i Talijane, naša se četa morala povlačiti pod unakrsnom vatrom ...

Talijani su bili izbili na položaj ispred našeg stroja iz smjera Metlike. Ovoga puta bili su daleko obazriviji nego jučer. Kretali su se na udaljenosti od jednog kilometra, a naš je raspored bio takav da ga zasad nisu mogli otkriti.

Obilazeći stroj komandir čete došao je do položaja zadnje desetine, dugo proučavao njen razmještaj, a onda izdao naređenje vodniku da je postavi bočno. Iako se tu nalazila gotovo neprohodna jaruga, komandir je smatrao da i taj smjer valja osigurati.

— Desetini dodaj još jedan mitraljez, pa ako naiđu, ti udri!

Vodnik ga pogleda podsmješljivo. Baš je htio reći kako je to suvišno kad su i tamo naši, kad odande stiže patrola.

— Drugovi — otpoče vođa patrole — četa koja bi trebalo da bude lijevo od nas, još nije stigla na položaj!

Videći da je komandir imao pravo, vodniku bi krivo; on ljutito pogleda komandira, a vođa patrole odbrusi:

— Vрати se natrag i odmah uspostavi vezu sa susjednom četom. Požuri!

Iako umorni i nespokojni pred borbu koja je bila na pomolu, najbliži borci nisu propustili ni jedne riječi vođe patrole. Crv zabrinutosti za lijevi bok počeo nagrizati njihovo raspoloženje i ono začas zahvati cijelu četv.

Desetak minuta nakon toga pojavi se sprijeda talijanski stroj. Njihovi mitraljezi ciljali su naše položaje. Zrna su neugodno zviždala iznad naših glava, a neka se zabadala posve blizu. Dok su se prebacivali prema nama i svakih desetak koraka ponovno padali na zemlju, s nji-

hovich se dugmeta i ostalih dijelova uniformi odbijala svjetlost. Pucali su ne štedeći municiju.

Naši su borci uznemireno ležali u zaklonu i držali ih na nišanu. Od vremena do vremena sa zebrnjom bi pogledavali prema lijevom krilu. A onda se dogodilo upravo ono od čega su strahovali: tamo gdje je trebalo da bude susjedna četa, pojavili su se Talijani, odmah otvarajući vatru s boka. Naš puškomitraljez na krajnjem lijevom krilu odgovori na isti način, a potom i nekoliko pušaka.

Vjerujući da je susjedna četa ipak stigla i prihvatila borbu, komandir se upravo spremao izdati naređenje da se zapuca na Talijane koji su nadirali sa čela, ali je to već bilo prekasno. Puškomitraljezac s lijevog krila, držeći svoje oružje u rukama, naglo ustane i potrča natrag. Malo je tko u tom trenutku čuo njegove riječi da mu se »zaštopao« mitraljez. Videći ga kako dugim koracima grabi prema šumi, i ostali borci počеше ustajati. Sve se odigralo u djeliću minute: više nitko nije gledao naprijed, prema talijanskom stroju koji je nastupao sa čela. Jedan za drugim borci su ustajali, napuštali položaj i trčali natrag kroz rijetku šumu.

Dezorganizacija je bila očita i povlačenje je, ako se to može tako nazvati, zahvatila unakrsna vatra.

Jedina je sretna okolnost po nas bila što se sve to događalo u sumrak. Za desetak minuta nastupit će noć, a neprijatelj toga dana ipak nije osvojio najvažniji položaj. Sv. Gera ostala je u našim rukama...

Komandirima je stiglo naređenje da čete do daljnjega ostanu na položajima. No uskoro je postalo očito da je i treći krvavi dan napokon završen.

Po zveketu krampova i lopata zaključili smo da se neprijatelj ukopava.

Razmišljao sam što ćemo dalje. Ako ga ne nadmudrimo, ono što će se odigrati na ovome kao dlan malom prostoru, bit će samo naša stvar. Više nam nitko ne može priteći u pomoć!

Djevojka sa crvenim šalom

Na tom malome, sada i suviše oskudnom djeliću visoravni žumberačkog gorja, — Sv. Gera te je večeri bilo vrlo živo: bolničari, uz pomoć civila, donosili su ranjenike iz bolnice, smještali ih na nosila i redali jednoga za drugim. Pristiglo je i mnogo Žumberčana onih koji su bježali pred neprijateljem, pa i nešto djece. Bijahu tu i članovi Kotarskog komiteta KPJ i narodnooslobodilačkih odbora, a onda i borci koji su izgubili svoje jedinice.

Talijanski položaji bili su tako blizu da su do nas dopirali njihovi glasovi i dovikivanja. Ustaše bijahu s druge strane, pritajeni.

Zapravo, u našem je krkljancu bilo tiho, nešto zbog discipline, a nešto zbog pitanja koje je svakoga od nas pritiskalo: »Jesmo li u obruču?«

Stizali su borci 1., 2. i mitraljeske čete sa svojim komandirima i komesarima. Na istaknutim položajima prema neprijatelju koji se ukopavao, ostavili su samo po nekoliko boraca. Treća četa još se uvijek nije pojavljivala. Neki su govorili da je odsječena. Svi kao da su u taj budni sumrak nešto iščekivali.

Pored nosila na kojima su ležali ranjenici, neočekivano se pojavi djevojka u vojničkoj bluzi sa crvenim šalom oko vrata. Zagledavala se u ranjenike kao da nekog traži.

Vlado ju je izdaleka opazio. Podigavši glavu s nosila, promatrao ju je sa čuđenjem.

Djevojka je taj pogled osjetila prije nego što je stigla do njegovih nosila. Sad se i ona zagledala u Vladu.

On se lako trgne.

Djevojka bijaše nježnog izgleda, vitka, s očima kao u košute — kao da ne pripada surovosti bojišta. Na kraju se zaustavi pokraj njegovih nosila.

Vlado polako podigne ruku kao da joj nešto želi reći.

Ona mu se posve približi.

Ruke im krenuše u susret jedna drugoj.

I tako su dugo, tko zna koliko dugo šutjeli u neobičnom iščekivanju...

Kad je Vlado otvorio oči, već je bio mrkli mrak. Osjećao je groznicu. Djevojke u vojničkoj bluzi i sa crve-

nim šalom oko vrata nije bilo nigdje u blizini.

— Tko je ta djevojka, što traži ovdje? — prošaptao je Vlado, a zatim je osjetio kako su podigli njegova nosila i nakon desetak koraka ih ponovno spustili.

Izgubio je svijest.

U obruču

Nije bilo nikoga tko nije znao: ako smjesta nešto ne poduzmemo, u zoru će se na ovaj tijesni prostor okomiti neprijateljska artiljerija, avijacija, a zatim nasmuti talijanske, ustaške i fašističke zvjeri. Nastat će užasna klaonica. Stradat će bolnica, nepokretni ranjenici, bespomoćni borci, mještani.

Što u takvim prilikama čini većina vojski?

Zna se: na zapovijed svoje komande istakne bijelu zastavu. Predaje se!

A mi? Možda da se razdijelimo u najmanje moguće grupice, pa se pod okriljem noći pokušamo provući u stotine raznih pravaca? Netko neuk i demoraliziran vjerojatno bi došao i na takvu zamisao. Ali ne, i predaja i »provlačenje« bili bi podjednako besmisleni i užasni. Bili bi najveći zločin i prema borbi za slobodu koju vodimo, i prema više stotina hrabrih ljudi koji su voljni boriti se do kraja, ne da dospiju ponovno u ropstvo, ne da izginu, već da se probiju i ostanu živi, ako je to ikako moguće.

— Proboj i samo proboj bila je jedina misao boraca i njihovih starješina. Ideja slobode nadahnjivala nas je natčovječanskom snagom, a razum je govorio kako nema sile koja bi nas mogla uništiti...

Nitko, pa bilo s kakvim oružjem raspolagao, ne može zarobiti bataljon vojnika koji posjeduju takav duh i takvo oružje, bataljon boraca koji su odlučili da to ne dozvole. I doista: svijest o tome bila je duboko usađena u svakome od nas što smo dobrovoljno uzeli pušku u ruke.

Eto, od te su tvrdoglave činjenice polazili komandiri proleterskih četa, starješine Žumberačkog odreda, rukovodioci slovenske partizanske jedinice što se borila zajedno s nama, partijsko rukovodstvo s terena i komesar Druge

operativne zone Veco Holjevac koji su se ispod jednog stabla bili okupili oko ranjenog Banine što je sada ležao u kolima.

— Neprijatelj je pokušao oko nas zatvoriti obruč — govorio je ranjeni komandant Ante Banina smireno, kao da se ne radi o sudbonosnim trenucima. — Taj obruč, ako ga tako možemo nazvati, ne može ovih nekoliko sati biti izgrađen od bunkera i bodljikave žice. — Tu se Banina na njemu svojstven način nasmije, kao da želi omalovažiti, odnosno svesti na pravu mjeru sve ono što je neprijatelj mogao za to kratko vrijeme poduzeti. — Ne potcjenjujem neprijatelja, ali borci moraju znati da njemu jedino preostaje da na brzinu iskopa rovove, i to samo na onim točkama gdje nas očekuje... Drugo, znamo da je glavna snaga tzv. obruča neprijateljski vojnik, dakle čovjek koji nas želi uništiti ili zarobiti, ali u ovom slučaju neprijatelj koji je daleko manje spreman za to dati svoj život, nego što je to spreman naš borac koji se želi probiti. — Izgovarajući zadnje riječi Banina je neznatno povišio glas. Nesumnjivo je želio podvući značaj riječi koje je upravo bio izgovorio. Nakon kratke stanke završi: — I to prenesite borcima.

Za trenutak je zavládala tišina.

— Treće... Ja bih dodao i treće — javi se sa strane Veco Holjevac. — A to treće jest da ćemo mi u probodu biti i moralno i brojno jači. Ponavljam: moralno i brojno! Jer neprijatelj nema ni na jednoj točki obruča ni takvu moralnu snagu ni toliki broj vojnika, a naročito to neće imati na onom djeliću fronte koji mi **izaberemo** kao mjesto našeg proboda. — Zastavši kao da očekuje mišljenje o svojim riječima, Veco se obrati Banini:

— Što misliš ti, Ante?

— Da, u pravu si, bitan je pravac našeg proboda. Zbog toga sada moramo odlučiti ono glavno: kuda se probijati...

Tek što je to izgovorio, javi se neprijateljski mitraljez. Talijanski »fiat« tukao je sasvim blizu, te se činilo da je svega stotinu metara udaljen.

Glasovi boraca naglo se utišaše. Razgovor se pretvori u šapat.

Banina nastavi:

— Osnovno je pitanje, dakle, kuda se probijati? Ja mislim ... da, ja mislim, drugovi, da ne smijemo zaboraviti ranija iskustva. Kad bi se prije naši drugovi ovdje našli u sličnoj situaciji, oni bi se povlačili prijeko, u Sloveniju. Vjerujem da neprijatelj to i sada očekuje. Ja sam za to da se probijemo u suprotnom smjeru — dolje u ravnicu, prema Jastrebarskom i Kordunu ...

Komandantove riječi bile su odlučne i djelovale uvjerljivo, ali... Teško se čovjek mogao pomiriti s onim »dolje u ravnicu«. No Banina nije nikome ostavljao mnogo vremena za razmišljanje. Već je bio prešao na komandire:

— Dao bih komandirima riječ... Da čujemo, drugovi: vrlo je važno da točno znamo dokle je neprijatelj stigao, njegov raspored i ono najvažnije: gdje su mu snage »najtanjje«!

Počeo je Mamula, koji se upravo bio vratio sa svojom 3. četom. Njegovi su se borci tukli posve na lijevom krilu i zatvarali smjer od Samobora i Novog Sela.

— Kako vidite, nisu me odsjekli. Neprijatelj nije stigao

— govorio je Mamula svojim dubokim glasom — a ni do sada nije mogao stići da zatvori onaj pravac nastupanja do kraja. Mi smo ga u toku dana dočekali kod Ponora i dobro naprašili. Čak smo ga i odbacili. — Mamula je trenutak zastao, a onda je dodao: — Kao što se iz sekcije vidi, šteta što ne smijemo paliti svjetlo: na tom je prostoru konfiguracija tla takva da se sa snagama s kojima tamo neprijatelj raspolaže, ne mogu zatvoriti svi putevi i putići. U četi imam Žumberčane koji dobro poznaju teren.

Samo što je to izrekao, kad se pojaviše kuriri i politički radnici koji su sa sobom dovodili grupu novih boraca iz Zagreba. A stigli su smjerom o kojemu je Mamula upravo govorio.

— U pravi ste čas došli, drugovi!

Netko im zaželjše lijepu dobrodošlicu riječima koje izazvaše smijeh. Zavlada olakšanje.

O ostalim sektorima fronte komandiri nisu morali izvještavati. I bez toga se suviše dobro znalo dokle je neprijatelj kod njih stigao. Čak su se i odavde mogli čuti glasovi i zveket oruđa za iskapanje rovova...

Nikoga nećemo ostaviti

— Vode, dajte vode — čuli su se iz mraka glasovi.

Možete li zamisliti kako su se osjećali ranjenici u tirn trenucima, i oni koje su donijeli iz bolnice smještene u selu kod Jezernica, i oni koje su prije nekoliko sati dopremili iz prvih borbenih redova?

Ne govorim o lakšim ranjenicima koji su se zavijenih glava i ruku nalazili u prihvatnoj ambulanti i mogli se sami kretati, već o onima koji su ležali nepokretni na nosilima, mnogi od njih u groznici, s teškim i još otvorenim ranama, prijelomima nogu.

Većina ranjenika bila je svjesna teške situacije u kojoj se Bataljon nalazi, a i toga da o drugima, isključivo o ostalima ovisi njihova sudbina.

Kako je točna izreka da su u ratu važnije zdrave noge nego cijela glava!

Bio sam prisutan kad su Baninu na nosilima približili teškim ranjenicima. Sagnuo se prvome i uhvatio ga za ruku.

— Ti si, druže komandante — prozbori ranjenik.

— Da, ja sam, a koji si ti? — Bilo je toliko mračno da su se ljudi mogli prepoznavati samo po glasu. Kombol uopće nije bio svjestan da je Banina ranjen.

— Ja sam Kombol, zar me ne prepoznaješ?

Komandant je bio svjestan kako ranjenici vjeruju svojim starješinama i znadu da ih oni neće ostaviti u nevolji. No u tim su trenucima znali i to da je situacija krajnje teška, da je Bataljon potpuno iscrpljen, da je gladan, te da mu predstoji probijanje. I ti dobri ljudi, borci-ranjenici, kao da su se sada osjećali krivim što su postali teret Bataljonu, što smanjuju njegovu mobilnost.

— Poznajem te, kako te ne bih poznavao — odgovori Banina plavokosom mršavom borcu koji se gotovo u svakom okršaju isticao hrabrošću.

I komandant i njegov borac znali su da sada obojica misle na istu stvar: na proboj. Neko vrijeme su šutjeli.

— Ostavi me, druže komandante, u nekoj dubokoj jami. pokrite me lišćem, samo mi pištolj ostavite — odjednom će vojnik Kombol, pa dotakne prstima komandantovu ruku.

— Ne, mi nećemo nikoga ostaviti! Probijat ćemo se zajedno! Uspjet ćemo! Moramo uspjeti!

Kombol, a i ostali ranjenici koji su napeto osluškivali ovaj razgovor, podigoše glave s ležaja pokušavajući u ovoj sudbonosnoj noći proniknuti do komandantova pogleda.

Odluka je donesena: partizani će krenuti prema sjeveru, odnosno sjevero-istoku, dakle smjerom kojim se povukla Mamulina četa i kojim su stigli kuriri, politički radnici i novi borci iz Zagreba. Bilo je nade da neprijatelj tu još nije zatvorio krug.

»Samo što prije i što dalje iz ove klopke«, govorilo je svako lice, svaki pogled. Samo je najuži krug starješina znao da nas tamo iza Sošica, na cesti prema Stoj dragi i Samoboru, čeka druga zapreka. Ako nam ovdje lukavstvo pomogne da se izvučemo bez borbe, teško je vjerovati da će nam to i tamo uspjeti.

Pošli smo.

Prvi je krenuo Mamula sa svojom 3. četom. Na čelu jedinice išlo je odjeljenje bombaša i borci s mašinkama. U sredini su bile ostale jedinice, bolnica s ranjenicima, civili i svi ostali što su se uz nas zatekli. Na kraju se kretala pojačana zaštitnica.

Neobična formacija krenula je u mrkloj noći i u najvećoj tišini.

U početku se napredovalo vrlo polagano. Teško je razumjeti prema čemu su se oni na čelu uopće orijentirali. Bespuće, korjenje stabla i kamenja koje je virilo iz zemlje, bijahu nam u tom mraku najljući neprijatelj. Svakog je časa prijetila opasnost da se veza prekine. Ne treba ni govoriti što bi se tada dogodilo...

Prošlo je više od dva sata opreznog nabadanja i napetog iščekivanja. Netko je već bio rekao kako mu se čini da se neprekidno vrtimo u krugu. Nismo, doduše, išli u krugu, ali nismo ni daleko odmakli.

Upozorenja koja su stizala sa čela, nagovještavala su nam da idemo rubom nekog grebena ispod kojega zjapi

provalija. Sjetih se da je Mamula spominjao neko selo Ponor kod kojega je njegova četa zaustavila neprijatelja i odbacili ga unatrag. Žumberčanin Đuro mi reče da ljudska noga malokad prolazi ovuda. Nagonski smo sve češće pružali korak.

Tada bi se iz mraka, pozadi začuo glas:

— Čelo lakše, zaostaju ranjenici!

Zatim je zemljište postalo nešto prohodnije.

Na borca koji je u hodu zaspao, s leđa naletje jedan od dvojice čelnih što su se savijali pod teretom nosila. Jeknu psovke i nerazumljive riječi ranjenika popraćene jaukom. Zastadosmo.

Sa čela kolone prenosilo se putem veze naređenje:

— Tišina! Ranjenici brže!

Smijeniše se borci uz nosila, kolona se malo sabi, a onda ponovo krenusmo. Tko zna da li bismo izdržali pod teretom nosila da nije bilo naših Žumberčana civila. O kako su nam dobro došli!

Tako je nekako protekla cijela noć.

Odahnuli smo kad smo za sobom ostavili Sv. Geru. I tada se kolona po prvi put nakon polaska zaustavila da predahne. Gdje se tko našao u tom času, tu je i legnuo. Svi smo bili na izmaku snaga.

Cesta se već nazirala. Mogli smo vidjeti farove kamiona, čulo se brujanje motora.

Svi smo pažljivo osluškivali.

Crnilo neba počelo je blijedjeti.

— Koliko je do ceste? — upita neko šaptom.

— Ni kilometar — odgovori borac koji je ležao do nosila.

— Što čekamo?

— Patrolu. Patrolu sa ceste — odgovori važno Alfonso.

Zavlada nespokojstvo. Malo tko je spavao. Vrijeme kao da je bilo stalo.

— Vode, dajte mi vode! — zatraži ranjenik s nosila.

— Ej ti tamo, umiri ga! Hoćeš li da nas neprijatelj ot-krije?

Bolničar pristupi ranjeniku, prijeđe mu rukom preko vlažnog čela i nešto mu prošapta.

— Gasi cigaretu! Tko ti je dozvolio da pališ šibicu! —
oštro odjekne prigušeni glas.

A onda se sa čela začuje žamor. Netko uzvikne.

— Stigla je patrola!

Začas se proneše vijest:

— Cesta je zaposjednuta, moramo se probiti! Motorizacija, ustaše, domobrani, sve kreće Sošicama ispod Sv. Gere...

Netko doda:

— Očigledno tamo pripremaju na nas veliki napad!

— Dao bih ne znam što kad bih to sutra mogao vidjeti —
javi se glas.

— Moga si ostati pa bi vidija! — dobaci mu barba koji
je malo dalje stajao uz Baninu polegnutog na nosilima.

— Napad, kakav napad u prazno, toware jedan!

— A što ja drugo govorim? — uvrijeđeno će onaj što je
naletio Barbi na zub. — Namagarčili smo ih: oni žure
onamo, a mi smo im tu pod nosom. Čak se i ne osigura-
vaju. Gdje su im bočna osiguranja?

Odlazeći, Barba s osmijehom dobaci preho ramena:

— Gospe ti sinjske, ča nas je ovaj Žumberak vojnički
opismenija! Sve sami stratezi!

Malo dalje komandiri su izabrali dobrovoljce za proboj. Kao i obično, javilo ih se više nego je bilo potrebno. Borci kao da su se željeli osvetiti za sve što su pretrpjeli u toku noći i svih ovih dana.

Proboj

U jedinicama je zavládala živost.

Onda su krenuli bombaši i mitraljesci. Tiho su se približavali cesti, pazeći na svaku graničicu. Bilo je važno da se, prije nego ih neprijatelj osjeti, privuku što je moguće bliže.

Borci s mašinkama, mitraljezima i bombama samo su još mislili na zapovijed. Glavnina kolone čekala je u zaklonu da se breša na cesti otvori.

Sekunde su išle u olovnim čizmama, polako, prepolako.

Prošlo je već i petnaest minuta otkako su mitraljesci i bombaši bili otišli, i još ništa.

Pola sata. Počelo je svanjivati.

Nespokojstvo je postajalo sve opipljivije.

— Pa zar ćemo ostati s ranjenicima pokraj same ceste? — govorio je netko preplašenim glasom.

A onda najednom ... S prvim zrakama sunca planuše i blijeskovi eksplozija: progovoriše mitraljezi, puške, ručne bombe!

Po tutnjavi koja se vrlo brzo počela udaljavati, zaključili smo da se breša na cesti otvorila. I ranjenici i borci koji su ih osiguravali, a i naši Zumberčani, po prvi put odahnuše. Gotovo su zapjevali.

Skvrčenih nogu i s desnom rukom pod glavom, Boško je na nosilima zurio u neku neodređenu točku.

— Gdje si, na što misliš? — upitah ga.

Trgao se kao da je tek toga trenutka postao svjestan gdje se nalazi.

— Eto, mislim ... Mislim na nešto, a ne bi trebalo.

— O čemu to misliš ... a kao ne bi trebalo?

— Pa ... na svoju Maru.

— To ti je žena?

— Da ... Zapravo nije. Više mi je nego žena.

— Zna li gdje si? Pišeš li joj? — rekoh osjetivši neku bol u srcu.

— Zna gdje sam, ali ja ne znam gdje je ona... U Lici je negdje bolničarka.

— Piši joj na Okružni komitet.

— Zar da s takvim stvarima opterećujem kurire i službenu poštu?

— Pa ranjen si...

Sa čela se opet začu žagor. Netko je dotrčao sa ceste i zapovjedio:

— Pokret! Pokret!

— Kako je na cesti? — upitaše najbliži.

— Naši progone ustaše. Požurite! Oprezno s nosilima! Brže, brže!

Borba na cesti bila je u punom jeku.

Slavko za teškim mitraljezom gađao je kratkim rafalima skupinu ustaša što su vukli »schwarzlose« bježeći preko poljane s onu stranu ceste.

— Pritisni malo duže — upozoravao ga je pomoćnik.

— Dakako, a moja će mi baba pribavljati municiju!

Svaki novi rafal bacao je ustaše na zemlju. A »schwarzlose« je ostao u travi.

Mitraljezac je bio toliko zaokupljen bjeguncima da je gotovo zaboravio na one što još bijehu u rovu, otprilike dvije stotine metara niz cestu.

— Pazi na rov! — dovikne mu pomoćnik.

U taj mah su ustaše u rovu upravo bili okrenuli puškomitraljez i počeli gađati naše koji su prilazili s druge strane.

Slavko hitro okrene mitraljez, nanišani i obaspe ustaše bočnom vatrom. Nastane komešanje.

Odjednom i s druge strane ceste zaštekće mitraljez.

— Odakle taj puca, majku mu!

I zaista, u prvi se trenutak nije moglo vidjeti odakle stižu rafali. Glavnina ustaša je bila u bijegu i naši su im dobro prašili pete. Uto Slavko iza jednog stabla opazi usamljenog ustašu što je sa šmajserom pucao po kame-
nom zaklonu našeg teškog mitraljeza.

Nisko se saginjući Slavko zatraži novi redenik, ne skidajući pogled s ustaše.

— Brže! — vikne svome pomoćniku. Ali umjesto metaka ili kakvog odgovora, začu se stenjanje. Tek tada se Slavko okrene i opazi kako mu se pomoćnik grči od bolova.

Neki je metak pogodio rub kamena i jedan se njegov odlomijeni komadić zario pomoćniku u rame. Desna mu se ruka objesila kao oduzeta.

Slavko ostavi mitraljez i nagne se prema drugu.

— Hajde, digni polako ruku.

— Ne mogu.

— Pokušaj micati prstima. — Dok je to govorio, jednim je okom opazio kako ustaša sa šmajserom napušta stablo, tražeći spas u bijegu.

— Ne mogu.

— A nože?

— Mogu — polako se protegne pomoćnik, a onda uzbuđeno proštenje: — Pogledaj udesno, gađaj!

Slavko ga odmah posluša i ugleda nekoliko ustaša kako se žurno vraćaju teškom mitraljezu koga su malo prije bili napustili. Za čas su ga postavili i već se spremili da zapucaju, ali je Slavko bio brži. Malo pomakne cijev i pritisne obarač.

Prvi meci promašiše. Ustaše polegoše. Drugi rafal bijaše odličan. Ustaša koji je bio najbliži mitraljezu, malo se trgne, zatim se podiže i istog se trena sruši na zemlju. Drugi ponovo pobješkoše. Iako pognuti, bijahu Slavku odlična meta. Poginuli su svega nekoliko metara dalje.

— Mitraljez je naš! — radosno uzvikne Slavko.

— Ja ću po njega, štiti me vatrom — dometne ranjeni pomoćnik.

— Ti lezi, ranjen si! — drekne Slavko.

Uto kod udaljenog ustaškog rova podignutog uz cestu odjeknu eksplozija ručnih bombi. Borci 1. čete stigli su da unište i ovo uporište, jedno od zadnjih.

Stevo Hinić priđe Slavku i pogleda mrtve ustaše i njihov teški mitraljez.

— Jesu li to tvoji?

— Sad su već vražji.

— Ne pitam te za ustaše, nego za trofeje... mitraljez, puške i ostalo. — Tek tada Hinić opazi zgurenog pomoćnika lica blijedog kao kreda.

— Što je s njime? — upita Hinić saginjući se.

— Ranjen je, zovni bolničara i nosila — odgovori Slavko i nastavi pojedinačnim pucnjevima gađati ustašu koji je sada već očito bio izvan domašaja. Kao da je time htio reći: »To je taj gad što mi je ranio pomoćnika!«

Kad je pomoćnik čuo za nosila, pokuša ustati, ali se odmah sruši kao pokošen.

— Desno rame — dobaci Slavko.

Hinić skine ranjeniku bluzu. Na košulji se pokaza velika mrlja već potamnjele krvi.

— Mnogo je iskrvario — reče Hinić vadeći iz torbice zavoj da zaštiti ranjeno mjesto.

— Tek toliko da zaustavimo krv... — mrmljao je sam za sebe.

Preko ceste je upravo prelazilo čelo bolnice. Prvi s nosilima spoticali su se o ustaške leševe. Neki priskočiše i počеше odvlačiti poginule u stranu.

— Kako je tamo dolje? — proviri čupava glava ispod pokrivača na nosilima.

— Tjeramo ih da što prije stignu na Sv. Geru! — našali se borac koji je stražario na cesti dok je kolona prolazila.

Uto kilometar-dva niz cestu suknu uvis plamen. Zapalila se neka zgrada. Odmah zatim se odande razliježe eksplozija— jedna, pa još nekoliko njih, kao kad eksplodira skladište municije.

Malo kasnije smo saznali da su naši zaista u obližnjem selu zauzeli neko skladište s municijom. I što su drugo mogli, nego da ga dignu u zrak.

Odjednom na cesti sve utihnu. Nailazila su nosila s komandantom Antom Baninom. Jedan od dvojice prednjih nosača bio je Barba, drugi Alfonzo. Ni Barba ni Alfonzo nisu se te noći ni makli od komandanta.

Cesta Samobor-Sošice ostala je iza nas. Pored nosila na kojima je ležao Lončar, borac koji je prije dva tjedna srušio neprijateljski avion, išao je njegov komesar.

— Pohvaljen si naredbom štaba Druge operativne zone

— reče Lončaru komesar.

— Zašto? — upita ranjenik.

— Za avion — odgovori komesar i zagleda mu se u lice. — Zar se ne raduješ?

Hrabri borac ništa ne odgovori. Pred očima su mu se nizale slike. Vidio je fašistički avion u niskom letu s mitraljezom koji sije smrt. Ponovo je gledao kako Sava pada smrtno pogođen. Sjetio se i Dušana Pjevca koji je upao u ustašku zasjedu i radije se ubio nego zlikovcima pao u ruke. Nakon toga je bio ranjen i komandant bataljona, a i mnogi drugi...

— Zašto ga nisu čuvali? — bile su jedine riječi Lončara.

Komesar je pomislio da je ranjenik vjerojatno ponovo pao u groznicu, pa je pružio korak.

Mane Lončar je i dalje mislio na Baninu, kao da je predosjećao kako se Banina više neće vratiti da vodi proletere ...

Sve do podneva bataljon je žurio naprijed, što dalje od repa, dugog repa neprijatelja čija je glava bila tamo kod Sv. Gere. Još uvijek je do nas dopirala potmula tutnjava artiljerije i avionskih bombi po napuštenom žumberačkom gorju.

I druga polovica dana prošla je u brzom pokretu.

Iduće noći Prvi proleterski bataljon Hrvatske prebacio se preko ceste koja vezuje Karlovac sa Zagrebom, a malo zatim prešao i željezničku prugu ...

Iza kolone, jedva kilometar ulijevo, žmirkale su slabe ulične svjetiljke boreći se s prvim nagovještajem zore. Bili smo gladni i polumrtvi od umora. Do nas su dopirali karakteristični šumovi i glasovi sela koje se budi. Negdje je u oboru zacvililo prase, drugdje u štali zarzao konj. Crijeva su tražila svoje. Život se jednostavno nastavljao tamo gdje ga je sinoć zaustavio san...

Jutarnju seosku idilu koja me je za trenutak vratila u djetinjstvo, iznenada naruši dugi mitraljeski rafal iz jednog od talijanskih bunkera kojima je mjesto bilo okruženo.

Bilo je to Jastrebarsko.

Da li je talijanski stražar doista čuo naše kretanje ili je obarač pritisnuo jednostavno iz straha? Na umornu kolonu usamljeni rafal više nije mogao djelovati.

Sa čela se naglo približavao topot konjskih kopita. Začuje se Ivetićev glas:

— Što je proleter, zar namjeravate daniti u Jaski?

A onda s nešto više suosjećanja dobaci:

— Samo još nekoliko kilometara, pa ćemo se svi odmoriti.

Čak ni ove njegove riječi nisu mogle unijeti živosti u naše redove. Osjećaj da su ranjenici napokon sigurni smanjio je našu napetost, a to je otvorilo vrata još potpunijem umoru. Na sreću, slobodna Kupčina i samo malo dalje Kordun, bili su na domaku.

Vili

Ponovno na Kordunu

Kordunaši su upoznali svu surovost rata

Već slijedećeg dana Bataljon je dospio u malo kordunaško mjesto Sjeniĉak, smješteno uz cestu, na pola puta između Karlovca i Vrgin Mosta. To zapravo više i nije bilo selo. Od spaljenih kuća ostali su samo temelji, nad kojima je skrpljeno nešto nalik na krovove. Da bi se život kako tako nastavio, bolje reći da bi se preživjelo, selo se ukopavalo u zemlju. Tako su nicali zemunice i bajte pokrivene daskama, slamom, paprati — svaĉim.

Stanovnici sela upoznali su svu nevolju i žestinu rata još prvih ljetnih dana 1941. godine. Od tada pa do trenutka kad smo mi stigli, tko zna koliko je puta neprijatelj palio Sjeniĉak.

Ljudi više nisu gubili glave kad bi se začula žestoka pucnjava i brujanje motora cestom iz smjera Karlovca. U početku ih je zahvaćala panika; kasnije su — ponešto navikli (na što se sve ĉovjek nije u stanju priviknuti) — počeli tražiti izlaz, te bi se povlačili u šumu, s nešto svoje sirotinje na leđima, tjerajući pred sobom stoku, svjesni upravo toga da se neprijatelj sve više boji šume. I onda bi u njoj ostajali sve dok zlo ne bi prošlo.

U Sjeniĉaku, koji se nije mnogo razlikovao od ostalih sela u tom kraju, bijaše malo muškaraca. Jedne su ubili fašisti, druge otjerali u koncentracione logore, treći su, uglavnom mlađi ljudi, otišli u partizanski odred. Ostali su se zbili oko Narodnooslobodilaĉkog odbora i partijske organizacije. Radili su, i sve što bi privredili davali za Narodnooslobodilaĉku vojsku i frontu. Živjeli su u stalnoj neizvjesnosti.

Kad su proleter i stigli u selo, predsjednik Narodnooslobodilaĉkog odbora, ĉovjek srednjih godina, obišao je

bajte, kratko se porazgovarao s domaćinima, i borci su začas bili smješteni.

Ni sat kasnije iz sirotinjskih nastambi zamirisaše žganci, negdje poliveni s komadićima slanine ili čvarcima, negdje s »varenikom«. Osjetih toplinu domaćeg ognjišta kakvo u tim surovim uvjetima može stvoriti samo čovjek koji je odlučio da sve zlo nadživi, da se bori do kraja.

Ukućani su se vrtjeli oko boraca i zapitkivali kako im je bilo na Žumberku. Pokušavali su saznati i nešto o svojim, jer je u Bataljonu bilo dosta Kordunaša.

Bajta u koju su me rasporedili s još pet boraca, bila je prilično prostrana. Domaćin, postariji brko čije ime na žalost nisam zabilježio, primio nas je kao što otac prima vlastitu djecu.

U uglu, na drvenoj postelji ispunjenoj slamom, sjedila je starica. Pri slaboj svjetlosti petrolejke zapazio sam njen čudno ukočeni pogled.

— Dobra večer, bako, kako ste? — pozdravljali su je borci kako bi koji ulazio. A ona je samo šutjela, kao da spava otvorenih očiju. Pored nje ležao je potrbuske dječak od sedam-osam godina. Glavu je podbočio rukama i pažljivo nas promatrao. Pogled mu je šetao od borca do borca, ali se najduže zadržao na mašinki prislonjenoj o zid u uglu prostorije.

Domaćin je zdjelu s hranom stavio na stol prije nego što smo ušli. Dok smo mi odlagali oružje i naprtnjače, on se smjestio na niski tronožac. Jedva smo posjedali oko stola kad mališan skoči s kreveta, priđe stolu i upita me:

— Draže, imaš li za mene olovčicu?

— Što će ti olovčica? Zar već znaš pisati? — upitah ga.

— Pa treba mi... Svakako da znam pisati.

— Tko te naučio?

— Počela je škola i učiteljica kaže da svi treba da nabavimo olovčice.

— E pa lijepo, evo ti jedna mala, baš je za tebe. — I ja izvadih iz džepa onu svoju jedinu, razmišljajući o tome kako samo oni koji vjeruju čvrsto u život i budućnost mogu i u takvim uvjetima misliti na školu.

Domaćinu bi drago, ali ipak prigovori malom, tek onako, reda radi:

— Idi odavde i ne smetaj drugovima! — Onda pogleda u nas i reče: — Vi samo jedite. Znam ja da ste gladni i umorni, nećemo vam smetati.

— Kako biste nam mogli smetati — toplo ga pogleda Stevo Mikšić, pa doda: — Što bismo mi bez vas. Nego, pričajte kako živite, jeste li se pomalo navikli na ovo ...

— E moj sinko — prekine ga domaćin — nemoguće je da se čovjek navikne, da se do kraja navikne na nesreću kakav je ovaj rat. — A onda pređe na drugo: — Kako vam je tamo bilo? Čuli smo topove.

— Zar čak i ovdje? — upita jedan borac.

— Činilo nam se kao da grmi. Ipak smo znali — odgovori domaćin, kratko uzdahne, pa reče: — Samo neka ste nam se vi živi vratili.

Mi smo stigli do dna zdjele a domaćin je brižno namještao na podu slamu. Dok sam ga promatrao, sjetih se kako je ovo treći put da sam se nakon početka rata našao na Kordunu, i svaki put sam se pitao isto: odakle ovim ljudima njihova nesebičnost. Sve nedaće rata podnosili su bez riječi. Prisjetih se Roberta i njegovih riječi: »Oni duboko vjeruju Partiji i svjesni su da ih samo ona može spasiti od okupatora, ustaša, četnika i svih tih strahota koje dolaze s njima ... To svoje saznanje krvavo su platili!«

— Tko ti je sve u kući? — upitah domaćina.

— Ovi što ih vidiš — reče i pokaza na postelju.

— Sin i...

— Sin i majka moje pokojne Smiljke. Imao sam još jednog sina, mlađeg. Ubili ga ustaše istoga dana kad i Smiljku.

— Gdje si ti bio za to vrijeme. Zašto niste bježali u šumu? ...

— Gdje sam bio! Bio sam u šumi. Bio sam tamo s ovim svojim starijim sinom — reče domaćin i pokaza na dječaka koji se vratio na postelju, te nas i dalje podlakćen promatrao.

— Zašto nije s tobom bježala žena... i ostali?

— Nije htjela ostaviti bolesnu majku — tiho će čovjek i pokaza rukom staricu. U njegovim se očima pojaviše suze, a na desnom mu obrazu zatitra mišić. Potom nastavi tužnu

ispovijest: — Pričalo se, neće djecu. Ludost! Poslušajte kako je bilo... Kad smo čuli da dolaze ustaše, pokupili smo što nam je bilo pri ruci, pa u šumu. Doviknuo sam svojoj Smiljki: »Nosi maloga!« A sa mnom je, rekao sam već, bio ovaj moj stariji. Žena mi odgovori: »Vi idite, a ja ću ostati s majkom« ... Navečer se vratih zajedno s ostalim iz sela ...

Zaokupljen dubokim bolom čovjek se zagrcne. Jabučica na njegovu mršavom vratu se pokrene kao da je htio progutati svu gorčinu svojega udesa. Onda tihim glasom nastavi:

— Neki koji su preživjeli pokolj u selu, pričali su kako su ustaše najprije, iz puste opakosti, ubili maloga. Imao je svega tri godine. Smiljka je vrisnula i poletjela da ga dignu iz lokve krvi. Kad je to opazio, jedan je ustaša izvadio pištolj i ubio Smiljku s tri metka.

— A starica? Što je bilo s njom? — upita jedan borac grozeći se.

— Nesretna starica ... sve je vidjela — tiho prošapta domaćin. Imao je snage samo da još jedva čujno doda: — Od tada više ne može govorite. Samo sjedi i ništa ne shvaća.

Bio sam kao i svi duboko potresen. Pokušao sam naći kakvu utješnu riječ, ali ona prava nikako nije dolazila. Samo mi se u grudima skupljalo nešto vrlo teško.

Nisam mogao zaspati duboko u noć.

Takav je bio Dušan Pjevač

Dok smo ujutro još doručkovali, na bajti se iznenada otvoriše vrata, a na pragu se pojavi stariji prosijedi seljak.

— Zdravo, drugovi!

— Dobro došao — odgovori mu naš domaćin, a po izrazu njegova lica vidjelo se da ne poznaje došljaka. — Tražiš li nekoga?

Ne skidajući šešir došljak reče:

— Saznao sam da su stigli proleter, pa potegoh ovamo.

— A odakle si?

— Iz Perjasice. Došao sam da potražim svoga sina.

— Kako se zove tvoj sin — umiješa se jedan od naših.

— Poznajete ga sigurno ... Dušan. Dušan Pjevač ...

Rekli su mi onomad da je kurir u štabu kod proletera...

I pogled pridošlice krene od jednoga do drugoga. Napeto je promatrao izraze naših lica, ne bi li što prije uočio koji od nas poznaje njegova sina.

Svi smo, naravno, dobro znali o kome se radi. Kurir Dušan Pjevač bio je omiljen u cijelom bataljonu. Poginuo je dan-dva prije našeg proboja.

Bio je to neobično hrabar mladić od najviše dvadeset godina. Svi su ga znali kao kurira za koga ne postoji zapreka koju ne može prijeći. Za vrijeme borbi često se probijao s narednjima komandanta Ante Banine do četa na položaju, bez obzira gdje se nalazile. Mogao je »namirisati« položaj neprijatelja, vješto ga zaobići i kao i uvijek stići na vrijeme. Samo jednom to nesretnom Dušku nije uspjelo ...

U potpunoj jasnoći, tako svojstvenoj događajima koji čovjeka snažno potresu, pojavila mi se u sjećanju slika crkve Sv. Nikole i plitki pošumljeni jarak oko nje. Tu, baš u tom jarku, Duško je našao smrt noseći četi poruku. Upao je u zasjedu! Kao iz zemlje izniklo je pred njim i iza njega nekoliko ustaških razbojnika s uperenim puškama. Pozvali su ga da se preda. Duško se istoga trenutka bacio na zemlju i raspalio po njima iz mašinke. Trojica padoše. Imao je još vremena da se okrene i vidi one što mu prilaze s leđa. Na žalost, u mašinki više nije bilo ni metka. Za trenutak je zastao (iz desne potkoljenice mu je tekla krv), a onda je na iznenađenje ustaša koji su se bili ponadali da će ga uhvatiti živa, odvmuo bombu, udario upaljačem o mašinku i stavio je pod se. Kako je hrabro živio, tako je hrabro i poginuo.

A sada smo, tjedan-dva kasnije, mi Duškovi suborci, stajali pred njegovim ocem, i ni jedan od nas nije imao hrabrosti da prvi progovori.

Napokon ustane od stola Stevo Mikšić. Po njegovu spuštenom pogledu i neodlučnom držanju, otac je vjerojatno već naslućivao da se nešto dogodilo.

Mikšić je pokušao progovoriti odlučnim glasom, ali njegov glas više nije bio njegov.

— Druže Pjevač, budi hrabar. Znam da ti je teško... Budi hrabar kao što je bio hrabar tvoj Dušan. Hrabro je poginuo vršeći kurirsku dužnost. Sahranili smo ga kako dolikuje borcu Narodnooslobodilačke vojske ...

Lice nesretnoga oca se ukoči, a ruke mu kliznuše niz tijelo.

Promatrao sam njegov izgubljeni pogled. Učinilo mi se da se na njegovu pergamentnom licu pojavila još jedna brazda. Kao da nam je nešto želio reći, micao je ustima, ali se riječi nisu čule.

Domaćin ga je uzeo pod ruku, okrenuo se svom sinu i pozvao ga. Zatim sva trojica krenuše.

Pred vratima koja su se za njima polagano zatvarala uz škripu, čuo se domaćinov glas:

— Pustimo drugove da jedu i odmaraju se. Tko zna što ih još čeka.

Borci uvijek sve unaprijed saznaju

Drugi dan na Kordunu osvanuo je sunčan i prohladan.

Borci 1. čete posjedali su na razasutu suhu paprat na sunčanoj strani uz bajtu. Polako sam im prišao. Jedni su čistili puške, drugi krpali poderanu odjeću. Većina je nešto žustro raspravljala. Po izrazima njihovih lica vidjelo se da je razgovor o nečem ozbiljnom. Nije bilo ni traga pjesmi i šali koja je partizanima vjeran drug. Osjetio sam da se nešto ozbiljno događa.

— Kakav je ovo pogreb, koga sahranjujete? — upitao sam napola u šali. Najbliži zašutješe.

Znao sam da borcima još nitko nije rekao kako će bataljon prerasti u brigadu. A oni su očigledno to već znali. Dapače, znali su i mnogo više: čuli su da nova brigada neće biti proleTERSka. I evo problema!

Priđe mi Krpan. Inače je uvijek bio vedar, a sad i njegovo lice bijaše pretjerano ozbiljno. Prije nego što mi je dospio bilo što reći, zapitah ga:

— Što je ovo? Zašto ste svi utučeni?

— Pa, saznali smo ...

— Što ste saznali?

— To, da nećemo biti proleTERSka brigada.
 Sumnje nije bilo: saznali su. Kao i uvijek, borci sve unaprijed saznaju.
 Umjesto da se naljutim, odlučih poslušati što žele reći.
 — Dobro — rekoh Krpanu. Kaži sve što ti je na srcu.
 — Pa, evo, stvar uopće nije jednostavna. Neki se zbog toga hoće vratiti u svoj kraj.
 — Tako, hoće se vratiti kući, u zapećak?
 — Ne, ne radi se o tome... Kažu, došli su u proleTERSki bataljon jer su se tražili borci za pro-le-ter-sku jedinicu, a nova jedinica, brigada, neće biti proleTERSka. Osim toga, u nju će primiti mnogo novih boraca, tko zna kakvih...
 — Dobro, tko to hoće natrag? — prekinuo sam Krpana i prišao borcima. Ne znam ni sam zašto sam se prvo obratio upravo Jurinu koji je bio iz mitraljeske čete.
 — Što je Jurine, zar i ti hoćeš iz Bataljona?
 — Pa znaš, druže sekretaru ...
 — Ne znam, hoću da mi odgovoriš s da ili ne.
 — Da — odgovori Jurin neodlučno.
 I problem izbije svom oštrinom, pred svima! Ostale nisam morao ni pitati: samo su pgnuli glave.
 Kako sam u tom trenutku poželio da je s nama Bani-na. Osjetio sam da bi samo on mogao svojim autoritetom riješiti ovaj nenadani problem. A on je bio negdje daleko, ranjen, na putu za bolnicu.
 Okrenuh se da odem, bez riječi, ali osjetih da to ne bi valjalo. Pritisnut, odgovornošću ponovno se okrenuh prema njima, mimo ih pogledah i rekoh:
 — Dobro drugovi, iznijet ćemo to pred partijsku organizaciju. Čut ćemo svakoga što misli.

DRUGA KNJIGA

Trinaesta udarna narodnooslobodilačka proleterska
brigada Rade Končara

IX

Trinaesta brigada je rođena

Prvi koraci

Sutradan je počelo formiranje Brigade u čiji sastav su ušli borci i starješine Prvog proletarskog bataljona i Žumberačko-pokupskog partizanskog odreda.

Obrazovana su tri bataljona. U svakom bataljonu osnovane su tri čete u kojima su bila po tri voda. Vodovi su se dijelili na desetine.

Da bi veze bile besprijekorne, osnovana je i četa za vezu.

Formirana je također i intendantura brigade, s brigadnim, bataljonskim i četnim intendantima i ekonomima.

Sanitetsku službu činili su referent saniteta brigade, liječnik-kirurg, referenti saniteta bataljona i četa, te bolničari.

Odmah su popisani boci koji znadu rukovati topovima. I od njih će biti organizirana zasebna jedinica, i to čim se Brigada domogne topova.

U zamjenu za teško oružje kojemu je zadatak da se obračunava s bunkerima, tenkovima, utvrđenjima, osnovan je vod минера.

Po batalj onima su od izabраних boraca formirane desetine za borbu protiv tenkova za koje je odmah zatim održan kurs. Štabovi bataljona dobili su zadatak da ih opskrbljuju s bocama napunjenim benzinom, bombama i probojnom municijom.

Za jednu takvu brigadu formiranu na suvremenim osnovama bilo je potrebno mnogo vojno-političkog i drugog stručnog kadra. Naravno, nije se moglo računati da će on doći sa strane. Zajedno s jedinicama koje su ulazile u sas-

tav Brigade, izrastali su i uzdizali se i kadrovi. Na taj su način iskusni i prekaljeni borci i starješine dobivali priliku da od sebe daju još više. Najbolji vodnici postajali su komandiri, a najistaknutiji komandiri i komesari četa komandanti i komesari bataljona, te njihovi zamjenici.

Uz poznata imena iz Prvog proleterskog bataljona, pojavila su se i nova. Pripadnici Brigade su se izmiješali, te su naši proleter i ubrzo upoznati nove borce i starješine: Simića, Matu Mejašića, Slavka Markona, Jožu Čuljata, Tešu Bulata, Ljubana Vrgu, Spahu i mnoge druge iz bivšeg Žumberačkog odreda.

Simić se zapravo i nije zvao Simić, nego Milan Mraović. Prije je bio komandant 1. bataljona Žumberačkog odreda, 0 čijim se podvizima mnogo pričalo. U novoj, Trinaestoj brigadi postao je komandantom 2. bataljona.

Za Matu Mejašića proleter i su saznali da je prije dolaska u partizane bio u Karlovcu radnik — istaknuti politički aktivista. U Žumberačkom odredu bio je komesar bataljona, a sada u Trinaestoj komesar 1. bataljona. Zapravo, on je tu dužnost trebao vršiti do dolaska Martina Mojmira koji je ležao ranjen u bolnici. Na nesreću, Mejašić je smrtno ranjen već u drugoj borbi nove brigade, tek što smo stigli na novi teren.

Slavko Markon je do odlaska u partizane radio u zagrebačkoj pošti i bio je 1941. godine jedan od organizatora poznate velike diverzije u njoj. Za njim je tada bila izdata ustaška potjernica. Neki se i sad sjećaju velikih plakata-potjernica po zidovima zagrebačkih, i ne samo zagrebačkih ulica, na kojima su uz njegovu sliku bile reproducirane 1 fotografije Vilima Galjera, Nade Galjer i Jože Čuljata. I Slavko i Joža borili su se u Žumberačkom odredu i sada su došli u novu brigadu.

Vidjeli su borci u stroju Brigade i Tešu Bulata, tog vječno nasmijanog komandira 1. partizanske čete na Zumberku. Saznali su i za podvige Vrge Ljubana i Spähe. I za podvige tolikih drugih ...

Ako se mnogi još i nisu međusobno upoznali, bit će za to brzo prilike: u ratu se ljudi ne samo brže upoznaju, oni se tu i najbolje upoznaju ...

Prve borbe Trinaeste brigade — koja prilikom formiranja nije bila nazvana proleterskom — pokazale su da su borci zaslužili da njihova jedinica dobije taj toliko žuđeni naziv. Ali prije nego što će do toga doći, treba reći i to da su proleter i koji su dan-dva ranije pomišljali da se vrata u svoje krajeve, odustali od toga. Te njihove namjere brzo je zaboravilo i rukovodstvo Brigade.

Tako je, eto, bila stvorena još jedna brigada Narodno-oslobodilačke vojske. U početku se zvala Trinaesta udarna NO brigada Josipa Krasa, ali će samo mjesec dana kasnije titovke boraca i brigadnu zastavu krasiti i srp i čekić, taj simbol proletera ...

Studen i 1942. godine u kojemu je Trinaesta rođena, poznat je po mnogim značajnim događajima: Crvena armija se s velikim uspjesima i ogromnim žrtvama bori kod Staljingrada, savezničke snage iskrcavaju se u Sjevernoj Africi.

Međutim, stav Saveznika prema jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi i Draži Mihajloviću i dalje je uglavnom ostao nepromijenjen.

Za narodnooslobodilačku borbu i njenu sudbinu bili su veoma značajni događaji koje su Vrhovni štab i Josip Broz Tito planirali baš tih kasnoj esenskih dana...

Naredbom Vrhovnog komandanta, 1. studenog formirane su Prva i Druga proleterska divizija, a samo nekoliko dana kasnije još šest divizija Narodnooslobodilačke vojske s po tri brigade. Te su divizije sačinjavale dva korpusa: Bosanski i Hrvatski.

Gotovo istovremeno, već 2. studenog, počinju široke operacije NOV u Bosni i Hrvatskoj. Novoformirane divizije oslobađaju Bihać, Bosansku Krupu, Cazin, Veliku Kladušu, Slunj i mnoga druga mjesta. Ostvaruje se ranije planirano spajanje velikih oslobođenih teritorija Bosne i Hrvatske.

U centralnoj Bosni jedinice NOV oslobađaju Jajce i Mrkonjić-Grad. Razbijajući njemačke i talijanske divizije,

usput uništavaju ustaše, Majevački četnički odred i neke druge četničke grupacije — oko 1300 ljudi.

A u drvenom Bihaću, u središtu velikog oslobođenog područja, vrše se pripreme za osnivanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i njegovo I. zasjedanje koje će se održati 26. i 27. studenog.

O svemu tome, kao i o onome što će se događati idućih dana u oslobođenom Bihaću, drug Tito obavještava Moskvu.

Danas, iz poslijeratne distance, nije teško zaključiti kako je u ono vrijeme izvanredno značajna bila ona naroda »uzdaj se u se i u svoje kljuse!« Da, u ono su doba znani i neznani junaci ginuli s imenima Tita i Staljina na usnama, a nisu mogli ni sanjati kolike je teškoće imao drug Tito i sa Staljinom i sa Saveznicima. I jedni i drugi kao da nisu marili za naše žrtve, kao da im one nisu »išle u račun«. Samo, Tito je znao da će nas Saveznici cijeniti i štovati onoliko koliko ih svojom snagom, borbom i ogromnim žrtvama natjeramo da nas cijene i štuju!

1 kao kruna svih uspjeha narodnooslobodilačke borbe, rađa se političko predstavništvo naroda Jugoslavije. U bespoštednoj borbi protiv okupatora i svih domaćih izdajica rađa se AVNOJ.

Valjda nikada ranije odgovor iz Moskve nije stigao tako brzo. Odisao je nezadovoljstvom. A smisao je tog odgovora bio kako AVNOJ ne bi trebalo smatrati vladom niti ga suprotstavljati izbjegličkoj vladi u Londonu. U njemu se također kaže da u toj etapi ne bi trebalo postavljati pitanja ukidanja monarhije. Problem režima u zemlji, savjetovalo se, rješavat će se nakon pobjede nad fašizmom...

Ma koliko se čovjek trudio da razumije takav stav, ipak ga nešto neodoljivo podsjeća na ono što se događalo u vrijeme I. svjetskog rata: narodi Evrope su krvarili i maštali o pravednijem društvu, a o njihovoj sudbini odlučivali su drugi, moćni, za zelenim stolom, poslije rata! Ali, historija se ipak ne ponavlja!

Trinaestog studenog 1942. Trinaesta brigada je bila spremna za pokret...

U Gornjem Sjeniaku bijaše kao u košnici. Iz okolnih sela stizalo je i staro i mlado. Jedni su željeli vidjeti svoje najbliže, drugi novu brigadu. Pridošli su se miješali s mještanima i borcima, i svi su zajedno izgledali kao jedna velika i složna porodica. Prijatelji, braća, očevi i majke opraštali su se s pjesmom, bez suza.

I dok su oni koji ostaju džepove boraca punili zrelim jabukama i kruškama, netko je na brzinu sklepaio stihove i oni su se već pjevali:

***Paveliću što ćeš radit sada,
Dolazi ti Trinaesta brigada.***

Svi su znali da Brigada kreće prema Žumberku — okolini Zagreba. Borci sa Žumberka, iz Pokuplja i okolice Zagreba bili su osobito dobro raspoloženi. Nadali su se da će uskoro sresti stare prijatelje i rodbinu. Radovali su se i borci iz Zagreba jer će biti još bliže svome gradu, izbliza gledati njegova svjetla koja bude uspomene i razigravaju maštu.

— Možda nam se pruži prilika da zapucamo na ustaške straže na savskom mostu — govorili su.

Pjevali su bosci na snijegu

Prelaženje preko rijeke Kupe nedaleko sela Donja Kupčina odvijalo se dosta polagano, te se oteglo od sumraka do ponoći. Terenske organizacije narodnooslobodilačkog pokreta s jedne i druge strane rijeke radile su besprijekorno. Izvučeni su bili svi raspoloživi čamci, ali što se moglo kad ih nije bilo dovoljno.

Počeo je padati snijeg, prvi snijeg te kasne jeseni. Čovjeku se stezalo srce gledajući toliki broj boraca bez prave obuće. Krpe uvijene oko stopala brzo bi promoćile. Dok je Brigada bila u pokretu, još kako-tako. No ovdje se moralo stajati i čekati. Kroz noge vlaga se uvlačila — u kosti. A vatre se nipošto nisu smjele paliti.

Cupkajući s noge na nogu ti su dobri i odani vojnici strpljivo čekali. Desetina po desetina prilazila je s gornjeg dijela obale bliže vodi. Ponekad bi se čula i psovka.

A Luketa je mrmljao sam sebi:

— As ti gospe, Vinko, ča nisi ostai va Dalmaciji. Tamo ni sniga!

Tog visokog i plahog Dalmatinca što je do nedavna nosio crvenu zastavu Prvog proleterskog bataljona Hrvatske, upoznao sam još u Korenici. Cesto je prigovarao, ali je bio duša od čovjeka. Nikada neću zaboraviti kako me je prvog dana nakon formiranja Proleterskog bataljona s pravom ribao kad sam kao stražar kod zastave na pola minute napustio svoje mjesto. Što sam ja tada znao o vojnim dužnostima?

I sada kao i onda, Vinko je »beštima«, sočno, dalmatinski. Nije mu išlo u glavu zašto se nije moglo nabaviti više čamaca.

Malo dalje stajao je Dinko Šurkalo. Trinaesta će ga pamtiti kao vrsnog komandira mitraljeske čete.

— Da bar smiš zapivati — prostodušno se osmjehivao uvijek raspoložen za pjesmu. S njim se odmah složi Ante Tikulin, omanji crnopusi Dalmatinac na čijem su se otvorenom licu uvijek isticale sjajne oči i kratki brkovi. On i njegov brat Marinko bili su među najboljim pjevačima. Tamo gdje su stali, začas bi se stvorila »klapa« i nije se čekala preporuka da se zapjeva ...

I dok su se tako čamci, uz ravnomjerne pokrete vesala po površini hladne Kupe, približavali i udaljavali od obale, sasvim tiho se začu pjesma »Oj more duboko«.

Pogled mi se sam od sebe zadržao na nekolicini boraca bez obuće. Promrzli i ukočeni, čak su i oni pjevali s vedrinom na licu.

Kada je napokon i zadnja desetina bila na drugoj strani Kupe, zajedno s odjeljenjima što su osiguravala prijelaz, bude nam u štabu Brigade jasno da se te noći dalje ne može. I tako smo ostatak noći proveli na spavanju u Donjoj Kupčini.

Sutradan, prešavši prostranu Draganičku šumu i ravnicu što se pruža između Kupe i željezničke pruge stupismo na tlo Žumberka.

S tog prelaženja ostao mi je u sjećanju jedan detalj:

Rade Bulat našao se na mjestu odakle je mogao pro-

matrati i nadzirati kako jedinica osigurava prijelaz preko pruge.

— Druže komesaru, kakva je to gužva na pruzi? Gdje ti je komandant? — obrati se Rade Bulat komesaru 1. bataljona Mati Mejašiću čiji su se borci polagano kretali na zadatak.

Mejašić zbunjeno zastane pokušavajući naći odgovor. No videći da ga Bulat više i ne sluša, i sam počne glasno požurivati borce kako bi što prije stigli na osiguranje. Uskoro i sam potrča za borcima nestajući u noći. I bi mi ga žao.

Sedam dana kasnije Mejašić je poginuo.

Uvijek kada se sjetim tog čovjeka kojega nisam dospio ni dobro upoznati, uvijek me obuzme neka tuga i ja se sjetim upravo trenutka kada je onako zbunjeno potrčao za svojim borcima u noć ...

Stigavši do pruge, čelo Brigade počelo ju je prelaziti praktično bez osiguranja ...

Ni te noći neprijatelju nije bilo ni na kraj pameti da izlazi iz Jastrebarskog i Karlovca i pokuša osujetiti naš prijelaz preko prometnice koju je tobože osiguravao.

Rade Bulat se vraćao odande gdje je 1. bataljon sa zakašnjenjem zauzimao položaj i ljutito mi rekao:

— Neviđena gužva. To nije osiguranje. Tako je kad se ne poštuju vojnička pravila. Komandiri, komesari, vodnici ne drže u rukama svoje jedinice. Moramo sazvati što prije komandni sastav i analizirati greške brigade u pokretu!

U sebi sam prokomentirao prve dojmove o njemu:

»pravi vojnik!«

Nešto oko 23 sata prethodnica Brigade stigla je u blizinu Sv. Jane.

Nema malih i velikih borbi

Grupa boraca stigla je sa čela vodeći dva zarobljenika u oružničkim (žandarskim) uniformama. Našli su ih u nekoj kući u selu Mladine kako se opijaju plješivičkim vinom.

— Vidjeli smo svjetlo, otvorili vrata, a ova dvojica nisu stigli ni posegnuti za puškama — raportirao je Bulatu jedan od boraca pokazujući glavom na dva pijana žandara.

— Iz koje ste jedinice? — zapita ih Rade Bulat.

— Mi nismo ustaše, nismo ustaše — ponavljali su zarobljenici.

— Ne pitam vas tko ste! — razljuti se komandant povisujući ton.

— Kako to stojite pred partizanskim komandantom! — izdere se jedan od boraca što su ih dopratili.

Dovoljno pijani da zaborave na vojničko držanje, ali još uvijek toliko trijezni da shvate opasnost u kojoj su se iznenada našli, oružnici počеше hitro odgovarati na pitanja.

Rekoše da su iz žandarmerijske stanice u Sv. Jani, da posada broji trideset i šest žandara, te da su naoružani samo puškama.

Nije trebalo iz njih izvlačiti ni ostale podatke. Ispričali su dalje da je zgrada stanice od kamena i opeke, da je građena na kat, da su ispred nje rovovi a oko nje bodljikava žica, te da su u prozore ugrađene puškarnice. Bilo je jasno, premda to nisu rekli, da su njih dvojica bila u patroli koja je očigledno loše vršila zadatak. Međutim, nisu rekli da je s njima bio i treći koji je u trenutku kad je nailazila naša prethodnica iza kuće vršio nuždu i, kad je vidio što se događa, pobjegao i stigao svojim čitav...

Općinsko mjesto Sv. Jana udaljeno je sedam kilometara od Jastrebarskog, i kao stvoreno da u njemu Brigada počne svoj uspješni pohod na Zumberak.

Za tek formiranu jedinicu važno je da prva borba bude i prvi uspjeh, jer to diže borbeni moral, ulijeva povjerenje u vlastite snage. Pa ipak, teško je reći da je Sv. Jana, taj naoko laki plijen za Trinaestu, bila i njena prva pobjeda, bez obzira što je žandarmerijska stanica pala u naše ruke...

Komandant 2. bataljona Simić dobio je zadatak da s jednom četom zauzme zgradu.

U tri i trideset noću, dakle po mrklom mraku, 2. četa kojom su zapovijedali Ljuban Vrga i komesar Spaho tiho se privlačila zgradi. Protivnika je trebalo iznenada, silovitim napadom lakim oružjem i ručnim bombama prisiliti na predaju.

Streljački stroj se približavao zaklonjen susjednim zgradama i prirodnim usjekom ulice. U njoj je vladao mrak i činilo se da će iznenađenje biti potpuno.

Trebalo je prijeći još samo nekoliko desetaka metara. Ipak, do silovitog napada nije došlo i oružnici se tog ranog jutra nisu predali. Kako u ratu treba misliti na sve!

Evo što se dogodilo:

Znalo se da je zgrada prilično dobro utvrđena, te da je u njoj toliko i toliko neprijateljskih vojnika. No da li je bilo predviđeno što treba učiniti ako se posadu ne zatekne na spavanju? Nije. Neprijatelja smo jednostavno potcijenili. Vladala je psihoza »lako ćemo; mi smo Brigada, a njih je šaka jada«. Međutim, pokazalo se — kao i uvijek u ratu — da nema malih i velikih borbi. Za svaku bitku treba se do kraja pripremiti.

Što se znalo o neprijatelju? Malo. Još manje je učinjeno od onoga što je trebalo prethodno poduzeti. Nije se čak znalo da među žandarima ima ustaša u žandarskoj uniformi koji su se spremni žilavo boriti. Nije se ništa znalo o otvorima u koje treba ubacivati bombe ...

I tako naš streljački stroj 2. čete nije uspio prijeći tih nekoliko zadnjih desetaka metara.

Iz nepokrivenih rovova oko zgrade iznenada je buknuła puščana vatra. Neprijatelj je, dakle, bio budan i spremno čekao!

Iznenađeni borci su zastali i istog se trenutka spontano bacili na zemlju. Odmah zatim su onako ležeći otvorili vatru na rovove i zgradu. Ma koliko da je ta paljba bila jaka, ona je uspjela samo neprijatelja potjerati u zgradu.

Nastala je nova, neočekivana situacija.

Siguran iza zidova i puškamica, neprijatelj je pucnjavom i ručnim bombama branio prilaze zgradi.

Možda izvršiti juriš? Neki bi borac vjerojatno dospio do zgrade, ali što dalje? Raspolaže li četa eksplozivom za miniranje? Zar zbog nepripremljenosti akcije žrtvovati ljude?

Četa je i dalje ležala prikovana u zaklonu.

— E, kad bismo barem imali jedan top — tiho je govorio vodnik svom komesaru Spahi, ležeći pored njega.

— Kad bismo, kad bismo — ponavljao je ljutito Spaho. — Da smo samo u borbu krenuli s potpunijim informacijama i boljim planom, a ne ovako — odvratila Spaho psujući vjerojatno ni sam ne znajući koga.

Komandir Vrga je šutio. A onda je oprezno ustao i nestao iza jedne zgrade.

Vrijeme je prolazilo. Svaki put kad bi naši pripucali, neprijatelj bi odgovorio. Nastala je situacija kakvih je u ratu često: čekaš, ni sam ne znaš što čekaš.

I starješine i borci počeli su shvaćati da se sada već radi o ugledu njihove čete. I ne samo to. U pitanju je i ugled 2. bataljona i cijele Brigade. Oči svih boraca sada su uprte u njih — u 2.četu 2. bataljona!

— Predajte se, oružnici, opkoljeni ste! Nećemo vam ništa ako položite oružje! — vikala je grupa boraca oko Spahe. Međutim, svaki je takav novi poziv na predaju bio popraćen novom pušcanom vatrom iz zgrade.

Nakon kakvih pola sata vratio se komandir Vrga, a s njime i komandant bataljona. Spaho se izvuče s položaja, u pognutom stavu pretrča brisani prostor i pridruži im se iza nekog štaglja.

— Što rade ovi tvoji žandari, Spaho? — podsmješljivo upita komandant Simić. Umjesto da vojnički pozdravi, što partizanima i nije uvijek priraslo srcu, Spaho ga popriječio pogleda.

— To je ustaška banda! Treba ih sve postreljati, družo komandante!

— Samo ih najprije treba zarobiti — odgovori visoki mršavi komandant bataljona namještajući opasač koji mu se stalno vjesio.

Iznerviran situacijom i misleći da mu Simić predbacuje što već nisu izvršili juriš, Spaho će povišenim tonom:

— Pa, družo komandante, borci su spremni za juriš!

— U to ne sumnjam, borci su spremni i ginuti... ako je potrebno...

— Znam, znam: »ne ide se u rat da se gine« — izreče Spaho misao koju je Simić volio ponavljati, te osobito naglasi njen završetak: — »Svako treba da izvrši svoj dio zadatka pa će vojnik ostati živ.« — Očigledno je Spaho mislio na nešto sasvim određeno (u vezi s akcijom), ali to nije izgovorio.

Da bi prekinuo neugodnu šutnju koja je nakon toga nastupila, Spaho zapita:

— Što nam je sada zadatak? Zar ćemo tu čekati da svane?

— Da, pričekat ćemo dan i izvršiti ono što nismo učinili prije napada — odgovori mirno Simić.

Neočekivano se pojavi komandant Brigade Rade Bulat. Iz prvih riječi koje je izgovorio vidjelo se da već zna što se ovdje događa.

— Neka se četa povuče malo unatrag, na bolji položaj! Preko dana zgradu blokirati i držati na oku, a za to vrijeme pripremiti eksploziv ... i minere koji će je minirati...

Odmah potom komandant pogleda Vrgu i Spahu i reče nešto nižim tonom:

— Kada već niste uspjeli s iznenađenjem, dobro je što se komanda čete nije upuštala u juriš i nepotrebne žrtve. Po danu treba utvrditi slaba mjesta obrane, a onda štakore istjerati eksplozivom.

Drugim riječima, to je značilo ne samo da se u Sv. Jani ostaje dok se uporište ne zauzme, već i da se treba pripremiti za borbu s pojačanjem koje će neprijatelj uputiti ovamo.

Komandantu 3. bataljona Bogdanu Mamuli je zapovjedbno da dvije svoje čete uputi na osiguranje; jednu prema Krašiću a drugu prema Jastrebarskom. Ni ovo nije išlo glatko: 3. četa 3. bataljona zalutala je zbog slabog vodiča i nije na vrijeme stigla na položaj prema Jastrebarskom. Trebalo je uzeti četvrtu iz rezerve i na brzinu je uputiti prema Jastrebarskom.

Brigada je bila nova i sve je još škripalo.

Za to vrijeme trebalo je da Simić s preostalim dijelom bataljona pretrese Sv. Janu i oduzme oružje ukoliko ga na-

đe. Na taj zadatak pošao je s borcima i Ivan Denec, komesar 2. bataljona.

Uskoro se na nebu javiše prvi znaci svitanja. Brigada je zastala na svom prvom koraku.

U kući Antona Cara

U kuću Antona Cara, svetojanskog trgovca mješovitom robom na malo, ušla su dva naoružana borca Trinaeste brigade.

— Imamo nalog da pretresemo i vašu kuću — obrati se jedan od njih ženi srednjih godina koja im je otvorila vrata.

— Izvolite unutra, mi nemamo oružja, ali vi samo pretresite — odvrati žena.

U trenucima kad se puca, teško je vjerovati da ima mještana koji ne osjećaju strah. Ali u očima ove žene, začudo, straha nije bilo. Bila je naizgled smirena i razborita.

Prilično velika zgrada od opeke nije se mnogo razlikovala od susjednih. Njena je unutrašnjost, međutim, podsjećala na mnoge stanove po gradovima.

Borci su tek bili počeli s pretresom, kada se na pragu pojavi Denec.

— Dobar dan, drugarice.

— Dobar dan, izvolite, uđite — odgovori žena, gledajući otvoreno u oči partizanskog oficira. Meki, jedva vidljivi osmijeh Denca djelovao je umirujuće.

Kako bi započeo razgovor, Denac upita ženu koga sve ima od ukućana. I žena mu vrlo spremno odgovori o svome mužu koji sad nije kod kuće, o sinu Kreši i kćerki Ivanki na studijama u Zagrebu. Govorila je neusiljeno kao sa starim znancima, a onda je sama sebe prekinula:

— Mogu li vas nešto upitati?

— Da izvolite.

— Gotovo sam zaboravila ... Mogu li vas nečim ponuditi?

Denec je iznenađen zastao.

— Volite li kavu?

Ne znajući što da kaže, Denec se nasmija. Razmišljao je mnogo više nego što je to potrebno da se odgovori na tako jednostavno pitanje. U stvari, mislio je o toj nesvakidašnjoj

toploj atmosferi, o domaćici koja ih je dočekala tako prijazno i sigurno. Rat je. Ljudi su ogrubjeli. Kavu već odavno nitko i ne spominje. Čemu pitanje »volite li« vjerojatno u ovoj bolje stojećoj kući u sadašnjim prilikama kavu nude samo prijateljima... Napokon nesigurno odgovori:

— Ne, ne previše.

— Čula sam da partizani ne piju alkohol, to je istina, zar ne, a ja bih vas željela nečim počastiti. Možda biste kušali griz na mlijeku?

Denac je očigledno nešto morao prihvatiti. Odluči se za griz na mlijeku.

Od tog događaja nije prošlo ni godinu dana, a štab se naše Brigade prilikom jedne operacije nešto dalje na željezničkoj pruži, smjestio u ovoj istoj kući. Tek što smo se bili razmjestili, počeo je razgovor, ovoga puta otvoreni razgovor s ovom čestitom porodicom.

— Svi ste tako mladi, zar u vašoj komandi nema nikog starijeg? — više je govorila nego pitala žena Antona Cara, majka Kreše koji nije bio u Zagrebu na fakultetu, već u Turopoljskom partizanskom odredu. Postavljala je tanjure, nudila nas da jedemo i vrzmala se oko stola. Kao sve majke u ratu koje ne znaju što je s njihovom djecom, bila je zabrinuta i kriomice brisala suze. Možda ju je netko podsjetio na njenog Krešu?

— Moramo vam reći, i mi smo ponešto pridonijeli da se Vladimir Nazor nađe kod vas, kod Tita, u partizanima — ne izdrža i ova nam simpatična domaćica oda svoju tajnu...

Kasnije sam čuo da je njezina kćerka Ivanka Car bila zaručnica pjesnika Ivana Gorana Kovačića. Nazor i Goran ovuda su prošli kad su iz Zagreba krenuli u partizane.

Drago je znao zašto umire

No, vratimo se onome što se zbivalo oko zgrade s oružnicima i ustašama.

U toku dana nije bilo borbe. No zgrada je bila blokirana, borci su je držali na nišanu i od vremena do vremena

odgovarali na pokoji pucanj iz nje. Pozivi na predaju upućivani ustašama i žandarima, kao i iščekivanje našeg napada, nesumnjivo su razorno djelovali na moral ovih unutra.

Naši su zatim pažljivo ispitali zgradu. Puškamice na prozorima bile su vrlo uske, ali su zato vanjska hrastova vrata na lijevom krilu kuće privukla najveću pozornost.

Već je bilo prošlo pola dana a pomoć iz susjednih garnizona, udaljenih jedva deset kilometara, nije stizala. Plan za napad bio je ovog puta razrađen do sitnica. Čekalo se samo prvi sumrak. Mineri su bili spremni, bombaši izabrani.

Uto se od Jastrebarskog, tamo negdje u blizini sela Malunja gdje je bila postavljena naša zasjeda, začu puščana paljba, isprva slaba, a zatim sve jače. Bila je naišla jedna ustaška satnija i pokušala se probiti do Sv. Jane.

Malo zatim, u sedamnaest i trideset, odjeknuše prvi rafali naših puškomi trai jeza koji su gađali uske otvore na puškaricama opkoljene zgrade. Iza toga uslijedi juriš na zgradu.

Prvi juriš nije uspio. Neprijatelj je sačuvao prilaze zgradi stalno bacajući ručne bombe. Nekoliko je boraca stiglo do zgrade, ali su morali odstupiti.

U drugom jurišu naši su se borci ponovno uspjeli privući zgradi. No ovoga se puta u rukama Milana Radovića, zvanog Čokara, našla sjekira. Nakon nekoliko njegovih udaraca po vratima, moglo se napokon postaviti eksploziv.

I, malo zatim odjeknu eksplozija, vrata popustiše, a iz zgrade se začuše glasovi:

— Predajemo se, ne pucajte!

Bilo je osam sati uvečer kad se pred zgradom iz koje su sukljali dim i plamen, postrojila grupa od trideset i dva zarobljena žandara i ustaša ...

Sat prije toga obratio se Drago Delgalo, zamjenik komesara čete i njen partijski rukovodilac, svojim suborcima s nekoliko običnih riječi. Zatim je prvi krenuo u juriš, dajući primjer drugima. I oni su ga slijedili. Jedan od posljednjih metaka iz zgrade nije ga promašio.

Sada je ležao na šatorskom krilu. Rana je bila teška i pomoći nije bilo. Gotovo do posljednjeg trenutka bio je pri svijesti. Liječnik mu je držao ruku i opipavao bilo koje se sve više gubilo.

Odjednom se izraz ranjenikova lica promijenio. Drago je htio nešto reći. Poče isprekidano:

— Želio bih još da... — Vidjelo se da se pri svijesti održava samo jakom voljom. Od izgubljene krvi lice mu bijaše boje krede. Ipak je još uspio izgovoriti: — Nije mi žao ... znam zašto ...

Glava mu klonu, bolničar mu zaklopi oči.

Da, Drago Delgalo, kao i drugi borci, ginuli su znajući zašto. Ono u što su vjerovali bilo je vrijedno tih žrtava.

I u zgradi odakle su ustaše pružali otpor, bilo je mrtvih i ranjenih. Jedan od njih teško. I on je umirao. Da li se on pitao **zašto?** Da li je itko od njih znao **za što** u stvari pogiba.

Drago Delgalo je bio prvi borac koga je Brigada izgubila na prvom koraku svoga borbenog puta. Za tako kratko vrijeme nismo tog hrabrog i nesebičnog čovjeka stigli ni čestito upoznati.

Tu su istu večer naše čete kod sela Malunja odbile još jedan pokušaj ustaša da prodru u Sv. Janu. Na kraju se neprijatelj morao povući natrag u Jastrebarsko. Nismo doznali kolike je imao gubitke. Na našoj strani poginuo je borac Ivan Šetka.

Ukupni su gubici brigade u osvajanju zgrade i osiguravanju bili dva mrtva i šest ranjenih.

— Suviše na samom početku — rekao je Rade Bulat ulazeći u štab Brigade da se malo odmori prije pokreta.

X

Čistimo Zumberak

Napadamo Stojdragu i Novo Selo

Probijajući se nepuna tri tjedna prije toga iz obruča na Sv. Geri i kod sela Budin jaka, Prvi proleterski bataljon napuštao je s ostalim jedinicama Zumberak. Talijanske, ustaške, domobranske i bijelogardijske snage bile su daleko nadmoćnije, ali je njihov udar kojim je trebalo da unište naše jedinice, bio udar u prazno.

Prispjevši na Žumberak, Trinaesta brigada naišla je na široku mrežu neprijateljskih uporišta i garnizona. Ovog puta neprijatelj je smjestio posade ne samo u većim mjestima, nego i u selima i naseljima na visovima kao što su Oštre, Kostanjevac, Željezno, Sošice, Radatovići i drugi.

Zadatak Trinaeste nije bio samo da tuče i uništava živu neprijateljsku silu. Naime, za uspjeh narodnooslobodilačke borbe uopće — nije bilo dovoljno rušiti staro. Trebalo je i odmah graditi novo, a to je značilo: nakon oslobađanja pojedinih mjesta u njima osnivati novu narodnu vlast, tj. narodno oslobodilačke odbore. Trebalo je i ovdje na Žumberku omogućiti političkim i društvenim organizacijama da organiziraju život, vrše mobilizaciju i brinu se i za vojsku i za narod.

Borba za Sv. Janu bila je za neprijatelje očigledni dokaz da se naše snage vraćaju na Zumberak. Da ih preduhitrimo, trebalo je brzo izabrati mjesto napada i energično početi s protjerivanjem neprijatelja sa Zumberka. Izabrali smo neprijateljska uporišta u Novom Selu i Stoj dragi, dva ustaška garnizona što se nalaze na cesti koja od Zagreba vodi prema središnjem dijelu žumberačkog masiva, a završava se upravo u tom masivu, kod Sošica i Radatovića. Međutim, mi u tom trenutku nismo znali kako će Novo

Selo i Stoj draga predstavljati tvrd orah za tek formiranu Brigadu.

Za nas je ta cesta imala osobito značenje i zato što nas je povezivala sa Slovenijom i njenom NOV, te s važnom prometnicom Karlovac—Metlika—Novo Mesto—Ljubljana.

Pored ceste što od Zagreba pa preko Stoj drage, Novog Sela i Sošica vodi u žumberački masiv i kroz njega u Sloveniju, postoji i druga, koja je na onu prvu položena pod pravim kutom: ona polazi od Sošica te se preko Krašića između Jastrebarskog i Draganića spušta na glavnu cestu Zagreb—Karlovac.

Tko vlada tim dvjema komunikacijama, može se reći da drži najveći dio Žumberka. Bez njih je okupatoru veoma teško osiguravati stratešku komunikaciju Zagreb—Karlovac—Split. Vjerojatno su upravo ovi razlozi bili odsudni kod našeg izbora mjesta za napad.

Bilo kako bilo, udarili smo u taj osinjak onako partizanski. Vremena za ozbiljnije pripreme nije bilo. Ali prije nego što ispričam kako je borba tekla, treba još reći da je Trinaesta brigada gotovo cijelu 1943. godinu provela u neprekidnim borbama upravo na tom prostoru, za već navedene prometnice, za slobodni Žumberak i za ovaj narod. Ona će nastojati da se na tom području učvrsti vojnički i politički kako bi neprekidno vršila pritisak na glavne komunikacije i uporišta, surađujući s ostalim snagama NOV. Okupator i kvislinzi sa svoje strane, nastojat će nas uništiti ili barem odbaciti s ovog prostora ...

Devetnaestoga studenog okupili su se u štabu Brigade komandanti i komesari bataljona i nad sekcijom Samobor, razmjera 1 : 100.000, zajedno sa štabom Brigade razrađivali plan napada na Stoj dragu i Novo Selo.

Kao da je bilo sve izračunato, sve predviđeno. Znalo se što je zadatak svake čete i bataljona, znao smjer napada na bunkere, te gdje će biti postavljena zasjede i osiguranje ako neprijatelj pođe u pomoć napadnutim ustaškim posadama. Na vrijeme je pribavljen alat za prekopavanje ceste. Bila je određena i lozinka: **bacač-bitka**, a isto tako i mje-

sto za brigadni sanitet. Učinjeno je, dakle, sve što ratna služba zahtijeva.

Uza sve to u ovu se borbu pošlo s nekom zebnjom.

Prva borba Brigade — zauzimanje Sv. Jane — još je jednom pokazala kako svakoj novoj vojnoj jedinici treba vremena »da se uhoda«.

Na spomenutom sastanku sa štabovima bataljona analizirane su i mnoge slabosti uočene u prvoj borbi. Ipak, negdje duboko u duši svakog prisutnog i dalje su se krila mnoga pitanja. Nisu bila izrečena, ali su bila tu.

Jer, tko je mogao znati kako će se snaći borci, hoće li ih novi desetari, do jučer i sami borci, zatim i novi vodnici, uspješno voditi? Kakvim će se iskazati komandiri i komesari četa koji više ne vode vodove nego čete boraca? Zatim, da li je stečeno dovoljno vještine u prebacivanju pod neprijateljskom vatrom, u korišćenju zaklona, u zauzimanju utvrđenih zgrada? Jedno je bilo sigurno: svi su, a naročito rukovodioci, počevši od onih najnižih, žarko željeli izvršiti zadatak i potvrditi se na novim dužnostima.

Ali što je, to je. Preostalo je još samo toliko vremena da štabovi bataljona iziđu prije mraka s komandama četa na teren, te se oprezno osmatrajući upoznaju s neprijateljskim položajima.

A onda je u osamnaest sati počeo napad.

Prva i 2. četa 1. bataljona uspjele su silovitim naletom istjerati neprijatelja iz rovova na kotama 805 i 865 što su iznad samog Novog Sela. U tom jurišu naročito su se istakli operativni oficir bataljona Vaso Todorčić, koji je bio i teško ranjen, politički komesar čete Stanko Filipović, vodnici Josip Šavor i Dušan Maljković, kao i veći broj boraca, među kojima Zvonko Miklič, Milutin Dejanović, Tošo Mravović i Petar Karaš. Oni su najviše pridonijeli da se otvori prolaz u mjesto, te omogućiti izravan napad na zgrade i bunkere oko njih. Zajedno s njima nakon borbe su pismeno pohvaljeni komandir Marko Rendulić, borci Rudolf Kombol, Jakov Stipaničev, Selan Dominik, Ivo Špiranec, Uroš Bakić i Rudolf Pilaš.

Napadi na bunkere bili su mučni. Ustaše su se očajnički branili. Gubici na jednoj i drugoj strani bili su veliki, a nije bilo nikakvih znakova da će se ustaše predati.

I kod Stoj drage stvari nisu išle kako treba. Čete 3. bataljona vršile su juriš za jurišem, ali bez uspjeha. Ustaše su pružali žilavi otpor. Velibor Donković s još nekoliko boraca, među kojima bijahu Krsto Rupčić, Đuro Brakus, Ivan Pavlović i drugarica Mira Zoričić, uspjeli su se pod neprijateljskom vatrom prebaciti sve do zidova zgrade. No morali su se povući.

Nedostaju zavoji

U slabo osvijetljenu sobu seoske kuće u kojoj se bio smjestio naš sanitet, počeli su stizati ranjenici. Kako se borba rasplamsavala, tako se i broj ranjenika povećavao. Bilo je među njima onih s ranjenim nogama i rukama, pogođenih u glavu, pluća ili trbuh. Najteže je bilo s pogođenima u trbuh. S obzirom na ondašnje mogućnosti našeg saniteta, spasa im u pravilu nije bilo.

Kirurg je zahtijevao da se na stol iznose samo najteži ranjenici. Dok su jednog odnosili, drugi je već čekao na liječnikove ruke.

Liječnik se gušio u tijesnoj prostoriji i očajno se znojio.

Niz plahtu kojom je bio prekriven stol, cijedila se krv.

Kod svakog je ranjenika najvažnije bilo što hitnije zaustaviti krv.

Satima je liječnik radio bez ikakva odmora ...

Na stol staviše ranjenika s blatnim cokulama. Kirurg počeo podvezivati krvni sud na njegovoj desnoj natkoljenici i gotovo mehanički reče pomoćniku:

— Zavoj!

Bolničar mu pruži mali.

— Ne taj, veliki!

— Nemamo više — odgovori bolničar tihim glasom. Ono malo po nekoliko puta pranih zavoja bilo je potrošeno. Trebalo se pomagati s onim čega je bilo. I liječnik se snalazio. Ubrzo su stigle rasparane seoske plahte...

— Daj slijedećeg!

Na stol položiše Mladena Bubicu, zamjenika komesara bataljona i sekretara bataljonske partijske organizacije.

Bio je pogođen u trbuh, gotovo na isti način kao i Mato Mejašić, samo vremenski nešto malo prije njega. Iznemogao od bolova, Mladen više nije mogao ni glasno jaukati. Nagnuo sam se nad njegovo dječjačko lice i samo po micanjju usana mogao razabrati da traži vode. I liječnik ga je gledao, zajedno s referentom Aralicom. Koliko će još puta ti marljivi ljudi, koje se zamjećuje samo kad je borba, umirati zajedno s najtežim ranjenim borcima kojima više ne mogu pomoći. Od instrumenata tu su bili samo pila, škare, skalpel i pokoja pinceta.

Borcu 1. bataljona Franji Horvatu ručna bomba je raznijela nogu iznad koljena. Bio je ranjen i u glavu.

— Upali još jednu petrolejku, ne vidim dobro — govorio je liječnik bolničaru, trudeći se da što savjesnije završi amputaciju noge. Teško ranjeni Franjo imao je sreću što je u samom početku operacije izgubio svijest. Nije bilo ni morfija, ni kloretila, ni bilo kakvog drugog sredstva za uspavlivanje ili umirenje bolova.

Rađao se novi dan, a ustaše su u Novom Selu i Stojdrugi još pružali otpor.

U štab 1. bataljona stiže naređenje da se čete povuku iz mjesta i zauzmu povoljnije položaje, s obzirom da će dan. I one se povukoše na položaje koje su zauzele u toku noći.

Svanu. Morao je odstupiti i 3. bataljon kod Stojdrage.

Neuspjeh? Tako je to izgledalo tog trenutka, ali borba još nije bila završena. Trebalo je pričekati i vidjeti kako će se stvari razvijati u toku dana i iduće noći.

Kao što je bilo i predviđeno, neprijatelj je danju pokušao prodrijeti kroz položaje našeg osiguranja i priteći u pomoć posadi u Novom Selu. Ali 2. bataljon je čvrsto držao položaje između Novog Sela i Budinjaka. Tu, gotovo na istom mjestu gdje se Prvi proleterski bataljon Hrvatske nedavno probijao iz obruča, razvila se borba koja je trajala gotovo cijeli dan. Ustaše su pretrpjeli velike gubitke i na kraju se morali povući.

I dok je štab Brigade sa štabovima bataljona razmatrao situaciju i odlučivao kako da se navečer ponovi na-

pad, noć se približavala sve brže, noć u kojoj je trebalo da bude odlučena sudbina borbi za Novo Selo i Stoj dragu.

Pripremali smo novi napad, ali u ratu uvijek postoji i druga strana. I ona misli i planira. Vjerojatno zbog velikih gubitaka, a i u strahu od još jedne užasne noći ustaše odlučio napustiti neka odsječena uporišta na cesti. Tako su još prije noći napustili Sošice, Kostanjevac, Ostriž i Stoj dragu, a snage iz ovih uporišta prebacili kako bi pojačali posade u Novom Selu i Oštrcu.

Do tog trenutka nije izgledalo da će borba za Novo Selo i Stoj dragu završiti u našu korist. Ali sada se već moglo zaključiti da je prvi dio bitke za Žumberak dobijen.

U zoru drugoga dana pred ambulantom su ležali jedan do drugoga pokriveni plahtom Mato Mejašić, Stipe Domjan, Budislav Bodulj, Tomo Kolar, Božo Podboršek, Mile Gvojić i Franjo Horvat. Poginuli su na surovom putu borbe za iste ideale. Teško je bilo pomiriti se sa činjenicom da njih više nema.

Nikada više neće vidjeti svoj Zagreb, Karlovac, Kordun, Dalmaciju ni Žumberak na kome su pali. Još sasvim nedavno, kad su polazili u partizane, majke su im stavljale u torbice toplo rublje i brinule se za njih kao da su još mali. Nisu znale, i nisu mogle znati da su njihovi sinovi, premda posve mladi ljudi, brzo sazreli i postali dobri vojnici i starješine Narodnoslobodilačke vojske. Još manje su mogle znati da su upravo toga dana, boreći se hrabro, poginuli za slobodu i bolji život svoje zemlje.

Dva dana kasnije umro je u selu Gradcu i Mladen Bubić, partijski rukovodilac bataljona, borac s dječaćkim licem, a sedam dana kasnije u bolnici Vaso Todorčić.

Naši su se gubici povećali i za dvojicu drugova palih kod Stojdrage, te trojicu poginulih na osiguranju i u borbi između Budinjaka i Novog Sela.

Sve što se tada u II. svjetskom ratu smatralo nekako nemogućim, u ovoj našoj borbi bilo je moguće, pa čak i prirodno. Vrijedi to i za proboj iz neprijateljskog obruča, i za ratovanje bez vlastitih skladišta, kao i za nedostatak medicinskih instrumenata i najnužnijih lijekova. A u tom

je ratu, baš kao i u svakom drugom, bilo i teških ranjenika i ginulo se na isti način.

Na Suhor sa Slovencima

U štab Druge operativne zone Hrvatske koji se smjestio nedaleko Sošica, stigli su predstavnici Glavnog štaba NOV Slovenije: komesar Jože Brilej i zamjenik komandanta Jakov Avšič. Na ulazu su ih srdačno dočekali Veco Holjevac i Marko Belinić. Dok je ekonom štaba spremao skromnu zakusku, gosti i domaćini počeli su razmatrati vojno-političku situaciju na tom području. Za duge razgovore nije bilo vremena.

Na osnovi najnovijih informacija obavještajaca, utvrđeno je da su borbe za Novo Selo i Stojdragu još prije tri dana jako uznemirile talijanske posade u Metliki i Novom Mestu. Informacije su se podudarale i s nekim pojedinostima koje je svako mogao zapaziti: Talijani su napustili Ostriž, pojačavali Radatoviće i upravo počinjali utvrđivati Suhor. Sva ta mjesta nalazila su se uz granicu tzv. NDH i dijela Slovenije koji su držali Talijani.

— Pregrupiranje talijanskih snaga — zaključi Avšič — govori o njihovu nastojanju da spriječe povezivanje slovenskih i hrvatskih jedinica. Naša Brigada Ivana Cankara i dijelovi Odreda nalaze se u Beloj krajini, nekoliko sati hoda odatle. Talijani strahuju od naših zajedničkih akcija, a osobito su zabrinuti za željezničku prugu Karlovac—Metlika—Novo Mesto. Međutim, sve dok su njihove posade u Suhoru, Radatovićima i drugim malim mjestima, u stvari dominantnim kotama, pruga je za njih osigurana. Zato predlažem zajedničke operacije.

— Slažem se s vašom ocjenom — reče Veco Holjevac, nudeći goste s po još jednom čašom plješivičkog vina. A zatim ustane i olovkom pokaza na sekciji položaje Trinaeste brigade: Sopot—Sošice—Jezernice—Plavci—Kordići. Zadržavši se na Kordićima povuče crtu prema talijanskom uporištu u Radatovićima.

— Kao što vidite, Talijani su ovdje zabijeni u naš desni bok. Nije teško ocijeniti zašto drže Radatoviće: ne samo

kao predstražu Metliki, nego i da zatvore ovaj prostor, pa i zato da, kako kaže drug Avšić, spriječe povezivanje naših jedinica.

— Znači li to da predlažete da napadnemo Radatoviće? — upita Brilej.

— Ne moraju to baš biti Radatovići, nego i Suhor. Važno je da Talijane protjeramo iz ovih manjih uporišta i proširimo svoj prostor kako bismo lakše disali.

— Tako je, da stvorimo što veći, jedinstveni slobodni teritorij — nadopuni ga Marko Belinić. Potom nastavi govoriti o antifašističkom raspoloženju naroda u općinama Sošice i Radatovići. Doda kako slično raspoloženje vlada i dolje, u općinama Krašić i Vivodina: — Kudgod naša vojska prolazi, vidimo da narod odobrava našu borbu. Mrzi ustaše i Talijane i plaši ih se. No pogledajmo istini u oči: nisu svi oduševljeni kad nas vide. U strahu su, jer ih iskustvo upozorava da ustaše i Talijani postaju još suroviji prema njima kad napustimo sela. A onda — povisi Belinić glas — jedan dio ljudi je i zbunjen. Mačekovci im govore kako se ne treba miješati, nego čekati. Vrag mu mater, nije teško žabu natjerati u vodu, je li tako? — Belinić prijeđe pogledom preko lica prisutnih i doda: — Ne treba zaboraviti da su se hrvatska i srpska buržoazija u oči samog rata sporazumjele, te da je sporazumom Cvetković-Maček taj seljački politikant postao potpredsjednikom jugoslavenske vlade. Mislim na Mačeka, je li tako. Što je u stvari ta njihova politika čekanja, mi dobro znamo ... Stoga narodu treba reći otvoreno: bez žrtava se nikaj nemre postići! Moramo, dakle, proširiti slobodnu teritoriju kako bismo narodu pružili više sigurnosti! — temperamentno završi Marko Belinić, kako je on, ustalom, uvijek govorio.

Odluka je bila donijeta: Trinaesta i Brigada Ivana Cankara napast će Suhor 26. studenog navečer.

S pravom se očekivalo da će uništenje Talijana i bijele garde u tom mjestu u neposrednoj blizini Metlike, natjerati protivnike na sužavanje obrambenih položaja i povlačenje u Metliku. A negdje u podsvijesti tinjala je nada da bi tu moglo biti i većeg zalogaja: napad na Suhor morao bi Talijane izvući iz Metlike. A kad krenu u pomoć,

udarit ćemo po njima na otvorenu prostoru!

Zapovijest hrvatsko-slovenskog operativnog štaba predviđala je da Trinaesta napadne samo mjesto i daje osiguranje prema Metliki i Radatovićima, a da slovenski partizani osiguravaju smjer prema Novom Mjestu, Črnomelju i Semiću. Nije nam preostalo mnogo vremena za pripreme: svega dvadeset i četiri sata...

Treći bataljon komandanta Bogdana Mamule i komesara Dušana Pekića, pojačan s 2. četom 2. bataljona, o- nom koja je oslobađala Sv. Janu, dobio je zadatak da napadne Suhor i neprijatelja prisili na predaju. Za osiguranje prema Metliki brinut će se 1. bataljon koji je u tu svrhu pojačan s dva teška mitraljeza. Kako bi se blokirali i izolirali Radatovići, tamo je upućen vod s dva teška mitraljeza.

Dok su se tog sumornog jesenjeg poslijepodneva naše jedinice približavale Suhoru, Talijani i bijelogardisti upravo su završavali zazidavanje prozora na zgradama škole i župnog ureda. Oko zgrada u kojima bijaše oko dvije stotine Talijana i bijelogardista, već su bili iskopani rovovi, a cijeli je sistem obrane bio opasan bodljikavom žicom.

Kao što je bilo i predviđeno, napad je počeo u osam navečer.

Četa Vrge i Spahe otvorila je snažnu vatru na zgradu s jugoistočne strane, ne bi li tako na sebe privukla pažnju neprijatelja.

Zauzevši crkvu, 1. četa 3. bataljona s komandirima Božom uspješno se privlačila zgradi župnog dvora sa suprotne strane. I kad su stigli posve blizu, borci još uvijek nisu otvarali vatru. Oprezno su sjekli bodljikavu žicu, i tek kasnije, kad ih je neprijatelj osjetio, oštro raspalili po njegovim rovovima i samoj zgradi. Već su u prvom naletu uspjeli neprijatelja protjerati iz rovova i usprkos žestokoj protuvatри probiti se do zidova.

Sada je trebalo iz neposredne blizine osmotriti zgradu i odlučiti kako da je se zauzme. Na položaj do zgrade stiže komandant Mamula. Savjetujući se s komandirima četa i članovima svoga štaba, on zapovjedi da se izvrše pripreme za miniranje zgrade župnoga dvora.

— Jakom vatrom po puškamicama 1. četa će onemogućiti

neprijatelju da nas gađa i upotrijebi bombe. Za to će vrijeme 3. četa Joze Vračara i mineri vodnika Jezdića izvršiti juriš na zgradu i minirati ulazna vrata! — glasilo je naređenje komandanta Mamule.

Zamisao je nesumnjivo bila dobra, ali u praksi, kao po pravilu, obično krene nekako drukčije. Kroz mitraljesku i pušчанu vatru prolomili su se povici: »Hura! Naprijed! Juriš!« — no pravi je juriš izostao. Teško da ga je i moglo biti u nastaloj situaciji: borci 1. i 3. čete brzo su se izmiješali, te se više nije osjećala komanda vodnika i desetara. U prvim redovima osvanuli su komandiri i kome-sari, a i neki članovi štaba bataljona. U takvoj se prilici jedva moglo znati tko tu zapravo komandira. Kako je vrijeme odmicalo, to je gužva bivala sve veća.

U tom metežu odjednom se izdvojila manja grupa boraca. Tiho i oprezno počela se privlačiti vratima župnoga dvora. U grupi bijahu miner Jezdić i s njime Jože Čuljat i Zdravko Bergam. Dok su dva mitraljeza žestoko tukla po otvorima na prozorima, Jezdić, Čuljat i Bergam već stigoše s eksplozivom nadomak vrata župnoga dvora...

Čuljat, Jezdić i Bergam bili su najbolji

U taj čas i na desnom krilu grunu jaka vatra. Odmah zatim odjeknuše eksplozije ručnih bombi: znak da su borci Vrge i Spahe počeli napad na školsku zgradu. Zahvaljujući iskustvu iz Sv. Jane, juriš bijaše silovit, i čim se borci približiše zidu i vratima, hitnuše boce s benzinom, a onda i bombe. Prozore i vrata zgrade uskoro zahvati plamen.

Čim je gusti dim počeo lizati prema katu, neprijateljski vojnici počеше iskakati iz zgrada i predavati se.

Među dvanaestoricom preživjelih bjelogardista našao se i jedan kapetan te nekoliko oficira i podoficira bivše jugoslavenske vojske. Pronio se također glas da je zarobljen i komandant bijele garde za Belu krajinu. U dokumentima zarobljenog kapetana pisalo je da se zove Vasiljević — sam je izjavio da pripada četnicima Draže Mihajlovića!

— Gle, gle i tu naiđosmo na »đikane«! — smijali su se borci.

Dok su jedni zarobljenici u strahu i još s uzdignutim rukama stajali pred našima, s druge strane školske zgrade grupa neprijateljskih vojnika pokuša trkom umaknuti u obližnju šumu. Prvi ih je opazio Stojan Ivošević, nišandija lakog bacača. Ostavljajući bacač pomoćniku, on uzviknu:

— Držite bandu!

Zaboravljajući u ogorčenju da uza se nema ni puške ni pištolja, prvi potrča za bjeguncima.

Na svoju nesreću Stojan je prvi stigao neprijatelje. Trenutak kasnije ležao je teško ranjen, bez svijesti. Bio je sav izboden neprijateljskim noževima.

Kod župnog dvora još uvijek nije išlo najbolje. Prvi pokušaj miniranja zgrade nije uspio. Zatim se ovamo prebacila i četa koja je već bila zauzela školu. Obruč oko župnoga dvora potpuno se zatvorio ali se pri tome povećala i gužva.

Čas prije poginuo je Milan Rončević, borac nekadašnjeg Prvog proleterskog bataljona, a nekoliko je boraca bilo ranjeno, među njima i zamjenik komesara bataljona Herman Furlan, te operativni oficir kod Mamule, Ivan Mladen.

Mamula je uzalud pokušavao uspostaviti red. Nekoliko boraca je zagledalo neobičnu ranu na Mladenovoj glavi: metak ga je odozgo iskosa pogodio u otvorena usta, a izašao na drugoj strani, na vratu. Ranjenik je stajao na vlastitim nogama, a izraz na licu kao da je pitao:

— Što je ovo, do vraga!

Netko je objašnjavao kako se sve dogodilo u trenutku kada je Mladen razmjenjivao sočne riječi s onima gore na katu. A metak je našao najsretniji put: prošao je kroz usnu šupljinu i izbio napolje pored samog vratnog pršljena. Ljutit zbog metaže na položaju, Mamula poviče na bolničare da brzo odnesu ranjene.

Odmahujući na nosila, Mladen se smješio. S leđa, na vratu, mogla se vidjeti samo mala crvena mrlja.

Stojeći uza sam zid zgrade, u mrtvom uglu, Jezdić, Čuljat i Bergam postavljali su eksploziv.

— Ne gađaj nasumice, drži puškamice! — čuo se kroz vatru automatskog oružja glas komandira Vračara.

Počelo je svanjivati. Zora kao da je u redove boraca unijela više discipline i reda. A onda kod vrata na zgradi odjeknu eksplozija. Nekoliko sekundi kasnije, u tišini koja je nastala, javi se snažan glas:

— Predaj se, bando! Položi oružje!

Umjesto odgovora ponovno muk. Onda neugodnu tišinu iznenada prekine osamljeni pucanj iz zgrade. Odmah iza njega zapucaše i ostali. To im je, dakle, bio odgovor...

Kad su se strasti malo stišale, a dim se uza zid zgrade počeo razilaziti, na vratima župnoga dvora ukaza se dosta velika pukotina.

— Donesite slame — dovikne s desnog krila Vračar.

Nekoliko boraca u pognutom stavu pretrča brisani prostor. Začas su negdje pronašli i slamu i suho drvo. Među njima su ponovo bili Bergam i Čuljat. Nekoliko su puta morali pretrčati brisani prostor kako bi navukli dosta slame, dasaka i suhog granja.

Oko sedam sati župni dom je obavio dim, a Talijani i bijelogardisti još su uvijek pucali s kata. Tek kad je dim postao nepodnošljiv, popustiše im živci i oni počеше izlaziti i predavati se.'

U sedam i trideset Talijani i bijela garda su obustavili u Suhoru svaki otpor.

Zbilo se to 27. studenog izjutra. Zar je Trinaesta brigada mogla dati ljepši poklon I. zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije koje se već drugi dan održavalo u Bihaću?

Izbrojana su 93 zarobljena, 29 mrtvih i 11 ranjenih neprijateljskih vojnika, jedinice koje su osiguravale pravac prema Metliki, dodale su ovom popisu jaš sedam zarobljenih i tri poginula neprijateljska vojnika — bijahu to oni što su se iz župnoga dvora pokušali izvući bijegom.

Iz zapaljene zgrade škole u zadnjem su trenutku spašena četiri puškomitraljeza, 104 puške, 7.000 metaka, pedeset ručnih bombi, mnogo obuće, odjeće, pokrivača, prilična količina sanitetskog materijala. Na žalost, već je bio izgorio jedan teški mitraljez, dva puškomitraljeza, jedan bacač, mnogo pušaka i tko zna koliko municije i drugog ratnog materijala.

U svakoj borbi netko mora biti najzaslužniji za uspjeh. Ovog puta su to bili Jezdić, Čuljat, Bergam i komandiri Jozo Vračar i Božo Mamula ...

Naredbom štaba brigade br. 7 oni su i pohvaljeni:

».. ovi borci Trinaeste ponos su brigade i garancija njihovih budućih uspjeha ... Neka oni budu primjer kakav mora biti narodni vojnik u borbi za slobodu svoga naroda«, kaže se na kraju naredbe.

Idućeg dana smijenila je u Suhoru našu Brigadu Brigada Ivana Cankara. Naša je Trinaesta zauzela položaje prema Metliki i Radatovićima.

Kako li je uspjeh u Suhoru podigao moral i samopouzdanje boraca i komandnog kadra! Tim više što je u toj borbi Brigada imala samo dva mrtva i osam ranjenih, većinom lakše.

— Izgleda da je krenulo — zadovoljna se smješкао komandant Brigade i krenuo da obiđe bataljone.

Dvadeset i osmi studenoga osvanuo je neugodan, vlažan i hladan. Po oblacima se moglo zaključiti da nije daleko ni snijeg. No u srcima boraca bijaše toplo. Bili su radosni. To je ona vrsta radosti koju čovjek u ratu može osjetiti samo nakon uspjeha u borbi.

Istini za volju, nije se radilo samo o tome. Borci koji su još dan prije bili bosi i jedva obuti, sada su na svojim nogama zagledali nove zaplijenjene cipele — prave! Mnogi su dobili i šinjele i uniforme. Tu i tamo čule bi se i kletve. Psovali su oni koji su mislili da im je učinjena »nepravda«, tj. da su oni bili prvi na redu za cipele, šinjele, uniforme. A psovali su i neki drugi. Proklinjali su, naime Talijane što su im noge male. Skidali su upravo im dodijeljene cipele i pokušavali ih trampiti za veće, makar i starije, samo da ne žuljaju. Drugi su »hvalili« slovenske kvislinge bijelgardiste:

— Vidi se da su »naše gore list«: noge su im kao lađe...

— Drhtali su kakti bogci v onim gačami — rugao se jedan Zagrepčanin, sjećajući se jučerašnjeg prizora s postrojenim zarobljenicima.

— Meni ih bogme niš ni žal — dobaci drugi. — Talijani im buju opet dali »ancug« i za par dni buju znova pucali

po nami, kakti i naši hrvački domobrani koji brane okupatora...

Učimo na greškama

Okolo pola devet ujutro u štab Bogdana Mamule navrati komandant Brigade. Ulazeći u prostoriju, Rade Bulat se smiješio.

- Dobro je bilo. Zadatak je izvršen po planu.
- Škrt u radovanju, odmah prijeđe na drugo:
- Kako je Furiami i ostalim ranjenicima?
- Teških ranjenika nema, a Furlanu je dobro.
- A Mladen?
- Vraća se u bataljon. Ništa ozbiljno; sretno je prošao — odvrati Bogdan Mamula kratko i ponudi Radi Bulatu stolicu.

Dok je sjedao za mali neugledni stol, Bulatovo lice poprimi uobičajeni tvrdi izraz. No tek što je sjeo, ponovno ustane i šetajući prostorijom počne kritički razmatrati jučerašnje događaje:

- Komandiri četa zaboravili su da nisu obični borci. Uzimali su u ruke puškomitraljeze i bombe! Svi ste se sjatili u prve redove! — Pogleda Mamulu ravno u oči, pa nastavi povišenim glasom: — Gužva, neviđena gužva! I naravno, oduzeli ste inicijativu onima koji u stvari i trebaju da komandiraju u prvim redovima.

Mamula je šutio

- Što da u takvoj situaciji rade vojnici i desetari? — izreče Bulat više kao prijekor nego kao pitanje.

Mamula je znao što sve nije valjalo u borbi za Suhor. Znao je i da je Bulat u pravu, ali što da mu u tom trenutku odgovori? Da nekog brani ili napada?

- Zadatak je trebalo izvršiti, družo komandante, i on je izvršen ... — izleti Mamuli, iako je bio svjestan da to nije ono što treba reći.
- Da, ali kako je izvršen — upade mu Bulat u riječ.
- Ali kako, kako — ponavljao je Mamula, a onda nastavi pomalo zajedljivim glasom, rastavljaajući riječi:

— Sve se to moglo i onako, po propisu: da štab bataljona bude podalje od prvih borbenih redova, da se, kao što je to red, obraća komandirima, da komandiri izdaju naređenja vodnicima, pa da ih s njihovim desetarima i borcima šalju naprijed itd, itd. Javlja se samo jedno pitanje: da li bi borci, kad pored sebe ne bi vidjeli svoje starješine, krenuli naprijed i izvršili zadatke?

Ovoga puta Rade Bulat je slušao ne prekidajući ga. A Mamula je postupno sasvim smirio ton:

— Kao što znaš. Rade — obrati mu se ovoga puta, a da sam tog nije bio svjestan, prisnije. — Od početka, otkako je formirana, Brigada nije imala vremena za vojno teoretsko usavršavanje. Moramo se toga prihvatiti što prije, čim nam se pruži prilika. Prije svega treba izvršiti analizu dosadašnjih borbi i nedostataka. Bez planskog uzdizanja komandnih kadrova i boraca, mi ćemo i dalje praviti iste greške.

Blagi ton i razboritost Mamulinih riječi nisu promašili.

— Treba se zamisliti nad činjenicom — Bulat je sada govorio mimo — da nam je u prve dvije borbe, u Novom Selu-Stojdragi i Suhoru, samo iz štabova bataljona izbačeno pet rukovodilaca: dva operativna oficira, dva zamjenika komesara bataljona, to će reći dva partijska rukovodioca, te jedan komesar bataljona. A koliko rukovodilaca u četama, pa boraca? Ako se tako dalje nastavi... — Nije završio misao. Prekinuo ga je kurir štaba brigade. Po tome koliko je bio zadihan, vidjelo se da je žurio i da donosi važnu poruku.

— Druže komadante — obrati se kurir Bulatu — Talijani su krenuli iz Metlike. Evo pisma komandanta Zeželja.

Bulat proleti redove, ali ne nađe u njima gotovo ništa više nego što mu je rekao kurir. Očito da žeželj, u trenutku kad je pisao, ni sam nije znao više.

— Kojim pravcem kreću? Zna li se bar to? — nezadovoljno upita komandant, premda je znao da odgovor ne treba očekivati.

— Ne zna se točno — odgovori kurir. — Zeželj kaže da će možda prema Suhoru.

Rade Bulat izađe bez riječi, a za njim i Mamula. Iz da-

ljine je već dopiralo brujanje motorizacije. Međutim, s ovog se mjesta još ništa nije vidjelo.

Nešto kasnije su se iz pravca Metlike pojavili talijanski kamioni. Došli su do raskrsnice i tu se zaustavili, a onda iz njih poskakaše vojnici. Ne potraje dugo i oni krenuše u vojničkom rasporedu, ali ne prema Suhoru gdje bijahu naše glavne snage, nego preko Grabovca i crkve Sv. Urbana u smjeru —Radatovića. Nije nam preostalo ništa drugo nego da gledamo za njima. S položaja koje su držale naše jedinice, baš ništa se nije moglo učiniti.

Ali čemu u Radatoviće? Kreću li tamo kako bi izvukli svoju izoliranu posadu, ili da je pojačaju? Na to pitanje u tom trenutku nitko nije mogao odgovoriti.

Jašući u galopu, Rade Bulat, je brzo stigao do položaja koje su držali dijelovi 1. i 2. bataljona, te jedna četa 3. bataljona. Djelovao je odlučno. S komandantima bataljona brzo je odlučio da se jedinice prebace na nove i povoljnije položaje. Bio je uvjeren da će se Talijani vratiti.

Već smješteni na kotama koje su dominirale prostorom, borci su strpljivo čekali. Žarko su željeli da se Talijani vrate. Bili su, naime, uvjereni da će ih na otvorenom razbiti ... Nakon bunkera u Novom Selu i utvrđenih zgrada u Suhoru, vjerovali su da će ovo ići lakše. I nisu se prevarili ...

Istoga dana poslije podne Talijani su se vraćali za Metliku. Kretali su se u dugoj koloni s jakom prethodnicom, bočnim osiguranjem i svime ostalim što vojni propisi zahtjevaju. Išli su polako i oprezno.

Njihova prethodnica napokon stiže do naše zasljeđe od dvije čete pojačane s teškim mitraljezom. Naši su bili zauzeli odličan položaj na koti iznad sela Grabovca.

Talijanska glavnina počela ulaziti u prostor koje su držale 2. četa 1. bataljona, s njome operativac Hinić, te jedna četa 3. bataljona s komandantom Božom Mamulom. Neprijatelj je sve dublje ulazio u zasljeđu. Natovareni teškim naoružanjima, municijom i mitraljezima, talijanski su se vojnici sporo kretali.

Talijani su platili

A onda je počelo.

Prvo je otvorila paljbu četa sa čela. Talijani su najprije zastali kao ukopani, a odmah zatim bacili se na zemlju. U taj mah otvoriše vatru i čete s boka. Neprijatelj je bio potpuno zbunjen. Pokušao je utvrditi odakle ne dopiru pucnjevi. Kad je to nekako ustanovio, opkoljeni vojnici jumuše u tom smjeru, neorganizirano, u gužvi, panično.

Ohrabreni onim što se dogodilo pred njihovim očima, borci 2. čete 1. bataljona, s Hinićem na čelu, kao na krilima poletješe naprijed. Trenutak kasnije to isto učini i četa Bože Mamule. Za tili čas talijanska kolona bi prepolovljena.

Iako je neprijatelj bio razbijen, odstupnica prema Metliki nije bila presječena. Na žalost, ovoga puta je zakasnila četa Vrge i Spähe. I umjesto da Talijane prisilimo na predaju, naše su se jedinice morale zadovoljiti time da ga uporno progone. Bježeći, Talijani su bacali ono što im je bilo najteže: s leđa naprtnjače, municiju, a neki i puške, mitraljeze i mine za bacače.

Naši izvještaji govore da je u toj borbi izbačeno iz stroja oko stotinu talijanskih vojnika i oficira, da su zarobljena dva teška mitraljeza, 3.500 metaka, šezdeset mina za minobacače, dva puškomitraljeza, nekoliko desetaka pušaka i drugi ratni materijal.

Gubici Trinaeste brigade bili su minimalni: svega tri ranjena.

U toj se borbi istaklo mnogo boraca, a jedan naročito. Taj će se partizan još mnogo puta nalaziti ondje gdje se odlučuje ishod borbe. Radi se o bivšem obavještajcu Prvog proletarskog bataljona Stevi Hiniću, operativcu koji je toga dana u odlučujućem trenutku poveo četvrtu u juriš. Taj višljasti mladi čovjek niskog rasta, posjedovao je neiscrpivu energiju. U odsudnom je trenutku znao borcima namegnuti svoju volju i tako je najviše pridonio razbijanju Talijana.

Kasnije, nakon odlaska naše brigade u sastav I. proletarske divizije, Hinić će postati komandant Žumberačkog odreda...

Tek smo sutradan saznali prave razloge zašto su Talijani bili krenuli prema Radatovidima, i odmah se vratili. Njihova tamošnja posada bila je izolirana. Od 26. studenog, kad je počeo naš napad na Suhor, nisu sa svojim pretpostavljenima imali vezu i to je dovelo do demoralizacije. Osjećajući se kao u mišolovci, svakog dana su očekivali naš napad. To stalno iščekivanje uništilo im je živce. Osim toga, bilo im je ponestalo i hrane. I tako su Talijani krenuli iz Metlike.

— Skupo ih je to koštalo! — komentirali su naši borci.

Ustaški prepad

Dok je veći dio Brigade slijedećeg dana bio zauzet rušenjem željezničke pruge u blizini Metlike, Trideset treća ustaška bojna, smještena u Novom Selu, krenula je neočekivano prema našoj maloj slobodnoj teritoriji. Očito su htjeli oslabiti naš pritisak na Talijane. U tom smjeru mi smo imali najmanje snage, tek dovoljne da signaliziraju eventualni pokret ustaša.

I dok su tako naši bataljoni bili na sasvim suprotnoj strani, ustaše su uspjeli prodrijeti u sela Visoče, Plavci i Kordići. Bili su već nadomak Sošica i, što je još opasnije, sve bliže našoj bolnici smještenoj u blizini sela Jezemice. Bilo je očigledno da su želili uništiti bolnicu i poubijati ranjenike.

Vremena za razmišljanje nije bilo mnogo, i štab brigade je odlučio najhitnije prebaciti bataljone s pruge. Zadatak i pravac kretanja bili su određeni valjda najkraćom zapoviješću: Napasti i potjerati neprijatelja iz sela Plavci, Visoče i Kordići.

— Ranjenici u opasnosti! — začas se pronio glas po četama. Ta vijest kao da je ulila novu snagu premorenim borcima i oni su žurili puni gnjeva.

Sjećajući se pokolja koji su ustaše izvršili prošlog ljeta nad bespomoćnim i nezaštićenim ranjenicima u partizanskoj bolnici tada smještenoj u selu Priseki, Tešo Bulat je za vrijeme pokreta pričao pojedinosti. Iako je rat i ljudi su

već privukli na njegove surovosti, prizor koji je Tešo opisao, zgrozio je borce.

— To su zvijeri! Od njih treba i sad očekivati samo najgore — završio je jezivu priču bivši komandir 1. žumbračke čete.

Ali ovoga puta ustaše nisu uspjeli u svojim namjerama. Mi smo bili brži. Bez velikih priprema nasrnili smo na njihove položaje.

Bila je to teška bitka. A onda su ustaše počeli napuštati jedno za drugim jučer zauzeta sela, da bi se na kraju pod snažnim pritiskom naših, panično vratili onamo odakle su i došli.

Za to su vrijeme Talijani u Radatovićima — toliko blizu da su dalekozorom mogli pratiti borbu — u strahu čekali na njen ishod. Paničan bijeg ustaša unio je u njihove poljuljane redove još više nespokojstva. I samo dan kasnije, uviđajući neodrživost svoga položaja, ruše bunkere i utvrđenja, pa i oni bježe.

Od tada, pa za gotovo cijelo vrijeme rata, mjesto Radatovići, a i cijela općina, bili su u rukama Narodnooslobodilačke vojske.

Tako je, eto, već nakon prvih dvadeset dana borbe Trinaesta brigada oslobodila područje koje je obuhvaćalo općine Sošice i Radatovići u cjelini, a i dobar dio općina Vivodina, Krašić i Kalje.

Što dalje, trebalo je tek isplanirati. U tom trenutku je borcima bio potreban toliko željeni predah.

Ponekad tjedan potraje cijelu vječnost. Ovoga puta to je vrijeme ludo brzo proletjelo. Mnogo je toga u Brigadi trebalo učiniti, ali se dospjelo obaviti samo ono najvažnije. Napokon je izvršena analiza dosadašnjih borbi i slabosti, održani politički i partijski sastanci, a u međuvremenu su borci krpali i dotjerivali odjeću i obuću. Vremena za pravi odmor nije ni bilo.

Ipak, i za tog kratkog predaha, manji dijelovi Brigade spustili su se na željezničku prugu kod starog grada Ozlja, porušili jedan njen dio i zapalili postaju u Kamenju. Neprijatelja nije trebalo ni trenutka ostaviti na miru.

XI

Širimo slobodnu teritoriju

Kako će se to završiti?

Vlado Božac ušao je u poveću kuću u blizini Radato-
vića. U njoj je već treći dan bila smještena gotovo cijela
desetina. Tu su borci spavali i hranili se. Brigada se odma-
rala.

Jedan od boraca upravo se brijao služeći se domaći-
novim priborom, drugi je čistio pušku. Za stolom u kutu
sjedio je Dragan Knapić s još četvoricom boraca. Tiho su
razgovarali, smijali se, a Dragan bi s vremena na vrijeme
nešto zapisivao na neugledan komadić papira.

Tek kad se Vlado zaustavio iznad njihovih glava, do-
znao je da sastavljaju šaljive stihove, tzv. vrapce.

— Što to radite?

— Spremamo se za priredbu.

— Priredbu za ranjenike?

— Sjedi da nam pomogneš, nemamo mnogo vremena!

Uto se pojavi domaćin.

— Kako ste zadovoljni s našim drugovima? — upita ga
Vlado.

— Hoćete li nešto popiti — uzvрати domaćin umjesto od
govora, pozivajući ga da sjedne za drugi stol, podalje od
grupe boraca. Kao i kod većine Žumberčana, i ovdje je na
stolu uvijek bila boca domaće rakije i nekoliko jabuka. I
Vlado prihvati ponudu, iako je bilo jutro. Pružajući mu
nož za jabuku, domaćin se vrati na Vladino pitanje.

— Što da vam kažem, nikad nisam vidio bolju vojsku.

— Kako to mislite?

— Pa evo kako: puna ih je kuća, a nitko ne uzima ništa
sam. Sjede pored košare jabuka, a ja ih moram nuditi.

— Malo pretjerujete?

— Ništa ne pretjerujem. Tihi su i rado s nama razgovaraju jednom riječju, drže se kao djevojke.

Vlado ga je gledao ne krijući zadovoljstvo.

— A zar narodna vojska i može biti drukčija? — ponosno odvrati, tim više što je znao kako to nije bilo lako postići. Sjećao se nedavnog partiskog sastanka na kome se pretresao slučaj sa šljivama. Cijeli sat se govorilo o odnosu prema narodnoj imovini, iako se radilo o par pišljivih šljiva ubranih u hođu.

— Možete li ih tolike hraniti? — zapita Vlado domaćina.

— Jedu što i moji: krumpir, žgance poneki komadić slanine. Dok ima, ima.

— Rat je, a u ratu je svima teško — reče Vlado tonom u kome se osjećala zahvalnost tom dobrom čovjeku koji nije poput nekih drugih mrmljao: »Zašto je kod mene više boraca nego kod susjeda?«

Pridoše im dvojica iz suprotnog kuta sobe. Domaćin im pokaza stolice, natoči još dvije čaše i začas se zapodjene razgovor.

— Tko zna kako će sve ovo završiti? — domaćin će zamisljeno, i to ne zato da bi tek nešto rekao. A onda podigne glavu. — Lako biste vi izišli na kraj s ovim »našima« (mislio je na kvislinge svih boja), ali teško je s Talijanima i Nijemcima!

— Pa nije lako, vidite i sami. Ali nam je lakše kad znamo da ste vi s nama, da je narod uz nas — odvrati Vlado.

— A bilo bi još lakše, i kraće bi trajalo, kad biste i vi i ostali pošli s nama — upade jedan od boraca.

Domaćin je znao kamo cilja, pa bez sustezanja odgovori:

— Jest, ali tko bi vas hranio kad bi svi pošli u brigadu? Nismo mi po strani.

— Niste, ali u vojsku ipak nećete.

— Kako da napustimo ovu sirotinju?

— Kako to toliki drugi čine!

Tu se domaćin malo zamisli, a onda će:

— Možda su morali. A kad se mora, nije ni teško. — Vi-deći da je malo pretjerao, nasmije se: — Lako je vama, danas ste u ovim našim selima, sutra u drugim. A kad dođu oni s tenkovima i topovima, vas više nigdje nema, iz-

vučete tur, a nama kako bude! — Domaćinovo lice još se više razvuče u dobroćudni osmijeh.

Uto se izvana začu pjesma.

Vlado ustane, a za njim i ostali. Priđoše prozoru koji je gledao u veliki štagalj. U širom otvorenim vratima Vlado opazi leđa Ante Tikulina i nekoliko boraca njemu okrenutih licem. Kao pravi dirigent, Ante je uvježbavao brigadni zbor. I kako prikladnijeg mjesta u selu nije bilo, uvukli su se u ovaj prostrani štagalj. Nije im bilo loše: mirisalo je sijeno, a nije bilo ni previše hladno.

Pored štaglja, napola zaklonjen široko otvorenim vratima, stajao je borac bataljona s jednom djevojkom. Nešto su razgovarali.

— Vidi ti njega! Od rana jutra politički radi — našali se netko od prisutnih.

Marija

U selu pored kojega je bila bolnica stajala je uz zgradu grupa boraca — brigadni zbor i glumci: očekivali su trenutak da izvedu program.

Iako je već bila kasna jesen, dan je bio sunčan, jedan od onih koje u narodu zovu »bablje ljeto«.

Ranjenike su iznijeli iz bolnice i umotane u deke položili uz sunčanu stranu. One teže ranjene smjestili su na slamarice. No bilo ih je koji su i stajali — s rukom u šini ili sa zavijenom glavom. Izidoše i oni sa zavojem preko očiju; barem su čuti mogli. Bolničarke su uz njih premo-tavale tek oprane i osušene zavoje.

Okupilo se i mnogo civila. Među njima bijahu i odbojnici s ljudima iz sela koji su ranjenicima donijeli hranu i pozdravna pisma antifašističkih organizacija Žumberka. Pisma, koja su sadržavala najljepše želje za brzo ozdravljenje i mnogo borbenih pozdrava, namjeravali su pročitati na priredbi.

A tu se našli i borci koji osiguravaju bolnicu. I oni su htjeli čuti i vidjeti toliko najavljivanu priredbu.

I partizanski zbor otpočne, punim glasom i cijelim srcem. Nije bilo nikoga među prisutnima kome se u tom ča-

su nije nešto steglo u grlu. A onda kao po nekoj nečujnoj i nevidljivoj zapovijedi, pjesmu prihvatiše svi — i zdravi i bolesni, i stari i mladi.

Svi su oni u taj mah osjećali da su jedno! Kolika je snaga izbijala iz njih, snaga koja mora pobijediti!

Ali program se nastavljao i Dragan je na improviziranoj pozornici već govorio stihove Majakovskog o Oktobru.

Zagledavajući se s nekom radošću u lica prisutnih, Vlado se odjednom trgne. Djevojka sa crvenim šalom! Ne, to je nemoguće. Pa ipak ... Trenutak zažmiri da jasnije vidi sliku — onu od prije dva mjeseca, u obruču u Sv. Geri... Držali su se za ruke. Zar to nije bio san? Cijelo je vrijeme vjerovao da je bio san. Bunilo.

A djevojka je za to vrijeme netremice gledala Knapića i slušala, slabašna i krhka, s očima kao u košute.

Pokuša se progurati do nje. Zaobilazio je ranjenike, bolničarke, goste iz sela. Još samo malo ... ali dalje nije mogao. Zaustavio se i promatrao je kao da ništa drugo ne postoji na svijetu. Kako je silno želio da djevojka samo malo okrene glavu prema njemu.

Zar je osjetila da je netko promatra? Laki trzaj glave i njihovi se pogledi sretnu. Stajali su tako nepomični, bez riječi, kao da je to sve što žele.

Jedva je zapazio kada se priredba malo zatim završila. Jedino je osjetio kako su se ljudi počeli gurati i da je oko njega gužva. Ranjenici su glasno raspravljali o onome što su vidjeli i čuli, bolničarke preklinjale za malo mjesta da bolesnici mogu proći. Mnogi su pjevali. A djevojke sa crvenim šalom više nije bilo.

Uzalud se okretao. Htjede je zazvati po imenu, ali shvati da joj ni imena ne zna. Odjednom je ponovo ugleda. Žurno se udaljavala puteljkom s grupom mladića i djevojaka. Potrčao je nizbrdicom koliko ga noge nose. U tom trku gotovo je naletio na nju.

— Stani! — začuo je svoj vlastiti glas.

I djevojka je zastala, ali se nije okrenula.

»A što ako sam sve to izmislio u bolesti?« proletje mu kroz glavu, a srce mu poče jače kućati.

Napokon se ona polagano okrene pogleda uprta u zemlju. Tako je trenutak stajala bez riječi, a onda se njena glava počne podizati.

Začudo, u njezinim očima nije bilo ni čuđenja ni nerazumijevanja. Vladi se učini da ga iz njih pozdravlja netko koga odavno poznaje.

U stvari, i on je za nju bio uskrsnuo iz mrtvih. Nije ni pomišljala da bi ga nakon susreta u Sv. Geri ikada još mogla sresti.

I onda se njene ruke pruže kao same od sebe.

Zagrlili su se. I dalje bez riječi. Očajnički.

— Koliko puta sam pomislio na tebe i pitao se jesi li doista stvarna — prošaputa Vlado.

— I ja sam na tebe mislila, Vlado — nasmiješi se djevojka, kao da ga već godinama zna. — Dobro, ispričat ću ti sve. Što bi htio znati o meni?

»Ona mi zna ime«, shvati Vlado.

— Drugovi me zovu Marija. Tamo me i ti zovi; zbog roditelja koji žive tu na Žumberku. Sazna li neprijatelj da su to moji roditelji, stradat će. Jednom ću te uvečer povesti da ih upoznaš. Inače radim politički na terenu. Prije rata živjela sam u Zagrebu. — Malo je zastala. — Je li ti to dovoljno?

Vlado je više nije slušao. Odjednom je osjetio da silno želi upoznati njene roditelje. Već ih je u sebi zamišljao: dobre, vrijedne.

— Možemo li večeras do njih?

— Ne, večeras ne; imam sastanak.

— Sutra?

U taj čas netko iz Marijine grupe krene natrag da vidi zašto je djevojka zaostala.

— Marijo, jesi li to ti?

Bio je već mrak i teško su se raspoznavala lica.

— Da, ja sam, evo me odmah! — dovikne ona i htjede krenuti, ali je Vlado zadrža.

— Gdje i kada?

— Sutra navečer u Radatovićima, kod škole — hitro izgovori djevojka, naglo se otrgne i nestane u polumraku.

Vlado je još samo dospio doviknuti:

— U osam ...

Potpuno zaokupljen onim što je doživio. Vlado se uputi umjesto u jedinicu, natrag u bolnicu. Želio je nešto duže ostati sam sa sobom i svojim mislima.

Dok se tako s noge na nogu uspinjao uzbrdicom, odnekud dopre do njega blaga i ugodna svirka. Uskoro je sasvim razgovijetno čuo zvuk harmonike. A kad se približio vatri što je tiho plaminjala u tami, opazi uz nju pogurenu priliku borca s harmonikom. Tiho je svirao neku romansu...

Partizansku bolnicu obavila je svojim tamnim plaštom još jedna mirna žumberačka noć.

Vlado se okrene i žurnim korakom pođe u svoju jedinicu. Odjednom je osjetio neki nemir.

Ponovno proleter

Noću 12. prosinca stigli su u štab Druge operativne zone nedaleko Radatovića Marjan Darmastija-Urban, komandant slovenske Brigade Ivana Cankara, te Lojze Poppek, načelnik štaba. Još iste noći dogovorili su se s Markom Belinićem, komesarom Zone i tada vršiocem dužnosti komandanta o zajedničkim operacijama Trinaeste i Brigade Ivana Cankara. A da bi se osiguralo jedinstvo djelovanja, i ovaj put je osnovan zajednički operativni štab.

Rano izjutra pojavio se u štabu Trinaeste kurir operativnog štaba sa zapoviješću da se napadne Krašić.

Što se tiče same akcije, sve je bilo u redu. Ali neki članovi štaba Brigade dugo su proučavali sastav novostvorenog operativnog štaba. Pri tome su se ponajviše zadržavali na imenu Voje Ivetića, oficira u štabu Trinaeste. Naime, u pismu štaba Zone pisalo je da se za komandanta operativnog štaba postavlja Vojo Ivetić, za njegova zamjenika Marjan Darmastija-Urban, za komesara Marko Belinić, a za njegova zamjenika Lojze Poppek.

Ivetić je bio zaista vrlo perspektivan, hrabar i dobar vojnik. Gdjegod bi se njegovo ime spomenulo, o njemu bi se svuda čulo sve najbolje. Ali, eto, u tom času u štabu Brigade su se zgledali. Netko u šali dobaci:

— Od sada će komandant Rade Bulat stajati mirno pred svojim operativnim oficirom!

Onome tko se našalio, vjerojatno nije ni na pamet padalo da bi netko mogao zbog toga nemirno spavati.

»Tako je to: ljudi su ljudi«, pomislih u sebi.

Narednog dana trebalo je da počne drugi stupanj pothvata: otvaranje prolaza prema glavnoj komunikaciji Zagreb-Karlovac. I kako je ona bila jednako važna i za okupatora i za nas, s pravom se pretpostavljalo da će borba biti teška i iscrpljujuća.

No u to je vrijeme kurir Glavnog štaba Hrvatske već bio na putu za Žumberak. Nitko od pripadnika Trinaeste brigade nije u tom trenutku još znao da nam on donosi naredbu kojom se Brigada proglašava proleterskom i dobiva ime narodnog heroja Rade Končara.

Dan-dva kasnije, za vrijeme borbe s ustašama i protjerivanja ovih okupatorskih slugu iz Željeznog, Kostanjevca i Prekrižja, najbliži su suradnici Rade Bulata okupljeni oko svog komandanta ozarenih lica čitali tekst naredbe:

»Na prijedlog CK KP Hrvatske, a po odobrenju CK KP Jugoslavije, Trinaesta udarna narodnooslobodilačka brigada Hrvatske radi njenog hrabrog i junačkog držanja u borbama protiv talijanskih okupatora i domaćih izdajica — zvat će se Trinaesta udarna narodnooslobodilačka **p r o l e t e r s k a** brigada Rade Končara.«

Odmah zatim su poljski telefoni koji su štab u selu Visoče povezivali sa štabovima bataljona, bili dugo zauzeti. Rade Bulat i Milan žeželj obavještavali su komandante bataljona o sadržaju naredbe, ne čekajući priliku (tko je mogao znati kada će do nje doći) da naredba bude pročitana pred postrojenom Brigadom.

— Prenesite tu radosnu vijest komandama četa kako bi odmah, još za vrijeme borbe, s njom upoznale borce! — glasno su govorili u aparat, i po nekoliko puta prekidajući rečenicu zbog te jogunaste tehnike koja je najveće poteškoće činila kad je to bilo najmanje potrebno!

No vratimo se borbama za Krašić i onome što nas je očekivalo posljednjih petnaestak dana 1942. godine.

I na Krašić sa Slovencima

Odluka da se napadne Krašić, oko osam kilometara udaljen od željezničke pruge i ceste Zagreb-Karlovac, a ne Željezno, Prekrižje i neka druga uporišta između naših položaja i Krašića, pokazala se veoma ispravnom. Računalo se, naime, da će se zauzimanjem Krašića i približavanjem komunikacijama ne samo demoralizirati ove posade okrenute prema našem lijevom krilu, već da će se također dovesti u pitanje njihova svrsishodnost i cijela neprijateljska koncepcija obrane ovoga prostora.

Upravo je tako i bilo.

Drugi bataljon pojačan jednom četom slovenske brigade napao je 14. prosinca u 21sat i 30 minuta utvrđene objekte u samom Krašiću: bivšu poštu u kojoj su bili ustaše i žandari, te zgradu koju su nastavali neki neobično odjeveni vojnici. Glavni teret akcije ponijela je 1. četa. Ona tada nije imala imenovanog komandira, jer je Borota zbog zadobivenih rana ležao u bolnici; dužnost komandira vršio je Macura, jedan od vodnika u četi. Komesar čete bio je Vlado Božac. Zamjenik komandanta bataljona Stevo Mikšić kao da je najviše volio upravo ovu čet, te je najčešće bio uz nju. I ovom je prilikom zatražio od komandanta Simića da mu dopusti da s njom pođe u borbu. I evo, četa se upravo približavala zgradi pošte.

— Oprezno, drugovi, pred nama je bodljikava žica — šaputao je nečiji glas. Mikšić ga prepozna. To se bio javio vodnik prvog voda Petar Ivković. Mikšić se nađe kraj njega.

— Gdje su ti borci koji će sjeći žicu?

— Evo ih iza mene.

— A bombaši?

— Tu su — i vodnik pokaza desno u mrak. — Da pričekaš ostale? — upita.

— Tu su par koraka iza nas — prošapta Mikšić i doda:

— Ne smijemo dopustiti da budemo otkriveni. Slažeš li se, Petre, da udarimo odmah?

— Slažem se, Stevo — odvrati mu vodnik glasom punim povjerenja i neke posebne prisnosti koja se nerijetko rađa u takvim odsudnim trenucima.

Petar se okrene borcima:

— Hoćemo li sokolovi?... Juriš, drugovi! Bacaj bombet

I dok su jedni bombama i vatrom lakog oružja zasiljali napadnutu zgradu, nekoliko je boraca rezalo bodljikavu žicu.

Neprijatelj je bio iznenađen!

Zatečen »na spavanju«, uspio je odgovoriti tek sa zakasnjenjem i vrlo mlako. Već idućeg trenutka, prije nego što su naši stigli do same zgrade bivše pošte, ustaše i žandare zahvatila je panika. Bunovni i uplašeni počeli su bježati.

Za to je vrijeme 3. četa 2. bataljona na drugom kraju Krašića hvatala na spavanju i razoružavala čudno odjevene neprijateljske vojnike. Po uniformama i oznakama neki su zaključili kako bi to mogli biti — financi.

— Zr su na takve spali Pavelić i njegove gazde? — reče netko.

— Ne pretjeruj. Nisu ovo vjesnici kraja. Kad zagusti, dovest će oni svoje s Istočne fronte — ozbiljnim će glasom Božac.

Obavivši taj laki zadatak, četa je krenula — kao što je bilo i predviđeno — prema zgradi bivše pošte, odakle se još čula pucnjava. Krenula je, ali joj nije bilo suđeno da brzo stigne. Da bi do nje došla, četa je morala proći putem što vodi pored škole. Nitko nije ni slutio da se i ovdje naselio neprijatelj. I kad je četi preostalo da prođe još svega nekoliko desetaka metara, iz zgrade zapraše meci. Nije bila potrebna komanda. Borci se baciše na zemlju i odgovoriše na isti način.

— Eh, ti naši obavještajci! — začuje se nečiji uzdah. — Odakle sad ovi?

Pred štabom bataljona, u prvim zgradama Krašića, stajao je komandant Simić, a oko njega nekoliko starješina i boraca.

— Ipak je bila točna moja informacija da su ustaše u Krašiću jučer dobili pojačanje — govorio je Simiću obavještajni oficir Slavko Hruškar dok mu je lice sjalo od sreće. Simić je šutio i propinjao se na prste ne bi li bolje mogao odrediti smjer iz koga je dolazila pucnjava.

— Očito od škole — promrmlja i okrene se Slavku: — Bilo bi bolje da se manje raduješ — pogleda ga nimalo ljubazno i pođe prema nepredviđenom mjestu sukoba.

Dok je Simić još bio na putu prema školi, kurir s njegovim na brzinu napisanim pismom približavao se položaju 1. čete u blizini bivše pošte. Stigao je kad je borba već bila pri kraju. Potražio je Mikšića i našao ga kako zajedno s Božcem na brzinu ispituje zarobljenike.

— Koje jedinice čine pojačanje? — pitao je Mikšić zarobljenog podoficira.

— Ja sam domobran... mi smo iz domobranske... hoću reći oružničke ...

— Prekini! ... Čuj, ti mulac, znaš li ti selo Turanj kod Karlovca?

— Čuo sam za njega, gospodine.

— Da si znao da sam je iz Turn ja, zar ne, ne bi lagao. Čim zinu, mi odmah prepoznamo ustaše! Kaži ti meni radije istinu!

— Pa, ovaj ... Jedna satnija je iz Desete novačke bojne, a druga iz Prometnog zdruge — odjednom je progovorio preplašeni podoficir.

— Kad su stigle?

— Jučer.

— Koje su položaje zauzele?

— Svi su u školi.

— Dvije satnije... Koliko je to ljudi? — uskoči s pitanjem brzopleti kurir.

Mikšić ga presječe pogledom, a onda će podoficiru:

— Jesi li čuo pitanje?

— Dvije stotine.

Tek tada Mikšić otvori Simićevo pismo, pročita ga i pogleda kurira.

— Jesi li dobro čuo što je ovaj rekao?

— Jesam družo komandante.

»Nemamo vremena za pisanje«, promrmlja Mikšić za sebe, a onda glasno zapovjedi kuriru:

— Ponovi što si čuo!

— Pojačanje od dvije stotine ... Stigli jučer ... Svi su u školi... Moram li, družo komandante, zapamtiti i ono da su ... kako li reče ... da su iz novačke?

— Ne, ne treba. Kaži Simiću da odmah dolazim sa četom. Bit ću kod škole za pola sata. — A onda se nasmije i doda: — Jesu li doista novaci, zaključit ćemo po tome kako se tuku.

Iz već zauzete poštanske zgrade dolazio je Majura.

— Gotovo je, družo komandante. U pošti je deset mrtvih i nešto ranjenih.

— A ostali?

— Ostali su se probili i pobjegli prema Pribiću — završi svoj kratki raport komandir čete. Po njegovu glasu osjetilo se da je nezadovoljan.

Upravo u tom času iz smjera Pribića odjekne štekta-nje mitraljeza.

— Nećete daleko... To su, znaš li, oni tvoji! Slovenci su ih dočekali u zasjedi — reče Mikšić osluškujući.

Malo dalje stajao je Vlado Božac. Razmišljao je o neostvarenom sastanku s Marijom zakazanom za tu večer.

Oko dva sata poslije pola noći na položaju kod škole, iz koje se grčevito branilo ustaško pojačanje pristiglo prethodnog dana, još uvijek nije došlo ni do kakve promjene.

Stigoše komandant Rade Bulat sa Simićem i ostalim članovima štaba. Odmah počeo ispitivati mogućnost kako da se prodre u zgradu škole. Izbor je pao na susjednu kuću u kojoj je apoteka a jednim se zidom naslanja na školu. Nije preostajalo drugo nego da se taj zid probije. I oni zaključiš:

— O tome neka se pobrinu mineri, a onda neka prorade ručne granate!

Jezdićevi mineri kao da su samo na to čekali, vrlo brzo Krašićem odjekne snažna eksplozija. Još se dim i prašina nisu bili slegli, a u veliku pukotinu u zidu između apoteke i škole poletješe ručne bombe, jedna za drugom. Vidjevši da zgradu škole više ne mogu braniti, ustaše počeo iz nje bježati na sve strane. Kao po nekom pravilu naš obruč ni ovoga puta nije bio dovoljno čvrst. Dvadesetak ustaša ostalo je ležati pokošeno vatrom, ostali nestadoše. Ipak, u naše je ruke pao bogati ratni plijen: dva

puškomitraljeza, jedan teški »shwarzlose« i oko 10.000 metaka. Najvrednije je pak u tom času za našu Brigadu bila velika količina sanitetskog materijala i lijekova.

Tako se u našim rukama našao Krašić, ali ne zadugo. Kako su već sutradan Talijani iz Karlovca i ustaše iz opkoljenog Željeznog, Kostanjevca i Oštrca pokušali prodrijeti u njega, morali smo se opredijeliti.

^Napustili smo Krašić i koncentrirali se iza leđa ustašama.

Nebudnost se skupo plaća

»Nesreća nikad ne spava«, govori narod. Ovoga puta zadesila nas je tako nenadano i tako glupo, da nam umalo nije pomutila radost zbog uspjeha u Krašiću.

Pokušaj ustaša da prodru iz opkoljenih uporišta Željezno, Kostanjevac i Oštre, odmah smo onemogućili i vratili ih natrag.

A onda, u četi koja je bila sasvim blizu Oštrca, načas je popustila budnost: naišla je jedna naša četa koja se vraćala iz Krašića. Još pod dojmom doživljaja, borci su međusobno prepričavali pojedinosti. Toliko vojnika na okupu u neposrednoj blizini neprijatelja nije moglo ostati nezapaženo. U selu je neočekivano eksplodirala mina neprijateljskog bacača. Odmah za njom i druga. I tada je još bilo vremena da se spriječi nesreća, samo da je netko toga trenutka zapovjedio borcima da se raziđu. Ali oni su u grupi dočekali i treću minu: prebačaj, predbačaj ... pogodak!

Odjednom je ranjeno šesnaest boraca, na sreću samo jedan teško.

Doista, u ratu uvijek treba biti budan i misliti na sve moguće opasnosti, jer se u njemu greške krvlju plaćaju!

Međutim, narod kaže i to da jedna nesreća nikad ne dolazi sama. Na vrućem terenu Žumberka dovoljno je bilo samo koji dan mirovati, pa da neprijatelj preuzme inicijativu.

Od bitke za Krašić bilo je već prošlo tri-četiri dana, a neprijatelj nije ni pokušavao izići iz tri opkoljena upo-

rišta, kako smo mi očekivali. I naša budnost ponovo kao da popusti.

Rano izjutra 19. prosinca ustaše ipak krenuše!

Prva četa 2. bataljona komandira Radovića zvanog Čokara, nalazila se u selu Plavci. Požarni je bio Ivica Matić. Na slami prostrtoj po podu spavali su umorni borci. Jedan je strahovito hrkao, uporno i maštovito. Ivica je osjećao potrebu za tišinom. Ustao je sa stolice, prišao mu i blago ga prodrmao, jednom, pa još jednom. Umorni borac otvori sanjive oči.

— Što je, što se desilo?

— Hrčeš. Okreni se na drugu stranu.

— Što? — zapitao je nesretnik koji ništa nije mogao shvatiti.

— Ništa se nije dogodilo! Eto, tako, hrčeš! Okreni se na drugu stranu!

I čovjek se okrenuo na stranu i istog trena ponovno zaspa. U sobi zavlada tišina. Ivica je napokon imao osjećaj da je sam, i bio je sretan.

U toj za rat neobičnoj samoći Ivica izvadi iz džepa staru i već prilično rastrganu lisnicu i iz nje fotografiju. Bila je sva požutjela od znoja i vlage, pa se na njoj jedva mogao vidjeti lik mlade djevojke. Na glavi je nosila francusku kapu s rimskim brojem koji se također više nije mogao dobro razabrati.

Gledao je Ivica fotografiju i mislio na sudbonosne dane travnja 1941. godine. Jednog od njih se na zagrebačkom kolodvoru rastajao od Mire. Ona je bila prekinula školu i vraćala se svojim u Hrvatsko zagorje. Počeo je rat.

Još su se neko vrijeme dopisivali, a onda se sve prekinulo. Ustaše. Hapšenja ...

Vani je upravo svanulo. Onda se u samom selu iznenada začuju puščana i mitraljeska vatra.

Zbog naše nedovoljne budnosti, neprijatelj se pod zaštitom magle privukao na nekoliko desetaka metara ... A kad su ga naši spazili, bilo je kasno da se razviju. Četa se kao obezglavljena povlačila u bijegu. Da, u bijegu. Mislim da je to pravi izraz. Komandir čete, jedan vodnik i dva borca u trku su izlazili iz kuće. Zgrabivši puškomitraljez, komandir je legao i otvorio vatru na neprijatelja. To je isto učinio i vodnik.

Zbog svega što se dogodilo komandir je kasnije dobro iskritiziran. Zamjereno mu je i to što je u tim trenucima uzeo puškomitraljez, umjesto da je zapovijedao četom. No tko zna, možda je baš taj puškomitraljez spasio četvu od većih gubitaka. Ona se, naime, uspjela izvući samo s jednim mrtvim i dva lakše ranjena ...

Uzanim putem uzbrdo vukli su se Ivica i Mirko.

— Ovim ustašama baš ništa nije sveto — prvi progovori Mirko koji se u zoru poslije stražarenja iskrao iz sobe u kojoj je Ivica bio požarni.

— Što to lupetaš? — upita ga Ivica.

— Znaš li domaćicu kod koje je spavao naš vod?

— Je li to ona što nam je prostirala slamu?

— Da, baš ona. Znaš, njen muž je negdje u domobranstvu. E, taman sam se s njom lijepo smjestio na štaglju...

— Baš si našao priliku!

— Pa nije neka osobita prilika, priznajem, ali su ustaše i to pokvarili — jadao se Mirko dok ga je Ivica ispod oka promatrao s prezirom ...

Istog je dana jedno odjeljenje 1. bataljona dočekalo na cesti Kostanjevac-Novo Selo ustaški kamion, otvorilo vatru iz neposredne blizine i četrnaesticu izbacilo iz stroja. Dan kasnije postavila je na istoj cesti zasjedu manja jedinica Brigade. Zatim se privukla do prvih kuća Oštrca i Kostanjevca i dobro isprepadala ustaše jakom vatrom ...

Pritisak na tri ustaška uporišta nije više popuštao. Uskoro smo počeli osjećati prve rezultate bitke u Krašiću i »sitnih« čarki. Počelo se govoriti o demoralizaciji ustaša u Oštrcu i Kostanjevcu. Sigurno su se osjećali kao u kavezu.

Tada je na našu stranu pobjegao domobranski liječnik Milunić. Prema njegovim informacijama ustaše su se pripremali napustiti Oštre i Kostanjevac. Nitko se više nije bio u stanju snaći u informacijama koje su nas preplavljivale.

Napokon, 24. prosinca, devet dana poslije Krašića, ustaška je bojna napustila ova dva uporišta i krenula prema Krašiću. Pitali smo se, hoće li se usput zaustaviti i utvr-

điti na Prekriđu, ili će izravno za Krašić? Zanimalo nas je i nešto drugo: kako to da nisu napustili i Željezno, uporište u našoj neposrednoj blizini? Što to smjeraju?

Vojnik Marko

Šetajući po tijesnoj sobi, Rade Bulat je diktirao u pišači stroj odgovor na pismo koje smo jučer dobili od Glavnog štaba Hrvatske.

»Raduje nas što smo postali proleter i da naša Brigada od sada nosi ime narodnog heroja Rade Končara — obećavamo da ćemo opravdati povjerenje koje imate u našu Brigadu.«

Rade Bulat je tu zastao, malo se zamislio, a onda prozbori sekretaru štaba za strojem:

— Ovo »u našu Brigadu« briši i napiši ovako: »u nas i našu Brigadu« ...

Marku Rapi, koji je ipak spretnije baratao puškomitraljezom nego pišačim stojem, tog jutra nije išlo baš najbolje. Već je nekoliko puta bio zamolio Radu Bulata da polaganije diktira. Pred njim su na stolu ležali gotovo završeni popisi mrtvih i ranjenih boraca, pregled socijalnog, nacionalnog i političkog stanja Brigade i neki drugi podaci. Radio je cijelu noć kako bi sve to, s ostalim izvještajima, dovršio do povratka kurira u Glavni štab. Sada je udarajući zamorenim prstima po slovima starog stroja marke »Underwood« napola drijemao. Bulat ga je gledao s mnogo sažaljenja, ali pomoći nije bilo.

»Stanje u Brigadi od formiranja do danas u mnogome se popravilo«, nastavljao je diktirati. »Na osnovi naše naredbe broj devet, štabovi bataljona izradili su raspored rada u kome su obuhvatili sve točke iz spomenute naredbe štaba Brigade. Pored teorijskog, većinom se radi praktično i pri tome se ističu svi loši i dobri momenti iz borbe ... Ali stanje u Brigadi još uvijek ne zadovoljava ...«

— Pa kako će zadovoljavati, družo komandante — prekine ga Marko najednom živnuvši. — Evo ti najnovijeg stanja. — I Marko pruži Radi Bulatu završeni pregled.

— U dosadan j im borbama — nastavi gotovo ljuti to —

82 ranjena i 21 mrtvog druga. Čete su postale male, to više i nisu čete. Vodovi su to, družbe komandante! Vodovi!

Dok je komandant pažljivo prelazio pogledom kolone koje su sadržavale brojčane pokazatelje pojedinih bataljona i četa, Marko nastavi:

— A na četama sve počiva: i straže, i dežurstva, i patrole! Borci su premoreni od obaveza, nikada se ne mogu čestito naspavati.

Rade Bulat pogleda Marka kao da se sprema reći: »Gledaj svoja posla, tko tebe pita!« — ali ga zaustavi izraz Markova lica. Dok je sve ono grozničavo izgovarao, oči sekretara su plamtjele. Ovaj dobri vojnik morao je stjecajem okolnosti doći u štab kako bi se bavio papirima. I to je Marko Rapo radio svjesno i dobro. Rade Bulat osjetio duboku zabrinutost i savjest. Da, baš savjest, onu koja je svojstvena dobrim komandirima i komandantima. Zapravo to i nije bio prvi slučaj da Rade Bulat čuje od Marka dobre i korisne primjedbe. Marko nije bio obični činovnik. U njemu je Rade Bulat gledao nešto daleko više.

I nije trebalo dugo čekati da Marko Rapo dođe na pravo mjesto. Prešavši mnoge borbe s bataljonom u koji je uskoro bio raspoređen, od borca i nižeg rukovodioca dospio je do zamjenika komandanta Brigade. Tada Rade Bulat već dugo nije bio u Trinaestoj; njom je zapovjedao Milan Žeželj. Poslije dugog puta, i kad se već Brigada sudjelujući u oslobađanju Beograda i Zemuna pripremala za polazak na Srijemsku frontu, Marko Rapo je preuzeo komandu od Milana Žeželja a ...

Dok je diktirao pismo, Rade Bulat je stalno mislio na brojno stanje. U tom smislu on nastavi pismo:

»Smatramo da zadržavanje Kordunaške brigade na ovom sektoru samo petnaest dana nije dovoljno. Za to vrijeme nećemo uspjeti ni da do kraja očistimo cestu Samobor-Krašić, a istovremeno moramo napadati komunikaciju Zagreb-Karlovac... zato smatramo da ovamo treba poslati veće snage... «

Rade Bulat je tu zastao kao da se koleba da li da ide do kraja, a onda nastavi žestoko kritizirati VIII. diviziju. U stvari, kritizirao je onu njenu brigadu koja je baš tih dana u Pokuplju zadržavala u svojem sastavu veliku gru-

pu boraca iz Zagreba, umjesto da ih uputi u Trinaestu! Opravdano ili neopravdano ljut, Rade Bulat je u tom duhu i završio pismo, okomivši se na zadržavanje Zagrepčana. Toliko se bio zanio da nije ni opazio kad sam ušao. Ugledavši me, on reče Marku:

— De, pročitaj molim te pismo naglas! — gledao me je kao da želi reći: Počuj, pa presudi sam.

Dok je Marko čitao, Rade Bulat je mahanjem glave upozoravao na ono što je za njega bilo najvažnije — brojno stanje Brigade!

— Ne bi li bilo bolje da to jednu noć prespavaš, pa onda pošalješ? — rekoh mu.

— Zašto?

— Pa vidiš i sam zašto... Osim toga, zar ti nije lakše da s nekim podijeliš brige? Teško je, Rade, ostati sam s problemima, zar ne? Pismo je ipak otišlo onako kako ga je Bulat izdiktirao. Danas mi se čini da je bio u pravu.

Samo trenutak kasnije u štab je stigla vijest da je neprijatelj krenuo iz Oštrca prema Krašiću.

Rade Bulat odmah telefonski zapovjedi 2. bataljonu, koji je bio najbliži, da krene za neprijateljem, 1. bataljonu na desnom krilu da zaposjedne Dvorište odakle se mogao osmatrati prolaz prema Krašiću, 3. bataljonu da čvrsto blokira Željezno iza naših leđa.

Iako je Mamula izjavio da je već blokirao Željezno, Rade Bulat ponovi u slušalicu:

— Ne smiju nam pobjeći, razumiješ li, gadovi iz Željeznog ne smiju pobjeći kao oni iz Oštrca!

Pred nama je bila nova 1943. godina. Od nje su nas dijelila samo tri-četiri dana.

Istina o NOB teško prodire u svijet

Dvadeset i sedmog prosinca 1942. godine u oslobođenom Bihaću otvoren je I. kongres Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije, u čijem je radu sudjelovalo 365 delegata iz svih krajeva zemlje, te iz pojedinih jedinica NOV. Našu je Brigadu predstavljao omla-

dinski rukovodilac Petar Lamza. Istoga dana održani su opći, slobodni i tajni izbori za narodnooslobodilačke odbore u okruzima Drvar i Podgrmeč. Po prvi put su biračko pravo dobile žene i mladi ljudi počevši s osamnaestom godinom.

Vrhovni komandant Josip Broz Tito izvršio je reorganizaciju Vrhovnog štaba i osnovao osam odsjeka radi uspješnijeg rukovođenja narodnooslobodilačkim ratom. Istovremeno je Četvrtoj operativnoj zoni Hrvatske za Dalmaciju naredio da formira sekciju za ratnu mornaricu.

Glavni štab Hrvatske izdaje uputstvo za sprovođenje mobilizacije. CK KP Hrvatske ukazuje na pojačanu aktivnost vodstva Hrvatske seljačke stranke i njenog šefa Vlatka Mačeka. U svom pismu Centralni komitet objašnjava Mačekovu izdajničku ulogu i povezanost s velikosrpskom vladom u Londonu i četnicima Draže Mihajlovića.

Generalni sekretar CK KP Jugoslavije drug Josip Broz Tito upućuje Moskvi telegram u kome osuđuje pisanje »New York Timesa« o tobožnjim borbama Draže Mihajlovića protiv okupatora, te ponovno zahtjeva da u Jugoslaviju **dode komisija** sastavljena od predstavnika svih **Saveznika** kako bi se upoznala s pravim stanjem stvari.

Utjecajni američki pisac jugoslavenskog porijekla Luj Adamič upoznaje američku javnost s borbom partizana u Jugoslaviji i suradnjom Draže Mihajlovića s okupatorom. Jugoslavenski iseljenici u Torontu (Kanada) održavaju konferenciju na kojoj odaju priznanje narodnooslobodilačkoj borbi i drugu Titu, te osuđuju suradnju četnika s okupatorom.

Vlada Sovjetskog saveza zatražila je od Anthonyja Edena, prilikom njegova prosinačkog posjeta Moskvi, da britanska vlada utječe na jugoslavensku izbjegličku vladu kako bi Draža Mihajlović prekinuo suradnju s okupatorom. Nakon ovoga britansko Ministarstvo vanjskih poslova upozorava jugoslavensku izbjegličku vladu da se snage NOV aktivno bore protiv Nijemaca i Talijana, a da Draža Mihajlović još od listopada 1941. ne vodi borbu protiv okupatora. Ta intervencija ipak nije smetala Britancima da tog istog mjeseca, prosinca, upute Mihajlovićevim četnicima oružje, opremu i hranu!

A Hitler 18. prosinca održava sastanak svojeg vrhovnog zapovjedništva kojemu prisustvuje i talijanski predstavnik, i oni između ostalog odlučuju da će još u toku zime poduzeti zajedničke operacije protiv Narodnooslobodilačke vojske i »Titove države«.

Trinaesta proleTERSka protiv Trinaeste ustaške

Na našoj maloj ali značajnoj žumberačkoj fronti nije bilo mira za okupatora i kvislinge. U redovima Trideset treće i Trinaeste ustaške bojne, kao što je već bilo rečeno, zavladao je stanje koje je mirisalo na demoralizaciju. Tako su ustaše već počeli napuštati najistaknutije pozicije na podnožju žumberačkog gorja (Oštre, Kostanjevac).

Ne čekajući da obavještajna služba pribavi informacije o daljnjim ustaškim namjerama, štab naše Brigade zapovjedio je 1. i 2. bataljonu da ih tjeraju prema Krašiću. Kao po pravilu, svaka je borba s ustašama bila ogorčena pa čak i kad su se oni povlačili.

Progoneći ih ovom prilikom, naši su tamo oko Prekrižja zastali.

— Nešto je zapelo, drugovi — pogleda Rade Bulat svoje suradnike. Napet kao zapeta puška, Ivetić htjede odmah krenuti. — Ti idi u 2. bataljon, a ja ću u Prvi — dobaci mu Milan žeželj. Dok su izlazili, Rade Bulat im je govorio:

— Nemojte zaobilaziti štabove! Zajedno s njima razmotrite zašto se stalo i organizirajte novi napad.

Za to su vrijeme borci 3. bataljona iza naših leđa, tamo kod Željeznog, držali na oku zgrade u kojima su se ustaše bili utvrdili. Svi su vjerovali da će se neprijatelj pokušati probiti i povući. Ali dogodilo se nešto neočekivano. Dok su naši svu pažnju bili usredotočili na Željezno, odjednom iza njihovih leđa zapuca. Ustaše iz Novog Sela stigli su u pomoć opkoljenom Željeznom.

Osluškujući odakle pucnjevi dolaze, Mamula pogleda svog operativca:

— Što je to, Mladene?

Kao da pogođa misli svog komandanta, operativni oficir odgovori:

- I meni se čini da se ne puca u samom Željeznom. Moglo bi biti na cesti, izvan Željeznog; samo o kome se radi?
- Da to ne dolazi iz smjera Novog Sela?... Da, da, sve mi se čini da su došli izvući one iz Željeznog — govorio je MamuJa sve više uvjeren u svoju pretpostavku.
- Da krenem, Bogdane?
- Čekaj malo. Znaš li što treba raditi?
- U Željezno će lako ali, da iziđu... e, to će, majci, pričekati!
- Dobro je, neka se borci što više približe zgradama!
I Mladen krenu.

Kad se nakon nekih pola sata približio položaju gdje je trebalo da budu borci, Mladen ne nađe nikoga. Još se nije stigao ni okrenuti, kad ono zapuca u samom mjestu. Mladen pojuri. Ubrzo se pred njim kao na dlanu ukaza ratna scena kakvu je svaki komandant samo mogao poželjeti. Pod zaštitom automatskog oružja borci su jurišali na ustaše koji su se glavninom već bili izvukli iz samog mjesta. Cestom su se kretali gotovo bježeći prema Gornjoj Vasi.

Mladen sve obuhvati jednim pogledom: puškomitraljesca Petra šašu koji je ležao iza zaklona i pritiskao obarač, malo dalje zamjenika komandira čete Mirka Sekulića kako zove na juriš, pa drugog mitraljesca Adama Vorkapića što je stojeći, bez zaklona, gađao ustaše u bijegu.

— Legni, Adame! Legni! — poviče Sekulić trčeći prema njemu. Zaboravljajući na opasnost, sav u žaru borbe, Adam Vorkapić nije više nikoga mogao čuti. Koliko li je neustrašivih boraca baš tako izgubilo živote!

U prvoj najistaknutijoj grupi, koja bijaše gotovo nadomak ustaša, bio je i Đuro Badovinac, čovjek uvijek nasmijan i drag. Odmah do njega: dobro nam poznati Stevo Nikoliš s još nekoliko boraca. Stevo kao uvijek — među prvima! A sve ih je štitio vrstan mitraljezac Dušan Tatalović. Odmah iza njih trčali su i ostali borci, pažljivo se prebacujući. Njih uskoro dostigne Mladen.

Neprijateljski vojnici iz zaštitnice bacali su teške naprtnjače s municijom, pokrivače, šinjele i sve ostalo što im je smetalo pri bijegu. Za sobom su isto tako ostavljali mrtve i ranjene.

Tako su Mamulini borci oslobodili jedno od jakih uporišta koje je držala Trinaesta ustaška bojna.

— Druže, komandante, tvoji borci dostojno su reprezentirali Trinaestu proletersku u borbi protiv Trinaeste ustaške — raportirao je tog dana Mamuli njegov operativni oficir. Lica i jednog i drugog sijala su od zadovoljstva.

Nekako u isto doba stigla je radosna vijest i s fronte kod Prekrižja blizu Krašića: ne čekajući noć i naš drugi napad koga su pošli organizirati žeželj i Ivetić, ustaše su napustili Prekrižje i zaustavili se tek u Krašiću...

Protjerivanjem ustaša iz Oštrca, Kostanjevca, Željeznog i Prekrižja, slobodni teritorij Žumberka se još više proširio. Oslobođen je važan dio ceste Samobor—Krašić i mnoga sela čiji su stanovnici sada pozdravljali Narodno-oslobodilačku vojsku, hranili je i brinuli se za njen smještaj i ranjenike u bolnici.

Naš obruč oko Krašića postupno se stezao. U njemu su sada bile okupljene daleko veće snage nego ranije.

Moral naših boraca iz dana u dan je rastao. Već se pročulo da je na Žumberak ponovno stigla Četvrta kordunaška brigada. Proleter i su ubrzo saznali da su kordunaši na kratkom predahu kod Suhora i da sa sobom vuku — topove! Bili smo na pragu Nove godine.

XII

Bitka za Krašić

Ustaški pukovnik gubi živce

Zapovjednik karlovačkog operativnog područja ustaški pukovnik Ivan Tomašević, kome su bile podređene sve ustaške i domobranske jedinice na području Karlovca i Zumberka, bio je vrlo uznemiren. Smrknuta lica čitao je u svojem uredu prispjele izvještaje i telegrame.

Odjednom se trgne. Nije mogao vjerovati svojim očima. Ponovno prijeđe pogledom preko redova telegrama iz Trideset treće bojne. U njemu je bez mnogo uvijanja pisalo kako se jedinica povukla iz Oštrca i Kostanjevca, kako nije mogla održati položaj na Prekrižju, te da je stanje u redovima bojne ozbiljno. U telegramu je pisalo i to da je jedinica sada u Krašiću.

— Pa zar bez mogeg dopuštenja? — zaprepašteno je mrm-ljao Tomašević, nespokojno lupkajući prstima po stolu.

— To je rasulo!

Zatim je pogledao drugi telegram. Vijesti iz Trinaeste bojne nisu bile ništa manje loše:

»Partizani su zauzeli Željezno i naša posada se morala povući pred nadmoćnijim snagama u Gorinju Vas«, pisalo je u njemu.

— Samo mi je još to trebalo — gundao je ustaški pukovnik osjećajući mučninu. — Dosta mi je praznih obećanja iz Zagreba! Neka, tako im i treba! Zašto ne šalju pojačanje. — Onda naglo ustane od stola i reče utučenim glasom: — Ovoga puta me istraga neće mimoići.

Jedva je to izustio, kad netko pokuca na vrata.

— Za dom spremni! — pozdravi ulazeći ustaški natporučnik Jelavić koji je upravo stigao avionom iz Zagreba.

Tomašević ga pogleda i tog trenutka kao da zaboravi što je važnije: došljakov čin ili ustanova iz koje dolazi.

— Zašto ne šaljete pojačanje? — dočeka on Ijutito natporučnika i odmah još ljuče doda: — Zar želite da vam partizani upadnu u Zagreb?

— A zašto ste vi tu? — odgovori mu natporučnik mirno i, ne čekajući da ga pukovnik ponudi, sjedne za stol na suprot njemu. — Vi kao da zaboravljate da ovo nije jedina fronta. Uostalom, da počnemo.

Tomašević nije ni osjetio kad se prema natporučniku počeo odnositi s poštovanjem.

— Dolazim zbog istrage — počne natporučnik. — Evo, tu vam je pismo. — Pruživši Tomaševiću papir, natporučnik ustane od stola i stade šetati sobom. Njegov čvrsti korak i oštre riječi odzvanjale su u cijelom Tomaševićevom biću:

— Stanje u Trideset trećoj bojni, napuštanje položaja bez naređenja, tako to dalje ne može! —

Natporučnikove riječi jednostavno su paralizirale pukovnika. Njegov mozak hvatao je samo riječi koje optužuju njega. Tako nije ni čuo kad je Jelavić rekao da će istragu voditi on, pukovnik Tomašević. Tek kad je Jelavić ponovio da zadatak treba izvršiti odmah i o učinjenom izvijestiti pretpostavljene, Tomašević je došao sebi.

»Još uvijek imaju povjerenja u mene«, munjevito mu je prošlo kroz glavu, i tog mu se časa počne vraćati samopauzdanje. Sve mu se ostalo sada činilo lako.

— Postoji još jedna stvar. U Zagrebu se pitaju kako je moguće da vam se ispred nosa, pored samog Karlovca, partizani ponovno prebacuju s Korduna na Žumberak? Sami ste nas obavijestili da je na Žumberak stigla jedna brigada s Korduna, ali što ste poduzeli da to spriječite?

— Gospodine natporučniče, više puta sam obavještavao Zagreb o tome. Evo, pogledajte — živo progovori Tomašević pa se približi velikoj karti na zidu. — Između Karlovca i Čmomelja, duž granice između Hrvatske i Slovenije postoji široki pojas koji je izvan nadzora naših garnizona i talijanskih posada. Naše su snage slabe i one ne mogu bez opasnosti napuštati uporište. A Talijani sjede u Crnomelju, Metliki i Karlovcu bez posla i baš im se fućka. Svu odgovornost prebacuju na naša leđa ... Ako pak tamo pre-

bacimo naše snage sa ceste Samobor—Krašić, otvorit će mo prolaz prema Zagrebu!

— Vi ste ga ionako napola otvorili! Čini se da zaboravljate na najnovije stanje — upadne mu natporučnik zlobno u riječ, a onda mirnijim tonom nastavi: — Kakva je vaša ocjena: što je neposredni cilj koncentracije partizana?

— Pa, bojim se za Samobor i Stojdragu.

— A Krašić?

— Možda i Krašić — reče Tomašević koji se i sam tog trenutka najviše plašio za Krašić, ali je namjerno spomenuo Samobor i Stojdragu koji su u neposrednoj blizini Zagreba, ne bi li tako uvjerio i primorao one »gore« da na Zumberak hitno pošalju pojačanje.

— U Krašić treba hitno poslati još jednu bojnu... najbolje će biti trideset petu — poluglasno je rekao natporučnik, sjeo za stol i napisao telegram koji je još istog jutra stigao u Zagreb.

Zatvaramo obruč

Pripreme za ponovno oslobađanje Krašića tekle su brzo. Bila su potrebna svega dva-tri dana.

Stigla je i Nova godina.

Poslijepodne je padao snijeg na već dosta visoki bijeli pokrivač. Atmosfera oko nas bila je tiha i nekako svečana, upravo onakva kakva se za te dane pamti iz djetinjstva.

Lepršajući u zraku snježne pahuljice su se lagano spuštale na kolone razdraganih boraca. Bataljoni Trinaeste proleterske i Kordunaške brigade upravo su bili zatvorili obruč oko Krašića, zauzimajući pozicije s kojih će nekoliko sati kasnije izvršiti napad.

Borci Trinaeste bili su puni samopouzdanja. U zadnje su vrijeme stalno tukli neprijatelja i na kraju ga natjerali na povlačenje. A sad su tu bili i Kordunaši s topovima. O Četvrtoj kordunaškoj brigadi slušali smo gotovo nevjerojatne stvari...

Samopouzdanje je potjecalo i iz drugih razloga: Trinaesta je sad bila pojačana s blizu stotinu boraca. Bijahu to mahom mladi Žumberčani koji su pri štabu Brigade završili kratki kurs i stekli osnovna borbena znanja. Desetine su se osvježile i brojno ojačale. A i narod se sve bolje držao prema nama. Ljudi su i sad izlazili iz kuća, muškarci iznosili pred borce vino, a žene pripremale hranu — pekle meso! Po prvi put su vidjeli toliku partizansku vojsku i među njima toliko svojih Žumberčana.

— Djeco moja, čuvajte se! Ustaša je mnogo. Jučer im je stiglo pojačanje! — u povjerenju je govorio grupi boraca stariji čovjek sa čašom vina u ruci.

— Ne bojte se, nema više te sile koju mi ne bismo mogli uništiti! — prekidaju ga borci.

— Ne bojim se ja za sebe. Znam ja što je rat! Bio sam u Galiciji za vrijeme I. svjetskog rata — ponešto povrijeđeno odgovori dobronamjerni stari ratnik, a onda negdje u sebi zaključi kako se s »ovim žutokljuncima« ne može ozbiljno raspravljati.

Njegovo upozorenje nije nitko shvatio ozbiljno. I u Zapovijedi Operativnog štaba, obrazovanog od predstavnika Trinaeste i Četvrte brigade, govorilo se samo o tri stotine ustaša, te nešto domobrana i oružnika u Krašiću. Za to kratko vrijeme naša obavještajna služba nije uspjela saznati za dolazak Trideset pete bojne pristigle u zadnji čas. A nije saznala ni za pionirsku satniju domobrana koja se odmah po dolasku bacila na utvrđivanje Krašića ...

U Hrženik, selo u neposrednoj blizini Krašića, u kojem će se kasnije, za vrijeme borbe, nalaziti štab Brigade, upravo je ulazila brigadna rezerva, a za njom se kretali ostatak mitraljeske čete koji nije bio pridodan bataljonima i minerski vod. Na kraju se, praćen divljenjem i uzvicima, pojavio i jedan brdski top za kojim je ponosno stupala njegova posada. Oko topa se začas stvorila gužva radoznalih boraca iz rezerve. Razgledali su ga i tepali mu kao tek rođenom prvencu.

Odgovarajući na mnoga pitanja, netko iz posade odgovori:

— On je sad naš, poslao nam je Glavni štab.

Odmah zatim topu dadoše ime Marko. Tako su ga zvali sve do kraja njegova boravka u Trinaestoj.

U Krašiću i na njegovim istaknutim položajima neprijatelji su mirovali, kao da nisu osjećali našu blizinu.

Uspjeli su na mnogim mjestima sagraditi bunkere. Ponovno su iskopali i opleli bodljikavom žicom rovove oko pošte što smo prije četrnaest dana bili razrušili. Dobro su osigurali i Špicerovu kuću u kojoj je bio ustaški štab.

Obranom Krašića rukovodio je po zlu poznati ustaški oficir Ivan Šiler. Njegovo ime ulijevalo je strah širom Žumberka, naročito u popaljenim selima. Zapamtili su ga borci nekadašnjeg Prvog proletarskog bataljona. U jednoj od posljednjih borbi prije proboja, s Bataljonom je bio i tada poginuli a tek imenovani komandant Druge operativne zone Franjo Ogulinac-Seljo. I tom je prilikom ustaše vodio Šiler.

Bio je to očito vješt i lukavi vojnik. S pet do šest stotina ustaša i nešto domobrana i oružnika nije se samo utvrdio u zgradama i čekao nas u mjestu. Postavio je i vanjska utvrđenja. Stoga, da bismo zauzeli Krašić, trebalo je prije slomiti vanjsku obranu. Kako se kasnije za vrijeme borbe potvrdilo, najvažnije među njima bile su: na južnom prilazu crkva Sv. Ivana na brdu, na zapadnom prilazu groblje, također na povišenom terenu, a na jugoistočnom rovovi od crkve Sv. Ivana prema selu Bresarić.

Radi važnosti bitke i boljeg razumijevanja onog što će se tu događati 1. i 2. siječnja 1943, ipak moram iznijeti barem grubi prikaz snaga i položaja.

Sa sjeverozapadne strane nastupao je 2. bataljon Trinaeste i pred sobom imao utvrđeno groblje.

S južne i jugoistočne strane nadirao je 1. bataljon Trinaeste, i to prema utvrđenoj crkvi Sv. Ivana.

S istočne i jugoistočne strane, nadovezujući se na 1. bataljon Trinaeste, nastupao je jedan bataljon, Četvrte kordunaške brigade. Pred sobom je imao kosu s ustaškim rovovima što su se protezali prema Bresariću.

Sjeveroistok i istok, pretežno ravnice ispruženu prema Jastrebarskom, držao je jedan bataljon, Četvrte korduna-

ške. Položaj je bio odličan za borbu ako ustaše iz Krašića pokušaju pobjeći.

Osiguranje prema Karlovcu držao je oko 5 kilometara južno od Krašića (kod sela Brlenić) jedan bataljon Četvrte kordunaške.

Blokadu Kalja, jakog ustaškog uporišta smještenog oko 10 kilometara sjeverno od Krašića, vršili su 3. bataljon Trinaeste i jedan bataljon Četvrte kordunaške.

Glavninu svojih snaga Šiler je držao u zgradama u blizini svoga štaba. Ukupno je u Krašiću bilo 500 ustaša i oko 100 domobrana. U Kalju se nalazilo 300 ustaša, a u toku borbe krenulo je iz Karlovca i Jastrebarskog u pomoć Krašiću oko 130 Talijana s vodom tenkova naoružanih bacačima plamena i 120 ustaša koje je predvodio pukovnik Tomašević.

Trinaesta proleterska i Čevrta kordunaška brigada imale su zajedno oko 1700 boraca.

Naš je obruč oko Krašića išao od Hrženika preko Bresarića, Krupača, Pribića i Novaković Gorice, da bi se zatvorio kod Hrženika.

Po zamisli Operativnog štaba na čijem su se čelu nalazili Petar Kleut, komandant Četvrte kordunaške, te komesar Marko Belinić, blokada Krašića trebalo je da počne u devetnaest sati i da traje cijelu noć. »U toku noći treba povremeno pripucavati«, pisalo je u Zapovijesti, »ali voditi računa o štednji municije.« To je bilo sračunato na psihološko iscrpljivanje neprijatelja. Posebno se računalo na učinak što će ga izazvati topovske granate izbacivane u pravilnim vremenskim razmacima. Izjutra u 5 sati trebalo je da počne koncentrirani napad.

U devetnaest sati, dakle u vrijeme određeno za početak blokade, sve jedinice bijahu na svojim mjestima. Otpočelo je prvo pripucavanje na ustaške položaje. Ali onda se desi nešto neočekivano.

Na položajima našeg 1. i 2. bataljona pucnjava ne samo da nije prestajala, već je naprotiv postajala sve jača. Vrlo brzo postalo je jasno da je borba kod crkve Sv. Ivana i na groblju počela prije vremena.

Kako i zašto? To ni tada, a ni mnogo kasnije, nitko nije mogao objasniti. Možda se štabovima bataljona u tom

trenutku učinilo da neprijatelja mogu slomiti na brzinu još tu istu večer, ili su ih možda obuzeli oduševljenje i ambicija.

Bilo kako bilo, neprijatelj na groblju i kod crkve uspio je odbiti prve preuranjene napade i tako naši nisu zauzeli ove važne vanjske utvrđene položaje.

Da su to uspjeli, takva bi inicijativa bila nagrađena, u to ne sumnjam. Ali ovako, umjesto da budu pohvaljeni i nagrađeni, štabovi bataljona su još iste noći žestoko kritizirani. Kako i ne bi: imali su dva mrtva i deset ranjenih! Pored toga, preuranjeni napad značio je i nepoštivanje zapovijesti. Do čega je to moglo dovesti, postalo je jasno svima — kasnije. Ali pustimo to i prijedimo na ono što se događalo idućeg jutra.

Nešto prije pet sati jedinice su se već bile približile polaznim jurišnim položajima. Bataljon kordunaške brigade na sjeveroistočnoj strani već je otvorio vatru kako bi, u smislu zapovijedi, fingiranim napadom privukao na sebe dio neprijateljskih snaga i tako skrenuo njegovu pozornost s glavnog smjera našeg nastupanja.

Za to se vrijeme 1. četa 1. bataljona Trinaeste, s komandiranjem Radom Bajićem i komesarom Stankom Filipovićem, pod okriljem mraka uspješno privukla do mrtvog ugla ispod brda, na kome se izdizala crkvice. Samo nekoliko desetina metara ispod ustaških rovova borci su se pritajili očekujući naređenje za juriš.

Položaj je po svemu sudeći bio važan, ali i veoma opasan. Mogao se držati samo za vrijeme mraka. Stoga je dobro branjenu kotu sa crkvicom i rovovima oko nje trebalo zauzeti prije svitanja, ili se na vrijeme povući. Po nespokoju u četi moglo se zaključiti da to znadu svi borci. Danju se povlačiti značilo bi jedinicu izložiti ubitačnoj neprijateljskoj vatri na brisanom prostoru.

U tom trenutku otpoče borba na groblju, a samo malo kasnije i desno od Bajićeve čete — tu je nastupala 2. četa 1. bataljona; njima se priključio paljbom i kordunaški bataljon postavljen prema Bresariću.

Ovdje u mrtvom uglu, Bajićevim borcima živci su bili do krajnosti napeti. Minute su im se činile kao vječnost. Njihovi pogledi često bi odlutali prema nebu.

»Samo da još ne svane ...«

Vrga i Spaho

Dvije čete 2. bataljona komandanta Sirnica oprezno su puzale između križeva na starom groblju. Trudili su se da ustaškim položajima priđu što bliže. Nekoliko boraca prošlo je ovaj razmak još prošle večeri, ali su se morali vratiti. Nekoliko koraka dalje ustaše su grčevito branili novo groblje.

Poguren iza jedne nadgrobne ploče, Ivica se odluči prebaciti naprijed u jarak.

— Štiti me! — doviknu on Dušku.

— Čekaj, pokušat ću ušutkati njihov puškomitraljez — podigne Duško glavu.

Stotinjak metara udesno ustaški mitraljez gotovo nije prestajao štekati. Duško je dobro vidio plamičak koji se gasio samo kad bi ustaša skinuo prst s obarača. Mimo nasloni pušku na kameni križ i nanišani u tom smjeru.

— Majku ti ustašku, nećeš više! — i onda opali. Na trenutak ustaški mitraljez zamukne, ali odmah zatim usmjeri vatru prema mjestu gdje su ležali Duško i Ivica.

— Nisi ga pogodio — reče Ivica drugu, već sav promrzao od ležanja na snijegu.

— Štedi municiju, Jovane, trebat će ti! — začuje se glas ustaškog mitraljesca.

— Dok je ustaša, bit će nama i municije! — prodere se Duško iz sveg glasa koji se gotovo istoga časa izgubi u novom rafalu puškomitraljeza.

— Ne trošite municiju bez potrebe — javi se komesar čete Knapić.

Nešto ulijevo, gdje su se nalazili borci Vrge i Spahe, javi se mitraljez. Odmah zatim odjekne povik:

— Naprijed, proleter!

A onda prasnuše i ručne bombe.

No uskoro se sve stiša. Zašutio je i ustaški mitraljez na Duškovo strani. Kao da je i njegov strijelac osluškivao ishod onoga što se malo dalje dešava. A onda ne izdrža nego poviče:

— Majku vam vašu, nećete u Krašić dok je nama na ramenu glava!

— Neće ti pomoći ni Pavelić ni Hitler ni Musolini! Eto nas uskoro — odgovori mu Duško, pa ponovno počne ciljati prema njemu. Ovoga puta imao je više sreće. Ustaški mitraljez zamukne, a s njime i njegov razgovorivi strijelac.

Netko iza leđa Duška i Ivice više se cerekao nego pjevao:

Mislila je Pavelića Kata

Da će biti kraljica Hrvata!

Dok se još čuo podrugljiv smijeh, grupa boraca u kojoj su bili Duško i Ivica polako se prebacivala naprijed. Još jedan pedalj ničije zemlje našao se u rukama 1. čete.

— Spremite se, drugovi, za juriš — rekao je vodnik koji je upravo dopuzao s lijevog krila. Za njim je mililo još nekoliko boraca, jedan od njih s puškomitraljezom.

— Druže vodniče, mislim da je ovo mjesto najbolje za puškomitraljez — tiho je govorio Duško, pokazujući nadgrobnu ploču iza koje su sve do nedavno ležali on i Ivica. Vodnik pogleda oko sebe, a onda dade znak rukom puškomitraljescu. I ovaj se smjesti.

— Što se to malo prije događalo kod Vrge? — upita Duško.

— Ništa. Ustaše se krvavo brane. Naši će ponoviti juriš. Ovoga puta s njima će i naša četa — odgovori vodnik.

— Tako je trebalo odmah — zajedljivo dobaci Duško.

Ničim ne pokazujući da ga je čuo, vodnik se malo podigne i u pognutom položaju krene udesno prema krajnjem desnom krilu 1. čete.

Deset minuta kasnije, još uvijek po mraku, dvije su čete napale. No po tome kako su mlako počele, nije se moglo očekivati ništa dobro. Više su se čuli povici nego ona prava ubitačna paljba koja neprijatelju ne da otvoriti oka. I kao obično u takvom slučaju, komandiri krenu prvi kako bi za sobom povukli borce.

Nedovoljno štićeni vatrom, borci krenuše za svojim starješinama, ali se stroj već poslije desetak metara morao baciti na zemlju. Juriš nije uspio.

— Gdje je bolničar? — čulo se s desna. — Komesar Knapić je ranjen.

Od dvojice poginulih jedan je bio Ivica Matić. Ovaj tihi i skromni borac odvojio se jednog trenutka od Duška

s kojim ga je bila vezala sudbina, i u taj mah je, kad ga nije imao tko štititi, poginuo.

Među petoricom ranjenih u 2. četi bio je i komandir Vrga. Rafal neprijateljskog mitraljeza dohvatio ga je preko obiju nogu. Spaho se sasvim prignuo uz njega. Svojim je nožem odozdo prema gore rezao nogavice Vrginih hlača, trudeći se da dođe do rana i nekako zaustavi krvarenje. Uto je stigao bolničar i još netko iz saniteta. Dok su komandiru previjali rane, Spaho zapovjedi dvojici boraca neka se pripreme da ga ponesu.

— Ostajem tu dok se borba ne završi! — odlučno uzvikne komandir, a onda tihim glasom naredi da se jedinica pripremi za eventualni ustaški protujuriš. Jedva je to Vrga stigao izreći, kad ustaše, ohrabreni time što su odbili napad, krenu. Grupa oko Vrge i Spahe brzo se razide. Trebalo je sada pogledati lica boraca! Vidjevši mrtve i ranjene drugove, više nisu mislili na opasnost i vlastiti život.

Spaho se ponovo prigne svom komandiru, duboko mu se zagleda u oči i smirenim glasom reče:

— Ljubane, ti si komandir, hrabar komandir koga borci vole. Ja sam komesar i tvoj drug. Zar nemaš povjerenja u mene? Zar ne vjeruješ da ću te dostojno zamijeniti?

Komandir Vrga se trgne a njegovo se lice smekša i dobije dobroćudni izraz. Odmah zatim u njegovim se očima pojaviše jedva primjetne suze. Time je sve rekao. Pogleda borce oko nosila i prošaputa:

— Nosite me.

Samo par minuta kasnije razvi se teška borba u kojoj su naši na kraju vratili ustašama milo za drago. Dok je još bitka bila u toku, nekoliko desetaka metara iza prvih redova ležao je na nosilima Ljuban Vrga. Taj neustrašivi čovjek pjevao je iz sveg glasa i pjesmom hrabrio svoje drugove.

Drama pod crkvom

U to je vrijeme na položaju 1. bataljona Trinaeste proleterske kod crkve Sv. Ivana počela prava drama.

— Da još malo pričekamo? Slažeš li se, Stanko? — obrati se komandir Rade Bajić svom komesaru, gledajući u nebo. Bio je svjestan rizika, ali kao da je sve stavio na kocku. U stvari, najviše je očekivao od pucanja topom u prvo svitanje. — Nišanit će izravno kroz cijev — nastavi uvjeravati Bajić — i dovoljan je samo jedan pogodak pa da kod onih gadova dođe do strke i panike. Nama će tada biti potrebno samo nekoliko desetaka metara pa da ručnim bombama odlučimo ishod borbe. Pogledaj, samo što nije svanulo!

Stanko Filipović ga je pažljivo slušao i duboko se zamislio. Bio je rastrgan između dva osjećaja. Znao je da su od pet sati ujutro prošla puna dva sata, da ni susjedna četa a ni Kordunaši malo dalje od njih nisu uspjeli prodrijeti do crkvice. A znao je i to da njegovi borci ovdje u mrtvom uglu ne smiju dočekati dan. Suprotstavi li se, međutim, komandiru, neće li ga ovaj smatrati kukavicom? Jer, to bi za njega, za Stanka Filipovića, bilo najstrašnije.

— Pa da još malo razmotrimo — poluglasno i kolebljivo reče komesar nakon grčevita razmišljanja. Bilo je to tako tiho da ga komandir nije mogao razumjeti.

— Šta si kazao, Stanko? — upita ga komandir.

Stanko bi mu najradije tog časa rekao: »E moj komandiru, nisam ja kukavica. To što ti predlažeš, nije razumno!« Ali tog trenutka osjeti na sebi Bajićev pogled. I taj pogled učini da komesar odgovori suprotno svome uvjerenju.

— Pa dobro, hajde da ostanemo. — Dok je izgovarao te riječi, sam nije mogao vjerovati da su njegove.

Baš toga trenutka začu se zvižduk topovske granate, prve granate ispaljene iz našega topa. I ona prebaci cilj, prebaci bunkere ispred crkve i izgubi se dosta visoko iznad brda. Bajić i Filipović bili su toliko sretni da nisu bili u stanju ni na što drugo misliti osim na juriš. Znali su: iza prve granate doći će druga, treća i ostale...

Malo udesno, iz smjera susjedne čete, začuju se snažni pucnjevi i radosni poklici boraca.

Pogledi Bajića i Filipovića još jednom se sretoše i oni povedoše svoje borce u juriš. Ni komandir ni komesar nisu mogli slutiti da je to njihov posljednji susret, da ih od onog najgoreg dijeli samo nekoliko minuta, da će izgubiti gotovo cijeli jedan vod ljudi. Samo jedan od njih ostat će živ, dok će se drugi, ranjen, jedva uspjeti izvući ispod paklene kote.

Desetak minuta prije toga Milan Žeželj se vratio s položaja u štab Brigade i obavijestio Radu Bulata o ozbiljnoj situaciji na groblju i kod crkve. Rekao je da se neprijatelj žilavo brani, da su naši gubici veliki i da ćemo bez topa teško naprijed.

— Sve mi je jasno. Tako je to kad štabovi bataljona od početka ne postupaju prema zapovijesti! Pokušajmo topom, ali... Čekaj, nije li to svanulo?

Ne čekajući odgovor komandant sa svojim zamjenikom žurnim korakom iziđe iz kuće. U duši jednog i drugog bilo je mučno. Nisu ni osjetili svježinu zraka hladnoga zimskog jutra koje se upravo rađalo.

Posada brdskog topa promjera 65 milimetara bila je zabrinuta. Magla nikako da se razide.

— Koliko je do crkve? — upita Milan Žeželj starješinu baterije koji je upravo doletio da pozdravi drugove iz štaba Brigade.

Točno sedam stotina metara, druže komandante — odgovori Stjepan Begović. — Tako smo izračunali po sekciji.

— Samo ova magla! — uplete se nišandžija Mile Radović.

— Možeš li precizno gađati a da ne vidiš cilj? — upita ga Rade Bulat, znajući da top nema nišanskog uređaja.

Vrteći neodređeno glavom Radović počeo:

— Pa znaš, druže komandante, bolje je izravno kroz cijev. Sigurniji smo — na tu razdaljinu.

— Dobro je, pripremi se da gađaš crkvu!

— Razumijem, druže komandante, samo minutu-dvije ... dok se magla malo razide ...

Međutim poslije nekoliko minuta magla ne samo da se nije razišla, nego je postala još gušća. Na kraju nestane i ono malo vidljivosti koju je bilo donijelo svitanje.

— Gađaj po elementima, ali vodi računa o našima! — naredi komandant. I artiljerci začas improviziraše nišan. Odjeknu prva eksplozija i za njom radosni poklici boraca okupljenih oko topa. Kao odjek, s položaja kod crkve vraćali su se daleki, i stoga jedva čujni uzvici boraca.

Trebalo je nekoliko minuta da stigne vijest o rezultatu: granata je prebacila cilj! Slijedila je korekcija, pa druga i za njom treća granata, a onda još dvije.

Nitko tog trenutka ni oko topa ni u štabu 1. bataljona, koji je bio nešto bliži položaju, nije znao kakav je tamo krkljanac nastao. A evo što se tamo u međuvremenu događalo:

Kad je poletjela prva granata, vjerujući da je nastupio pravi trenutak, Bajić naredi jednom vodu svoje čete da puzeći krene uzbrdo. Trebalo je prijeći samo tih nekoliko metara pa da borci uzmognu ubacivati svoje bombe točno u ustaške rovove. U taj mah magla se prorijedi i vod koji se bio približio bunkerima ostade otkriven, kao da se pred njim rastvorila zavjesa. To potraja vrlo kratko, ali za nesreću bi dovoljno: već slijedećeg trenutka ustaške ručne bombe praćene mitraljeskim rafalima poletješe ravno među naše. Eksplodirale su jedna za drugom i za tren oka bi izbačen gotovo cijeli vod. Svuda su ležali mrtvi i ranjeni. Koji su to mogli, puzali su tražeći zaklon. Među njima je bio i Slavko Ograinšek, ranjen u rame i nogu. Taj skromni čovjek tražio je pogledom Barca od kojega se nikad nije rastajao. Ovoga puta nije ga mogao naći — ležao je ranjen na drugom kraju ovoga krvavog kotla.

Od eksplozije bombi Zori Kufrin se učini da snijeg gori. Vidjela je kako Žarko Milanović pada smrtno pogođen, a samo je nekoliko minuta ranije razgovarala s njim.

Puzeći pod strašnom ustaškom vatrom Zora naiđe na Ljubu Babić. Ležala je kao da čeka kako bi paljba samo na trenutak prestala, ne bi li se prebacila ...

— Ljubo povlači se! — povuče Zorica drugaricu za nogu,

kad neočekivano začuje nejasan krkljaj iz njezina grla. Ljuba je u tom trenutku izdisala.

Zorica Kufrin, koja je nedavno postala pomoćnik mitrai j esca Rudolf a Kombola, nije bila napunila in sedamnaest godina. U tim trenucima nije više osjećala nimalo straha za sebe. Nemoćna da bilo što poduzme, srca prepunog tuge, ona zaplaka.

Stanko Filipović tražio je komandira Radu Bajića. Izgledao je bespomoćan i slomljen. Naišavši na Slavka, prignuo se do njegova lica. Tog časa osjeti bol u ruci. Tek je tada, kad se rana počela hladiti, spoznao da je ranjen. Pridržavajući Slavka jednom rukom, on ga počeo izvlačiti. I kad su izgubili dosta krvi — i komesar Stanko i njegov borac Slavko — izgubiše svijest.

Stanko se prvi osvijestio. Izvukao je Slavka, a onda se vratio da pomogne ostalima. Tako je naišao i na komandira Radu Baića koji je ležao zguren, s velikom crnom ranom od krhotina naše topovske granate. Vjerojatno je samo časak ranije izdahnuo. Do njega je ležala Milka Škorić koja je, vukući puškomitraljez poginulog Roknića, tu bila zastala da predahne. Par koraka iza nje ležala je teško dišući na snijegu Marija Fajfer i izvlačila naprtnjaču s municijom i nekoliko pušaka. Zatim je ustala i otpuzala do Milke kako bi joj zaustavila krv koja joj je tekla ispod rukava na desnoj ruci.

Magla se ponovno zgusnu i obavi crkvu i cijeli ustaški položaj. Paljba se stiša. Ustaše su dobili još jedan krvavi krug.

Od groblja Stanko bi povremeno čuo naše usamljene pucnje. Borci su štedjeli municiju. No istovremeno kao da su željeli javiti: »Tu smo, još smo tu!«

Prijelomni trenutak

Ni bataljon Četvrte kordunaške koji se nedaleko crkve nadovezivao za naš 1. bataljon, nije mogao ni koraka naprijed.

»Zar ćemo doživjeti neuspjeh?« — bilo je pitanje koje je svakoga nagrizalo.

U štabu Brigade vladalo je nespokojstvo. Veza sa štabom bataljona na groblju nije dobro funkcionirala, a vezisti su zbog magle bili nemoćni. Stigoše kuriri iz operativnog štaba. Tamo su se pitali zašto se ne ide naprijed, što se događa?

Bilo je devet i petnaest kad je stigao kurir iz štaba 2. bataljona na groblju. Odanle su javljali da će ponovo pokušati juriš na novo groblje.

Rade Bulat je nervozno šetao prostorijom. Uhvatio sam mu pogled; kao da je pitao: »da li da im to dopustimo?«

— Ne — odgovorih bez komentara.

Komandant je sjeo za stol i napisao nekoliko rečenica. Bila je to zapovijed da se ne ide u napad. Čete treba sa starog groblja povući malo natrag!

Pružajući pismo kuriru, Rade Bulat je ponavljao:

— Samo da stigne na vrijeme!

Potom se okrene Milanu Zeželju koji je upravo bio stigao i zamoli ga da i on hitro krene na položaj i pogleda što se može učiniti.

— Mislim da na groblju treba izvršiti pregrupiranje. Dogovori tamo sa Simićem i drugovima — reče Bulat u trenutku kad je žeželj već kretao. A onda se okrene telefonisti:

— Nazovi Kordunaše, štab u Brleniću! Pitaj, dolazi li što iz Karlovca... Ne, ne, dat ćeš ih meni.

Rade Bulat je znao da bi se čula pucnjava da je neprijatelj krenuo iz Karlovca, ali ipak...

Ne čekajući da se uspostavi telefonska veza, on pozva Tomu Dijanovića iz rezerve pri štabu Brigade.

— Kreni s vodom i ispitaj što se zapravo događa kod crkve. Zanima me odakle je najlakše prići crkvi!

Sav sretan što će se napokon riješiti nezavidnog statusa »rezerve«, Tomo Dijanović htjede potrčati svojim da ih obavijesti, ali ga Rade Bulat u posljednji trenutak zadržao:

— Kaži našima kod crkve da ćemo ponovo gađati topom čim se magla razide... ovoga puta kroz cijev, izravno kroz cijev, razumiješ li? — ponavljao je Bulat kao da je predosjećao da se tamo stvari loše odvijaju.

Poznat po svom vojničkom držanju, Tomo Di j ano vic se uspravi u stavu mirno, izgovori ono što vojnik u takvim prilikama treba da izgovori, propisano se okrene na petama i ode.

Jedva što je izišao, kad u štab stiže još jedna loša vijest. Pristigla je s položaja na groblju: Prije nego što je onamo došlo Bulatovo naređenje o povlačenju, neprijatelj je izvršio juriš. A kako se povlačenje vršilo u nepovoljnim okolnostima, neprijatelj je uspio našima nanijeti ozbiljne gubitke.

Nešto kasnije se s položaja vrati i Milan Zeželj, ranjen u vrat i ruku. Referent saniteta Aralica jedva ga je uspio natjerati da se dade previti.

Dok mu je kroz zavoje prve pomoći obilato tekla krv, žeželj je sav crven u licu psovao.

Posada topa još je uvijek strpljivo čekala da se magla razide. I tu je napetost rasla.

Bilo je upravo deset sati kad se kroz maglu probiše prve zrake blijedog zimskog sunca. Pred očima posade pojavila se crkvice, isprva samo njeni obrisi, a odmah zatim izroni cijela obasjana suncem. Naši artiljerci hitro pritrčaše topu, još jednom pomaknuše cijev, pa se zagledaše kroz nju.

— Pali! — odjekne komanda i odmah zatim — pucanj. Prva granata poletje i udari u zid nekadašnje crkvice koju su ustaše pretvorili u svoje utvrđenje. Odmah za prvom, i druga granata pogodi cilj. Probivši vrata eksplokira u¹ unutrašnjosti zdanja.

S mjesta odakle je top tukao, lijepo se vidjelo komešanje. Još dvije granate pogodiše cilj. Jedna od njih nakrivi toranj.

Nakon prve ispaljene granate neprijateljski vojnici pobjgoše iz rovova u crkvu. Druga ih, trenutak kasnije, istjera napolje. Izgledali su kao mravi kojima je razvaljen mravinjak. Trčali su amo-tamo bez cilja, vrtili se u krugu, a onda se dadoše u bijeg. U panici su napuštali položaje i nagoniski se upućivali prema središtu Krašića. Nije prošlo ni desetak minuta, a već su borci našeg 1. bataljona

počeli uskakivati u rovove, kršeći otpor nekolicine ustaša koji su još pokušavali pružiti otpor.

Vod s Tomom Dijanovićem koji je nešto ranije krenuo onamo da izbliza osmotri položaj, stigao je prvi. Svježi i željni borbe, borci bijahu nezadrživi. Neki od njih krenuli su za ustašama u bijegu. Nisu im bila dovoljna tri vlastita puškomitraljeza, već su usput grabili još vrele ustaške mitraljeze za koje ovi više nisu marili. Samo su okretali cijevi u suprotnom smjeru i gađali. Drugi uletješe u bivšu crkvu s mašinkama i bombama. Pred njima se otkri stravičan prizor: svuda naokolo mrtvi. Samo je tu i tamo poneko živ dizao ruke izbezumljen od straha. Po podu slama izmiješana s ljudskim izmetom i gomilama hrane. Razbacano oružje, municija. Posvuda blato! A ispred zgrade nikako da proradi zaplijenjeni ustaški teški bacač.

Ono što se u borbi za Krašić zatim događalo, nije više nimalo ličilo na anemičnu borbu u toku noći, u kojoj su dva bataljona pretrpjela znatne gubitke. No možda je upravo to uvjetovalo ovakav daljnji razvoj bitke. U svakom slučaju, zauzimanje crkve Sv. Ivana potvrdilo je pretpostavku da je ona ključ za osvajanje Krašića.

Ranjen, s lijevom rukom u povezu, komandir Nikola Palčić brzim pogledom iskusna vojnika razmotri situaciju. Ocijenivši da ustaše više nisu u stanju pružiti organizirani otpor, te da se bježeći neće zaustaviti prije središta Krašića, naredi svojim da im presijeku put. Njih trinaestorica jurnuše prema Krašiću.

Razvijeni u streljački stroj, prečicom su jurili naprijed kao na krilima. Bijahu tu Tomo Dijanović i Rudolf Kombol s puškomitraljezom, do njih vodnik Nikola Bižić, pa Stevo Vozner, Franjo Balaban i komesar čete Ante Kursar, malo dalje Đuro Dragosavljević, Petar Mravoić, Janko Rajković i Franjo Mavrić. Posve nadesno jurišali su deseter Mile Zajić i zamjenik komandira Dmitar Radulović. Svima njima treba zaista mnogo zahvaliti što se borba za Krašić za nas nadalje povoljno odvijala!

Koristeći brešu koja je nastala padom položaja kod crkvice, ova se grupa odvažnih boraca zabi kao klin u ustaške položaje, izazivajući paniku u dubini njihova rasporeda. Kad su izbili na čistinu kod velike crkve u blizini

središta Krašića, onamo su upravo počele stizati prve grupe uspaničenih ustaša. Srljali su prema crkvi kao izbezumljeno stado. No nisu stigli da i od ove stvore štalu i razbojište.

Teška crkvena vrata bila su zatvorena. Prije nego što su ih uspjeli otvoriti, puščana i mitraljeska vatra hrabre trinaestorice tridesetak ih pokosi, a šesnaestorica podignu ruke u znak predaje. Ostali provališe u okolne kuće i ondande počеше pružati otpor.

Uto se iz smjera groblja začu paljba. Drugi bataljon s komandantom Simićem kretao je na Krašić sa sjeverozapadne strane. Borbe u središtu mjesta i juriš boraca 2. bataljona na groblju natjeraše ustaše da i ovdje napuste svoj položaj. Kao sumanuti su pohitali u grad ne bi li u njemu našli spas. Za petama su im bili ogorčeni borci koji su u toku noći izgubili toliko svojih drugova.

Prema Krašiću je nastupao i bataljon Četvrte kordunaške, onaj koji je napadao s juga od sela Bresarića.

Neprijatelj je bio slomljen, ali se još nije predavao.

Ne zadržavajući se duže s ustašama koji su iz kuća oko mjesne crkve počeli pružati otpor, trinaestorica naših boraca krenuše još dublje u neprijateljske položaje. To je bio njihov dan i dan nadahnuća komandira Palčića koji je samoinicijativno grabio naprijed, ne dozvoljavajući neprijatelju da se sredi. Trinaestorica jurnuše pored vatrogasnog doma usjekom koji ih je izvrsno zaklanjao, te brzo izbiše pred veliku skupinu ustaša. Pomiješavši se s obezglavljenim neprijateljskim vojnicima, oni odmah navališe, ali jedva da je trebalo otvarati vatru. Ustaše se predaše.

Na cesti je bilo kamiona, saonica i zaprežnih kola natovarenih ranjenima i mrtvima, oružjem i municijom, opljačkanom hranom, stokom, vinom ...

Očigledno, neprijatelj se spremao povući...

Talijanski tenkovi nisu prošli

Oko podneva istoga dana Talijani i ustaše iz Karlovca i Jastrebarskoga krenuše u pomoć Krašiću.

Patrole Četvrte kordunaške koje su osiguravale ovaj pravac, javiše na vrijeme o njihovu pokretu. Zapazile su na cesti kamione i priličan broj tenkova, pješadiju, artiljeriju ...

Iskusni Kordunaši strpljivo su čekali i puštali neprijatelje da im se primaknu posve blizu. Oko Brlenića nastade strahoviti krkljanac. Stotinu i dvadeset ustaša i otprilike toliko Talijana htjeli su se probiti pod svaku cijenu.

Tu se rasplamsala jedna od najtežih borbi za Krašić. Dok su proleter i obavljali svoj dio zadatka u samom Krašiću, sigurni u Kordunaše, ovi su žestokom vatrom i borbom izbliza natjerali neprijatelja u paničan bijeg. Tenkovi nisu ništa mogli bez pješadije. Zahvaljujući svojim bacačima plamena zaštitili su pješadiju od onog najtežeg, a onda se i sami jedva izvukli.

Poslije potpunog poraza i teških gubitaka, ustaški pukovnik Tomašević vratio se u Karlovac i pohitao obavijestiti ustaške glavešine u Zagrebu o događajima oko Krašića. Bilo je petnaest sati i trideset minuta. Poslije svake nove rečenice koju bi stavio na papir, Tomašević je sve više shvaćao da je s Krašićem svršeno, da je tamo doživio novi udarac, novi teški udarac. No još nije mogao znati da se gotovo nitko od šest stotina ustaša i domobrana koji su branili Krašić neće spasiti.

»Što sada?« mrmljao je Tomašević pokušavajući naći riječi kojima bi nekako ublažio težinu poraza. Još je bio uzbuđen od onoga što je malo prije doživio. Ne samo on s jednom satnijom vojnika, nego ni Talijani s tenkovima nisu se mogli probiti u Krašić. Na vlastite je oči gledao kako i talijanska pješadija i tenkovi bježe natrag!

»Učinio sam što sam mogao. Vatra je bila takva da se oka nije moglo otvoriti!« umirivao je Tomašević svoju savjest. Na kraju zaključio: »Sada je najvažnije pojačanje! Što prije dobiti pojačanje!«

Sjeo je, završio telegram, a onda ga još jednom pročitao naglas:

»Krašić nakon četrnaestsatne borbe pao. Pomoć upućena iz Karlovca i Jastrebarskog naišla na jak otpor kod sela Brlenića. Put bio prekopan i miniran. Talijanski tenkovi nisu mogli proći. Oko dvanaest sati i trideset minuta osobno sam pokušao sa sto dvadeset ljudi, ali nismo uspjeli. Pravac prema glavnim komunikacijama Karlovac—Zagreb otvoren. Nemam snaga da zatvorim ovaj prostor. Tražim pojačanje i to znatno pojačanje. U suprotnom«, završavao je Tomašević svoj telegram, »ne odgovaram ni za što.«

U Krašiću se bitka privodila kraju. Iako razbijeni i opkoljeni kao u mišolovci, ustaše su se borili do posljednjeg metka. Nisu, na svoju nesreću, mnogo zaostajali ni domobrani. Jedni i drugi, bježeći iz vanjskih utvrđenih položaja, zauzimali su kuće i odatle pokušavali pružiti otpor. Mnogo njih nastojalo se probiti preko njiva, brisanim prostorom prema selu Pribiću i Krupačama. Željeli su se nekako domognuti Jastrebarskoga ili Karlovca. To je pošlo za rukom samo nekolicini. Većinu su pokosili borci kordunaškog bataljona, onoga koji je zauzeo odličan položaj na sjeveroistočnoj strani — za slučaj da neprijatelj pokuša bježati.

Poveća grupa od oko 130 ustaša povukla se s oružjem i dosta municije u jednu veliku čvrsto građenu zgradu na kraju Krašića . . .

Pred podrumskim vratima druge jedne kuće, na suprotnom kraju Krašića, snijeg bijaše jako izgažen. Nekoliko boraca 1. bataljona opkoli zgradu. Jedan od njih gume cijev svoga puškomitraljeza u podrumski otvor, a desetar potom naglo otvori vrata.

— Ruke uvis! Predajte se! —

Dvadesetak ustaša preobučenih u seljačke dronjke podigoše ruke. Jedan je od njih, na sreću, samo trenutak zakasnio da aktivira odvinutu ručnu granatu.

— Predajemo se, braćo, mi smo zavedeni! — kukali su neki, a onda jedan za drugim počеше izlaziti iz podruma.

Neke su borci pronalazili po štalama. Bili su poskidali uniforme i navukli seljačka odijela. Pravili su se kao da čiste štale i timare konje.

— Baš ste izabrali vrijeme! Gdje se to na selu radi nedjeljom poslijepodne? — pitali su ih naši odvođajući ih sa sobom.

U taj mah su u Krašić na konjima ulazili članovi operativnog štaba.

Silazeći s konja, vrlo raspoloženi Marko Belinić je nekome pričao što je sve vidio usput: nekoliko kilometara duž ceste, po poljima i njivama, ustaški leševi jedan do drugoga. Razmrskane glave razbojnika, krv pomiješana sa snijegom, crne mrlje od eksplozija mina, topovskih granata, ručnih bombi! Tko nije vidio tu sliku, teško će shvatiti kakva se tu borba vodila!

Malo kasnije, oko četiri poslijepodne, slomljen je otpor i najveće ustaške grupe koja se bila zabarikadirala u velikoj zgradi na kraju Krašića. Tog časa prestale su postojati dvije ustaške bojne i jedna domobranska satnija. Preko pet stotina neprijateljskih vojnika bilo je izbačeno iz stroja, 332 zarobljena. Među mrtvima bio je i ustaški komandant Šiler. Neki su govorili da je izvršio samoubojstvo, drugi da je poginuo u borbi.

Sutradan rano izjutra stigao je u štab Trinaeste proleterske brigade izvještaj komandanta Mamule da su njegov bataljon i jedan bataljon Kordunaške brigade oslobodili Kalje. Dogodilo se to gotovo bez borbe. U toku noći ustaška se posada izvukla i pobjegla prema Stoj dragi i Samoboru. Toliko su bili preplašeni, pričali su kasnije seljaci, da su zapitkivali kad je to nastupio »preokret«. Naime, prije njihova povlačenja u Kalje je stiglo nešto ustaša iz Krašića koji su u panici ispričali što su tamo doživjeli.

U ratu je obično tako: protivnik nikada nije u stanju toliko demoralizirati jednu jedinicu, koliko to mogu njegovi vlastiti vojnici koji bježe iz prvih borbenih linija.

U naredbi Glavnog štaba Hrvatske, izdanoj par dana kasnije, pisalo je da se pohvaljuju svi borci, komandiri, komandanti i komesari Trinaeste proleterske i Četvrte kordunaške brigade koji su izvojevali »jednu od najvećih pobjeda u Hrvatskoj«. Pohvaljeni su poimence mnogi bor-

ci i rukovodioci obiju brigada. Nisu zaboravljeni ni Stanko Filipović ni Ljuban Vrga, ni Milan Zeželj ni mnogi drugi. Zao mi je jedino što pored imena Milke Škorić nije bilo imena Marije Fajfer. No ni njeno junaštvo, ni hrabro držanje Rudolfa Kombola, baš kao ni masovno junaštvo drugih boraca i starješina na Krašiću, nikada se neće zaboraviti.

Razgovor sa svećenikom

Krašić je oslobođen, mrtvi još nisu sahranjeni.

U vatrogasnom domu održava se miting s mještanima. Poslije svega što se odigralo i pretrpljena straha, nismo očekivali da će se odazvati toliko mnogo ljudi.

Na govornici se pojavio Marko Belinić. Počeo je mirnim glasom i uvjerljivo, ali je već trenutak kasnije njegov improvizirani govor postao vatreniji. Objašnjavao je ono što se događalo u Krašiću, na Zumberku, u cijeloj našoj zemlji. Govorio je o Saveznicima, o herojskoj borbi Crvene armije, o našoj borbi i antifašističkoj fronti, da bi na kraju pozvao građane da pomažu svoju vojsku i narodnooslobodilački pokret. Odjeknuli su glasovi odobravanja i prisutni su se sve više oslobađali.

Dok je brigadni zbor pjevao partizanske pjesme, s ulice se začu neka vika. Ljudi okupljeni u dvorani potrčase na prozore i vrata.

Ispred zgrade je prolazila duga kolona zarobljenika. Požurujući ih, borci s puškama i šmajserima išli su pored njih uzdignute glave.

— Jesu li to oni što su nam juče kleli majku, što su dovikivali da nećemo u Krašić dok je njima glava na ramenu? — glasno je pitao jedan iz grupe boraca pred vatrogasnim domom.

— To su oni što su nam zaklali dvojicu ranjenih drugova na groblju — dobaci drugi borac.

Zarobljeni ustaše išli su bez riječi, pognute glave. Mještani su ih promatrali i vjerojatno tek sad spoznali pravu snagu narodne vojske.

Kolona zarobljenika polako je izmicala prema Prekrižju i udaljenim Sošicama. U istom smjeru bila je tog jutra krenula i duga kolona saonica s našim mrtvima i ranjenima. Za njima se prevozio i ogroman ratni plijen.

Što je kolona ratnih zarobljenika ulazila dublje u žumberačku pozadinu, to se oko nje okupljalo više naroda. Sa svih strana Zumberka, a najviše iz popaljenih sela dolazili su ljudi da vide palikuće i ubojice. Mnogi su ih psovali i proklinjali.

— Dajte ih nama, mi ćemo im suditi! — viknu neki hromi muškarac poodmaklih godina. Zatim je, onako teško pokretan, požurio uz kolonu i stigavši jednog visokog ustašu razbojničkog pogleda, stao ga psovati i udarati štapom.

— Poznam ja njega dobro, on je zapalio moju kuću i ubio moga sina!

Dok ga je vojnik tjerao od kolone, nesretnik se sve više žestio.

I žene su bile rasrđene. Neke bi od njih bile nasrnule na koljače da nije bilo naših vojnika.

Istoga dana poslijepodne komesar je stao na svježe iskopanu zemlju. Gledao je lica prisutnih boraca i mještana. Počela je sahrana. Neko je vrijeme šutio kao da traži prave riječi s kojima će se zauvijek oprostiti od tridesetorice proletera.

Lica prisutnih boraca odavala su tugu za svojim dobrim drugovima, za svojim ratnim drugovima s kojima su još jučer dijelili dobro i zlo, i zajedno krenuli u ovu bitku. Usprkos tome što se zna da ljudi u ratu ginu, kako je bilo neshvatljivo to što ih više nema!

Tu je ležao devetnaestogodišnji Andrija Antić, zidar iz Hrvatskog primorja. Bio je jednostavan i dobar drug, vrijedan borac. I jučer se istakao. Do njega je Nikola Plavac, mladić sa Zumberka koga su prije tri mjeseca ispratili majka i sestra kad se dobrovoljno priključio Prvom proleterskom bataljonu.

Među poginulima je i Slavko Barbarić, mladi radnik iz Zagreba. Kad se našao u partizanima, jedan mu je brat bio zatočen u ustaškom logoru Jasenovac, drugi u zatvoru

na Savskoj cesti u Zagrebu. Da bi spasila najmlađeg, majka je bježeći pred policijom otišla u partizane. A ovdje je Rade Bajić, rodom iz Like, također neustrašivi borac. Bio je komandir 1. čete 1. bataljona i sa svojim se borcima jučer privukao toliko blizu ustaškim rovovima kod crkvice Sv. Ivana, da je poginuo od granate našega vlastitog topa.

I
Ležali su tu mladi ljudi i još mlađi vojnici Viktor Košuta iz Hrvatskog primorja, Rade Roknić s Korduna i još dvadeset i četiri borca Trinaeste proleterske brigade čija su imena ostala vječno zapisana u povijesti Brigade. I ne samo u njezinoj povijesti...

I komesar je progovorio uzbuđenim glasom punim žaljenja za divnim ljudima i borcima čija smrt predstavlja nenadoknadivi gubitak. Od poginulih se opraštao u ime svih koji su ostali da nastave njihovo djelo.

Brigadni zbor je tiho otpjevao posmrtni marš »Vi padoste...«, a jedno odjeljenje vojnika na kraju ispalilo počasne salve.

Odmah nakon sahrane iz mase građana komesaru je prišao jedan svećenik.

— Slušao sam pažljivo sve što ste govorili — počeo je svećenik zastavši pred komesarom. — Moram vam reći da ste me naveli na razmišljanje — zastao je kao čovjek koga nešto iznutra tjera na razgovor. I na njegovu se licu vidjela tuga.

— I, da li nešto po vašem mišljenju nije bilo u redu? — upita ga komesar još uzbuđen.

— Ne, ne. Znaite, prvi put prisustvujem nečemu takvom. Tronulo me je... Sve što ste rekli i što ste učinili posljednji put se opraštajući s mrtvima, bilo je lijepo... Da, lijepo i dostojno ovoga tužnog trenutka. Bog je čuo vaše riječi i on će blagosloviti i vas i vaše djelo za koje se borite. No... dozvolite mi da vas nešto upitam. — Tu je svećenik zastao kao da se pita može li do kraja biti otvoren.

— Izvolite velečasni, slušam vas.

— Spomenuli ste u govoru riječ »osveta«. Rekli ste: »Osvetiti ćemo vašu smrt!« Pitam vas, da li vas, narodnu vojsku, u vašoj borbi protiv ovozemaljskog zla, vodi osveta?

Lice komesara poprими израз чуђења. Био је изненађењен. Шутіо је као да не зна што да каже.

Шутіо је і свећенік.

Комесар је врло добро знао објасніті смисао і циљ народноослободилачке борбе. Знао је камо окупатор смјера, зашто распирује мржњу і крвoproлиће међу људима. Знао је такође да су Hitler і Musolini управо зато і довели на власт квислинге Pavelićа, Nedićа і остале. Знао је објасніті улогу Draže Mihajlovića і Vlatka Maćeka, njihovu politiku ... Ali ovo, ovo o osveti, po prvi put mu je netko izrekao na ovaj način.

Свећенік је први прекинуо шутњу:

— Испричавам се. Ако не желите, немојте одговорити. Мене занима да ли сте то изrekli u gnjevu gledajući svoje mrtve drugove, ili...

— Znate, velečasni, rat je rat — progovorio je komesar, shvativši da svećenik nema zle namjere. — Tu ne важи »tko tebe kamenom ti njega kruhom« или »ako te netko udari po jednom obrazu, ti mu okreni і други«. Isus sigurno nije mislio na rat kad je to propovijedaо!

— Da, vi ste u pravu. Isus nije mislio na rat. Ali osveta u ratu... nije li to nešto drugo od onoga za što se vi борите?

— Vama je poznato, velečasni, da je cilj narodnooslobodilačke борбе ослобођење земље од окупатора і домаћих издајца. Vi znate što su Talijani і ustaše učinili samo u ovom kraju, koliko su pobili nevinih ljudi, koliko popalili sirotinjskih domova — govorio je komesar sa sve većim žarom, uvjerljivo. A onda je prešao na ono o osveti:

— Ako bi vama, velečasni, netko ubio рођеног brata, zapалио кућу... da li biste željeli da bude kažnjen, da ga osude na smrt?

— Pa znate... — počeo je svećenik ne više uvjerljivo. — To treba najprije ispitati, dokazati... Nisu svi oni koji nose ustaške uniforme ... treba praviti razliku.

Комесар га прекину.

— Čini mi se da vi pitanja osvete gledate suviše filozofski. U ratu za to nema vremena.

— Znam, i ja sam bio u ratu, u I. svjetskom ratu — upadne mu svećenik u riječ.

— Da, ali ovo nije I. svjetski rat — nastavi komesar. —

U ovome je ratu neprijatelj nametnuo zvjerske zakone. Hitler želi istrijebiti naše narode. I ne samo naše. Vi ste čuli za njegovu knjigu »Mein Kampf«. To je njegov »vjerujem«, njegov program. U toj knjizi piše da su Slaveni niža rasa kojom treba nagnojiti zemlju. Vidite, protiv toga zla, protiv fašizma se ne možete boriti ako ne mrzite one koji te zločine vrše. Samo bratstvo među ljudima, jedinstvo ljudi bez obzira na sve razlike među njima, može spasiti čovječanstvo od uništenja ...

Komesarove riječi prekine duga kolona zarobljenika koja je upravo naišla. Dok su oni prolazili praćeni našim naoružanim vojnicima, svećenik ih je pratio pogledom. Da li je u tom pogledu bilo sažaljenja ili prezira, ili i jednog i drugog?

— Što ćete s njima? — ote mu se spontano.

— Što ćemo s njima... Vidite, naš vojni sud znao je praviti razliku. Stanoviti broj osudio je na smrt streljanjem, i to one ustaše koji su ubijali, palili i pljačkali.

— A ostale?

— Ostale ćemo pustiti kućama — odgovorio je komesar dodajući: — Pedeset i osam domobrana izrazilo je želju da ostanu u partizanima.

Tu je komesar morao prekinuti razgovor. Pozvali su ga hitno u štab. Jedva se stigao pozdraviti sa svećenikom.

— Nastavit ćemo drugi put! — dovikne mu.

Odlazio je žurnim korakom i razmišljao o pogrebu, o mrtvima, o velikom broju naših ranjenika, ali mu se misao stalno vraćala i na razgovor sa svećenikom...

Naši su bataljoni već sutradan krenuli dalje, prema glavnoj komunikaciji. U to su vrijeme jedine oružane snage na Žumberku bile naše dvije brigade — Trinaesta proleterska i Četvrta kordunaška!

Krašić, koji nam je sada ostao za leđima, počeo je živjeti normalno, koliko je to u ratu moguće. Bila je ustanovljena Komanda mjesta, i njen je prvi komandant Grga Milašinčić imao pune ruke posla. Počele su pripreme za izbor Narodnooslobodilačkog odbora.

Okružni komitet KPH i njegov sekretar Lutvo Ahmetović bili su prezaposleni. Razvili su živu političku djela-

tnost i mobilizirali omladinu u oslobođenim općinama Krašić, Kalja, Vivodina. Živjelo se kao da neprijatelj više nikada neće ovamo, ali se ipak znalo da ovo područje pod nosom Zagrebu i Karlovcu, okupator i njegovi sluge neće ostaviti na miru...

XIII

Talijanski tenkovi

Pogrešna procjena

Prošlo je jedva deset dana od oslobođenja Krašića, kad su u štab Brigade počele stizati prve uznemirujuće vijesti. Najviše se spominjala koncentracija neprijatelja na prostoru Samobor-Bregana-Stojdraga. Nijemci! Po prvi put za posljednja tri mjeseca spominju se na ovom području Nijemci. Ima ih, javljaju nam, oko 1500 u Bregani i Samoboru. No govori se također da je u Jastrebarsko i okolna sela stiglo oko 1500 Talijana, da je u Draganiću nedaleko Karlovca oko 2000 ustaša i domobrana. Nešto su pojačane i posade u Ozlju i Metliki. Sve gore od gorega.

— Neka to naši obavještajci još jednom provjere — naređuje Rade Bulat svojim suradnicima, ne znajući ni sam da li da vjeruje primljenim informacijama ili ne. Ipak za svaki slučaj odluči obavijestiti operativni štab.

Pride telefonu i počne okretati njegovu ručicu, premda je tu bio i telefonist. Okretao je, okretao, ali uzalud.

— Dozvolite druže komandante, možda ću ja imati više sreće! — uze mu vezista telefon iz ruku i zaista začas dobije vezu.

Pošto je Marku Beliniću izložio kako neprijatelj, prema još neprovjerenim informacijama, vrši koncentraciju na glavnoj prometnici Zagreb-Karlovac, Rade Bulat upita:

— Kako je u zaleđu? — Pri tome je, dakako, mislio na Novo Mesto, Črnomelj, Metliku.

S druge strane žice kao da je sugovornik bio iznenađen, a i sumnjao u vjerodostojnost informacija.

Radu Bulata je više od svega uzrujavalo što jednu te istu stvar mora nekoliko puta ponavljati.

— Prokleti telefon!

— Tako ti je kad o vojničkim stvarima razgovaraš s komesarom — dobaci netko od prisutnih.

Rade Bulat zaključi kako je najbolje da sam ode u štab. Dok je preko šinjela zakopčavao opasač, reče Milanu žeželju:

— Pozovi komandante bataljona na sastanak. Brzo ću se vratiti!

U štabu je pored Marka Belinića zatekao i Petra Kleuta, komandanta operativnog štaba. Dok je Rade Bulat bio još u vratima, Kleut mu dobaci:

— U Metliki, Novom Mestu i Črnomelju nema ničega novog. Ali vaše informacije moramo shvatiti ozbiljno... Kako vi ocjenjujete: radi li se doista o Nijemcima?

— Da! Osim toga, stigle su nam i neke nove pojedinosti — odgovori Rade Bulat. — Švabe imaju skije i bijele pelerine, kao da će na sjeverni pol. Što se tiče Talijana, uobičajeno. Jedino, stigli su u tolikom broju da nisu stali u Jastrebarsko, pa su zaposjeli Petrovinu i još neka okolna mjesta. U Draganić je stiglo 2000 ustaša i domobrana.

— Dobro, a što po vašoj ocjeni namjeravaju, čemu koncentracija? — ponovi Petar Kleut svoje pitanje.

— Pa, očito spremaju ofanzivu na Zumberak, na nas. Moglo se to i prije očekivati. Nisu prežalili svoje gubitke na Krašiću.

Bez daljnjih komentara prijeđoše na razgovor o ranjenicima i bolnici.

— Kao da sam sve to predosjećao — javi se Marko Belinić. — Naredio sam da se izvrše pripreme za evakuaciju teških ranjenika. Moramo s njima na Kordun, u Liku. Imamo sveukupno 180 ranjenika. Veći broj će na put; ovdje ćemo ostaviti samo one lakše koji uskoro mogu natrag u jedinice.

Znajući za velike gubitke Trinaeste na Krašiću, Belinić zapita Bulata:

— Kakvo je sada brojno stanje Brigade?

— Ponovo smo spali na jedva nešto više od pet stotina boraca. Bataljoni su mali... — počeo Rade Bulat pogođen u najosjetljivije mjesto. I tko zna koliko bi o tome govorio da ga Marko Belinić ne prekine s novim pitanjem:

— Što ste učinili sa zaplijenjenim oružjem?

Rade Bulat prečuje pitanje i nastavi:

— Govorim o brojnom stanju kako bi se o tome vodilo računa kad se daju zadaci. Trebalo bi požuriti Lutvu Ahmetovića i Oružni komitet da što prije završe mobilizaciju mladih. Oružja imamo dovoljno... potrebni su nam novi borci!

Znam da komitet i narodnooslobodilački odbori rade na tome, ali je pitanje kako će uspjeti. Narod je zaplašen. Vjerojatno su prije nas čuli za neprijateljsku koncentraciju.

— Nama su sad borci potrebni više od svega! — ponavljao je Rade Bulat svoje jade.

— Znači li to da imate dovoljno oružja? — još jednom pokuša Marko Belinić.

— Očekuješ li od mene točne podatke? — nasmije se Rade Bulat i nastavi: — Od komandira nemoj nikad očekivati da će ti reći sve u dlaku! S ratnim je plijenom, odnosno sa zaplijenjenim oružjem, jednako kao s knjigom u doba mira. Zatajiš li nečiju knjigu, knjiga je to, nije krađa! Oružje i municija još je manji grijeh!

Svi se nasmijaše, a Marko Belinić pohvali izgled boraca jedne i druge brigade, aludirajući očigledno na zaplijenjene šinjele, uniforme, cokule.

— Krašić nam je obukao pola Brigade ... ne računajući ono čega su se domogli Kordunaši — ponosno odgovori Rade Bulat, značajno gledajući Petra Kleuta u oči.

— Pa nije loše ni kod nas — odgovori ovaj neodređeno, pomišljajući na svoju Kordunašku brigadu.

— U redu! — napokon položi oružje Marko Belinić, uviđajući kako ni od jednog ni od drugog komandanta neće dobiti točne podatke o plijenu. — Ali dajte da se dogovorimo o onome što nas čeka — prijeđe na važnije.

Bude odlučeno da se izvrši pregrupiranje snaga obiju brigada, te da se bataljoni povuku na uži prostor koji će lakše braniti, onaj naš stari prostor gdje se najbolje može dočekati neprijatelja ...

Pretpostavljalo se, naime, da nam neprijatelj želi nametnuti frontalnu borbu, i kao uvijek kad navaljuje sa nadmoćnijim snagama, da nas želi uništiti ili barem potjerati s ovog područja.

Da tako je bilo uvijek, ali ovoga puta ne! Naša ocjena bila je pogrešna. Sve ono što se idućih dana događalo, predstavljalo je za nas iznenađenje za iznenađenjem...

Netom se Rade Bulat vratio iz operativnog štaba, odmah je zasjeo s komandantima bataljona kako bi razradili zapovijest o rasporedu bataljona i druge mjere kojima bijaše svrha razbijanje neprijateljske ofenzive na Žumberak.

Još istoga dana, 14. siječnja, bataljoni su krenuli na nove položaje. Četvrta kordunaška zauzela je položaje između Ozlja i Željeznog, a Trinaesta one u smjeru Gorinje Vasi, Novog Sela, Stojdrage.

Jedinice su raspoređene tako da istaknute patrole mogu odmah zapaziti ako neprijatelj krene prema našim položajima. No bili smo suviše udaljeni od glavne prometnice Zagreb-Karlovac a da bismo mogli pratiti što se tamo događa.

Bila je uspostavljena puna pripravnost. Patrole su već u pet sati izjutra morale biti na udaljenim položajima odakle će moći uočiti neprijateljsko nastupanje na Žumberak.

Nadzirana su sela u kojima su naše jedinice, a mještanima je zabranjeno odlazanje prema neprijateljskim garnizonima.

Štabovi bataljona nabavili su konje za kurire, određeni su položaji na kojima će se neprijatelju kad krene, postaviti zasjede. Zasjede i iznenadni napadi na bliskom odstojanju trebalo je da nam zajamče nadmoć nad brojnijim i bolje naoružanim protivnikom.

Bila je to, kako bi vojnici rekli, zamisao aktivne obrane u povlačenju i izbjegavanju frontalnog sukobljavanja.

Da, sve je bilo lijepo zamišljeno, ali mi na nesreću nismo znali da je koncentracija protivničkih snaga uperena ne protiv nas na Žumberku, već protiv velikog oslobođenog teritorija Korduna, Banije, Like, Bosne, protiv

snaga I. hrvatskog i I. bosanskog korpusa, te grupacije proleterskih jedinica s Vrhovnim štabom.

Jedan od važnih pravaca njihova nadirinja bio je upravo ovaj preko Karlovca prema Slunju, Bihaću i još dalje. Kako je to sam Hitler rekao, počele su operacije protiv »Titove države«, operacije poznate kao IV. neprijateljska ofenziva. Idućih se dana tamo daleko od nas vodila jedna od najvećih bitaka za ranjenike — **Bitka na Neretvi**.

I dok smo se mi pripremali da dočekamo neprijatelja te mu u samom početku pomrsimo planove, jake neprijateljske snage nesmetano su prolazile glavnom prometnicom Zagreb-Karlovac, tako reći nama ispred nosa. Postavljajući se defanzivno, naše su jedinice tih dana samo tu i tamo vodile akcije ograničena značaja.

Tek 20. siječnja, dakle poslije četiri-pet dana, sve nam je postalo jasno. Odmah zatim naši su se bataljoni hitro počeli prebacivati prema glavnoj prometnici, te u Petrovim kod Jastrebarskog napadati neprijatelja.

U to je već do nas stigla i obavijest Glavnog štaba Hrvatske o velikoj neprijateljskoj ofanzivi i zajedno s njom naređenje da se sa svim raspoloživim snagama izvrši pritisak prema Karlovcu.

»... Rušite prugu Zagreb-Karlovac, napadajte pojedina uporišta na njoj i budite što aktivniji i drskiji. To je od velike važnosti u ovoj situaciji«, pisalo je između ostalog u naređenju Glavnog štaba.

U njemu se govorilo i o uhvaćenoj zapovijesti pukovnika Tomaševića iz koje se vidi kako će se prema Žumberku samo fingirati napadi, ne bi li se naše snage držale što dalje od komunikacije.

Bataljoni koji su prvi izbili na cestu i prugu Zagreb-Karlovac, odmah su počeli izbacivati neprijatelja iz pojedinih manjih uporišta. Prvi i 3. bataljon upravo su prolazili Novakima i Volajem kod Jastrebarskog, kad radio stanica Slobodna Jugoslavija javi:

»Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije saopćava slijedeće naređenje Glavnog štaba Hrvatske: Naređujemo našim jedinicama u Žumberku da u odnosu na neprijateljsku ofanzivu od

Karlovca prema Slunju ispune zadatak koji je u tom slučaju predviđen!»

Radovali smo se što smo naređenje uhvatili ovim putem, te postali potpuno svjesni ozbiljnosti situacije.

— Juriš na cestu i prugu! — bio je naš odgovor.

Napadajući neprijateljski bok, bataljoni naših dviju brigada zauzele su na cesti i pruzi: Draganić, Guče, Gornju Kupčinu i Vukšin Šipak. U naše je ruke pao bogati ratni plijen: tri teška mitraljeza, četiri puškomitraljeza, tri bacača, 20.000 metaka i granata. Zarobljena su 72 domobrana i nekoliko njihovih oficira. Na bojnopolju ostalo ih je mnogo mrtvih i ranjenih.

Događaji su se sve brže odvijali.

Već nas je iduće noći protivnik neugodno iznenadio. Protiv svih svojih običaja, izvršio je noćni napad.

Iz smjera Ozlja privuklo se oko dvije stotine Nijemaca i stvorilo se tamo gdje smo ih najmanje očekivali: u našoj pozadini! Nešto poslije ponoći izbili su pred selo Bresarić, nedaleko od našeg teškog oružja, čete za vezu i štaba Trinaeste proleterske brigade. A tu su se nalazile samo naše neznatne snage osiguranja! Svi su bili iznenađeni!

Zauzevši Bresarić na prepad, Nijemci su krenuli cestom prema Brleniću. Izgledalo nam je da će nas ne samo odsjeći od glavnine na desetak kilometara udaljenim komunikacijama, nego da će iznenaditi i tu našu glavninu, napadajući je s leđa.

Samo trenutak kasnije odjahao je kurir prema štabu

2. bataljona da zatraži pojačanje. Gotovo je istovremeno četa za vezu s komandirom Pajićem i njegovim zamjenikom Plečašem izvršila neočekivani juriš. Guberina, Antić, Dabo, te još nekoliko vezista napali su sa čela, a ostali se zabili u švapski bok, presjekli kolonu na dva dijela i prisilili je na odstupanje. Nešto kasnije, stiglo je pojačanje. U četiri i trideset izjutra neprijatelj bijaše potpuno odbačen...

U selima kroz koja su Nijemci nadirali stanovnici su bili izbežumljeni. Švabe su ih dizali iz kreveta, osam ih ubili a četrdeseticu povelili sa sobom. Zahvaljujući našem jurišu Nijemci su bježeći malo mislili na zarobljenike, pa smo svih četrdeset uspjeli osloboditi. Prije nego

što su se razili kućama — okruženi mještanima i borcima — ti su prestrašeni ljudi pričali što su sve proživljavali za jedan sat zatočeništva ...

Toga je dana Trinesta proleterska brigada među zarobljenicima po prvi put imala i Nijemce. Bili su to pripadnici bataljona iz sastava SS »Prinz Eugen« divizije kojima je komandirao neki kapetan Engelman.

Istoga je dana prije podne u zamku grofa Turkovića, udaljenom par kilometara od poprišta noćne borbe, formiran novi operativni štab. Pored predstavnika hrvatskih brigada, Četvrte i Trinaeste, u novi štab su ušli i predstavnici nekih slovenskih jedinica. Valjalo je, naime, svim ovdje raspoloživim snagama NOV izvršiti pritisak na bok neprijatelja, te mu presjeći dopremanje pojačanja u ljudstvu i oružju, namijenjenog operacijama protiv velikog oslobođenog teritorija. Tako su se uz borce Četvrte i Trinaeste brigade ponovo našli i borci slovenskih brigada »Ivan Cankar«, »Matija Gubec« i »Tone Tomšič«.

Samo dan kasnije, 30. siječnja, krenulo je iz Karlovca, Jastrebarskoga, Ozlja i Metlike na oslobođeni Zumberak osam talijanskih bataljona, dva ustaško-domobranska, dvije talijanske tenkovske čete, snažna artiljerija i druge prateće jedinice.

Na žumberačkom nebu pojaviše se i neprijateljski avioni.

S ukopavanjem nije lako

Čovjek ne mora biti vojnik da zna što u ratu znači ukopavanje, koliko ono štiti vojnika od neprijateljske puščane, mitraljeske i artiljerijske vatre, naleta tenkova i aviona, protivničkog juriša. Pa ipak je ukopavanje bilo ozbiljan problem za našu Brigadu.

Naš se način ratovanja već odavno nije sastojao samo od toga da se neprijatelj dočeka u zasjedi, da se iznenada udari po njemu, pokupi oružje i drugi ratni plijen, nakon čega se borci povuku. Sve češće su se vodile i frontalne borbe. No borci su i dalje nerado kopali rovove, i to svakako ne zato što za to ne bi bilo prikladna oruđa. Ako

ništa drugo, bilo ga je dovoljno u zaplijenjenom ratnom materijalu. Radilo se o nečem drugom: trebalo je, naime, vremena da u borcima sazri svijest o potrebi ukopavanja. Pa kad se jednom nešto duboko unutra u vojniku i starješini prelomilo, ono neuobičajeno postala je navika. Taj se prijelomni trenutak zbio već u idućoj borbi s Talijanima...

Čim su stigle informacije da neprijatelj prodire iz Karlovca i Ozlja, Trinaesta i Četvrta su napustile prostor oko glavnih komunikacija, i pohitale da ga zaustave i uopće razbiju neprijateljsku ofanzivu, budu li, dakako, postojali za to uvjeti.

Trinaesta proleterska brigada našla se odmah iza Krašića, a linija njenih ključnih položaja išla je preko sela Brlenić, Bresarić, Hrženik i Bukovica. Do Trinaeste su se našli Kordunaši, a njima iza leđa, tamo negdje na putu za unutrašnjost Žumberka, slovenski borci.

Tog jutra, u subotu 30. siječnja, položaj kod Brlenića držali su borci 3. bataljona. Bili su izvan kuća, živa se spustila ispod nišnice, pa ipak se nisu smrzavali: kopali su rovove i gradili zaklone.

Luka Paskaš je bio odložio puškomitraljez i na rubu dosta plitkog rova slagao u polukrug opeke. Spustivši tek doneseni naramak opeka, do njega je Badovinac otesao blatnjave ruke i puhao u smrznute prste.

— Dosta ti je ovo. Ne kaniš, nadam se, sagraditi kuću! — dobaci zajedljivo puškomitraljescu. Luka ga pogleda, i samo što je zaustio da opsuje, kad opazi Badovinčeve prozeble ruke. I bi mu ga žao. Tako ništa mu ne reče.

Zamjenik komandira čete Mirko Sekulić nabacivao je zemlju s vanjske strane rova kako bi još više pojačao zaklon. Kao zamjenik komandira nije to morao raditi. Jednostavno je mogao prenijeti naređenje. Ali on je uvijek sve želio pokazati vlastitim primjerom. Borci su to cijenili i radili bez ikakva prigovaranja.

Nešto dalje, u tek iskopanom rovu, gnijezdio se Tatalović, uporno pokušavajući uza se smjestiti puškomitraljez, iako je bilo očigledno da rov nije dovoljno dubok.

Nikoliš, koji je upravo bio naišao, odmjeri pogledom Tatalovićevo djelo i dobaci:

— Još jednu lopatu dublje!

— Vrijedi, Stevo, ako ćeš ti kopati! — zajedljivo mu uzvрати Tatolović.

— Kopat ćemo svi kako nas Talijani ne bi skratili za glavu! — odgovori Nikoliš dosta mirno.

— Ukopavamo se kao kvočke, a ja se pitam tko nam je dosad čuvao glavu? — već ljutito nastavi Tatalović. Opa-zivši da je u blizini komandir Đorđe Tarbuk koji očigle-dno sve čuje, nastavi pomirljivije: — Što nam sve to vri-jedi, druže komandiru, kad nas Talijani mogu zaobići!

— Talijani nas mogu zaobići, ali ti ne možeš zaobići na-ređenje! — povišenim glasom odgovori komandir i krene dalje.

Vidjevši da se Tarbuk prilično udaljio, Tatalović pro-mrmlja sebi u bradu, toliko da njegova bude zadnja:

— Grob sebi kopamo, eto što radimo! ...

Okolo deset i trideset patrole jedva da su zapazile nepri-jatelja. Nadire u dvije kolone: jedna stiže s boka, iz pra-vca Ozi ja i Zorkovca, a druga iz Draganića, s glavne ceste.

Treba spomenuti da se ove dvije ceste približavaju jedna drugoj u neposrednoj blizini Brlenića. A u Brleni-ću i na brdašcu iznad njega, položaji su Mamulina bataljona.

Mamula je želio stići na položaj prije početka bitke, i zato požuri dugim koracima. Ubrzo se nađe uz Tarbu-kovu četu. Prvi ga spazi Tarbuk i pođe mu u susret.

— Kako napreduje ukopavanje, Đorđe?

— Pa ide, premda bi moglo bolje, druže komandante — skromno odgovori Đorđe Tarbuk i povede Mamulu pre-ma najbližem rovu.

Komandant se usput zanimao jesu li borci jutros us-pjeli štogod »staviti u kljun«.

— Ekonom je obišao kuće i tražio da mještani prirede topao doručak. Svi su borci jeli. A ponijeli su i suhu hranu — reče Tarbuk zadovoljno.

— Dobro je to, dobro. Danas nećemo moći maknuti oda-vde — ozbiljno će Mamula uvjeren da je počeo jedan teški dan.

Uto stigoše do Paskaševa mitraljeskog gnijezda.

— Kako ide Luka? — upita ga Mamula, prelazeći preko

toga što mitraljezac nije na vrijeme ustao, pozdravio ga i sve ostalo.

— Dobro! — odgovori puškomitraljezac, ponosan na svoje djelo. Mamula je neko vrijeme gledao podzidani rov, a zatim se sagnu puškomitraljescu naslonjenom na rub rova. Ni to mu nije bilo dovoljno. Spusti se na koljena i ispruži na slami pored oružja.

•— Provjeravaš, je li, kakva je preglednost?

— Nije loše, Luka! U kojem rodu si služio vojsku?

— Kakvu vojsku, druže komandante! Nisam dospio do nje, ne računaš li ovu našu, partizansku!

Obojica se nasmijaše.

— Svi su jutros dobro nažuljali ruke!

Jedva je to Đorđe Tarbuk izrekao, kad ga jedan borac prekine:

— Čuju se tenkovi, druže komandire!

— Kako si rasporedio ostalo automatsko oružje? — upita Mamula komandira, kao da nije ni čuo borca.

Dok je Tarbuk rukom pokazivao položaje ostalih mitraljeza, uznemireni se glas ponovo javi:

— Tenkovi se čuju, druže komandante!

— Neka ih, čujemo i mi! — povišenim će glasom Mamula, pa se zagleda u daljinu odakle je nastupao neprijatelj. A onda će mirnijim glasom: — Neprijatelja treba pustiti što bliže ... Gađati ne nasumce, nego točno u cilj ... Municiju štediti — Malo zastane, a onda nastavi nešto glasnije: — Zapamtite, tenkovi su bez pješadije nemoćni! — Zatim se polako uputi prema susjednoj četi.

Tarbuk je ostao s uznemirenim borcima. Dok ih je promatrao, osjeti da mora nešto reći. No nije znao što. Odluči se za običnu vojničku istinu:

— Sve ovisi o nama, o disciplini naše paljbe! Zahtijevam da ne zapucate prije vremena, bez naređenja! Tenkovi nam ništa ne mogu kad smo u zaklonu. Točnim gađanjem u otvor tenka, i ručnim bombama, možemo ga zaustaviti i uništiti!

Tarbukov glas bijaše miran i odlučan. Po načinu kako su ga borci slušali, po izrazu njihovih lica, pogledima, Tarbuk zaključio da su se nešto smirili.

Prođe još desetak minuta a onda Paskaš opazi prve neprijateljske vojnike — bili su Talijani i kretali se u lancu.

— Vidiš li ih? — zapita ga pomoćnik koji je ležao do njega i isto tako promatrao.

— Vidim ih odlično. Je li ti municija pri ruci?

— Tu je.

— Pripremi rezervni šaržer.

— Pripremljen je.

Tenkovi se više nisu čuli. Vjerojatno su se zaustavili dosta daleko za leđima pješadije.

— Ne pucaj još! — javi se komandirov glas daleko udesno. Samo tren kasnije novi povik: — Drži ih na nišanu!

Odjednom se talijanski stroj zalomi kao da svojim lijevim krilom želi zaobići položaj na kojemu bijaše Paskaš.

»Neće li se pokazati da je Tatalović bio u pravu?« — vjerojatno bi tog trenutka pomislio komandir Đorđe Tarbuk da je ostao ovdje.

Paskaš je gledao kako Talijani zamiču u mrtvi ugao.

Prošla je minuta, dvije, a možda i više.

— Što naši čekaju? — začuje se nečiji glas u blizini Paskaša.

— Ne pričaj. Valjda znadu što rade! Tamo je Đorđe Tarbuk — odgovori Sekulić.

Paskašev pomoćnik se malo pomakne kao da kani ustati.

— Legni! Kamo ćeš? — prodere se Paskaš. Očito je i on bio prenapregnut.

U tom trenutku odjekne na desnom krilu jaka paljba, tamo gdje su Tarbuk, Tatalović i ostali.

Bježeći natrag Talijani se ponovo pojaviše u Paskaševu vidokrugu. Sada su mu bili okrenuti leđima. Paskaš pritisnu obarač. Već su pucali i ostali.

Za Talijanima koji su bježali i ostavljali ranjene i mrtve, pojave se naši s desnog krila. Pucali su u trku. Tatalović je jurišao s puškomitraljezom u rukama.

Malo dalje, pucajući iz šmajsera, Stevo Hinić poviče:

— Hvataj žive! Naprijed, proleter!

Talijani su padali, ali ih se većina ipak dokopa ruba šume.

Odjednom odjekne snažni glas Milana Zeželja:

— Desno krilo natrag! Tataloviću, natrag u rov!

Nikome od onih što su jurišali u tom trenutku nije bilo jasno čemu natrag. Izgledalo je da za konačan obračun s talijanskom kolonom više ne treba mnogo.

No već se u idućem trenutku sve razjasnilo: Cestom su nadirali tenkovi!

Dok su borci ponovo zauzimali stare položaje, rovove i zaklone, njihovo vedro raspoloženje počeo splašnjavati. Na licima se pojavi nemir, a oči kao da su jadikovale: »Eh ti tenkovi! Zar baš sada!«

Tatalović i njegov pomoćnik također bijahu u svom rovu. Osmatrali su prostor daleko izvan puščana domaćaja. Tamo su se okupljali Talijani i trčkarali čas lijevo čas desno.

Nije prošlo mnogo vremena, kad iznenada doletje prva mina talijanskog teškog bacača. Dim se još nije bio posve razišao a grmnu druga, treća. Padale su lijevo, dosta ispod linije našeg streljačkog stroja.

Netko je glasno brojao i već stigao do broja jedanaest.

— Korisnije bi bilo da izbrojiš koliko su metara bacači udaljeni— dovikne mu Tatalović.

— U čemu je razlika? Dovoljan je samo jedan pravi pa da više ne ustaneš! — odgovori isti glas.

— Bolje bacači nego tenkovi — reče Tatalovićev pomoćnik u trenutku kad je jedna mina prasnula samo nekoliko koraka udesno.

Nekoliko boraca se naglo uspravi i potraži zaklon iza obližnje zgrade. To bijahu oni koji nisu iskopali rovove. Njihovo panično pretrčavanje posluži Talijanima da korigiraju gađanje: slijedeće mine padoše po našim položajima. ..

Onaj što je ranije brojao eksplozije, sada se poput kr-tice želio uvući što dublje u svoj rov. Usput je na sva usta proklinjao Talijane:

— Prokleti bili, fašisti! Kao da ih iz ruku spuštaju ravno na naše glave!

Bolničari su već odnosili dvojicu ranjenih. Bili su od onih što su jurnuli za kuću jer im živci nisu izdržali.

Ležeći u rovu pored Tatalovića, Đorđe Tarbuk s mukom izvuče džepni sat. Ne dižući glavu, prinese ga očima. Gledao je malo u njega, malo na nebo. Bila su tek dva popodne.

— Imaju dovoljno vremena za još jedan napad prije noći — promrmlja sebi u bradu.

Vojo Ivetić

Nekoliko desetaka metara iza Tarbukova stroja stajali su Mamula i Ivetić.

— Sto kažeš, Vojo, pruža li nam ovaj prostor dovoljno mogućnosti za manevriranje? — smijući se zapita Mamula ne bez blagog humora Voju Ivetića, operativnog oficira štaba Brigade, koji se od jutros nalazio na položaju bataljona. (Da spomenem: riječ »manevr« imala je za nas i drugo značenje — bježanje pred neprijateljem.)

— Vjerujem da će Talijani početi kombinirani napad! — počeo Ivetić ozbiljno, ne zapažajući da se Mamula šali. — Dosad se bataljon dobro držao, zahvaljujući tome što se borci nisu prije vremena otkrili. A sada ...

— A sada ... mislim da treba čuvati ljude — prekine ga Mamula, ovoga puta sasvim ozbiljno.

U taj mah, uz zaglušujuću buku motora, preletje iznad njihovih glava nekoliko aviona. Mitraljirali su položaje bataljona.

— Gadovi, znadu gdje smo — reče Ivetić bez uzbuđenja, ne sagnuvši pri tom čak ni glavu.

— Povlačim bataljon do sela Bresarić — reče Mamula, pružajući kuririma naređenje za komande četa. Da je pogledao Ivetića, vidio bi na njegovu licu izraz nezadovoljstva.

Hitro otvorivši sekciju, Ivetić se nekoliko trenutaka zagleda u nju bez riječi, a potom odlučno progovori:

— Teren je kao stvoren za borbu s tenkovima! — Oči su mu blistale. Kad je toga jutra polazio iz štaba, rekao je da Brigada u toku dana mora zarobiti barem jedan tenk.

Komandiri su izdavali naređenja da se borci neprimjetno povuku s položaja i krenu natrag lijevom stranom kose u pravcu Bresarića i crkve Sv. Ivana. Gotovo istovremeno bio je na putu za štab Brigade kurir s obaviješću o povlačenju na nove položaje.

Borci su u punom redu napuštali zaklone i rovove — krvavi trud svojih ruku! Netko je gunđao:

— Drugi put neću nabijati žuljeve!

Onaj do njega mu odgovori:

— Tako je to u ratu, draškane moj!

U jednom trenutku avioni samo što nisu dohvatili našu kolonu na čistini. Borci su se u zadnji čas pobacali po zemlji. Odmah zatim začule su se nešto niže eksplozije avionskih bombi_____

Mamulini borci zaposjeli su nove položaje, ali nisu stigli prekopati ili pregraditi cestu. Iz pravca Brlenića već su se čuli tenkovi.

U jarku do ceste smjestilo se najistaknutije odjeljenje Tarbukove čete. Odmah iznad njega ležao je streljački stroj.

Ohrabreni našim povlačenjem, koje nije ni moglo proći nezamijećeno, Talijani postadoše drski. Kao da su željeli nadoknaditi izgubljeno vrijeme. Njihov streljački stroj pojuri naprijed. Ali za kratko. Ne sačekavši ni da se približe, naši nenadano otvoriše vatra. Iako nije bila jaka, Talijani se baciše na zemlju. Ne potraja dugo i krenuše tenkovi.

S Tarbukova mjesta odlično se vidjelo kako su se iz grupe tenkova dva izdvojila. Krenuli su naprijed ustremivši se cestom prema mjestu gdje su dobro zaklonjeni ležali njegovi borci. Za trenutak su nestali iza okuke kako bi zaobišli brežuljak, a onda se pojavi prvi, oprezno gmižući prema dobro prikrivenom odjeljenju uz cestu. Tu su ležali Paskaš s puškomitraljezom i još nekoliko boraca. Prilegli uz tlo iza zaklona, samo su krajičkom oka pratili svaki pokret tenka.

Paskaša je najviše brinuo teški mitraljez koji je virio iz tenka. Jasno je vidio kako strijelac upravlja cijev prema njihovu zaklonu. Odjekne jedan, pa još jedan rafal. Meci su zloguko tukli po zaklonu. Samo zahvaljujući čeličnim žvcima Paskaševih drugova, nitko se i ne pomakne! A on-

da se iznenada kolos zaustavi, kao da je vozač želio omogućiti svom strijelcu da bolje gađa. I doista, dugi mitraljeski rafali počеше tući iznad glava Paskaša i drugova, o-namo gdje se krio streljački stroj. Ali ni odozgo nitko ne odgovori.

Prema onome što se zatim dogodilo, može se zaključiti da su Talijani povjerovali da je »zrak čist«. Njihov teški mitraljez ušuti i za trenutak nastaje potpuna tišina. U toj gotovo nestvarnoj gluhoći borci u zaklonu opaziše kako se poklopac na tenku lagano počinje dizati. Paskaš zadrhta od radosti.

Poklopac se otvori jedva deset centimetara, a onda se ukazaše dvije ruke koje su ga pridržavale i par očiju koje su napeto promatrale okolicu.

— Majku mu fašističku, što ga ne podigne samo malo više! — tiho prošapta naš mitraljezac, držeći prst na obaraču.

— Da bacimo? — upita jedan od tri boraca što su ležali do Paskaša s odvinutim bombama.

— Ne još. Možda će ga malo više ...

Ali Paskaš nije uspio do kraja izgovoriti misao. Njemu iza leđa razliježe se rafal iz nečijeg šmajsera. Onaj što je nišanio, učinio je to precizno kao najbolji strijelac na poligonu. Poklopac na tenku se poklopi! No nije se zatvorio do kraja.

Paskaš je djelovao kao paraliziran. Želio se okrenuti i pogledati vrsnog strijelca, ali mu ono na tenku prikova pogled: poklopac se nije bio sasvim zatvorio, jer ga je u tome priječila šaka što je ostala mrtvo visiti izvan otvora.

Jedan se od Paskaševih suboraca ipak okrenuo natrag i nekako saznao da je pucao Tarbuk.

— Raspali! — došao je Paskaš napokon sebi i pritisnuo obarač mitraljeza. Dok je on gađao uski prorez vozača, prema tenku poleti i nekoliko ručnih bombi. Stroj se pokrene, zastenje i istog trena stane.

— Tenk je naš, na juriš! — začuje se nečiji prodorni glas.

Nekoliko boraca s Ivetićem na čelu sjuri se odozgo na cestu i prileti tenku. Međutim, oduševljenje ne potraje dugo. Nitko, čini se, nije zapazi drugi tenk koji je bio zaostao, a sada se pojavio iza okuke. Njegov strijelac s

boka otvori vatru na naše oko zarobljena tenka. Na nesreću nisu se svi stigli baciti u zaklon. Prvi rafal smrtno pogodi Voju Ivetića ...

»Tenk je naš, na juriš!« — bile su posljednje riječi ovog hrabrog čovjeka koji je tako brzo izrastao u dobrog vojnog starješinu.

Tvrdoglavi general Gastone Gambera

Svoje nastojanje da probiju naše položaje, Talijani su prvoga dana platili ozbiljnim gubicima. Ovladali su, doduše, djelićem ceste, dugim koji kilometar, ali nam nisu uspjeli nanijeti ozbiljnije gubitke. Da nije bilo nesretne pogibije Voje Ivetića, naši bi gubici bili sasvim neznatni.

Ukopavanje u zemlju i pravljenje zaklona pokazalo je sve prednosti u situaciji kad neprijatelj napada nadmoćnijim snagama, a osobito teškim oružjem, tenkovima i zrakoplovstvom. Naša je taktika bila dovoljno elastična da neprijatelja zaustavi te mu nanese gubitke. A onda, dok se on prestrojivao da uzvрати udarac, hitrim smo povlačenjem na nove položaje stekli vremensku mogućnost da mu postavimo nove zamke ...

Pošto je prvoga dana ponio na svojim leđima glavni teret, Mamulin je bataljon prebačen onamo gdje je navodno miruje: u blizinu sela Vrhovca. Prvi bataljon, koji je tu proveo prvi dan bitke, sada je zauzeo čeonu dio položaja na koji su Talijani prošlog dana bili usredotočili svoje napade tenkovima.

Operativni štab je i dalje držao u rezervi Četvrtu kordunašku brigadu i slovenske jedinice. Činilo se da čekaju što će Talijani poduzeti u našem zaleđu, u Metliki i Novom Mestu, te s boka — od Ozlja. No štab je ipak položaj Trinaste pojačao s jednim bataljonom Kordunaša koji se smjestiše blizu Mamulina bataljona.

Tog drugog jutra borbe, Talijani su ponovno započeli sa čeonu strane, od Krašića. Ustremili su se tenkovima i pješadijom prema Hrženiku, odnosno sada položajima 1. bataljona. Među borcima bijahu nama već dobro poznati junaci krašićke bitke, oni što su s komandirom Palčićem,

poslije pada crkvice Sv. Ivana, nezadrživo provalili u središte Krašića.

Ni ovoga puta nisu znali za strah. Filipovićev zamjenik Melkior Pilepić, zvani Dupin, sjedio je u zaklonu i leđima naslonjen na zid razvlačio harmoniku. Taj snažni plavokosi komesar volio je glazbu i vrlo se rijetko odvajao od svoga instrumenta. Njega i njegovo glazbalo znali su u cijeloj Brigadi. U pokretima, zvuci Dupinove harmonike pozivali su umorne borce na pjesmu.

I sada se, na položaju u Hrzeniku, kad su nam se ponovno približavali talijanski tenkovi, ponovno čula poznata harmonika.

Tenkovi su stigli u selo do postavljenih zapreka, malo zastali, a onda ih pokušali razrušiti. Bez uspjeha.

U tom su trenutku naši zapucali. Tonovi Dupinove harmonike pomiješali su se sa stravičnom glazbom iz naših i neprijateljskih oružja. Lijepo se vidjelo kako se meci odbijaju od tenkovskih oklopa. Onda poletješe ručne bombe!

Talijani u tenkovima to ne izdržeše. Čelične grdosije jedna za drugom napraviše krug i vratiše se odakle su i došle.

Dok su starješine zapovijedali da se pucnjava prekine i grdili one koji su u zanosu zaboravili kako municiju treba štedjeti, lica proletera sjala su od sreće. Borci 1. bataljona odbili su talijanske tenkove. Po prvi put su ih gledali s leđa ... kako bježe! ...

Talijanski general Gastone Gambera, koji je iz više komande »Slovenija-Dalmacija« stigao upravo kako bi upravljao ovim operacijama, vjerojatno je i pored svog vojničkog iskustva iz španjolskog građanskog rata bio vrlo tvrdoglav vojnik. No premda je uoči napada prebacio o vamo pet bataljona iz Slovenije, uzeo tri iz Karlovca, a raspolagao i s dva ustaško-domobranska bataljona, on je evo već drugi dan uzaludno pokušavao prodrijeti samo jednim pravcem: cestom koja povezuje Krašić s Ozljem i Metlikom. Bilo je očito da je podlegao fiks-ideji kako će se partizani odmah povući pred naletom njegovih tenkova i aviona.

Još je, u toku drugog dana, dva puta pokušao, ali je oba puta bio odbijen. Prvi bataljon se nikako nije dao izbaciti sa svojeg položaja na cesti kod Hrženika.

Nespokojan i ozlojađen nepovoljnim izvještajima što su već drugi dan stizali s bojišta, talijanski general zapovjedi da avioni ponovno napadnu. Leteći nisko, oni su bacali bombe na naše položaje da bi se zatim spustili još niže i zasuli ih mitraljeskom vatrom.

Taj dan dobro su zapamtili i nesretni stanovnici Sošica, Plavaca, Kordića, Begova Brda, Prekrižja, Oštrca i još nekih sela. Bila je nedjelja a oblaci na nebu su se na nesreću razili. Pred očima tuđinskih avijatičara pojavio se kao na dlanu žumberačka siromašna sela i zaseoci. Bacajući svoje smrtonosne terete, zavili su toga dana u crno mnoge domove.

Neposredno nakon napada iz zraka, krenuše i talijanske kolone iz Metlike i Ozlja. Uskoro do nas, na položajima prema Krašiću, dopriješe odjeci artiljerijske i mitraljeske vatre. Malo zatim stiže i vijest da su Kordunaši i Slovenci udarili po Talijanima s leđa.

Neposrednu opasnost za frontu prema Krašiću i bataljone Trinaeste proleterske brigade što su je držali, predstavljao je prodor Talijana iz Ozlja, dakle s desnog boka.

Napredujući prema selu Vrhovcu, Talijani naidoše na položaje 3. bataljona kome tako nije bilo suđeno da predahne. Razvi se borba. I već nakon jednog sata, Talijani su se morali zaustaviti i ukopati. Bio je to pravi trenutak za naš protunapad.

Bataljon Kordunaša pridodan Trinaestoj kao pojačanje, nalazio se blizu sela Dvorišta. U štabu naše Brigade računalo se s njime. Činilo se da bi on, sa svojeg položaja, mogao presjeći talijansku kolonu i s malo je ratne sreće pošteno smlaviti. Ali do toga nije došlo.

Umjesto da naši izvrše protunapad, jurnuše Talijani i tako zaprijetiše da odsijeku Mamulin bataljon.

U ratu se zbivanja ne moraju uvijek odvijati onako kako to planiraju štabovi. Ne uspije li štogod, krivnja se obično prebacuje na susjedne jedinice ili objektivne okolnosti. Ovoga puta bio je »kriv« kordunaški bataljon.

U operativnom izvještaju Trinaeste proleterske brigade, pisanom dan kasnije, bilo je spomenuto da je štab bataljona Kordunaške brigade koji je pojačao Trinaestu, obavijestio Radu Bulata da je od svojih pretpostavljenih dobio zadatak samo da se poveže s Trinaestom proleterskom brigadom, a ne da se stavi pod komandu njenog štaba...

Na opću radost, naš 2. bataljon koji se dotad nalazio u rezervi, silovito je jurnuo na Talijane. Njegovo ubacivanje u borbu baš u tom trenutku, bitno je izmijenilo situaciju u našu korist. Potpomognuti mitraljeskom četom koja se nalazila nedaleko u selu Bukovici, borci 2. bataljona najprije zaustaviše Talijane, a malo zatim ih natjeraše u bijeg.

Talijani su se još prije mraka domogli sela Radoši i tu se na brzinu ukopali.

Tako se završio i drugi dan, ispunjen neprekidnim borbama s promjenjivom ratnom srećom. Ipak, Talijani ni toga dana nisu uspjeli ovladati cestom Krašić—Ozalj—Metlika. Propali su svi njihovi pokušaji da se spoje iz dva razna pravca.

Spuštala se noć. I prema Krašiću, i prema Ozlju i Viodini, s našeg su se mjesta — negdje na pola puta između njih — lijepo vidjele talijanske vatre što su označavale dokle su doprli. Jedne su zapalili da bi se ogrijali, druge, one s visokim plamenim jezicima, da bi živjeli svoj bijes na siromašnim stanovnicima.

Naši borci, umorni i gladni, iskoristili su zatišje i malo privilegija. Stanovnici iz okolnih sela su se bili razišli, a s njima je nestalo i mogućnosti da se pripremi dovoljno hrane za vojsku. No, san kao da je u tom trenutku bio svima najpotrebniji...

Borba s tenkovima u Bukovici

Sutradan rano izjutra počela je daleko iza naših leđa mitraljeska vatra. Bataljon Kordunaša i slovenske jedinice bili su, dakle, zaposleni.

Ni ovdje kod Bukovice nije bilo mirno.

Oko deset sati ponovno su se začuli talijanski tenkovi. Služeći se dvogledom, komandant 2. bataljona Ilija Popović uskoro ih zapazi kako napreduju cestom prema Bukovici. Izbrojio ih je šest. Kretali su se sporo, sa znatnim međusobnim razmacima.

Već slijedećeg trenutka Popović otkrije razlog njihova polaganog kretanja: s jedne i druge strane ceste uz tenkove su išle i grupe talijanskih vojnika. Prebacivali su se naoko bez nekog reda, držeći se neposredne blizine tenkova. Vojnici koji bi zaostali, od vremena do vremena bi nastojali trčanjem smanjiti razmak.

— Da obiđemo borce, komesaru? — obrati se Ilija Popović Dencu koji je stajao uz njega, u ruci s brigadnim listom koji je upravo bio izvučen na šapirografu.

— Evo odmah... Ali najprije poslušaj ovo! — I Denac mimo, kao da neprijateljski tenkovi nisu nasvim blizu, pročita naslov: »Očekuje se kapitulacija Šeste njemačke armije pod Staljingradom!«

Potom pruži list Branku Vurdelji.

— Pročitaj ovo borcima čim stigneš!

Samo poslije nekoliko minuta prostrujala je četom komesara Vurdelje vijest o pobjedi Crvene armije kod Staljingrada.

Radujući se tome, posebno raspoloženi Ilija Popović je govorio:

— E neće, majku im talijansku, proći kroz Bukovicu!

Onda se uozbilji i upita Denca:

— Čujem da borci nisu dobili hranu ...

— Dobili su nešto, ali to je malo.

— Kako to?

— Znaš i sam kako... Ljudi su se morali skloniti pred neprijateljem. Tko će nam onda dati hranu?

— Treba jednostavno uzeti iz kuća. Ne može se vojska boriti gladna.

Komesar ga pogleda poprijeko, premda je znao da je komandant u pravu. U sebi je ponavljao: »Borci se ne mogu boriti gladni...«

Ali glasno reče:

— Kako ćeš uzimati iz kuća kad u njima nema domaćina?

— Borci će uzeti i sami ako intendantima ne narediš da rekviriraju! — odgovori mu komandant.

Ni komesar ni komandant nisu znali da su se pojedini borci već bili poslužili...

Kod prvih kuća Popović i Denac naiđoše na prozeble borce. Iso Tomaš nije imao šinjela i nekako se ugrušao između Šintića i Mihića koji su ga pokrili šatorskim krilom.

— Kako ste, drugovi? — obrati se komandant najbližemu.

— Dobro je, samo da je nešto za prigrusti! — reče jedan.

Ilija Popović pogleda Denca kao da mu želi reći: »Sto sam ti rekao! Vidiš da sam u pravu!«

Denac odmah naredi da mu pozovu intendanta.

Kao pred svaku borbu, Ilija Popović je bio raspoložen.

— Sad ćemo se zagrijati, drugovi, a možda se nađe i hrane! Evo nam stiže intendantura! — Pri tome je rukom pokazivao Talijane i njihove tenkove koji su se sve jače čuli. Pjevušeći svoju omiljenu »Turci selo zapališe...«, krene dalje položajem.

Nije čuo Vurdelju koji je pod dojmom upravo pročitane vijesti govorio svojim borcima? »Branit ćemo Bukovicu, naš Staljingrad!«

Tek što je bio preuzeo komandu bataljonom, Ilija Popović se istakao. Dan ranije je razbio Talijane i natjerao ih u Radoše, a u borbi koja je predstojala i koja će potrajati gotovo cijeloga dana, izvojevat će još jednu pobjedu, o kojoj će se dugo govoriti. Taj visoki i malo pogureni Ličanin kao da je imao čelične živce. Čim bi borba započela, sav bi se izmijenio i postajao nekako veseo i bučan. Njegov bi se glas čuo na daleko, a dobacivanje neprijatelju stvaralo posebno raspoloženje među borcima.

Kasnije sam saznao da su mu ustaše ubili oca, ženu i dvoje djece, istovremeno zapalivši kućicu u kojoj su mu najbliži izgorjeli. Taj hrabri borac rodом iz Donjeg Lapca nerado je pričao o svojoj sudbini. No to o čemu je najradije šutio, često je iz njega izbijalo u borbi, u susretu s neprijateljima. Čak i ona mračna pjesma o Turcima koji »selo zapališe«, bila je dio njegove sudbine.

Samo tri mjeseca kasnije Trinaesta će izgubiti Iliju Popovića. Poginut će u borbi kod Št. Ruperta, u Sloveniji...

No vratimo se Bukovici.

Prozebli borci ležali su u rovovima i zaklonima očekujući tenkove. Iako su to bili oni isti ljudi koji su jučer razbili Talijane i natjerali ih u bijeg, danas kao da toga oduševljenja nije bilo. Pred njima su bili tenkovi i nejasan ishod borbe. Usto bijahu svjesni da poneki od njih neće doživjeti sutrašnji dan. Također ih je sve više mučila glad.

Tenkovi stigoše do pred samu Bukovicu i sasvim usporiše kretanje. Pješadija je bila nešto zaostala i na nju tog trenutka nitko nije obraćao pažnju.

Nešto kasnije tenkovi otvoriše vatru na selo, a onda se i pokrenuše. Vurdelja je jasno vidio kako se kapak na prvom tenku polako zatvara. Vozaču je za osmatranje preostao samo još onaj uski prorez. Vurdeljine misli bile su tog trenutka zaokupljene pitanjem koliko i što vozač može iznutra vidjeti.

— Lako njima, bar im je toplo! — uzdahnio je Šintić, ležeći zguren do Vurdelje.

— Ne bih se ja s njime mijenjao — odgovori Vurdelja dok mu se pogled zadržavao na čeličnoj kuki s prednje strane tenka, oko koje bijaše obavijena sajla. — Vidiš li ono čelično užje? — upita Šintića.

— Gdje?

— Podigni oprezno glavu pa ćeš vidjeti! — reče Vurdelja glasno da bi ga i ostali mogli čuti.

— Misliš li na ono iznad broja? — proviri Šintić jednim okom, trzajući se na svaki novi rafal, premda je spadao među borce jačih živaca.

— Da, iznad broja. Znaš li čemu to služi? — podržavao je Vurdelja razgovor, trudeći se da razbije nespokojstvo koje se očitovalo na licima najbližih boraca.

— Ne znam.

— Ako onesposobiš tenk, onima je unutra užje jedina nada da će se izvući, naravno, ako im drugi tenk pritekne u pomoć ...

Nisu do kraja završili razgovor koji i nije imao kraja, kad naši teški mitraljezi, smješteni malo poviše, otvoriše paklenu vatru.

— Zašto nisu još malo pričekali, blesani jedni! — ote se Vurdelji uz psovku na račun Šurkala i njegovih teških mitraljeza. »Još samo desetak metara, pa bi proradile naše bombe«, bila je njegova ncizrečena misao.

Pogled mu se zadržao na lsi Tomašu. Ovaj kao da je pitao: »Da i mi raspalimo, družo komesaru?«

Slijedećeg trenutka i s ovog položaja odjeknu pucnjava. Našavši se u unakrsnoj vatri izbliza, tenkovi stadoše kao ukopani! A onda nastupi trenutak tišine.

— Gdje ti je ona slanina, Nikola? Valjda je nećeš sam pojesti? — prekinu Barba tu neobičnu tišinu. I na položaju se razliježe veseli smijeh — smijeh popraćen rafalom Barbine »brede«.

— Ako poginem, ostavljam je tebi! — odjeknu odgovor staroga Nikole Skvoze.

Nikola je bio jedan od onih boraca koje čovjek mora poštovati. Ne zbog njegovih trideset i dvije godine: divili smo se njegovoj vještini ratovanja, izabiranju pravog položaja za teški mitraljez, preciznosti gađanja, a nadasve njegovoj mirnoći i hladnokrvnosti. Taj skromni i dobri čovjek koji i danas živi na otoku Murteru, dao bi sve za druga. Zato je ono o slanini, izrečeno na njegov račun, još više izazvalo smijeh.

Nekoliko trenutaka kasnije rafal iz Nikolina teškog mitraljeza kao da je bio znak za novu uragansku vatru po tenkovima. I na veliko iznenađenje sviju — tenkovi se počеше povlačiti.

— Naprijed, proleter! — zaori se nečiji glas.

Komesar, koji se upravo bio pojavio, umirivao je borce naređujući im da ostanu na zaklonjenim položajima. Ipak, dvojica se prije vremena digoše i jedan gotovo odmah pade ranjen.

— Štedite municiju! — čuo se povik komandanta Ilije Popovića.

Talijanska pješadija oprezno se prebacivala prema najbližim kućama. Prvi je Talijane zapazio Vurdelja i dao znak Barbi i Nikoli. Nikola uze na nišan jednog dugajliju, vjerojatno oficira, jer se najviše čuo. Slijedećeg trenutka

on i skupina oko njega polegoše... Čuli su se uzvici: »Mama mia, mama mia!«

Tako je počela borba za Bukovicu.

I kad se činilo da će se tenkovi i pješadija povući, neprijateljski minobacači, potpomognuti artiljerijom, zasuše naše položaje minama i granatama. Na žalost, rovova je bilo malo, a obični zakloni nisu dostajali. A kako su neprijateljski pogoci bili precizni, naš se položaj više nije mogao održati.

Komandant bataljona Ilija Popović naredi borcima da se povuku, ali samo za nekoliko kuća.

Povlačeći se od kuće do kuće, naši se zaustaviše u drugoj polovici sela. Videći to, Talijani se oprezno pomakoše naprijed, te se uskoro nađoše u prvim kućama. Tu se i učvrstiše.

Borba za Bukovicu se nastavljala. Trinaesta proleverska brigada po prvi put je vodila borbu protiv tenkova i pješadije u naseljenom mjestu.

Tek se sada pokazalo koliko je bilo ispravna odluka o napuštanju prvih kuća. Kako su se naši i neprijateljski položaji neposredno približili — bili su kuća do kuće — Talijani više nisu mogli koristiti artiljeriju. Prorijedila se čak i paljba bacača, a o avionima nije moglo biti ni govora.

Da li su borci i starješine u tom trenutku baš o tome razmišljali teško je reći, ali jedno je bilo sigurno: bitka protiv straha od tenkova bila je dobijena. Obuzeti pletom, borci su zaboravili na vrijeme. Prolazili su sati, a Bukovica je i dalje odolijevala. Šest puta su tenkovi pokušali prodrijeti — šest puta su bili odbijeni! Popović i Denac slali su iz prvih borbenih redova štabu Brigade izvještaje pune optimizma. Završavali su ih poklicima: »Naš Staljingrad ne predajemo! Ne dopuštamo gadovima da se spoje sa svojim u selu Radoši!«

Oko četiri i trideset poslije podne neprijateljski napadi su napokon oslabili i naši krenuše u protunapad. Potpomognuti vatrom iz minobacača, koje Talijani kao da nisu očekivali, borci ubrzo prisiliše iscrpljenog i demoraliziranog neprijatelja da se povuče iz Bukovice.

Tako je trećeg dana izvojevana još jedna pobjeda. Dobijena je bitka koja je vjerojatno odlučila o ishodu cijelog pothvata talijanskog generala Gastona Gambere ...

U operativnom izvještaju štaba Brigade bilo je zapisano da su se u borbi protiv tenkova pored komandanta i komesara 2. bataljona istakli borci 2. i 3. čete, a posebno Iso Tomaš, Mate Mihić, Josip Šintić i komesar čete Branko Vurdelja.

U štabu Brigade se znalo da je neprijatelj za ova tri dana pretrpio velike gubitke, ali se nije pretpostavljalo da su oni toliki da će Talijani morati obustaviti daljnje operacije. Još se manje očekivalo da će se to dogoditi još iste noći. A zbilo se to u zaista neočekivanim okolnostima.

Obaviješten o uspjehu bataljona u Bukovici, operativni štab naređuje da se neprijatelja protjera iz Hrženika i Grandić Brega. I dok je tako 2. bataljon oko osamnaest sati napao Grandić Breg, iz 1. bataljona stiže izvještaj da su njegove čete već u Hrženiku.

U tom se trenutku komandant Brigade nalazio na cesti nedaleko od položaja 1. i 2. bataljona. Za njegovim leđima cesta se gubila u mraku prema selu Radoši, odnosno prostoru na kome su bili odsječeni i blokirani Talijani.

Odjednom se upravo iz tog smjera začuje kretanje neke vojske. Kako je bila mrkla noć nije se moglo razabrati o kojoj se jedinici radi. Mogli su to, na primjer, biti dijelovi naših bataljona koji su kasnili u pohodu na Hrženik.

Naš stražar na cesti propisno vikne:

— Stoj, tko ide?

Nitko ne odgovori. U noćnoj tišini čuo se jedino jednoličan bat vojničkih cokula po kamenoj cesti.

Čelo kolone već je bilo stiglo do stražara. Iznenade ni borac se izmakne dva-tri koraka. Vjerojatno mu je nešto bilo sumnjivo, ali tko zna zašto u tom trenutku nije do kraja postupio prema propisu.

Uglavnom nije pokušao zaustaviti kolonu vatrom svojega oružja. I kolona je nastavila prolaziti bez riječi.

— Koja ste vi jedinica? — ponovo se javi stražarev nesiguran glas.

Ni slovca.

— Požurite, drugovi! — odjekne glas komandanta Rade Bulata koji je iz mraka pristupao cesti. A kad je koloni prišao na korak-dva, na svoje zaprepaštenje prepozna — Talijane! Prolazili su u zbijenom dvoredovima s otkočenim mašinkama, mitraljezima i ostalim oružjem. Za sobom su vukli ranjenike, teško oružje i drugi ratni materijal. Išli su bez riječi, poput nekakve kolone sablasti, i jednostavno se nisu ni osvrnuli na dvojicu-trojicu naših na cesti!

— Pa to su oni s Radoša, Talijani... — promrmlja napokon Bulat dolazeći sebi nakon prvog iznenađenja. A zatim se, povukavši stražara sa ceste, hladnokrvno okrene i prirodnim korakom nestane u mraku. Preostalo mu je jedino da požali što pri ruci nema barem jedan vod naših.

Komandant nam je još iste noći prepričao svoj neobični susret s Talijanima, zadržavajući se na onome što ga se ovog trenutka najviše dojmilo:

— Talijane ne možeš zamisliti drukčije nego da viču. Ovoga puta bili su tihi kao kakva pogrebna kolona, kao mumije — A onda je dodao: — Poslužili su se lukavstvom: izvršili su pokret noću, što inače ne rade.

I dva-tri dana nakon razbijanja talijanske ofanzive moglo se između Krašića i Ozi ja još ponegdje naći talijanskog oružja, municije i drugog ratnog materijala. Dok su borci sve to skupljali, seljaci su zakopavali mrtve Talijane, a malo dalje i njihove mule za vuču teškog oružja.

Na savjetovanju sa štabovima bataljona komandanti su govorili o bogatom iskustvu koje su i borci i starješine stekli u sučeljavanju s tenkovima i frontalnim borbama. Ukopavanje i građenje zaklona, isticali su, sve više postaje navika boraca i starješina.

Najveće su slabosti došle do izražaja, rečeno je tom prilikom, u gonjenju poraženog neprijatelja. Sva tri dana bataljoni su Talijane zaustavljali, nanosili im velike gubitke, prisiljavali ih na povlačenje, pa čak i opkoljavali, ali im ipak nisu zadavali odlučujuće udarce. Nedostajalo nam je više vojničkog znanja, iskustva, naročito brzine...

Dok ovo pišem, preda mnom leži izvještaj ustaške obavještajne službe upućen Pavelićevom ministarstvu rata. Na tom tekstu, pisanom sutradan po razbijanju Talijana, netko je crvenom olovkom u desnom gornjem kutu napisao »vrlo žurno!«. Vjerojatno je to učinio potpisnik izvještaja Joso Rukavina, jedan od šefova ustaške obavještajne službe. Zašto je izvještaj dobio takav hitan značaj, postaje očito već nakon prvih pročitanih redova. Rukavina, naime, govori o neuspjehu talijanskog napada na Žumberak i upozorava kako jake partizanske snage ponovo kreću prema Zagrebu:

»Partizani su zauzeli Pribić-Slavetić-Sv. Janu, Prekrižje na Plješivici, Noršić Breg i Šipački Breg!« Malo dalje kaže da »partizani izgleda namjeravaju napasti Stojdragu, a možda i Samobor, a time bi put prema Zagrebu bio otvoren«. Tražeći da se protiv partizana u Žumberku hitno poduzmu odgovarajuće mjere, Rukavina podsjeća da tu živi, kako on kaže, »čisto hrvatsko pučanstvo« koje »treba spasiti«. Na kraju rezignirano dodaje »ako se tu još ima što spasiti... «

Izvještaj nosi datum 3. veljače 1943. godine.

Koncentracija naših jedinica, hrvatskih i slovenskih brigada — zbog koje je Joso Rukavina podigao uzbunu — premda nadomak Zagrebu, ipak nije bila usmjerena prema njemu. Imali smo drugi zadatak: sprečavati i ometati neprijatelja u dovlačenju pojačanja za njegovu široku ofanzivu na veliku slobodnu teritoriju.

Tako su se već 3. naše snage ponovo našle uz glavnu željezničku prugu i cestu Zagreb-Karlovac, napadajući neprijatelja na vrlo širokoj fronti.

Dva-tri dana kasnije razoružale su posadu jakog ustaškog-domobranskog uporišta u Draganiću, te zauzele i neke druge neprijateljske garnizone između Zagreba i Karlovca.

Tri sedmice kasnije napali smo Stojdragu.

Ali da ne žurimo suviše naprijed. Valja zabilježiti i to da su borci Trinaeste proleterske brigade bili nakon razbijanja talijanske ofanzive vrlo iscrpljeni. I gubici su bili

znatni, a osobito je u borbama stradao niži komandni kadar. Umjesto boraca izbačenih iz stoja, postavljeni su novi komandiri četa, komesari, vodnici, desetari. To su redom bili borci koji su se iz borbe u borbu isticali hrabrošću i požrtvovanjem u izvršavanju zadataka. Jedino im je nedostajalo više vojnog znanja i vještine.

Za kratkog predaha također su održavani partijski i drugi sastanci...

Komunisti zatajili?

U to je vrijeme cijeli Žumberak bio slobodan i povezan sa slobodnim teritorijem u Beloj krajini, sve tamo do Novog Mesta. Bataljoni se spustiše u bogata sela, do Sv. Jane, Slavetića i dalje. Tek je jedan bataljon držao položaj u Gorinjoj Vasi i Novom Selu — okrenut prema Stojdragi...

Otvarajući partijski sastanak u svojoj četi, sekretar Stevo Nikoliš se jako naoštrio. Na dnevni red stavio je, uz obavezno »razno«, samo jednu točku. A ta je točka tih dana bila na dnevnom redu i svih ostalih osnovnih partijskih organizacija. Glasila je: »Naš odnos prema narodnoj imovini.«

I Stevo je počeo:

— Za vrijeme trodnevni borbi protiv Talijana, dogodila se velika sramota. Mnogi borci su ulazili u napuštene seoske kuće i sami uzimali hranu. Znamo, ostali smo bez hrane i borci su bili gladni. Sve je to istina, ali mi smo i ranije znali biti u takvim situacijama, pa se ipak nije događalo ovo. To je obična pljačka! Znate li vi, drugovi, što to znači za našu borbu? Što će o nama misliti ovi ljudi, Žumberčani, koji su se morali sklanjati pred Talijanima?

— Neka misle što hoće. Čovjek se ne može boriti gladan! — začuje se nečiji glas iz kuta zadimljene sobice.

Svi se okrenuše prema njemu.

— Ti što prekidaš ... Ustani da te vidimo!

Borac ustane.

— Jesi li i ti, Dušane, sudjelovao u tome? — upita Stevo.

— Da, sudjelovao sam, uzimao sam hranu, jer je takva bila direktiva.

— Čija direktiva — ponovo će Stevo.

Umjesto odgovora borac reče:

— A što ne pitaš zašto su seljaci pobjegli? Zar su njihove glave vrednije od naših? — nešto povisi glas borac Dušan Tatalović.

— I ja sam uzimao — javi se glas podalje od Tatalovića.

— Znam da to nije dobro, priznajem samokritički, ali više nisam mogao izdržati glad. — Malo je zastao, a onda počeo kritizirati druge: — Nije to, drugovi, samo naša krivnja! Pitam se zašto *interdanti* nisu organizirali ishranu? — Rekao je *interdanti*, dakle dodajući riječi slovo »r«, kako su to u ono doba mnogi činili. Kao da je tako bilo lakše izgovoriti strani naziv.

— Ostavi ti »interdante«, neka drugi rasprave o njihovim slabostima! Daj da mi vidimo zašto smo mi postupili nekommunistički — vraća sekretar raspravu na liniju koju je utvrdilo bataljonsko i brigadno partijsko rukovodstvo. No očito je nije mogao do kraja braniti.

Netko zapita što su radili štab Brigade, komandanti i komesari bataljona, zašto nisu poduzeli da se vojska nahrani?

— Ne možemo se mi sakrivati iza toga što su zatajili intendanti, ili što komesari nisu na vrijeme poduzeli sve potrebno — pokušavao je Stevo nadjačati svojim glasom ostale. — Je li činjenica da su borci uzimali hranu bez pitanja? Jest! Je li istina da komunisti tom prilikom nisu poduzimali ništa protiv, nego su i sami sudjelovali u tome. A što se tiče komandanta i komesara, neka oni o tome, kao komunisti, rasprave na sastancima štapskih ćelija!

Tko zna koliko bi se sastanak otegao da se nije oglašio Miloš Kozlina, sekretar partijske organizacije bataljona:

— Sve je jasno, drugovi. Mi moramo priznati svoje greške. Zatajila je cijela partijska organizacija! Ali, zatajila je i organizacija prehrane jedinica, i u njoj u prvom redu komunisti! To što se dogodilo, nikad se više ne smije ponoviti! Mislim da su svi rekli što misle i da diskusiju

treba privesti kraju... Što misliš, Stevo? — obrati se Kozlina sekretaru četne partijske organizacije.

— Dobro, drugovi, da donesemo zaključke — požuri Stevo.

— Predlažem prvo (neka se zapiše): da je partijska organizacija bila nebudna i da je zato došlo do nepravilnog odnosa prema narodnoj imovini; drugo, da se u sličnoj situaciji ubuduće, ako to bude potrebno, seljaku rekvirira i zadnji krumpir, ali borci ne smiju ništa sami uzimati.

— Stevo malo pričeka da vidi kako su se boraca dojmile njegove riječi. Zatim nastavi: — A sada da pređemo na »razno«.

Vjerujući da će »razno« kao i obično proći brzo, Stevo se već spremao zaključiti sastanak. Ali sastanak dobi neočekivani obrt. Naime, nišandžija lakog bacača iz prateće čete potuži se prije dan-dva da mu je Stevo Nikoliš u borbi za Draganić uzeo iz ruke bacač, gađao umjesto njega, i tako ga, eto, pred svima osramotio! On traži da se to iznese na prvom partijskom sastanku Stevine čete i poručuje da on nije kukavica!

Nastade natezanje. Jedni su predlagali da se sekretar Stevo osudi, drugi iznosili kako to nije prvi put da strijelac na lakom bacaču ne izvrši zadatak kako treba ...

Na kraju se javi zamjenik komandira čete, Mirko:

— Drugovi, reći ću vam što se dogodilo. Zgrada u kojoj su se cijelu noć držali domobrani, bila je vrlo nezgodna i nismo joj mogli prići. To što nije bio u stanju učiniti strijelac lakog bacača, učinio je Stevo: privukao se brisanim prostorom do popove kuće u kojoj su bili domobrani, i ispalio kroz prozor dvije mine. Čim je jedna od njih ranila domobranskog zapovjednika, svi su se predali, sveukupno blizu sto domobrana! A što se tiče načina na koji je Stevo uzeo bacač onom drugu iz ruke, ako je to potrebno, neka se sekretar nišandžiji ispriča.

Svima odlaknu. Borci počеше ustajati i naglas raspravljati. Samo su najbliži čuli kako je Stevo zaključio sastanak.

Neko s osmijehom reče:

— Solomonsko rješenje!

XIV

Gdje je granica između čovjeka i vojnika

Je li grijeh voljeti?

Upravo se smrkavalo kad je Marija stigla svojoj majci. Da se nisu čule kokoši, sve bi se činilo napuštenim. Marija je znala da je od brojnih ukućana u kući ostala jedino majka. I ona ju je najviše brinula.

Sjedile su već tko zna koliko za stolom, a majka se ni na što nije žalila. Marija je gledala njeno mršavo lice. Od dana kad ju je zadnji put vidjela, ono je postalo još blijede. Koža na licu bila je nekako isušena i nategnuta. Rastom sitna, još se više smanjila i pograbila.

— Glavno je da čovjek nije bolestan — odvratila je žena na Marijino pitanje tko joj pomaže u kući i gospodarstvu.

— Kako bi bilo da se obratiš za pomoć odborniku? Zbi-lja, tko je sada ovdje odbornik?

— Štef Kolarić.

— Stariji ili mlađi susjedov sin?

— Mlađi... onaj za koga se udala Marica.

— Zar ti nije dobar? — upita Marija videći da je majka napravila kiselo lice.

— Znaš kako je: susjed kao susjed.

I starica ponovo skrene razgovor ...

Iz te čestite žene, koja je zajedno sa cijelom svojom obitelji od početka rata davala sve za NOB, koja je bila puna razumijevanja za svakoga osim sebe, odjednom izbi zabrinuta majka:

— Zar baš ti moraš »preko pruge« ?

— Moram, majko.

— I drugi idu? — upita starica, iako je dobro znala da i drugi politički radnici obilaze teren, oslobođeno i ne-oslobođeno područje.

— I drugi.

— O kćeri, kćeri moja, kad će tom užasu doći kraj? Nema noći da te ne sanjam. Gledam kako te hvataju, kako te muče i razapinju na križu ...

— Nemoj tako, majčice moja, moraš izdržati! Ti si uvijek bila hrabra! Da li te samo to muči?

— Za sve drugo bih lako! — odgovori starica.

— Pričaj mi o tom drugom možda ti ipak mogu pomoći? — Marija blago pogladi rukom majčinu napola sijedu kosu. — Znam da ti je teško; dopusti mi da ti barem malo pomognem ...

— Kad bismo znali kako je s tatom... u logoru... Šaljemo mu pakete, ali ne znam da li ih prima. Ni riječi o njemu već preko tri mjeseca ...

Marija ju je pažljivo slušala i u sebi kolebala da li da majci kaže ili ne. Na kraju se ipak odlučila:

— Slušaj majko, ne znam da li sam pametno postupila: zatražila sam od naših da tatu stave na popis ljudi za zamjenu...

Majka je začuđeno pogleda.

— Radi se o zamjenama za neprijateljske vojnike i oficire koje naši zarobe — nastavi Marija objašnjavati majci koja nije ni slutila da tako nešto uopće postoji. — Samo se bojim — nastavi Marija — da mu to ne škodi. Ne, ne, nadam se da će nam ipak uspjeti...

— Oh, kad bi uspjelo — uzdahne žena gutajući suze. Jadnica nije znala da stavljanje na takav popis može postati nož s dvije oštrice.

Sjedile su tako neko vrijeme bez riječi, a onda će Marija ponovno:

— Kako bi bilo da zajedno pođemo do Kolarića? Hajde, kaži mi nešto o tom prijedlogu!

— Što da ti kažem? Ljudi su ljudi... griješe.

— Što to griješe? — Marija se uhvati za tu slamku i počeo kao kliještima iz majke izvlačiti riječ po riječ.

— Umjesto da teret ovoga zla raspoređuju jednako na sve, oni se uvijek obraćaju ... kako da kažem ... najsvjesnijim, onima koji nijednom nisu gundali kad je trebalo smještavati i hraniti borbe ... i uopće ... davati štogod za borbu. — Jadna žena je sve to s mukom izgovorila, kao da

nije sigurna da li ispravno postupa. — Rado dajem — nastavila je — i nije mi krivo. Ali zašto uvijek kucaju na ista vrata?

— Uh! — Marija poče ljutito vrtjeti glavom. — Reći ću ja njima: zašto više ne zasuću rukave? Lako je ići na sigurno! — Nije ni osjetila kad je ustala sa stolice i počela nervozno šetati.

Tog trenutka vani se začu uznemireno lajanje susjedova psa. Marija zastade i osluhnu. Učini joj se da čuje korake. Priđe vratima kao da nekoga očekuje, ali se sve utiša. Stari sat na zidu poče otkucavati osam sati.

— U to doba obično nitko ne dolazi — tiho reče starica, hvatajući kao najfinija membrana unutrašnji nemir svoje kćeri.

— Ali večeras će možda netko doći... meni... — odgovori Marija nekako nesigurno.

Majka po svojoj prirodi nije bila radoznala. Još ju je prije rata sin navikao da ništa ne pita o drugovima koji su navraćali. Dolazili bi tiho jedan za drugim, navečer, zatvarali se u sobicu, tiho razgovarali, a onda isto tako nečujno jedan za drugim napuštali kuću. A Marija je sada željela da majku zanima koga to večeras očekuje. Ona bi joj s uživanjem odgovorila: »Voljeni čovjek mi dolazi, majko, dolazi moj Vlado!«

Zastala je neodlučno nasred sobe i samo joj se pogled iskrio od neke tihe, unutrašnje sreće. Odjednom joj glavom prostruji misao: »Pa što ja to radim? Ljudi naokolo stradaju, ginu... a mi se volimo! Je li to dolično?... Ne, bolje je da ne dođe, da ne može doći!«

Prošla su gotovo dva mjeseca od njihova neobičnog susreta. U međuvremenu bi joj tkogod donio njegov pozdrav. I ona je njemu slala pozdrave. No u rijetkim trenucima, kad bi ostajala sama, pitala se da li je i on jednako teško podnio iznenadan rastanak? Nešto bi joj uvijek govorilo da je tako. I tada bi pustila mašti da otplovi u nestvarni svijet u kome nema suza, unesrećenih ljudi, spaljenih kuća, sela, gladne djece, u kome jedino cvjetaju livade, i svi su ljudi dobri...

Njemu je bila dvadeset i jedna, njoj jedva osamnaest...

Jednom je i Vlado sebe zapitao smije li se u nečovječ-

nom vremenu voljeti, je li časno predavati se tom osjećaju u trenucima kad jedini smisao života treba da bude oslobođenje svijeta od zla? Odmah je otjerao sumnju. Jer, on je osjećao kako je beskrajno bogat zato što ima Mariju, što na svijetu kojemu želi donijeti sreću, postoji i to voljeno krhko biće.

Razmišljajući tako, na jedno pitanje ipak nije mogao sebi odgovoriti: što bi bilo kad bi se svi borci u jedan mah zaljubili?

Kad je te večeri Vlado napokon pokucao na vrata, Marija poletje da mu otvori. Srce joj je htjelo iskočiti od uzbuđenja. Bacila mu ze u zagrljaj i poljubila ga. Zatim se okrene majci:

— Evo majko, ovo ti je moj Vlado!

Sve je to izgovorila u dahu, spontano, kao da govori kojoj svojoj drugarici.

Pružajući ruku Vladi, majka mu se srdačno nasmiješi.

— Dobro došao u naš dom, sinko — izgovori dugo zadržavajući njegovu ruku u svojoj i gledajući ga u oči.

Pri svjetlosti petrolejke Vlado je promatrao njeno mršavo lice na kojemu su najživlje bile njene radoznale i tako plemenite oči.

— Hvala, majko, hvala ... Neću vas pitati kako živite ... znam i vidim — govorio je uzbuđeno, a da i nije bio svjestan što govori i što bi uopće trebalo sada reći.

— Skini šinjel, raskomoti se, a ja ću nešto pripremiti.

— Nemoj, majko, sjedni, kamo žuriš ... kasnije ću ti ja pomoći — zadrži je Marija posjedajući je do Vlade. Majka je poslušna. Trenutak kasnije već se brižljivo raspitivala koga sve Vlado ima od svojih, zna li mu majka gdje je i kako mu je, ima li braće i sestara, gdje su sada. Onda se tko zna zašto njene oči napuniše suzama. Ona naglo ustane i rubom pregače obriše oči. Sva zbunjena promrmlja »bože što je to sa mnom večeras«, te se uputi u kuhinju ne dozvolivši Mariji da pođe za njom.

Vlado i Marija nisu ni osjećali kako vrijeme brzo prolazi.

Majka uđe, reče da je večera gotova i začas prostre stol. Zatim neodlučno zastane pred kćerkom.

— Nećeš se ljutiti na mene?

- Zašto, majko?
- Malo prije su pokucale na prozor Zorica i Jelena. Došle su te pogledati... A ja ih nisam pustila unutra...
- Što si im rekla?
- Da dođu ujutro, da si umorna i spremaš se leći. Marija se zahvalno osmijehne.
- Dobro si učinila, majko.
- I prije nego što su mogli bilo što reći, majka zatvori za sobom vrata.
- Imaš divnu majku — šaputao je Vlado.
- Da, sretna sam, ali me ipak zabrinjava.
- Ti ne znaš moju majku. Misli na sve drugo, jedino nikad na sebe. Bojim se za nju, ovako samu — neće izdržati. Znaš li što sada radi? Otišla je u kuhinju i tamo plače. Možda se moli bogu za tvoju i moju sreću. Ne možeš shvatiti koliko se za ovo kratko vrijeme izmijenila...

Zagrepčani žele baš u Trinaestu

Nekako baš tih dana iz Zagreba su počeli još masovnije stizati novi borci. Bili su to mladi radnici antifašisti, a među njima i dosta aktivista, skojevaca ...

Dosta izvan grada kretala se duga kolona ljudi međusobno udaljenih i sto-dvijesta metara, kao da nemaju nikakve veze jedan s drugim. Na čelu je bio vodič Ivan Mušnjak. Prodoše i najopasnija mjesta, gdje je moglo biti i zasjede, te se približiše nekom šumarku.

Mušnjak je još iz daleka prepoznao vedro lice kurira Ribića. Pušio je i pjevušio.

Ljudi iz kolone pristigoše i po prvi put počеше glasno govoriti. Iako se mnogi nisu međusobno poznavali, ubrzo su postali bliski. Dijelili su hranu iz torbica i zavežljaja i dojmove s prijednog opasnog puta. Samo je jedan mladić stajao po strani. Niti je jeo, niti bilo s kime razgovarao.

- Zašto ti druže ne jedeš? — priđe mu Mušnjak.
- Nisam gladan — odgovori mladić.
- Ali put je dug, možda će potrajati cijeli dan i noć.
- Pa zar ne idemo u Žumberak u Trinaestu?

— Ne mogu svi u Trinaestu — odgovori Mušnjak.
— Ali Trinaesta je zagrebačka, ja želim baš u nju!
— I druge brigade su dobre, i one u Moslavini, u Bilogori...
— Ne moraš me uvjeravati... Uostalom, volio bih vidjeti tebe — govorio je gnjevno mladić — u koju ćeš ti brigadu kad budeš odlazio u partizane!

Mušnjak nije opazio kad su im se i ostali približili.
— I ja želim u Trinaestu — reče jedan od njih.
— Meni su rekli da možemo birati u koju brigadu želimo — reče drugi.

Slijedećeg trenutka svi su do posljednjeg zahtjevali da ih vode na Zumberak. Željeli su svakako u Trinaestu proletersku.

Savjest komandira Sekulića

Nikad nisam sebi uspio objasniti što je to što čovjeka vuče da se vraća na neka mjesta gdje je ratovao. Za mene je takvo mjesto Stojdraga.

S ustaškim uporištem Stojdragom nismo imali sreće. Prvi put ga je brigada napala, kao što je već poznato, čim je stigla na Zumberak. Dogodilo se to studenog 1942. godine. Stojdraški i novoselski garnizon bijahu dva tvrda oraha i tada ih nismo mogli uništiti. Nakon velikih gubitaka koje su pretrpjeli i ustaše i naši bataljoni, borba se završila remijem.

Tri mjeseca nakon toga ponovo smo napali Stojdragu. Bio je to kraj veljače 1943. godine. Borba se vodila dva dana, i opet bez uspjeha.

U izvještaju štaba Trinaeste proleterske brigade tada je bilo zapisano da akcija nije uspjela, jer 1. bataljon — koji je vršio izravni napad — ne bijaše dovoljno odlučan. Osim toga je u izvještaju spomenuto kako je nebudnost u osiguravanju dovela do toga da se ustaško pojačanje iz Samobora uspjelo probiti i spojiti s posadom u Stojdragi. Komandir 1. čete bataljona koji se brinuo za osiguranje neoprezno se kretao s jednom desetinom i tako otkrio mjesto zasjede.

Riječ je o jednom osobitom čovjeku, nama već poznatom komandiru Sekuliću, koji je valjda samo jednom u životu pogriješio. Ali ta njegova greška bila je kobna. Evo kako se to odigralo:

Poslije dugog i napornog pješaćenja po neravnom terenu, Brigada se približila Stojdragi. Drugi bataljon, i s njime Sekulićeva četa, izbili su na cestu nedaleko mjesta s velikim zakašnjenjem. Cestu je odmah trebalo onesposobiti, što nije bio nimalo lak posao za već premorene borce. Najprije su srušili jedan mostić, a onda stali dovlačiti kamenje od kojega su potom podizali zapreke protiv tenkova. Dlanovi su bridili od hladnoće i oštih rubova kamenja.

— Borci su gladni, prozebli, umorni, a tko zna koliko dugo će borba trajati! — razmišljao je Sekulić gledajući ih tužno.

Par minuta kasnije komanda čete zajedno s ekonomom odluči poslati nekoliko boraca u obližnje selo kako bi tamo nabavili hranu za jedinicu.

Tako je eto počela nesreća.

Dok su ostali borci dovršavali zapreke na cesti, petorica su krenula prema naznačenom selu. Vidjeli su ih kako idu prema potoku; netko je krenuo par koraka za njima i gledao kako se spuštaju niz strminu. Kroz šumu se duboko dolje jedva mogao nazrijeti mlin pored koga je grupa morala prijeći na drugu obalu potoka i zatim se uspeti dosta strmom uzvisinom na kojoj bijaše najbliže selo.

Tek što su nesretni borci nestali iza mlina, začu se rafal. Jedan jedini mitraljeski rafal! Nakon toga ponovo zavlada tišina. A onda, nakon kakvih desetak minuta, pojave se trojica s ekonomom. Zadihani od trčanja jedva ispričaju što se dogodilo:

— Samo ... što smo ... prešli mostić — isprekidano je govorio najstariji među njima — opazili smo... pred sobom ... grupu ustaša ...

— Koliko ih je bilo? — upita Sekulić.

— Nismo dospjeli ocijeniti... Istog su trenutka raspalili mitraljezom.

— I dalje? — uznemireno zapita komandir.

— Nas trojica smo se uspjeli prebaciti natrag preko potoka! — javi se drugi borac.

— Čuli smo Štefančićev glas. Zvao je u pomoć — nadoda treći.

— Bio je ranjen... i on i onaj novi drug — ponovo je došao do riječi najstariji.

— Bilo je nemoguće da bilo što pokušamo — branili su se svi zajedno, gotovo u jedan glas.

Na njihovim se licima još uvijek vidio strah pomiješan s osjećajem krivnje.

Bio je to jedan od onih trenutaka kad više nema svrhe da čovjeku nešto predbacuješ. I Sekulić je to osjetio; znao je da su to sve dobri drugovi i da ih je sada stid.

»Pa i što su zapravo mogli učiniti?« duboko u sebi pitao se komandir, ali to ipak nije izgovorio glasno.

Istovremeno je mislio i na nešto drugo, i to ga je drugo sve više zaokupljalo. Ubrzo je postao nemiran. Mučilo ga je, naime, da su nedaleko mlina ostala dva druga, te da bi trebalo nešto poduzeti. Pogledao je komesara i njih dvojica se malo izdvojiše.

Samo minutu kasnije Sekulić je prišao poljskom telefonu. Kao što i jest dužnost komandira, obavijestio je štab bataljona o svemu što se dogodilo. Ovoga puta nije popustio da zatraži dozvolu kako bi ispitao što se dogodilo s dvojicom boraca što su ostali kod mlina.

— Samo ako ih ustaše već nisu ubili! — namršteno će komesar.

— Možda ćemo ih ipak spasiti! — završi Sekulić telefonski raport. Nije morao dugo čekati na odgovor. Glas s druge strane žice bio je odlučan:

— Ne dopuštamo vam da otkrijete mjesto zasjede!

Sekulić je bio očajan. Počeo je nespokojno koračati gore-dolje. Grozničavo je razmišljao što bi ipak moga poduzeti, jer se nikako nije mogao pomiriti s naređenjem.

— Moram tamo... Osjećam da su još živi — mrmljao je samom sebi.

— Znaš li da ćeš tako do kraja otkriti zasjedu? — odgovaralo mu je ono njegovo drugo, vojničko »ja«.

— Ako već ne mogu tamo kao komandir s jedinicom, mogu sam, kao čovjek, kao njihov drug! — zaključio u sebi i ponovo dohvatio telefon.

Ponovo je odgovor bio nedvosmislen, nepopustljiv.

Prilazeći komesaru koji je sve to bespomoćno promatrao, Sekulić je izgledao kao čovjek koji je donio svoju odluku. Komesar ga je dobro poznao. Prisjeti se koliko ga je puta za vrijeme marša zaticao kako od boraca uzima naprtnjaču s municijom ili puškomitraljez kako bi im pomogao. Ili kako im je s lopatom u ruci pomagao kopati rovove. Jer, komandir Sekulić je držao da sve i uvijek treba pokazati vlastitim primjerom. Za vrijeme borbe svagda je bio na prvom mjestu. Bio je neustrašiv. Borci su ga voljeli i kad ih je kritizirao. Od njega to nekako nije boljelo.

Gledajući ga u tom trenutku, komesar je morao priznati sam sebi da je komandir u stvari najzaslužniji što u četi vladaju drugarstvo, vedri duh i borbeno raspoloženje. Osjetivši kakvu je odluku komandir u sebi donio, komesar mu blagim glasom reče:

— Kad već mora biti tako, povedi i mene i još nekolicinu. Ne idi sam!

Sekulić ga zahvalno pogleda.

— Ne, ne, ovako će biti bolje! — A bile su to posljednje riječi ovoga divnog druga i, rekao bih, nesvakidašnjeg čovjeka.

Kad je komandir Sekulić stigao u blizinu mlina, iz grmlja iznenada iskoči desetak ustaša. Opkolili su ga namjeravajući ga uhvatiti živa. Ali dogodi se nešto čemu se nisu nadali: udarcem o kundak puške, Sekulić upali »kragujevaču« i baci je među njih. Nije mu promaklo kako su dvojica-trojica odmah pala. No istovremeno iz grmlja nahrupe drugi. Dospio je aktivirati drugu bombu i staviti je pod se!

Doista, gdje je granica između čovjeka i vojnika?

Naš neuspjeli napad na Stojdragu nedaleko Zagreba zbilo se u danima kad je Glavna operativna grupa Vrhovnog štaba NOV i POJ vodila bitku na Neretvi, jednu od

najkrvavijih bitaka u narodnooslobodilačkom ratu. Čekajući da stignu ranjenici iz Prozorske kotline, odakle su ih evakuirali u vrlo teškim uvjetima, naše su se snage našle u operativnom okruženju između Prozora i rijeke Neretve. Da bi se mogli spasiti ranjenici, tih je dana po naređenju Vrhovnog štaba i druga Tita srušen most na dijelu Neretve između Jablanice i Ostrošca. I dok je neprijatelj vjerovao da će se naše jedinice kretati smjerom suprotnim od porušenog jablaničkog mosta, naši su na istom mjestu na brzinu izgradili improvizirani most preko koga su se prebacivale naše snage s ranjenicima. Na drugoj strani, u gornjem toku Neretve, nastavljena je borba u kojoj su naši razbili četnike i nastavili napredovati.

Siječanj, veljača i ožujak 1943. bili su ispunjeni i vrlo značajnim međunarodnim događajima koji su znatno utjecali i na daljnji razvitak narodnooslobodilačke borbe.

Demaskirajući Dražu Mihajlovića, Vrhovni štab i Izvršni odbor Avnoja upućuju vladama SAD, SSSR i Velike Britanije notu s protestom što one pružaju gostoprimstvo jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi čiji ministar Draža Mihajlović surađuje sa Nijemcima i Talijanima. Istom je notom zatraženo da savezničke vlade pošalju u Jugoslaviju svoje misije kako bi se uvjerile u istinitost navoda.

Dva dana kasnije drug Tito šalje u Moskvu telegram kominterni prosvjedujući što se ništa ne govori o velikoj neprijateljskoj ofanzivi protiv NOV. Istovremeno traži pomoć u opremi, oružju, municiji i lijekovima.

Tih dana američki časopis »New York Times« počinje objavljivati seriju članaka o suradnji četnika s talijanskim okupatorima.

Drugog veljače je Hitlerov feldmaršal von Paulus napokon istakao bijelu zastavu u Staljingradu, te se predao s desetkovanom, izgladnjelom i promrzlom Šestom armijom.

Crvena armija je u protuofanzivi oslobodila Kursk, Harkov i uznapredovala prema zapadu.

A onda, 19. veljače, u sovjetskom Ministarstvu vanjskih poslova odbijaju zahtjev kraljevske izbjegličke vlade da SSSR intervenira kod Tita kako bi se partizani i četnici izmirili. Predstavnik Ministarstva je uz to izjavio da je

sovjetskoj vladi poznato kako četnici surađuju s okupatorom i dodao da je linija narodnooslobodilačke borbe dovoljno široka i da u njoj ima mjesta za sve patriote...

U ožujku Winston Churchill odlučuje da se u Vrhovni štab NOV i POJ na čelu s Titom pošalje britanska vojna misija. Međutim, britanske vojne vlasti istovremeno šalju četnicima Draže Mihajlovića nekoliko tisuća tona oružja i municije.

Proći će i dva mjeseca prije nego britanska vojna misija napokon stigne do Vrhovnog štaba i Tita.

XV

Talijani ponovno nadiru

Slovenci su nas primali s ljubavlju

Zadnjih dana ožujka, Trinaesta proleTERSka brigada tiho se opraštala od svog komandanta Rade Bulata. Odlazio je na novu dužnost. Isto je tako tiho prihvatila novog komandanta Milana žeželj a, koga su borci već od prvih dana postojanja Brigade znali i zavoljeli.

Smjena komandanata vršila se u danima kad su Talijani i ustaše povelili novu ofanzivu protiv oslobođenog Žumberka. I ovoga puta trebalo je da se vodi borba protiv daleko brojnijeg i bolje naoružanog neprijatelja, uz to da se štiti bolnica prepuna teških ranjenika.

Posljednja zapovijest koju je Rade Bulat potpisao u ime štaba, bila je ona o privremenom povlačenju brigade sa Žumberka. Dogodilo se to 25. ožujka kad je Mamulin 3. bataljon zaustavio ustaške tenkove i tako bolnici s velikim brojem ranjenika omogućio da se u miru pripremi za evakuaciju.

Oko ponoći je 3. bataljon stigao u Suhor. Tamo su već bile i sve ostale jedinice.

Suhor i okolna sela bijahu prepuna naše vojske, ranjenika i žitelja koji bez Trinaeste nisu htjeli ostati u svojim kućama. Preko pet stotina Žumberčana, s odbornicima i aktivistima što su živjeli i radili za narodnooslobodilački pokret, napustili su sve kako bi dijelili sudbinu svoje vojske.

Teško je bilo gledati te nesretne ljude kako s djecom i skromnim zavežljajima zabrinuto obilaze rukovodioce te ih mole da ih Brigada povede sa sobom. Kao da su sav njihov život i sva budućnost njihove djece bili u tim zavežljajima. I sad je netko trebao da donese odluku o nji-

hovoj sudbini. Da, oni su to upravo tako shvatili: o **njiho-
voj sudbini!** Nitko nije imao srca da ih odbije. A znali
smo da predstavljaju dodatni teret za velike napore što
su nas očekivali.

Na kraju je donijeta odluka: neka svi koji se osjećaju
ugroženima krenu s Brigadom! U tome bijahu jedinstveni
i Okružni komitet partije i vojni rukovodioci.

U srce ljudi useli se radost: jednako se to vidjelo na
licima onih koji su donosili odluku i onih koji će kretati
pod okriljem vojske.

Sutradan oko sedam uvečer kolona je već bila u pokre-
tu, napredujući, usprkos mrklom mraku, u najvećem redu.
Dežurni oficiri kolone Stevo Mikšić i Marko Rapo, imali
su pune ruke posla.

Oko sedam izjutra stigismo do odredišta udaljenog
oko desetak kilometara sjeverozapadno od Čmomelja. Tu
se u selima Planina, Črmošnjica i ostalima borci smjesti-
še po kućama kako bi se odmorili i nahranili. Tko zna po
koji put, i ovdje smo naišli na tragove onih što su kanili
zavladati svijetom: popaljena i opustošena slovenska sela
čije su stanovnike Talijani pohvatali i otpremili u interna-
ciju. Oni što su na vrijeme izmakli okupatoru, živjeli su
u krajnjoj bijedi. Pa ipak su ti dobri i plemeniti slovenski
seljaci sve svoje podijelili s nama, nerijetko otkidajući od
usta svoje djece zadnju koricu kruha i dajući je borcima,
ranjenicima. Ponešto se našlo i za Žumberačke supatnike.

Teške ranjenike odmah smo prebacili u obližnju slo-
vensku partizansku bolnicu. Tog časa nam je svima odla-
knulo: bespomoćni ranjeni drugovi napokon su bili na
sigurnom mjestu.

Za dva-tri dana neprijateljska ofanziva kao da se oto-
pila. Za njih je to tko zna po koji put bio udar u prazno!

Najprije su se na Žumberak počele vraćati čete Žum-
beračkog odreda s komandom žumberačkog područja. Ne-
što kasnije, prošavši Vukovu Goricu i Bosiljevo, na Žum-
berak se vratila i Trinaesta proleterska brigada.

No ubrzo zatim, 18. travnja, Talijani otpočeše nove
operacije protiv naših snaga na Zumberku. I opet se sve
odvijalo slično kao i ranije:

Tri dana su trajale borbe za nekoliko dominantnih kota žumberačkog gorja, samo ovoga puta na liniji prema Novom Mestu, kako bismo zadržali odstupnicu i slobodan pravac prema Sloveniji. A kad su Talijani krenuli i iz Metlike, petog dana poslije podne, dvije brigade i Žumberački odred morali su se preko Sv. Gere povući na slovensku stranu. Ovoga puta nismo nastupali prema Črnomelju, već mnogo sjevernije — pravcem iznad Novog Mesta. Rano izjutra prešli smo rijeku Krku nedaleko srednjovjekovnog dvorca Otočca, zatim i cestu Zagreb-Ljubljana, te se smjestili na području Škocijana.

Neću se zadržavati na borbi za mjesto Bučku koje bijaše u njemačkoj okupacionoj zoni Slovenije, niti na borbama za Mokronog i Št. Rupert, koje su vodile slovenske i hrvatske jedinice pod rukovodstvom zajedničkog operativnog štaba. Reći ću samo nekoliko riječi o divnim slovenskim ljudima s kojima smo se tako brzo sprijateljili.

Slovenci su nas odmah zavoljeli i bili prema nama jednako susretljivi kao i prema slovenskim partizanima. Dobro smo osjećali koliko mrze okupatora i domaće izdajnike, kako stojički podnose sve patnje, kako čeznu za mirom. S pozornošću su slušali o našim borbama u Hrvatskoj. O bratstvu i jedinstvu nije im trebalo govoriti. Oni su ga temeljili svojim djelom.

No i tu smo, kao i u drugim krajevima naše zemlje, nailazili na posljedice neprijateljske propagande. Neprijatelj je, naime, igrao na kartu religioznih osjećanja ljudi. Da bismo razbili razne predrasude, skupine su naših boraca, dok smo bili u Šmarjeti, Beloj Cerкви i Dobruškoj Vasi, odlazile u crkvu na misu. U Šmarjeti je Brigada dala i kulturnu priredbu, a u jednom drugom selu Dupin je završavao na crkvenim orguljama.

Nikada nećemo zaboraviti kupanje u Šmarjetskim toplicama, i par dana kasnije u Dolenjskim. Prvi put za pola godine borci su se mogli okupati. Mnogima je to kupanje u ljekovitim kupkama bilo prvo te vrste u životu.

Svima nam bijaše žao kad smo nakon petnaestak dana napuštali srdačne i gostoljubive Slovence i uvijek lijepu, umivenu Sloveniju.

Odjeci Bitke na Sutjesci

U proljeće 1943. godine bilo je izbjegličkoj jugoslaven-skoj vladi sve teže igrati na kartu razmimoilaženja među Saveznicima. Poslije sovjetske pobjede kod Staljingrada, situacija na Istočnoj fronti sve se brže mijenjala u korist Crvene armije koja na velikom dijelu fronte počinje protuofanzivu. I Angloamerikanci kao da počinju shvaćati kako napokon treba poraditi da bi se u Evropi otvorila tzv. »druga fronta«. Počeli su, naime, planirati iskrcavanje u Sredozemlju. To je bio trenutak da se na kraju javno kaže na koga se to u Jugoslaviji pomišlja kao na čvrstog vojnog saveznika.

Ni za koga više nije bila tajna da se Draža Mihajlović ne samo kompromitirao svojom suradnjom s okupatorom, već da je i vojnički do te mjere uzdrman i desetkovan u borbi s partizanima, da se s njime ne može računati ni u kakvim kombinacijama. Jednom riječju: Churchill više nije mogao zatvarati oči pred onim što rade kraljevska izbjeglička vlada i njen vojni ministar Draža Mihajlović.

Nijemci su strahovali od savezničkog iskrcavanja u Sredozemlju. Pretpostavljali su da bi se protivnik mogao iskrcati u Italiji ili na Balkanu. U jednom i drugom slučaju Narodnooslobodilačka vojska im bijaše kost u grlu. Zato su nakon izgubljene bitke na Neretvi počeli dovlačiti pojačanja i pripremati nove operacije protiv Tita i Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Petnaestoga svibnja počinju njemačke operacije poznate pod šifrom »Schwarz« i još poznatije kao **Bitka na Sutjesci** koja će potrajati mjesec dana i biti u stvari nastavak **Bitke na Neretvi**.

Krajem svibnja bijaše njemački obruč oko jedinica Glavne operativne grupe gotovo zatvoren. U njemu su se našli i ranjenici Centralne bolnice i veliki broj »tifusara«. (U to vrijeme, odnosno 28. svibnja padobranima se spušta prva britanska vojna misija. Njeni će izvještaji premijeru Churchillu tokom idućih mjeseci ubrzati promjenu britanske politike prema narodnooslobodilačkom pokretu.)

Dvadesetdevetog svibnja drug Tito je sproveo zamisao o probijanju iz obruča preko rijeke Sutjeske a na

prostoru širokom par kilometara, blizu sela Tjentišta. Tu se razvila jedna od najkrvavijih bitaka II. svjetskog rata na našem tlu, dramatična bitka ispunjena masovnim herojstvom naših boraca i ogromnim žrtvama. Iz te natčovječanske bitke Titove su brigade i divizije izišle nepobijedene.

Odmah nakon bitke na Sutjesci, britanski ministar vanjskih poslova Anthony Eden, kritizirajući politiku jugoslavenske izbjegličke vlade, ističe kako su jugoslavenski narodi prihvatili narodnooslobodilački pokret kao demokratsku platformu u borbi za svoje oslobođenje. Na tajnoj konferenciji štabova britanske armije, Churchill iznosi plan operacije iskrcavanja savezničkih trupa u Italiji. Između ostalog, on sudionike konferencije obavještava kako će se Titu i Vrhovnom štabu NOV i POJ uputiti molba da NOV pojača djelovanje kako bi u vrijeme savezničke invazije u Italiji vezala još više njemačkih i talijanskih divizija.

Istog dana londonske novine po prvi put objavljuju informacije o Vrhovnom komandantu Josipu Brozu Titu...

I do nas na Zumberku dopirale su vijesti o teškim borbama na Sutjesci. Međutim, u to doba nismo znali za svu veličinu epopeje koja se tamo odigravala. Još manje smo slutili koliki će utjecaj ta bitka imati na jačanje međunarodnog ugleda naše borbe. Došlo je do stvarnog priznanja Narodnooslobodilačke vojske kao jedine snage koja se u Jugoslaviji bori protiv zajedničkog neprijatelja fašizma, a samim time i priznanja narodnooslobodilačkog pokreta.

Aerodrom i pilotska škola kod Zagreba u našim rukama

Polovinom svibnja stiglo je naređenje Glavnog štaba Hrvatske da Trinaesta proleTERSka brigada ubuduće oružano djeluje još bliže Zagrebu. Odmah smo razumjeli da je zahtjev u vezi s borbama koje vodi Glavna operativna grupacija Vrhovnog štaba NOV i POJ. No kad su se naši bataljoni pojavili u kraju oko Okiča i Samobora, u Pokuplju, Turopolju i Posavini, spoznali smo da je to i nasušna potreba daljnjeg razvitka narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj. Iznenadili smo se kad smo ustanovili koliko su i tu političke prilike sazrele i koliko su se ljudi u okolici Zagreba, zahvaljujući upornom radu KP, neopozivo opredijelili za narodnooslobodilačku borbu.

Porin Drezga, nekad sindikalni radnik iz Zagreba, već je satima sjedio za stolom u štabu Drugog proleTERSkog bataljona kojega je nedavno preuzeo Dušan Pekić, i pri slabom svjetlu petrolejke čitao izvještaje četa, iz njih izvlačio najnovije podatke, te ih unosio u grafikon. Tih dana on je bio opsjednut natjecanjem što je zaokupilo sve jedinice Brigade. Pratio je uspjehe, razrađivao ih, tražio mogućnosti da se pokazatelji još više razrade.

Pred njim su bili podaci o broju ubijenih, zarobljenih i ranjenih neprijateljskih vojnika, o tome koliko su se puta borci po četama »šurili« (kako smo popularno nazivali borbu protiv uši i tifusa). Referent saniteta Aralica bio je u tome neumoljiv: netom bi se ukazala najmanja prilika, »partizansko bure« već bi bilo na ognjištu, a bolničari u kipuću vodu ubacivali rublje boraca. No tu su bili i podaci o broju održanih političkih mitinga i kulturnih priredbi. Jednom riječju, u podatke bijaše pretočena cjelokupna djelatnost jedinica, od desetina i vodova do cijele Brigade.

I kad se Drezga posve izgubio u podacima, ne znajući kako da ih poveže jedne s drugima, u prostoriju uđe Dušan Pekić.

Dvadesetdvogodišnji komandant bataljona, sin Korduna, bio je preozbiljan za svoje godine. Kako i ne bi, kad je za njim već bilo bogato životno, a osobito ratno iskustvo. Kao jedan od organizatora ustanka na Kordunu formirao je partizanski odred »Brdo« i vodio ga kroz teške okršaje 1941. godine. Zbog svoje skromnosti nikada nije pričao kako je i on sudjelovao u poznatoj vojnoj akciji u Karlovcu mjeseca studenog prve ustaničke godine, u akciji što je uzdrmala sigurnost okupatora i u gradovima. Kao oficir za vezu Glavnog štaba Hrvatske, Dušan Pekić je u siječnju i veljači 1942. godine uspostavio vezu s Vrhovnim štabom. Našao ga je u Foči i tom prilikom razgovarao s drugom Titom. Vidjeti i upoznati druga Tita bio je ideal svakog partizanskog borca, stoga i nije čudo što se Pekić uvijek time ponosio.

U Prvi proleterski bataljon Hrvatske Pekić je došao netom je završio oficirsku školu pri Glavnom štabu Hrvatske. U Trinaestoj proleterskoj brigadi stekao je veliko poštovanje boraca i starješina ne samo svojom hrabrošću nego i smislom za planiranje i organizaciju. Bijaše poznat po tome što jednako dobro vrši vojne i političke dužnosti. Po naravi je bio šutljiv. Ipak je ove večeri pričao s Porinom više nego obično.

— Zar još radiš? — upita Drezgu stavljajući šmajser na klinčanicu uz vrata.

— Kako ne bih kad mi se ne slaže...

— Što ti se ne slaže? Daj da vidim. — I Pekić se nagne nad hrpu papira.

— Što mi se ne slaže? Kako da ti kažem ... Ti si dugo bio komesar pa ćeš me razumjeti. Ne mogu se zbrajati babe i žabe. — Drezga je kao i uvijek govorio brzo i nerazgovijetno. Onda iz gomile papira izvuče jedan list i počne čitati: — »Ovoga puta bolje smo organizirali rušenje pruge ...« — Tu prestane čitati i reče Pekiću: — Ti znaš kako su nas Kordunaši uvijek »šili« u kilometrima srušene pruge. E, neće više ni Kordunaši ni bilo tko drugi! Slušaj dobro ... — I on nastavi čitati izvještaj čete u kojemu su se potanko opisivale pripreme za rušenje željezničke pruge, kako su borci uoči akcije nabavljali pile, sjekire, poluge, poneki specijalni ključ, pa zatim kako su za vrijeme sa-

mog rušenja naprijed išli borci s alatom kojim su lomili vezove spojenih šina, a druga grupa odmah za njima složno bacala niz nasip rastavljene šine, te kako su na kraju išli oni koji su pragove rezali na pola, da ih više nitko ne može upotrebiti... »Eto, tako smo uspjeli srušiti više nego ikada dosad« — završavao je izvještaj.

— Pa to je odlično, to je izvanredno — prekine ga Pekić.

— Znači da su, zahvaljujući natjecanju, komande četa napokon počele rušenje pruge smatrati ozbiljnom akcijom. Jedino ne razumijem što ti se, Porine, tu ne slaže?

Sav zbrkan od brojki i tekstualnih podataka, Drezga počne ponovno okretati papire.

— Ne, nije to taj izvještaj ... Ma gdje mi je onaj iz treće...

Pekić ga prekine.

— Ne moraš mi čitati, dragi Porine. Jednostavno mi kaži o čemu se radi?

Pekić je bio poznat po svojoj mirnoći, ali tog se trenutka u njega pojaviše znaci nestrpljivosti. Ipak, to se nije moglo zaključiti po njegovu glasu, već jedino po očima.

Drezga ostavi papire i reče:

— Evo o čemu se radi: jedna četa je svoj uspjeh u rušenju električnih dalekovoda izrazila brojem srušenih stupova, druga brojem kilometara. Ili na primjer... — I Drezga počeo nabrajati i ostale razlike u načinu izvještavanja, u kojima se zaista bilo teško snaći.

— Aha, to su te tvoje žabe i babe! Ali, molim te, ostavi zasad izvještaje. Dobili smo važan zadatak — preokrene Pekić razgovor s Porinom Drezgom, partijskim rukovodiocem bataljona kome vojnički problemi nisu osobito ležali. Zatim, umjesto da zapovjedi da mu dozovu kurira, sam iziđe da ga potraži. Više kao za sebe promrmlja:

—• Moramo odmah održati sastanak s komandirima i komesarima četa.

Našavši telefonistu u predsoblju, naredi mu da pozove sve komande četa. Kad se vratio u sobu, Drezga je već bio očistio stol od silnih papira.

— Hajde da, dok ne stignu ostali — reče Pekić Drezgi — pogledamo kartu. — I on izvadi sekciju Samobor 1:100.000 te je razastre po stolu. — Brigada sutra kreće prema Za-

grebu. — Vršak olovke u njegovoj ruci zadržava se u neposrednoj blizini Zagreba, a njegov pogled na Drezginu licu.

— Razoružat ćemo neprijateljsku posadu na aerodromu i u zrakoplovnoj školi u Sv. Nedelji. Zamisao je drska, ali mora uspjeti. Sve mora funkcionirati kao sat!

— Oprosti, Dušane, ja ne znam čitati sekcije, ali znam da su aerodrom i škola u neposrednoj blizini Zagreba.

— Toliko su blizu, da od njih možeš vidjeti toranj zagrebačke katedrale. Evo, pogledaj — nastavi komandant. — Tu je Sv. Nedelja, a oko nje, tek pokoji kilometar udaljeni, Samobor, Kerestinec i Podsused... Samobor: stotinjak ustaša i domobrana i dva tenka. Kerestinec: tri stotine ustaša, jedna baterija poljskih topova i dva tenka. Podsused: oko tri stotine domobrana ...

Drezgine širom otvorene oči kao da su govorile: Pa zar je moguće Brigadu provući između tolikih garnizona? On je dobro poznao Zagreb i njegovu okolicu. Znao je da se s malim izletničkim vlakom »Samoborcem« može iz Zagreba do Samobora stići za pola sata. S autom nije potrebno ni toliko. Teško je primao zamisao o napadu u takvoj blizini Zagreba, ali je vjerovao Pekiću.

— Znaš — objašnjavao je Pekić — naša je prednost i u tome što nas neprijatelj tu ne očekuje. Upravo je stoga važno postići efekt iznenađenja.

U tom se trenutku na vratima pojaviše njegov zamjenik Marko Rapo, novopostavljeni komesar bataljona Vlado Božac, a za njima komandiri i komesari četa.

Do duboko u noć bili su osvijetljeni prozori zgrade u kojoj se nalazio štab bataljona. A kada su se komandiri i komesari razišli, Pekić je, umjesto na spavanje, krenuo u obilazak četa, u noćnu inspekciju...

Idućeg dana, 28. svibnja, dakle u vrijeme kad je našim borcima na Sutjesci bilo najteže, Trinaesta proleterska je stigla u neposrednu blizinu aerodroma i zrakoplovne škole, nadomak Zagreba, i smjestila se u vinogradima iznad Sv. Nedelje. Borci su ležali i odmarali se od dugog marša izvršenog bez predaha. Vijest o pokretu Brigade zacijelo

još nije stigla do neprijatelja. Najvjerojatnije uopće neće stići prije no što stignemo do svog cilja...

Netom smo se smjestili, a već je Milan Žeželj s još dvojicom rukovodilaca Trinaeste i vodičem Fabijanom krenuo naprijed. Fabijan nije bio običan vodič, već jedan od izuzetnih političkih radnika. Poznavao je svako selo, svakog čovjeka, sve puteve i staze u cijelom kraju.

Stigavši na desetak metara od jedne kleti, Fabijan zastane i zamoli za najveću tišinu. U ruke uze dvije bombe koje su mu visjele o pojasu i stade strugati jednu o drugu. Začuje se neobično prodoran zvuk. Ubrzo od kleti dopre poput odjeka sličan zvuk.

Milan žeželj i ostali napeto su osluškivali gledajući pred sobom predio obasjan mjesecinom. Nije prošlo dugo, a pred njima iskrsne visoka i snažna spodoba. Kad je čovjek prišao bliže, ugledaše na njemu domobransku oficirsku uniformu.

— Smrt fašizmu, drugovi! — poluglasno će pridošlica. Dok je pružao ruku svima redom, srdačno se smješkao poput čovjeka koji odavno čeka na ovaj trenutak.

— Pođite za mnom, drugovi — rekao je i poveo naše do kleti. Ušavši prvi, pričekao je da se svi nekako stisnu u maloj prostoriji, a onda je predstavio svoga druga koji isto tako bijaše u domobranskoj uniformi:

— Poručnik Franjo Veble, naš čovjek!

Sad se i s njime svi rukovaše.

— A tko će tebe predstaviti, druže ... majore ... ako se dobro razumijem u domobranske činove? — našali se Milan Žeželj.

—• To je moja krivnja! — javi se Fabijan, pa odmah predstavi visokog domobranskog oficira, zrakoplovnog majora.

— Drug je Miljenko Lipovšćak, naša partijska veza. On će nam pomoći da se zadatak izvrši bez i jednog metka!

— Požurimo, drugovi — ote se Milanu Zeželju. — No još ćemo vidjeti hoće li biti s metkom ili bez metka! — nasmija se, pa iz džepa izvuče planove aerodroma, zrakoplovne škole i drugih objekata koje mu je dva-tri dana prije toga poslao Lipovšćak. Zatim Lipovšćaku reče:

— Upoznaj nas, druškane, malo detaljnije s prilikama.

Stari sat na crkvi u Sv. Nedelji otkucavao je ponoć. Lipovščak i Veble već su se bili vratili u garnizon na svoja mjesta. Tog trenutka njihova srca jače zakucaše: nastupio je dogovoreni trenutak za akciju ...

— Sve je spremno, družo komandante! — raportirali su najprije Dušan Pekić a onda i Bogdan Mamula komandantu Milanu žeželju.

Njihovi bataljoni već su bili zauzeli najvažnije položaje oko mjesta i aerodroma. Osiguranja bijahu izbačena u tri najvažnija pravca: prema Zagrebu, Somboru i Kerestincu.

Dok su 2. i 3. bataljon blokirali mjesto i postavljali osiguranja, jedan vod od dvadeset boraca preodjevenih u domobranske uniforme, krenuo je uobičajenim korakom cestom prema kasarni. Kao domobranska patrola nisu morali biti osobito tihi.

— Stoj, tko ide? — začu se glas stražara pred kasarnom.

— Domobranska ophodnja! — odgovri Julije Veselko, vođa patrole.

— Vođa ophodnje naprijed!

Julije Veselko, od nedavna operativni oficir 3. bataljona, vrlo dobro je poznavao pravila i jezik domobranske službe. Hladnokrvno zakorači prema otkočenoj pušci stražara.

— Lozinka? — tiho zapita stražar.

— Sana! — još tiše izgovori Veselko.

Ništa ne sluteći, stražar ga propusti.

Sve se odigra u trenutku: Veselko zastane pored stražara i zamoli ga da mu pripali cigaretu. Ovaj nesvjesno ispusti pušku. Već slijedećeg trenutka morao je podignuti obje ruke. Potom je promatrao kako nepoznati ljudi razoružavaju njegove u stražarnici.

Poslije svega desetak minuta, na svim stražarskim mjestima umjesto domobrana stajali su borci Trinaeste proleterske brigade.

U kasarnu i šatore gdje su bezbrižno spavali domobrani, njihovi oficiri i pitomci zrakoplovne škole, upadali su naši borci i razoružavali ih. S njima bijaše i komandant Bogdan Mamula.

— Ustajte, preokret! — zagrmio je svojim dubokim glasom kad je ušao u prostoriju pitomaca. Ovi ga pogledaše zbunjeno i prestrašeno. Pokušavali su ustanoviti o kojoj se vojsci radi. Jasno im je bilo da Englezi i Amerikanci nisu.

A onda su počeli koješta zapitkivati ne bi li razbili vlastiti strah i nekako otkrili raspoloženje partizanskih oficira.

— Bit će sve u redu, momci, samo vi pokažite tko je brži u odijevanju! — šalio se Mamula dok su odjeveni pitonici pored njega žurili u stroj pred zgradom.

I domobranski oficiri i podoficiri očitovaše svoju discipliniranost: izlazili su na druga vrata i postrojavali se do pitomaca.

U trenutku kad su naši počeli ulaziti u kasarnu i razoružavati domobrane i pitomce, naš vodnik Donković s »domobranskim« poručnikom Vebleom i još dva borca sjedоše u rolls-royce koji je inače služio za vuču jedrilica, te požure prema aerodromu udaljenom nepuna dva kilometra. Tamo su postupili na sličan način.

Na rubu vinograda iznad aerodroma jedna je četa pojačana bacačima stajala spremna za svaki slučaj. No ni ovdje nije trebalo upotrebiti silu. Veble i Donković su sve izveli lukavo i u najvećoj tišini.

Tako je najvažniji dio plana bio obavljen. Sv. Nedelja s aerodromom, zrakoplovnom školom, hangarima, avionima, jedrilicama, radionicom, posadom i bogatim ratnim materijalom bila je u rukama Trinaeste proleterske brigade.

Lice Miljenka Lipovščaka sjalo je od radosti. Trčao je ovamo i onamo, pomagao i pazio da se što ne zaboravi. Prebacio je rotacioni tiskarski stroj, tiskarska slova i papir koje je na jedvite jade uspio upravo toga dana dopremiti iz Zagreba.

Fabijan ga je, naime, za nekoliko zadnjih ilegalnih susreta molio da učini sve kako bi se te stvari, toliko potrebne oslobođenom teritoriju, našle u Sv. Nedelji prilikom akcije.

Porin Drezga i Aralica, referent saniteta, upravo su bili pronašli Veru Lipovščak iz zdravstvene stanice za koju im rekoše da će im ona pomoći da otpreme lijekove, zavoje

i medicinske instrumente. Njen muž Miljenko na vrijeme je iz Zagreba poručio toliku količinu svega toga da bi se mogla opremiti i veća bolnica.

Grupa Pekićevih boraca iznijela je iz ureda općinske knjige, papire i cijelu arhivu. Jedan je morao potrčati po benzin, jer se knjige nikako nisu htjele zapaliti. Kad je na kraju plamen i njih dobro zahvatio, borac koji je donio benzin odahnu s olakšanjem.

— Vrag neka nosi Pavelićevu vlast i njegove papire i poreske knjige! Neka sad utjeruju porez ako mogu!

— Što to radite, ljudi? — začu se uzbuđeni glas. Svi se okrenuše. Viknuo je to jedan slabunjavi borac s očalima, slika i prilika studenta.

— Kako što radimo? Palimo poreske knjige — svečanim glasom objavi onaj što je donio benzin.

— Pa trebat će kasnije i nama! To su, zaboga, dokumenti — nastavi student uzbuđeno.

— A što bismo mi s tim knjižurinama? — sa čuđenjem upita prvi.

— Pa trebat će nam... radi mobilizacije... pa i radi poreza — nešto tiše ali još uvijek čvrsto nastavi student.

— Kakav vražji porez, druže! Kad mi dođemo na vlast, neće biti poreza!

— I, kako će država funkcionirati bez poreza?

— O-ho-ho! — začuđeno odvrati protivnik poreza. Ne znajući što da studentu odgovori, jednostavno zašuti. U sebi je vjerojatno pomislio kako s masom boraca u Brigadu stiže svašta. A možda je negdje još dublje pomislio: »Trebalo bi još više provjeravati, da nam koga ne ubace... «

Fabijan je u taj mah sa svojim terencima stigao do bivše Glückove kuće. Začas su pronašli domara i zapovijedili da najhitnije isprazni zgrade. I dok su jedni s njime iznosili najvrednije stvari, drugi su unosili slamu i polijevali je benzinom. Fabijan je glasno, da bi ga svi čuli, govorio:

— Neka se sad Pavelićev zapovjednik zrakoplovstva ova-
mo useli!

— Zar on nema stan u Zagrebu? — upita Drezga praveći se nevješt.

— Ima, ima, i te kako je krasan, ali on smatra da ovdje nema opasnosti od savezničkih aviona! — Fabijan se značajno nasmiješi i spuštajući glas da ga baš svi ne čuju, reče: — Istinu govreći, nema se čega plašiti. Šipak ćemo dočekati pomoć od naših Saveznika!

Na nebu se pojaviše prvi znaci svitanja. Preko dvadeset upregnutih i natovarenih seoskih kola, a s njima i rolls-royce, već su se bili posložili u kolonu. S njima bijahu i Vera i Miljenko i Franjo Veble. Iza njih zarobljeni domobrani i pitomci. Nije bila zaboravljena ni bogata apoteka s lijekovima, te gomila mitraljeza, pušaka, municije, skupocijene padobranske svile i koješta drugo.

— Šteta što nismo mobilizirali još toliko kola — govorio je nekome Milan žeželj dok su mu se približavali Mamula i Pekić.

— Stigosmo, druže komandante.

— Je li sve spremno za pokret? — upita ih Milan žeželj.

— Jest. Možemo odmah krenuti! — odgovori Pekić, a onda, kao da pogađa Zeželjove misli, nastavi: — Na žalost, pola materijala smo morali zapaliti! Odmahnuvši glavom u znak nezadovoljstva, završi misao: — Bolje i to nego da ostavimo neprijatelju!

Kolona je krenula natrag na Žumberak. Kako su aerodrom, hangari, avioni, jedrilice, radionice i zgrade već bili u plamenu, kolona se lijepo mogla vidjeti, a bio je osvijetljen i cijeli kraj. Međutim, neprijatelj u susjednim garnizonima nije pokazivao ni najmanju volju da se umiješa.

Prolazeći pored aerodroma i zgrada u plamenu, kolona s kolima, vojskom i zarobljenicima djelovala je sablasno. Okrećući glave da još jednom vide nezaboravni prizor, u očima naših boraca vidio se odsjaj vatre, ali i vjera u svoju snagu — vjera da sloboda više nije daleko.

Plamen se sve više približavao skladištu benzina. Netko poviče da je u Zagrebu uzbuna. I zaista se odande čulo nešto nalik na zavijanje sirena. Svjetla se ugasiše i Zagreb utonu u mrak.

Iza naših leđa počеше odjekivati snažne eksplozije. To su u skladištu letjele u zrak bačve s benzinom. Plameni jezici visoko se podigoše put neba ...

Nekoliko dana kasnije radio Slobodna Jugoslavija i London objavili su među ostalim vijestima s jugoslaven-skog ratišta da je Trinaesta proleterska brigada zauzela Sv. Nedelju pred samim vratima Zagreba.

Rađa se glumačka grupa

Tog su proljeća u našu Brigadu premješteni Šime Šimatović, Joža Gregorin i još neki glumci iz zagrebačkih kazališta. Zahvaljujući njihovu trudu, Brigada je po svojim kulturnim nastojanjima postala još poznatija u cijelom ovom kraju. Neću pogriješiti ako kažem da su ovi drugovi i cijela grupa — glumačka grupa koju su ubrzo stvorili — znatno pridonijeli da ljudi ovoga kraja s još više srca prilaze narodnooslobodilačkoj borbi. A koliko je teško bilo uvjeriti Šimatovića i ostale da će više koristiti kao umjetnici nego borci u četi! Uostalom, i oni su bili na svoj način naoružani, i oni su vodili isto toliko vrijednu borbu kao i sve ostale jedinice Trinaeste!

Komesar je pozvao Šimatovića i rekao mu da obiđe bataljone.

— Napravi popis ljudi koji imaju smisla za pozornicu — glasilo je naređenje. A onda je komesar objasnio podrobnije: — Prije svega uzmi u obzir invalide i drugarice... I neka ti pomognu komesari bataljona!

Šime ga je saslušao bez riječi. Preko njegova lica preleti nešto nalik na podsmijeh.

Još istoga dana počeo izvršavati zadatak. Zavirivao je u svaku četu, kako mu je i bilo naređeno. I komesar je zvao u pomoć. Ipak nije išlo: budući glumci nisu željeli napustiti čete! Pa, ni komande četa nisu se htjele rastati od dobrih boraca. Nešto zbog toga, nešto zbog stalnih pokreta i borbi, glumačka grupa nikako da se okupi.

Gregorin i Šimatović već su bili napravili plan. Namislili su organizirati kurs od sedam dana, a zatim prijeći na praktični rad. Onoga dana kad je plan bio dovršen, komesar ponovo pozva Šimatovića.

— Dobro Šime, koliko ti vremena treba da to organiziraš? — reče ljutito.

Šime spremno izvadi popis i bez mnogo riječi pruži komesaru.

— Evo ti našeg prijedloga!

Komesar poče čitati:

— Marica Fernetić iz 1. bataljona, Dragan Knapić komesar čete iz 2. bataljona, Irena Kolesar iz 3. bataljona, Etta Bortolazzi... — Dok je čitao poveći popis, komesar se kod većine imena mrštio.

— Što ne valja, druže komesare? — upita ga Šime.

Još dok je izabirao ljude po četama, počele su intervencije i pritisak na štab Brigade. Govorilo se: Šimatović nam uzima najbolje drugove i drugarice. Šimatović se nedovoljno savjetuje. Šimatović ovo, Šimatović ono!

Šime je to znao. I napokon mu je dozlogrdilo: »Što da navlačim sebi vraga na vrat!« Tako je razmišljao i kad ga je pozvao komesar. I unaprijed mu je svega bilo dosta.

— Dobro, zašto uzimaš Irenu? — vrati se komesar ponovo na početak popisa.

— Pa čuj, ona je — poče Šime u želji da objasni njen smisao za recitaciju.

— Ona je najljepša djevojka u Brigadi; je li zato? — prekine ga komesar. Priđe Šimi sasvim blizu, zagleda se u njegove velike oči i stade naglašavati riječ po riječ. — Kako znaš da Irena ima smisla za recitaciju?

— Ako mi ne vjeruješ, zašto si me uopće slao da izvršim izbor? — prekine ga Šime uvrijeđeno. Jednostavno nije mogao shvatiti odakle to nerazumijevanje. I krv mu udari u glavu. — Kako uopće možeš povezivati invalidnost i smisao za glumu... — počeo je, ali se ipak obuzda. — A da ti nije nešto drugo na umu, druže komesaru? — izleti Šimatoviću neočekivano.

Tog mu trenutka zapravo nije palo na pamet da je komesar možda ljubomoran.

Komesar ga pogleda kao da ne zna što da mu odgovori. Osjetivši da je pretjerao, uze Šimatovića pod ruku i povede ga iz kuće. U taj mah pojavi se Irena.

— Jesu li te pustili tvoji? — zapita je komesar.

Od sreće što vidi Šimatovića, djevojka je prečula komesara.

Zašto si tako natmuren? — zapita Šimu. — To ti lijepo ne stoji! Reci, Šime, kad ćemo početi i gdje su ostali? — Govorila je ljupko i dalje nimalo ne mareći za komesara. Ovaj se značajno nasmije.

Šimatović se zbuni. Nije znao kako da se izvuče iz ove situacije. Slamku mu pruži sam komesar:

— Navrati sutra ujutro da nastavimo! — reče, okrene se i ode.

Šime mu ništa ne odgovori. Nije znao da li da se na komesara ljuti ili mu oprost.

Eto, tako je počelo i nitko tada nije slutio da će od pojedinih mladića i djevojaka izabranih u glumačku grupu, jednog dana postati dobri glumci, poznati u cijeloj zemlji.

XVI

Na vratima Zagreba

Borba za svakog čovjeka

Pogledajte na trenutak zemljopisnu kartu i na tren se podsjetite imena naselja u neposrednoj blizini Zagreba: Remetinec, Velika Gorica, Lekenik, Mala Mlaka, Odra, Peščenica, Okić, Kupinec, Pisarovina, Dubranec... U idućem razdoblju tu ćete često nalaziti Trinaestu. Rušila je prugu Zagreb-Sisak, dizala u zrak mostove, dočekivala transportne vlakove, razoružavala neprijateljske garnizone i čistila kraj od neprijatelja ...

U zoru stigismo u selo Dubranec. Radovali smo se odmoru poslije napornog marša. Seljaci su već bili na nogama; okupljali su se oko nas i čudili se koliko nas je. Pavelićeve novine i radio baš su tih dana objavljivali vijesti o uništenju partizana na Sutjesci. »Ono malo što je ostalo, povuklo se u Crnu Goru«, ponavljali su svoje laži. Ljudi iz okolice Zagreba nisu im vjerovali. Mnogi su svojim očima vidjeli ono što se dogodilo u Sv. Nedelji. Duga kolona sa zarobljenicima i veliki broj kola s ratnim plijenom nisu mogli ostati neopaženi! I kad ljudi šute, mnogo znaju ...

Borci bi se najradije bili ispružili i slatko zaspali. Ali pred njima je bio zadatak da razgovaraju s mještanima. Trebalo je raskrinkavati Mačekovu politiku čekanja. Nedaleko je bilo njegovo rodno selo Kupinec...

Hoće li odaziv dobrovoljaca biti jednako tako velik kao što je bio dan ranije u selima ispod starog grada Okića?

— Kaj buš doma sede i do kraja rata? — obraća se Spaho mladiću koji bi već sasvim lijepo mogao nositi pušku. Pri tome se trudio da riječi izgovara poput mještana.

— Kaj bi ja s puškom? Ni vojsku nis služil — odgovori momak.

— Bume te mi nafčili — nasmiješi se Spaho.

— Je, a oni mi buju hižu zažgali.

— Ki ti bu hižu zežgal?

— Ustaše i švabovi.

— A ne bojiš se da će te partizani... da ćemo ti mi...

— Vi ste dobri, vi take stvari ne delate — mladić se osmjehne.

Spaho se malo zamisli. A onda reče:

— Samo vi slušajte mačekovce. Svi bute završili na Istočnom bojištu. Ili vas buju mobilizirali da se borite protiv partizana.

— Ja se nigdar ne bum borii protiv partizanov.

— A kaj buš delal kad ti dojde poziv? — nastavi Spaho povišenim tonom. — I dok im buš ti čuval prugu i čučal v bunkeru, ustaše i švabovi ti buju očistili hižu i staju ...

Po strani je stajao postariji seljak i samo pokadkad dobacio koju žaoku.

— Prav veliju gospon partizan ono o Istočnom bojištu ... Ali nas ne buju dobili tem ... A kaj se dotikavle mobilizeranja u domobrane, je, a kaj biste vi partizani bez njih? Ko bi vas opskrbjeval oružjem, municijom, uniformami...

— Varaš se, stric! — presiječe ga Spaho. — Nije jedna domobranska puška pucala po nama. Svaka puška može ubiti, bila ona švapska, ustaška ili domobranska...

Dragica Magovac i mitraljezac Ćeic

Sutradan je 1. bataljon razoružao domobransku posadu željezničke postaje Peščenica, na glavnoj pruzi Zagreb-Sisak. Istovremeno su 2. bataljon i minerski vod porušili prugu i digli u zrak mali most između Velike Gorice i Peščenice.

Još jednom se potvrdilo da su Nijemci ovdje vrlo osjetljivi.

Tek što su se bataljoni vratili u bazu, patrola 2. bataljona javi da duga kolona Nijemaca kreće prema našim položajima.

Bilo je to rano izjutra, nešto prije šest sati. Poslije samo nekoliko minuta već su se borci 2. bataljona našli na položaju. Dobro maskirane bukovim lišćem teško ih je bilo opaziti iza stabala.

Nekako istovremeno stigne i vijest da su i iz Pisarovine krenuli ustaše u namjeri da nas napadnu s leđa. Eh, kad u ratu ne bi bilo toga »s leđa«!

No kako su se Nijemci već bili približili našim položajima, nismo ni mislili na ustaše.

— Evo ih. Nemojte još pucati! — šaputao je Spahotako tiho da su ga jedva čuli i oni najbliži.

Puškomitraljezac Ćeić nije imao dobar pregled sa svoga položaja. Grmlje je bilo toliko gusto da se morao uspraviti i sakriven bukvom zauzeti stojeći položaj. Desno od njega bila je osamnaestogodišnja Žumberčanka Dragica Magovac, obična mlada djevojka koja do tada vjerojatno nije napuštala Žumberak. Kao i većina naših boraca bila je vrlo uredna, iako se nije doimala odviše vojnički. No samo nekoliko minuta kasnije ona će pokazati da je ne samo dobar vojnik, nego i junak!

Odjednom naši zapucaše na cijeloj duljini ove na brzinu stvorene fronte. Pored dugih rafala naših puškomitraljeza, zapraskaše i ručne bombe.

Iz neprijateljske pozadine odjekne zapovijed:

— Vorwärtz, vorwärtz!

— Dobit ćeš ti po njuški za taj »naprijed, naprijed!« — vikne Ćeić ne skidajući prst sa obarača.

U jučerašnjoj akciji na pruži Brigada je zaplijenila mnogo municije, pa kao da nije bilo potrebe da se štedi!

Ćeićev malo izvučeni položaj i precizna paljba bili su Nijemcima kost u grlu. Zato su u valovima jurišali na njega. Ispred Ćeića palo je već desetak Švaba, što mrtvih što ranjenih.

Uto se iz pozadine pojavi Drezga. Ne saginjući glavu, išao je prema mjestu gdje je pucnjava bila najžešća.

Jedan borac zaklonjen iza stabla poviče:

— Legni, komesaru, poginut ćeš.

A Drezga je samo išao naprijed, kao da borca ne čuje. Ovaj ne izdrža, već ustane, potrči sagnute glave i baci se na njega. Začas se obojica nađu na zemlji.

— Što ti je, druže komesaru? Hoćeš li poginuti? — upita zadihano.

— Gdje su Švabe? Što se ovdje događa? — kao iz mitraljeza izbacivao je Drezga riječi dok su mu oči gledale dječji nevino. U njima nije bilo ni traga strahu.

O tom dobrom i vrijednom drugu u Brigadi se mnogo govorilo. Jedni su tvrdili da je neobično hrabar, drugi da je plašljiv. Sam je o sebi skromno govorio kako slabo pogađa, te nije siguran da li je ubio i jednog neprijateljskog vojnika!

Tamo gdje je opasno, gdje zvižde meci, Drezga ostaje miran. No ponekad se bez stvarnog razloga trza na daleki prasak granata ili pucanj. U svakoj se jedinici može naći plašijivaca, ali Drezga nije bio jedan od njih ...

Nijemci su i dalje uporno nastojali uništiti čeićev položaj. Već su mu se uspjeli približiti na nekoliko desetaka metara. Više se nisu čule ni puške ni mitraljezi, već samo bombe, čeić iznenada padne smrtno pogođen! Nijemci na hrpiše kao kopči.

Kad je već izgledalo da će probiti naš položaj te da će im u ruke pasti čeićev mitraljez, Dragica Magovac se izvi jednom, drugiput i nekoliko ručnih granata jedna za drugom poleti na grupu Švaba.

Odmah zatim razliježe se poklič:

— Juriš, proleter!

Naši se pomiješale sa Švabama i dođe do borbe prsa u prsa. Situacija se za tili čas preokrenula u našu korist.

Sa Čeićevim mitraljezom u rukama jurišala je i Dragica Magovac.

Kako je naglo počela pucnjava naglo i presta. Razbijeni Nijemci nisu imali vremena niti da pokupe mrtve i ranjene.

Naši su devetoricu zarobili.

— A ustaše? — pitali su se borci. — Gdje su ti ustaše što su krenuli iz Pesarovine?

— Čekali su gadovi — objašnjavao je kurir štaba bataljona — ali nisu dočekali da nas Nijemci potisnu. Onda su se navrat nanos vratili u Pesarovinu!

Dan kasnije naši su ponovo napali glavnu prugu Zagreb-Sisak, ovaj put još bliže Zagrebu: svega sedam-osam

kilometara! Zadatak je bio zamašan: razoružati domobransku posadu u Odri i uništiti zgradu željezničke postaje i druga postrojenja, zatim likvidirati ustaški garnizon u Maloj Mlaci kao i domobransko-oružničku posadu u Brezovici.

Bataljoni su svoje zadatke izvršili za svega nekoliko sati!

Pojava naših bataljona u neposrednoj blizini Zagreba ponovno je u neprijateljskim redovima izazvala paniku. Obuze ih u ratu dobro poznata »psihoza straha«.

Počelo je s Peščenicom, zatim se nastavilo s razbijanjem njemačkog napada.

A ljudi su sve to pratili. Vidjeli su mrtve i ranjene Nijemce. Danas su istim putem naši sproveli žandare i domobrane zarobljene u Odri i Brezovici. Nije im promakao ni veliki broj divnih timarenih konja rekviriranih na kaptolskom dobru Brezovici...

Odmah je pukao glas o »partizanskoj konjici«. Širio se nevjerojatnom brzinom, dopirao do neprijateljskih garnizona i uvlačio se pod kožu Švaba i ustaša.

I neprijateljsko se bježanje širilo. Kao što su dan ranije ustaše bježali iz garnizona u Maloj Mlaci, tako je sada njih sto i pedeset bježalo iz garnizona u Kravarskom. Osjetivši našu blizinu, nestali su i Nijemci koji su svakog jutra vježbali u Kraljevcu kod Stupnika ...

Narod se u duši radovao. Neki su to iskazivali i javno. Turopoljci su, na primjer, darovali borcima pet hektolitara dobrog vina:

— Neka se momci okrijepe! Zaslužili su — reče Pekiću jedan dobričina iz Turopoljske zadruge. Onda se okrene susjedu i doda:

— Si vidjei Štef, to su pravi! I Švabe bežiju pred njimi!

Talijanski prodor na Žumberak

Zaključivši da bi naš pritisak na okolicu Zagreba mogli spriječiti jedino ako nas dirnu u najosjetljivije mjesto, Talijani, ustaše i slovenska bijela garda izvršiše munjeviti prodor na Žumberak. Kako smo na Žumberku ostavili bolnicu s ranjenicima, teško oružje i samo manji dio Brigade, nije nam ostalo ništa drugo nego da se hitno vratimo.

Uskoro smo prešli željezničku prugu Zagreb—Karlovac i stigli pod stari grad Okić odakle su rodom sestre Kufirin. Zora i Ljuba nisu mogle odoljeti a da ne skoknu kući. Ne zna se koja je od njih bolji borac, pa kako onda da ih se ne pusti!

— Nemojte se suviše zadržavati! Ovdje ostajemo samo do večeri — sa smiješkom i s puno razumijevanja upozoravao ih je komandant.

Milan Zeželj je još uvijek kolebao:

— Da li da ipak najprije ispitamo kako je na Žumberku, je li uopće potrebno vraćati se? — vrtio je glavom i gledao Pekića. I ovaj se zamislio:

— Možda bi bilo dobro da pošaljemo patrolu do Sv. Jane?

— Tako je. Pa ako se već budemo morali vratiti, zašto da se ne pripremimo i lupimo bandu s leđa! — zasjaše oči Zeželju.

Patrola je odmah krenula i pred zoru se vratila.—

— Talijani i ostala banda ušli su u Krašić, a oni iz Gorinje Vasi stigli su do Prekrižja i Željeznog! — glasio je izvještaj.

— Komesaru, naredi da se puste zarobljeni domobrani i neka im očitaju bukvicu! Krećemo — reče Milan Zeželj.

Samo tren kasnije komandir jedinice koja je pratila zarobljenike povišenim glasom progovori postrojenim domobranima:

— Ravno kući! A ako vas još jednom budemo morali zarobljavati, teško vašoj ludoj glavi! — I komandir i oni kojima se obraćao dobro su znali da su prijetnje samo prazne riječi. Ali, moralo se.

Dok smo žurno grabili prema Žumberku, mislio sam o bolnici i ranjenicima.

Stigosmo u Sv. Janu. Tamo zatekosmo kurira II. operativne zone. Nosio je Brigadi poruku da se na putu ne zadržava bez osobite potrebe i da ne prihvaća borbu osim ako ne bude napadnuta!

— Sto to znači? — ote mi se dok sam ponovno razmišljao o ranjenicima.

Kurir koji nam je donio poruku, vodio je Brigadu tako znalački da neprijatelja nismo ni vidjeli.

— Još jedna ofanziva je počela! — bile su prve riječi novog komandanta Zone Vlade Matetića kad smo stigli u njegov štab.

— Ili protuofanziva! — doda žeželj još uvijek pod dojmom borbenih uspjeha u blizini Zagreba. — Mogli smo ući u Zagreb ...

— O tome ćemo poslije. Čuli smo mnogo lijepih vijesti o vašim borbama, ali hajde da sada riješimo ovo... — I Matetić nas upozna sa situacijom, spominjući mjesta do kojih su stigli Talijani i ustaše. Prema izvršenim koncentracijama u Karlovcu, Metliki, Samoboru i snagama koje su dosad dovukli na Zumberak, čini se da imaju ozbiljne namjere.

— Koliko su ljudi dovukli? — upadne mu Milan Žeželj u riječ.

— Oko 5.000 vojnika, 15 tenkova, artiljeriju ...

— Ne bude li ih više, s ovima ćemo lako! — našali se komandant Trinaeste, pa doda: — Moramo napokon pokazati narodu da ne bježimo uvijek pred jačim...

I doista, ovoga se puta nije povlačilo pred neprijateljem, iako je bio brojniji i jači. Deset dana su trajale žestoke borbe. Oko pet stotina neprijateljskih vojnika izbačeno je iz stroja. I na našoj su strani gubici bili veliki: oko 45 ranjenih i petnaest mrtvih! Ali neprijatelj je bio razbijen i morao se sa svim svojim premoćnim oružjem povući.

Po svemu sudeći, za nas je najkritičnije bilo trećeg i četvrtog dana, kad su njihove snage dospjele do Sošica a pojedinim našim jedinicama ponestalo municije. Zahvaljujući Slovincima, municija je stigla već sutradan i naši su nastavili borbu s još većim žarom.

U tim je trenucima najvažniju ulogu odigralo naše teško oružje. Ono je najavilo početak našeg protunapada. Begović je uputio samo tri granate na ustaše koji su se tamo bili počeli ukopavati u Sošicama. Sve tri bijahu nepogrešive: prva je pogodila crkveni toranj i na njemu ustaški teški mitraljez, druga je pala u podnožje crkve i zajedno s trećom rastjerala ustaše iz nezavršenih rovova. Istovremeno je par kilometara dalje, u selu Plavcima, i Karaš precizno gađao Talijane. Njegov ih je teški bacač uskoro natjerao u panični bijeg.

Tako je nastupilo opće pretjeravanje neprijatelja sa Žumberka.

U dnevnom izvještaju domobranskog Zapovjedništva broj 174 od 23. lipnja pisalo je da su jake neprijateljske snage izvršile protunapad u bok i leđa Desete ustaške bojne kod Sošica i Kordića i prisilile je na povlačenje prema Plavcima. Odatle je, spominje se u izvještaju, nastavljeno povlačenje zajedno s Talijanima ...

Neprijateljska ofanziva bila je razbijena. Nalazili smo se na svojim starim položajima: Krašić, Pribić, Bukovica, Prekrižje, Vivodina... Dnevno četiri sata vojno-političke nastave, usto još i vojno-politički kurs za niži komandni sastav. I pored svega bilo je dovoljno vremena, slobodnog vremena...

Skupina boraca ležarkarila je na travi. Netko opazi staru posudu bez dna i onako ležeći počeo je gađati kamenčićima. Ubrzo mu se pridružiše i ostali. I svaki put kad bi netko pogodio posudu, odjeknuo bi se radostan smijeh. Bio je to smijeh dječaka u vojničkoj uniformi, dječaka koji se nisu dospjeli naigrati.

Priče su obično počinjale s »kad se završi rat... ako ostanem živ...« Često se čulo i: »odavno sam zaboravio kako izgleda pravi kruh.«

U jednoj skupini boraca poveo se razgovor o srušenom avionu tromotorcu. Oborili su ga trećega dana ofanzive borci 1. bataljona. Gađali su ga mnogi i tako se nije moglo ustanoviti tko ga je pogodio.

— Zar je to važno? — ljutio se, ili je to samo tako izgledalo, naš mladi Barac. U toku zadnjih borbi Barac se dva puta istakao.

— Čuli ste jučer — nastavi mladić — naredbu Glavnog štaba kad je pročitana pred strojem. Svi borci i starješine pohvaljuju se za primjernu hrabrost i junačko držanje ... Zašto bi onda bio važan pojedinac? — Dok je to govorio, preko njegovih usana preleti jedva primjetni osmijeh.

— Ispričaj nam kako si na cesti kod Plavaca dočekao talijansku patrolu!—zamoli ga Slavko, njegov najbolji drug.

— Pa kako si ono pucao na jednog s tri metra udaljenosti, a ostali pobježe u panici!

Barac je šutio dok je Slavko i dalje navaljivao:

— Pogledajte, drugovi, uniformu na njemu i cipele... Sve je to skinuo tog dana s Talijana. Propustio je dvojicu koji nisu bili po njegovoj mjeri!

Dok je Slavko pričao podrobnosti, Barac je i dalje odsutno vrtio kapu u ruci, sve dok mu nije ispala. Iz kape izleti opušak koji je u nju bio zadjenut. Borac se polako sagne, podigne ga i zapali. Uostalom, znao je da se tamo kod Plavaca junački ponio. Svojim je sadašnjim držanjem htio pokazati kako mu nije mnogo do toga. A negdje duboko unutra osjećao je da ga svi promatraju s divljenjem.

Nitko nije zapazio kad je Slavko Ograjinšek, zvani Istok, prešao na jedan podvig koji se zbio samo dan kasnije. Toga puta je pored Barca bio i on, Slavko Ograjinšek, kao drugi član patrole. Slavko ispriča kako su se uspjeli privući do samog talijanskog položaja. S nekih desetak metara bacili su među njih ručne granate. Dok su jedni Talijani bježali a drugi ranjeni zapomagali, Barac i Ograjinšek su se mimo povukli...

Jaran i Jozo

Korak-dva dalje ležali su na suncu Jaran i Jozo. Jozo je bio sekretar u štabu, u Jaran operativni oficir kod Mamule. Na povratku s oficirskog kursa u Lici, Jaran je zadržan u Trinaestoj proleterskoj brigadi. Govorilo se da je to u stvari bilo po njegovoj želji.

Za Jarana i Jozu se tvrdilo da su najbolje prolazili u kućama u koje su smještavali borce. Razlog je bio jedno-

stavan: tražili su da ih rasporede onamo kamo se drugim borcima nije išlo — u kuće svećenika. Da li su znali tajnu kako se najbrže stiče naklonost onih koji pripremaju hranu, ili se radi o nečem drugom, to nitko nije pouzdano znao. No jedno je bilo očigledno: odande su se vraćali ne samo dobro pogošćeni, već i s punim vojničkim torbicama. Cesto je u njima bilo hrane davno zaboravljene u ratu: šunke, jaja, piletine.

Jednom se s ovim dobrim drugovima netko surovo našalio. Potajno su im iz torbice izvukli zalihu, a umjesto nje stavili nešto što je odgovaralo po težini. Trebalo je vidjeti njihova lica kad su ustanovili što nose u torbicama. Sreća je što ni Jaranu ni Jozi nije bio stran humor!

I sada su njih dvojica sjedila malo po strani, u sjeni prekrasna jabukova drveta.

— Vjerojatno si to sanjao. Naše drugarice nisu takve — podbadao je Jozo svog prijatelja ne bi li saznao nešto više.

—Ove u Brigadi nisu, ali one u pozadini! — Jaranu zasješe oči i on se ponovno nasmije. — U kojemu je to selu bilo? — upita Jazo.

— Ne znam, u Kravarskom ili negdje drugdje. Znam samo da je tamo bilo sjedište Kotarskog komiteta. — I Jaran nastavi priču s mnogo pojedinosti. Jozo je gutao svaku riječ kao začaran. To što je Jaran upravo pričao, izgledalo je Jozi kao san.

— Kad sam predao poštu koju sam donio iz Like, odveli su me u kuhinju, dobro nahranili, a zatim poslali da se dobro ispavam — počeo je Jaran. — A onda, prije nego što sam legao, začujem neku glazbu. I zaista, svirala je harmonika. Noge me same ponesoše van. Vidim, na maloj poljani između dviju kuća pleše se kolo. Bilo je tu vojnika iz domaćeg odreda, omladine iz sela i starijih ljudi. Pjevali su i razdragano poskakivali. Kako nikoga nisam poznavao, stanem u stranu. A onda najednom... Najednom osjetim da me netko gleda! Zaista, sasvim blizu stajala je djevojka, lijepa kao iz sna. Vjerojatno je iz grada, zaključio sam po govoru. »Haj'te u kolo, družite!« reče ona. »Umoran sam, drugarice. Tek sam stigao«, odgovorih ozbiljno. »Jesi li večerao?« »Jesam«, rekoh. »A gdje ćeš spa-

vati?« »Negdje tu, u štaglju.« Djevojka korakne još bliže. Tada u nje opazih dva divna oka...

Jozo je slušao bez daha. Učini mu se da je Jaran u mislima otplovio nekamo daleko.

— I dalje? Govori što je bilo dalje!

— Dalje, e moj Jozo, zamisli sam kako mi je bilo!

Jaran malo zastane kao da se susteže. I onda, više da ne razočara Jozu, nastavi:

— Neko smo vrijeme stajali, onda će ona: »Vidiš li onaj štagalj?« i upre prstom u neko napola drveno zdanje. »Idi sada tamo. I ja ondje spavam. Doći ću poslije tebe!« Nisam vjerovao svojim ušima. Sva je sreća, moj Jozo, što je bio pao već prvi sumrak. Inače bi mala opazila da sa mnom nešto nije kako treba. Uto ona okrene na jednu, a ja na drugu stranu... U štaglju, onako u mraku, napipah na sjenu nešto kao plahtu. Malo dalje pokrivač. Bez razmišljanja se skidoh kao da nije rat. Navukoh na sebe pokrivač i malo počekah. Čekao sam, čekao, ali djevojke nema pa nema. Na kraju me svlada san... A onda, u neko doba noći, trgoh se iz sna. Onako bunovan osjetih da se netko tiho zavlači pod pokrivač i stiše uz mene. Otvorih oči, ali oko mene crni mrak. Sjetih se lijepe djevojke...

— Jozi nije bilo dovoljno ni to — pričao je kasnije Jaran. — Stoga nisam imao srca da ga razočaram. Tamo gdje završava java, nastavio sam maštom. Istini za volju, nikada neću zaboraviti ona dva divna plava oka koja su me one večeri zapitala: »Gdje ćeš spavati, druže...«

Iako je Brigada u zadnje vrijeme imala prilično gubitaka, naročito za vrijeme dviju neprijateljskih ofanziva, njeno brojno stanje ne zabrinjava. Uz ostalo, ona je mogla i morala poslati stanoviti broj boraca u novoosnovani Bataljon protiv pete kolone, više obrtnika u radionice Glavnog štaba Hrvatske, pa nekoliko boraca na oficirski kurs pri Glavnom štabu... Ipak Brigada i nakon svega toga ima oko sedam stotina boraca i starješina, ne računajući one u »rashodu«: u bolnici, u brigadnim radionicama i na drugim poslovima.

Svi u Brigadi imaju mnogo posla. U krojačkoj radionici od nedavna radi više krojača koji uglavnom krpaju i prepravljaju. Od šinjela prave dolamice. Ljeto je, i u dolamicama je borac pokretniji nego u šinjelu. A zimi? Do nje je daleko, a u međuvremenu će biti novih šinjela! Šiju se i vojničke hlače, ponajprije onima čije su »progledale«. Zatim dolaze na red štabovi, pa ostali borci.

Posebnim kanalom stigla su iz Zagreba cjepiva protiv tifusa i Aralica ima pune ruke posla. Zahvaljujući cjepivima i partizanskoj bačvi, u Brigadi još nitko nije obolio.

Po štabovima se održavaju konferencije na kojima se analiziraju slabosti. Pohvaljena je služba veze, naročito ona koja se održava poljskim telefonima. I ovoga puta je kritizirana obavještajna služba.

»Ne stižu na vrijeme podaci o namjerama neprijatelja«, prigovoreno je.

— Disciplina nije kakva bi trebala biti u jednoj proleter-skoj brigadi — ljuti se Milan Zeželj. — A da ne govorimo o ishrani boraca! Intendantura previše polagano izvršava svoje zadatke... Neka nas ne uspava to što nas je Glavni štab pismeno pohvalio za razbijanje neprijateljske ofanzive. Mi smo proleter i moramo biti najbolja brigada u Hrvatskoj!

Na kraju je od komandanata bataljona zatražio da slabosti uočene u jedinicama brže otklanjaju.

Pavelić nas obasipa lecima

Selo Plješivica u kojemu se smjestilo oko dvije stotine ustaša, leži za nas prilično nezgodno, na jednom od visokih prevoja planine Plješivica, i to na onoj strani koja gleda prema pruzi Zagreb—Karlovac. S tog položaja ustaše mogu nadzirati ne samo prilaz Zagrebu preko Okića i Samobora, nego i dobar dio prostora prema glavnoj željezničkoj pruzi. To je bio razlog da se napokon donese odluka o likvidaciji tog neprijateljskog uporišta.

Sjećam se noći kad je napad izvršen. Ništa nam nije išlo za rukom. Težak prilaz mjestu, loši vodiči i ogorčen otpor ustaša iz zgrada, crkve i rovova. Dovoljno je reći

da je napad počeo tek u zoru umjesto u ponoć, i to s jednom četom umjesto s tri. I na koncu napad je obustavljen. Morali smo se zadovoljiti običnom privremenom blokadom uporišta.

Dok je jedan bataljon vršio blokadu, ostali su vodili borbe na dva razna kraja: kod Zagreba i na Zumberku.

Ustaška posada u Plješivici bila je kao u mišolovci. Jednu za drugom slali su patrole kako bi ustanovili situaciju i tko zna zašto još, ali bi ih naši odmah vratili.

Drugoga dana pokušali su blokadu probiti Talijani iz Jastrebarskog. Krenuli su s trinaest kamiona pješadije i četiri tenka. I oni su bili odbijeni. Na kraju su poslali avione da razbiju naše položaje. No kako su oni bili prilično blizu ustaških, ni avijacija im nije pomogla. Bombe su eksplodirale daleko od naših položaja.

Tada s neba počеше pljuštati leci.

— Pazi, što je ovo?... Obraćaju se nama! — uzvikne borac koji je letak uhvatio još u letu.

— Kako nama? Daj da vidim — zamoli drugi koji je tek bio stigao u Brigadu. — Pazi stvarno... — čudio se brzo prelazeći pogledom redove.

Letak je počinjao riječima: »Odmetnicima Trinaeste brigade!«

Svi se okupiše i počеше komentirati.

— U ovoj oskudici papira, dobro će nam doći — naruga se borac koji je letak uhvatio još u zraku.

— Neće! — nastavlja drugi. — Papir je slab ... evo vidiš ...

— A za cigarete?

— Nije ni za to. Suviše smrdi. Gori je od novinskog.

— Gadovi!

Pucalo se posvuda. Dok su jedni opkoljavali Plješivicu, Pekić je napadao neprijateljski garnizon u Lekeniku, između Zagreba i Siska. Istoga smo dana digli u zrak prugu između Ozi ja i Metlike i na dva mjesta željezničku prugu između Karlovca i Zagreba.

Bojnik Šteger iz zapovjedništva Prvoga domobranskog zbora u Sisku izvještavao je pismeno svoje pretpostavljene u Zagrebu:

»Napadaj komunista na Lekenik otpočeo je u dvadeset dva i trideset, u času kad je na stanici bio jedan njemački transportni vlak. Ali po naređenju transportnog zapovjednika, vlak se morao uputiti dalje prema Sisku. Partizani su malo zatim digli u zrak željezničke mostove na 387. i 391. kilometru kao i jedan propust između Peščenice i Lekenika. Kad je malo kasnije počeo pravi napadaj, zapovjednik je zatražio oklopni vlak iz Turopolja. Oklopni vlak je odmah krenuo, ali nije mogao stići u Lekenik zbog razrušene pruge. Borba je trajala do sutradan ujutro«, nastavljao je Šteger u svom izvještaju, »kad je posada u deset i četrdeset bila nadvladana od premoćnijeg neprijatelja. Izgorjela je oružnička postaja, željeznička postaja i skladišta s nastambenim blokom Šeste željezničke stražarske bojne... «

Bojnik Šteger je sve to lijepo i pošteno iznio, ali kao da se plašio da previše ne naljuti svoje pretpostavljene, pa je »zaboravio« nešto važno: da smo zaplijenili 100.000 metaka, 300 kompletnih domobranskih uniformi, 180 pušaka, pet puškomitraljeza, šest šmajsera... Vjerojatno je to ostavio za drugi izvještaj kako bi se lakše progutalo...

Slobodni izbori

Srpanj te godine bio je važan ne samo zbog žetve. Na Zumberku, u općinama Krašić, Vivodina, Radatovići, Sošice i Gorinja Vas, vodila se predizborna kampanja i pripremali izbori za narodnooslobodilačke odbore. Ovu značajnu političku akciju vodili su Kotarski komitet i Kotarski narodnooslobodilački odbor, a pomagao im je i nemali broj političkih radnika iz Brigade.

Inače su jedinice u taj mah bile na položajima pred neprijateljskim uporištima. Izvršene su i neke manje borbene akcije.

Uništivši nekoliko dalekovoda i električnih stupova u blizini Jastrebarskoga, borci 1. bataljona su na povratku naišli na jednu vršalicu. Talijani za koje je vršila pšenicu pobjegoše bez traga, a samu vršalicu borci minirali.

Malo dalje, u selu Volavje, borci su morali pripucati kako bi se ustaše, okupljeni oko druge vršalice, razbjegli. Potom su seljaci pomogli našima da se stroj prebaci na oslobođeni teritorij.

A onda je 22. srpnja, samo mjesec dana nakon zadnje neprijateljske ofanzive na Žumberak, počela nova. Pomislih: »Zbogom naši izbori!«

Glasno sam rekao:

— Umjesto glasanjem, ovaj će se napaćeni narod ponovno morati svojim žrtvama opredjeljivati za narodnooslobodilačku borbu!

Neprijateljske snage bile su ovoga puta mnogo jače. Pored ustaša i domobrana napadali su Talijani, bijela garda i četnici.

Najprije su iz Ozlja i Karlovca krenule talijanske kolone od sveukupno 2.500 ljudi, malo zatim je isto toliko Talijana, ustaša i domobrana pošlo iz Jastrebarskog i Draganića, pa onda još jedna kolona iz Jastrebarskog prema Slavetiću i Sv. Jani kamo se upravo vratio 1. bataljon s rušenja željezničke pruge.

Štab Brigade morao je brzo donositi odluke. Pitanje gdje da se neprijatelju pruži otpor, zavisilo je i o tome da li će se široko razvučeni bataljoni uspjeti koncentrirati na užem dijelu Zumberka, podesnom za borbu i pokret. Prvom bataljonu kod Slavetića i Sv. Jane javljeno je da se hitno vrati. Međutim, trebalo je odlučiti što da se radi s 2. bataljonom koji je bio daleko.

— Što vi mislite? — obratio se Milan Žeželj svojim suradnicima.

— Ja bih 2. bataljon ... tamo je, ne zaboravimo, Pekić ... ostavio kod Zagreba — začuo se glas Marka Belinića koji se tren prije toga pojavio na vratima. — Mislim da bi tamo trebalo biti stalno aktivan i napadati neprijatelja s leđa!

Naređenje koje je desetak minuta kasnije krenulo Pekiću bilo je takvo da se moglo postupiti i ovako i onako: »Vratite se na Žumberak ako to bude moguće! Ako kurir stigne prekasno i prolazi budu zatvoreni, djelujte neprijatelju iza leđa!«

U toku noći stigao je 1. bataljon. Vratio se u pravi čas. Talijani su tog ranog jutra krenuli iz Metlike prema nama. Premda umorni, borci su prihvatili borbu i napredovanje Talijana zaustavili između Magovaca i Suhora. Taj će prostor 1. bataljon zadržati usprkos talijanskim protunapadima, a već sutradan će se pokazati kako je to od neprocijenjive važnosti!

Mamulini borci su već drugi dan vodili borbu između Ozlja i Krašića. Sačekavši Talijane nedaleko Bukovice, zadali su im osjetan udarac. I tu je neprijatelj zaustavljen. Mamula je javio da Talijani sakupljaju mrtve i ranjene, te da su im poginula tri viša oficira. Borci su jednog od njih unaprijedili čak u čin generala.

Novoformirani 4. bataljon koji je raspolagao s teškim oružjem, dodijelio je po dva teška mitraljeza 1. i 3. bataljonu. Isto je učinio i s bacačima. To je imalo značajan utjecaj na borbu. No brdski je top došao svega jednom do izražaja. Javio se s tri granate i izravnim pogotkom napravio rusvaj u jednoj skupini Talijana. Odmah poslije toga morao se brzo povući. Na mjesto gdje se on nalazio, usredotočila se jaka artiljerijska vatra.

Nakon što su pokupili mrtve i ranjene, Talijani su zajedno sa četnicima i bijelom gardom ponovo pokušali prodrijeti iz pravca Metlike. Ni ovoga puta nije im uspjelo.

Zarobljeni četnici otkrili su nam odakle su došli: bili su to naši stari znanci koji su prije godinu dana djelovali oko Ogulina i Gomirja!

Toga dana oko šesnaest sati naši obavještajci počeli donositi crne vijesti: oko 3000 Talijana iz Št. Jerneja i Kostanjevca krenulo je sa slovenske strane, dakle, nama s leđa, prema Žumberačkom vrhu Sv. Gera. Među njima su neke jedinice, tvrdili su talijanske elitne jedinice, sa crvenim kravatama ...

Slijedeća talijanska grupacija užurbano se kretala iz Novog Mesta prema žumberačkim visovima, govorilo se u izvještajima, i također se uskoro treba naći visoko nama za leđima.

Već se čula pucnjava uz cestu prema Gorinjoj Vasi! Što se tiče ovih posljednjih, jasno nam je bilo da se

radi o našim starim poznanicima, ustašama iz Trinaeste bojne.

Svakog sata situacija je postajala sve ozbiljnijom. Trebalo je odlučiti što dalje. I ovoga puta je odgovornost na svojim leđima ponio operativni štab sastavljen od štaba Trinaeste proleterske brigade i Zumberačkog odreda. Bez mnogo dvoumljenja i uz podršku Okružnog komiteta i Lutve Ahmetovića, donesena je odluka o privremenom povlačenju sa Zumberka. Mjesto okupljanja, valjda jedino moguće, bilo je Suhor, a vrijeme pokreta — sutradan u toliko i toliko sati...

XVII

Nijemci smjenjuju Talijane

Mussolini je pao

Sutradan u određeno vrijeme Trinaesta bez 2. bataljona, Žumberački i Slovenski odred, s mnogo ranjenika (28 kola s teškim), bili su spremni za pokret. Kao i ranije u sličnim prilikama, tu su bili politički radnici, odbornici i stotine civila. Duga kolona je ubrzo krenula. Prošavši nedaleko od Semića, uputila se prema Črnomelju. U blizini grada s jakim talijanskim garnizonom, bilo je sve kao i prije: gladovalo se. Ponovno smo vidjeli one iste siromašne i dobre ljude iz sela Planine i njihove popaljene domove. I ovoga su puta za tili čas skupili hranu za ranjenike, a onda se okrenuli vojsci.

Slijedećeg dana ranjenici krenu na mučan i dug put — za Kordun. Dan kasnije jedan se bataljon Žumberačkog odreda vrati na Žumberak kako bi pratio kretanje neprijatelja. Poslije dva dana sa Žumberka stignu dobre vijesti: neprijatelj napušta Radatoviće. Treći bataljon krene onamo.

Neprijatelj je odmah osjetio vraćanje naše vojske, te se povlači pružajući otpor. Sad se već vraćaju i ostali dijelovi Brigade. I opet je neprijatelj izigran, a Žumberak slobodan.

U Brigadi zavlada radost: saznalo se da stiže Pekić s 2. bataljonom i s njime 135 novih boraca.

Užurbano se popravljaju linije poljskog telefona uništene u vrijeme ofanzive, a bataljoni zauzimaju svoje stare položaje. U Krašiću, Pribiću, Sv. Jani i drugim mjestima, ljudi ih dočekuju kao i prije. Kao da im je postalo sasvim normalno da smo se morali povući pred jačim neprijateljem.

A onda stiže vijest kao grom iz vedra neba: Mussolini je pao! Talijanski kralj povjerio je mandat za sastav nove vlade nekom Badoglinu. Još ne znamo kakav je to čovjek, ali osjećamo da je sve to dobro. U ruke Badoglina, javljaju savezničke radio stanice, prelazi zapovjedništvo nad talijanskim oružanim snagama. Nije li kraj rata na pomolu? Radio stanica Slobodna Jugoslavija objavljuje poziv talijanskim vojnicima i oficirama u Jugoslaviji da napuste frontu i pođu svojim kućama ili se svrstaju u redove Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Do nas su često važne vijesti stizale sa zakašnjenjem, posebno za vrijeme neprijateljskih ofanziva. Tako nam je i ovoga puta promakla vijest da je Vrhovna komanda savezničkih snaga na Sredozemlju uputila Titu poruku u kojoj mu čestita uspjeh u borbi na Sutjesci i pobjedu nad njemačkim generalom Lehrom. U toj poruci je također pisalo da će borba narodnooslobodilačke vojske idućih mjeseci biti važnija nego ikada.

Iskrčavanje u Evropi više nije bilo pusto obećavanje ... Saveznici su napokon počeli s napadom na Siciliju...

U Brigadi se intenzivno radi vojnički i politički. Šimatović sa svojom glumačkom grupom nastupa po selima. Tikulinov pjevački zbor osvaja srca Žumberčana.

Vlado Božac, koji je neposredno prije toga preuzeo odjel za propagandu pri štabu Brigade, izdaje 4. i 5. broj lista »Trinaesta proleterska«. Omladina Zumberka i Prokuplja otvorena srca pjeva partizanske pjesme. Održavaju se mitinzi i raskrinkava Mačekova politika čekanja, izdajnička politika!

Neki borci su povjerovali da je došao kraj ratu i traže dopust. Već odavno nisu ništa čuli o svojim i samo bi ih željeli dan-dva pogledati. Osmorica boraca s Banije bila su upornija od ostalih, jer su saznali za velike gubitke Banijske divizije na Sutjesci...

Govor političkog komesara okupljenim ljudima upravo je završio. I kulturni program privodi se kraju. Čuje se Dupinova harmonika. Započinje kolo. Mještani i vojska vesele se kao da je kraj rata.

Milan žeželj je u kolu prvi. Oko njega se hvataju borci s puškama prebačenim preko leđa. Do njih su mlade

Zumberčanke. Kao i uvijek u takvim prilikama, naokolo stoje stariji. Zeželjev pogled zadržava se u jednom trenutku na Stevi Hiniću i Dencu koji stoje po strani kao da su od drveta.

— Hajde, komesaru, i ti komandante! Gdje je narod, tu treba da bude i njegova vojska! — dovikne im Žeželj, zalamajući kolo kako bi i njih povukao.

A kad se sve završilo, Hinić i Denac se vratiše u svoj štab. Daleko od stroja, daleko od kola i mještana, komandant i komesar bataljona koje je život prerano uozbiljio, postadoše za trenutak ono što su u stvari i bili: jednostavni mladi ljudi koji maštaju o djevojkama s kojima su se te večeri držali za ruke. Njihov razgovor potrajao je duboko u noć.

Nekoliko dana kasnije dijelovi Brigade su ponovo bili pred Zagrebom. Kotarski komitet je javio da četiri stotine mladih ljudi želi u partizane i čekaju Trinaestu. U komitetu su držali da bi dolazak Brigade ubrzao odluku i drugih mladića koji još kolebaju. I nisu se prevarili. Čim je Pekić stigao s dva bataljona, bio je formiran Posavsko-turopoljski odred. Boraca je bilo više nego što smo imali oružja. A komandni kadar? Zna se, računalo se na Trinaestu da će ona pomoći.

Za privremenog komandanta postavljen je naš Milan Mraović — Simić. Odlučeno je da on zapovijeda odredom dok ne stigne Ivan Mladen, bivši operativni oficir Mamulinog bataljona. Na Mladena, koji se upravo vraćao s oficirskog kursa, izbor je pao ne zato što bi bio bolji od Simića, već je sin ovoga kraja. Ljudi su ga poznavali.

No dva komandanta nisu uspjela izvršiti primopredaju dužnosti. U jednoj borbi kod Gornje Kupčine komandant Milan Mraović je poginuo na čelu novog odreda, prije nego što je Mladen stigao. Nestao je jedan divan vojni rukovodilac koga su poznavali na Kordunu, Zumberku i u Pokuplju kao hrabrog borca i uvijek vedrog čovjeka.

O Simićevim podvizima i danas pričaju njegovi ratni drugovi. Pri tome je ponekad teško razlučiti što je istinito, a što su rodili poodmaklo vrijeme i mašta...

Prvi i 3. bataljon pod rukovodstvom zamjenika komandanta Brigade Dušana Pekića, izvršili su u to vrijeme niz oružanih akcija u neposrednoj blizini Zagreba.

Novoosnovani odred borio se rame uz rame s proleterima, u Remetincu nedaleko savskog mosta, u napadima na neprijatelja u Botincu, Buzinu, Kravarskom i Donjoj Kupčini.

U Remetincu, današnjem zagrebačkom predgrađu, ti naše ruke je palo skladište puno hrane namijenjene Pavelićevoj vojsci. Moram zabilježiti da ni ovoga puta s domobranima nije išlo lako. Dvadeset i jedan se predao tek kad je zgrada bila u plamenu. Njih šestorica za koje se govorilo da su preobučeni ustaše, i dalje su na drugom katu pružali žestok otpor, dok na kraju nisu našli smrt u plamenu.

Ogromne količine pšenice, šećera, pekmeza, pa benzina, nafte i drugog dragocjenog materijala morali smo spaliti. Mogućnosti transporta bile su ograničene. Dva kamiona već su bila napunjena hranom. Upravo je stigao još jedan koji je trebao natovariti benzin. Desetina koja će kamione pratiti na dalekom putu, u Liku za Glavni štab Hrvatske, primala je suhu hranu. U to je vrijeme vod iz 1. bataljona s Brankom Kresojevićem na čelu bio već na osiguranju glavne pruge, tamo gdje se kamioni trebaju prebaciti.

Domobranski satnik iz Horvata, inače prijatelj naše borbe, izabrao je po našem nalogu desetak svojih pouzdanih momaka za patrolu koji neće praviti nepravilnosti. Dok je satnik stojeći na pruži obavještavao Kresojevića o situaciji, naši su borci razgovarali s domobranima i nudili ih cigaretama.

— Otkle vam tulko cigaretlina, drugari? — pitali su naši prijatelji u domobranskim uniformama.

— Redovito nas opskrbljuje Pavelić — prilazio im je Kresojević rukujući se sa svakim.

— Ma kak ...

— Mulec, kaj ti ni jasno? Su zarobili! — prevodi drugi domobran.

U taj mah naiđoše dva kamiona s hranom i benzinom. Na Kresojevićev znak vozač se zaustavi i izvijesti da su s trećim kamionom nastupile nevolje.

Za to je vrijeme naše osiguranje prema Zagrebu, u blizini savskog mosta, po drugi put obavještavalo Pekića da neprijatelju nema ni traga ni glasa.

Borcima Zagrepčanima junačko srce nije odoljelo. Nekako su izvukli odobrenje da zapucaju na ustaše s druge strane mosta.

Koncentrirali su pet mitraljeza iz kojih su odjednom ispalili pune rafale. S one strane mosta, iz Zagreba — negdje kod kupališta — ustaše su se odazvali s dva teška mitraljeza...

S talijanskim tenkovima na Gorinju Vas

Dva dana prije kapitulacije Italije, osjetili smo da se u redovima talijanske vojske, u njihovim garnizonima, nešto događa.

Tog blagog sunčanog jutra naše patrole istaknute prema Karlovcu i Jastrebarskom, javile su da prema Krašiću napadaju dva neprijateljska tenka. Dat je znak za uzbunu. U stvari, bilo je neobično što su talijanski tenkovi prodrli duboko na oslobođeni teritorij bez pješadije. Ali uzbuđenje koje se obično javlja u takvoj prilici, nije dugo potrajalo. Kad su se tenkovi približili našim istaknutim položajima, običnim okom su se na njima mogle vidjeti bijele zastave. Naši su odmah shvatili. Nešto kasnije posade su izašle iz tenkova, a jedan od dvojice talijanskih oficira uzbuđeno je raportirao Milanu žeželju da se stavljaju na raspolaganje našoj vojsci.

Već sutradan krenula su dva bataljona Trinaeste s tenkovima, topovima i ostalim naoružanjem cestom prema Gorinjoj Vasi. Milana žeželja nije bilo teško uvjeriti kako je došao trenutak da Trinaesta ustaška bojna bude uništena.

Tenkovi su morali okolnom cestom preko Sošica, jer ona nije bila prekopana. Tako su prešli dvostruko dulji put od nekih 35 kilometara i ipak na vrijeme stigli pred Gorinju Vas.

Početak napada na ustašku posadu bio je određen za deset sati navečer. Ali taj prvi večernji napad nije uspio.

Gorinju Vas su ustaše zaokružili s nekih dvadesetak bunkera i rovova. Kad su uvečer čuli da se približavaju tenkovi, na brzinu su podigli veliku barikadu u samom ulazu u selo. I to im je pomoglo da se održe do jutra.

U zoru su se tenkovi ponovo našli pred utvrđenjima. A kako je bio dan, mogli su precizno gađati. Brzo su ušutkali bunker koji je štitio barikadu. A onda su uz veliku pomoć topova nastavili iz blizine tući po ostalim bunkerima, i uništavati jednoga za drugim. Naša pješadija sve više je stezala obruč oko ustaškog garnizona. I u jedanaest sati i trideset minuta otpor ustaša bio je slomljen. Ušli smo u mjesto.

Istoga dana u pet sati poslije podne trebalo je da počne napad na garnizon u Novom Selu, udaljenom svega par kilometara cestom prema Stojdragi. No ustaše nas nisu čekali. Demoralizirani i preplašeni nakon onoga što se dogodilo u Gorinjoj Vasi, u zadnji čas su pobjegli.

Nekako baš u to vrijeme saznali smo za bezuvjetnu kapitulaciju Italije.

U izvještaju zapovjedništva glavnog stožera zapisano je toga dana da su partizani zauzeli Gorinju Vas i raspršili — da, baš tako se kaže: **raspršili** — ustašku posadu koja je pretrpila »osjetne gubitke. Zbog jake ugroženosti«, govori se dalje u izvještaju, »naše snage iz Novog Sela morale su se povući preko njemačke granice« (tako su ustaše nazivale dio Slovenije koji su okupirali Nijemci). Potpisnik ovog izvještaja, general Dragojlov, upozorio je na opasnost koja sad prijete Stojdragi, bez obzira što je tamo hitno upućeno pojačanje iz sastava »Poglavnikova tjelesnog združenja«. »Nijemci nisu poslali do sada nikakvu pomoć na Žumberak, a ne treba zaboraviti«, žalio se general, »da se gotovo cijeli Žumberak nalazi u partizanskim rukama ...«

Nijemci tada doista nisu poslali svoje jedinice na Žumberak. Nisu ih ni mogli poslati! U tim trenucima imali su pune ruke posla sa svojim dojučerašnjim saveznicima: morali su razoružavati talijanske jedinice u Karlovcu i širem karlovačkom području.

Planirali smo i brzi napad na ustaški garnizon u selu Plješevica. Ali baš tada nam stiže zapovijed iz pretposta-

vljenog štaba da Brigadu hitno prebacimo na područje Ozlja i Metlike kako bismo prije Nijemaca razoružali barem jedan dio Talijana.

— Nije bilo mudro što smo Gorinju Vas napali noću — ljutito je govorio Mišon svojim drugovima u trenutku kad su naše jedinice već napuštale oslobođeno mjesto. Mišon se zapravo i nije ljutio. On je tako izgledao uvijek kad bi pričao štogod ozbiljno. A toga dana je imao više nego ikada pravo na to. On je bio jedan od onih naših boraca koji su sjedili u talijanskim tenkovima. Kao čovjek koji se razumio u automobile, naravno, također i zbog neustrašivosti, bio je određen da se na brzinu osposobi za tenkistu. Talijani su bili dobri podučavatelji, a Mišon više nego dobar đak kome je bilo potrebno baš onoliko vremena koliko smo imali na raspolaganju — do napada na Gorinju Vas!

— Nisi ti pametniji od komandanta i cijelog štaba... — suprotstavio mu se jedan od drugova iz čete.

— Zar je za to potrebno mnogo pameti? Hajde, kaži, može li strijelac iz tenka noću vidjeti cilj? Pitaj Talijane ako ne vjeruješ! Osim toga — nastavi se Mišon praviti važan — po svome naoružanju mi više i nismo partizani. Trebalo je izmijeniti i taktiku ...

— Ne pričaj gluposti... Uostalom lako je sada biti pametan...

— Tko je šofirao, ti ili Talijan? — tko zna po koji puta se mali Mišo pokušao umiješati u razgovor. Njega je zanimalo sve što se tiče tenka. Onako sitan potpuno je nestao u vojničkoj bluzi. Njegov opasač nije imao dovoljno rupa da ga do kraja stegne. Pretvorivši se u uho kako mu ne bi promakla ni jedna riječ, gledao je u Mišona širom otvorenih očiju.

— Što vam je bilo najteže? — na kraju je ipak Miško uspio skrenuti na sebe pažnju.

Mišon ga pogleda onako sitnog i osjeti želju da mu dobaci: »šuti mali«, ali tu su bili i drugi, ozbiljni drugovi.

— Pa najteže nam je bilo — počeo polagano — kad nam se ono ugasila mašina. Bilo je to na ulazu u samo uporište, samo nekoliko metara od ustaškog bunkera... A iz bunkera ustaški mitraljez ... prži li prži! ...

— Kako to da tenk nije mogao srušiti barikadu? — umiješa se netko.

— Pa, eto, lijepo, nije mogao... Ustaše su bili preko ceste prebacili teške balvane! ...

— I, što ste učinili?

— Pokušali smo ih odgurati.

— Kako? Zar ste izlazili?

— Ma ne, ne mi... nego tenk! Tako smo, eto, preforsirali mašinu i ona se ugasila.

— I onda... Kako ste se izvukli?

— Izvukli smo se. Top nas je naš izvukao... Hoću reći da je top izravnim pogotkom ušutio one u bunkeru. Dalje je sve išlo lako.

Cijeli ovaj razgovor bio je toliko uzbudljiv da borci oko Mišona nisu ništa vidjeli oko sebe. A upravo su prolazili kroz Gorinju Vas.

Po cesti su ležali mrtvi ustaše. Jedan preko kojega je morala preskakivati cijela kolona, bio je bez vojničke bluze. Ležao je potrbuške. Visoko zasukani rukav košulje otkrivao je cijelu lijevu ruku. Na unutrašnjoj strani podlaktice bio je istetoviran veliki ustaški »U«. Do njega, malo postrance, ležao je drugi, a do njega otvoreni kofer. Oko kofera razbacane stvari. Jasno se vidjela jedna fotografija. Na njoj vjerojatno upravo ovaj ustaša s nožem. Stajao je iznad nekog nesretnog mladića koji je ležao na zemlji s rukama svezanim na leđima.

Zaustavio sam se pored Joze Balena koji je zamišljeno stajao pored leševa i njihovih razbacanih stvari.

— Ti nećeš s nama? — dobacih mu u šali.

Balen se trgne i prije nego što je podigao glavu, prezrivo pljune.

— To su i zaslužili! Dosta su drugima popili krvi...

Napadamo ozaljski garnizon

Događaji su se odvijali sve brže. Gotovo cijelu jadransku obalu sa Splitom i nizom ostalih gradova već je oslobodila naša vojska. Veliki broj talijanskih jedinica prešao je na stranu Narodnooslobodilačke vojske. Londonske novine su javljale da jugoslavenske patriotske snage poslije dvogodišnje borbe beru plodove svoga herojstva i izdržljivosti. »Time su potvrdili naše vjerovanje«, kaže londonski »Times«, »da Pavelić nikada nije imao podršku hrvatskog naroda...«

Jedanaestog rujna, (baš na moj rođendan), napali smo Ozalj. Kad danas kažemo Ozalj, onda pomislimo na krasni srednjovjekovni dvorac na litici iznad rijeke Kupe, okružen prekrasnim pejzažima. U ono doba, međutim, Ozalj je za nas značio ustašku utvrdu u kojoj je električna centrala. I zbog te električne centrale u prvom redu poduzeli smo napad. U meni osim toga Ozalj budi sjećanje na neprijateljske avione koji su bacali bombe na naše položaje i ranili jednu djevojku od dvanaest-trinaest godina. Onako teško ranjenu držao ju je na rukama jedan naš bolničar. I dok su joj previjali veliku ranu na ramenu, njezin otac je škripao zubima i proklinjao ustaške gadove.

Gotovo istovremeno vodili smo borbu i na sasvim drugoj strani. Naš 1. bataljon je, naime, napao njemačku motoriziranu kolonu na cesti kod Jastrebarskog. A jedan bataljon Žumberačkog odreda već je drugi dan zadržavao ustaše koji su pokušavali ponovno zauzeti Novo Selo.

U Tomaševićevu štabu u Karlovcu vladao je kaos. Naš napad na Ozalj uznemirio je ionako uspaničene duhove. Svoj nemir i strah Tomašević je prenio na one u Zagrebu:

»Neprijatelj je počeo napad na Ozalj«, javljao je telegramom pretpostavljenima. »Tuku s topovima i bacačima. I dva partizanska tenka nalaze se u pokretu ... Električna centrala je u opasnosti. Posada u Ozlju slaba. Svega jedna skupljena bojna.«

Dežurni oficir koji je u Zagrebu primio telegram, nije uspio do kasno u noć naći odgovorne kojima je telegram upućen. Na primljenom telegramu zapisao je rukom nekoliko redova iz kojih se i danas jasno vidi što je sve

poduzeo od trenutka kad je iz Karlovca primio poziv za pomoć.

»Tražio sam vezu s pukovnikom Kalečakom, ali ga nisam našao. Jednovremeno tražio sam poglavnikov ured, ali se ni tamo nitko nije javio. Telegram dao na uvid pukovniku Wagneru. On mi je odgovorio da u Karlovcu postoji njemačka posada i neka se Tomašević tamo obrati zapovjedniku Trećeg SS pancernog korpusa. Javio sam Tomaševiću i od njega dobio odgovor da su Nijemci sve što su imali već uputili u Jastrebarsko ... Tomašević javio da partizani napadaju i na liniji Horvati-Zdenčina, kod Zagreba.«

Tek oko ponoći dežurni je dobio Pavelićev ured odakle mu je javljeno da će Nijemci ujutro krenuti iz Karlovca i Jastrebarskog.

Eto, tako je izgledalo u ustaškim štabovima te noći u vrijeme našeg napada na Ozalj. No ni sutradan nije bilo bolje. Njemački napad i pokušaj prodora u Krašić nije uspio. Vjerojatno su tada njemački oficiri došli do zaključka da se na Žumberak ne može s malim snagama...

Četrnaest dana kasnije, koliko im je već bilo potrebno da se dobro pripreme, njemačke su jedinice uz pomoć ustaša izvršile na nas neočekivani i dobro smišljeni napad. U tome do tada najozbiljnijem napadu na Trinaestu proletersku brigadu, sudjelovalo je veliki broj tenkova i aviona. No težinu napada nismo osjetili toliko po broju vojnika i snazi oružja, koliko po iznenadnosti i žestini kojom je on izvršen. Upravo zbog toga neprijatelj je uspio uništiti dio našega teškog oružja i nemali broj boraca!

XVIII

Odmazda

Nastupaju Romelovi »Afrikanci«

Probudilo me čudno dmdanje motora. Nisam se uspio ni dobro rasaniti, kad odjeknuše eksplozije granata. Dobro sam zaključio: treskalo je u samoj zgradi, ne izvan nje. Tek sada se do kraja razbudih i shvatih da sam u štabu Brigade smještenom u srednjovjekovnom dvorcu u blizini Krašića.

Zgrabih šmajser, uniformu i potrčah napola gol. No kamo da se sklonim kad nemam pojma što se događa, gdje su ostali iz štaba? Zar sam opet zaspao?

Umjesto da potrčim prema vratima, nađoh se pored razbijenog prozora. Iznenadih se: odavde s kata dobro sam vidio tenkove — njemačke tenkove! Kretali su cestom prema dvorcu dok se iz njihovih cijevi pušilo. Odmah mi je postalo sve jasno. Samo, kako to da sam ostao sam? Pogledah na sat. Šest i pedeset pet.

Potrčah niza stube. U tom času začuh i zaglušujuću buku avionskih motora, a trenutak kasnije i zlokobno zavijanje sirena njemačkih »štuka« koje se spuštaju u napad. Bilo ih je devet ili deset i ustremile su se na zgradu štaba Brigade.

Slijedećeg trenutka zdanje se zatrese od eksplozija bombi. Na moju sreću prvi pogoci nisu bili točni. U djeliću sekunde zaključih kako bi najbolji zaklon mogao biti — zahod. Utrčao sam u njega i usput, prilično nespretno, navukao hlače.

Pogled mi se, kao sam od sebe, prikovao za strop. Znao sam da me može dokrajčiti samo izravan pogodak... Da, to mi je bilo jasno, ali kako da ustanovim kada, u kojem trenutku treba da izjurim iz zgrade?... Da li je neprija-

teljska pješadija opkolila dvorac? To me pitanje najviše mučilo.

Stravično zavijanje »štuka« i eksplozije bombi nisu prestajali. Činilo mi se da se negdje u blizini naše zidovi. A onda zračni pritisak jedne eksplozije izbacili mali prozorčić iznad moje glave. Staklo se razbi u sitne komadiće.

Odjednom osjetih da me peku oči. I nos i usta bijahu mi puni dima. Kao uhvaćen u stupici poželjih istrčati van, pa što bude! Ipak prevlada svijest da bi mi to bio kraj...

»Samo novajlije gube glavu. To bi bila sigurna smrt«, ponavljao sam poluglasno kao da sam se želio i na taj način prisiliti na mirovanje, prikovati na mjestu.

»Ali zar da izgubim glavu ovdje, u zahodu?« suprotstavljao sam se samome sebi. Situacija je bila ne samo kritična već i komična.

Iznenada se sve smiri. Poletjeh napolje bez razmišljanja. U prostranom predvorju koje je još do prije pola sata bilo lijepo namješteno, sada su sa stropa visjele greda. Pod je bio prekriven žbukom, opekama, gredama. Od gusta dima jedva pronađoh vrata.

Izvukavši se iz zgrade potrčah preko dvorišta. Već poslije nekoliko koraka upadoh u neku rupu iz koje sam s mukom izišao. Posvuda krateri bombi. A uza sam zid zgrade ugledah ljudsku priliku kako čuči okrenuta licem prema zidu.

Oštra i pomalo riđa kosa učini mi se poznatom. Obuzet zlom slutnjom, priđoh čovjeku. Pozvah ga po imenu, ali odgovora nije bilo. Uхватih ga za rame, a on se lagano prevali na leđa. Ugledah lice... Neka mi bude oprošteno, ali u tom trenutku kao da mi je spao kamen sa srca. Ne, to ipak nije bio komandant Brigade ...

Na grudima nepoznatog borca, koji je tu potražio zaklon, zjapila je ogromna rupa, već crna od usirene krvi...

Tog jutra, 27. rujna, njemački su avioni u velikom broju žestoko napali sela u kojima su borci još spavali po kućama. Tek kasnije, kad sam se našao s komandantom, saznao sam da su Nijemci i ustaše još u toku noći krenuli iz uporišta, što inače nisu običavali. Na glavama su imali kape poput naših, partizanskih, posebno izrađene za ovu akciju. Komandant je upravo jednu držao u ruci. Imala

je i petokraku i tri roga, ali je za razliku od naših bila obrubljena crvenom vrpcom ...

Najžešći avionski napadi bili su na prostoru Krašić—Pribić—Hrženik, tamo gdje su se nalazile čete 3. bataljona i dijelovi našeg teškog oružja. Prema Krašiću su istovremeno krenuli njemački tenkovi i oklopna kola. Zauzevši mjesto, Nijemci su ne samo potisnuli 3. bataljon i praktično ga izbacili iz borbe, nego su i odsjekli 2. bataljon koji se nalazio u Brleniću i Bresariću. Srećom, 2. bataljon se na vrijeme uspio povući u šumu i tako sačuvati od ubitačnih avionskih naleta.

Napredujući od Karlovca prema Krašiću, jedna ustaška jedinica naišla je još izjutra na 1. bataljon. Razvila se žestoka borba i nakon dva sata borci 1. bataljona uspjeli su neprijatelju zaći s boka i natjerali ga u bijeg. Progoneci ih ravnicom prema Jastrebarskom i Draganiću, naši su im nanijeli teške gubitke. U tom zanosu borbe naši nisu na vrijeme opazili njemačke tenkove koji su dolazili ustašama u pomoć. Istovremeno kad i tenkovi, pojavile su se u brišućem letu »štuke«. Udarac je bio težak. Tridesetak naših izbačeno je iz stroja. Bataljon se ipak uspio izvući iz ove krajnje ozbiljne situacije.

Dobar dio dana u zraku su se neprekidno smjenjivali avioni ne dozvoljavajući bataljonima da pruže ozbiljniji otpor. U dva maha neprijatelj je s pomoću desanta pojačavao svoje snage kod Krašića.

U takvoj situaciji bilo je najvažnije da se naše jedinice izvuku s najmanjim mogućim gubicima. I to je uspjelo, zahvaljujući umješnosti i samoinicijativi štabova bataljona i komandi četa.

Navečer je štab bio na okupu. Milan Zeželj je bio oštar i kad je govorio o nesnalaženju štaba Brigade u prvim jutarnjim trenucima.

Još iste večeri Nijemci su se povukli u svoje baze, a s njima i ustaše. Već je sutradan jedan naš bataljon zauzeo željezničke postaje Domagović i Lazina pred Karlovcem, zarobio njihove domobranske posade i uništio željeznička postrojenja.

U Brigadu je tih dana stiglo mnogo novih boraca. Nikada nas ranije toliko nije bilo: 1.300 ljudi! Osnovan je još jedan bataljon. Tako je Brigada sada imala četiri pješadijska bataljona i jedan s teškim oružjem.

Drugog listopada, nakon dva dana borbe napokon je oslobođena i Plješivica. Držali smo ogromno područje: od Okića preko Plješivice, Sv. Jane i Krašića, sve do rijeke Kupe i Ozlja. Iza naših leđa, daleko u pozadini, uzdizali su se vrhovi žumberačkog gorja. Od Metlike, na naše su se položaje nadovezivali slovenski partizani, sa svojim brigadama i ogromnim oslobođenim područjem. Kako je to bio divan osjećaj: i za vrijeme borbe i u doba predaha Slovenci su nam bili oslonac i sigurnost. Bez njih bi nam doista bilo teško! Takav osjećaj, uvjeren sam, nije nedostajao ni Slovencima ...

Stalno smo bili u pokretu. Napadali smo željezničku prugu Zagreb—Karlovac. Nijemci su brzo odgovarali. Napadali smo uporišta Izimlje, Čegalj i Zdihovo na glavnoj cesti. Neprijatelj je odmah izlazio iz uporišta i vršio protunapade. I kao da im je to dosadilo: za koji dan Nijemci su započeli široke operacije protiv naše slobodne teritorije. Događalo se to u doba kad se Hitler luđački strašio iskrcavanja savezničkih snaga na Balkanu i sprovodio najšire vojne operacije u velikom dijelu Jugoslavije.

Među jedinicama koje su tih dana sudjelovale u operacijama na Žumberku i u slovenskoj Beloj Krajini, bile su i one Romelove što su se još nedavno borile protiv Saveznika u Africi. Borci ih prozvaše »Afrikancima« ...

Upravo je bilo svanulo. Već smo treći dan odolijevali njemačkim napadima. Prethodnog dana Nijemci su nas uspjeli prilično potisnuti. Nastupali su s teškim tenkovima od 25 tona i naše položaje tukli artiljerijskom vatrom iz velikog broja topova.

Iz dobro maskiranih rovova naši su mitraljezi odlično gađali njemački stroj. Fricevi su padali, ali su se pojavljivali drugi kao da niču iz zemlje. I išli su, samo su išli naprijed. Možda bismo ih nekako i zaustavili da nije bilo prokletih aviona! Nisu nam dali slobodno disati.

Povukavši se na nove položaje, još dublje iza Krašića, borci su se ukopali i čekali.

Komandiri su javili naređenje da danas nema povlačenja. Po svaku cijenu treba izdržati do šesnaest sati!

Borcima je bilo jasno što to znači: radilo se o izvlačenju bolnice s ranjenicima. I bili su doista na sve spremni.

Sunce je već bilo odskočilo, a još uvijek je vladala neprirodna tišina. Nije se čula ni jedna puška, ni jedna eksplozija granate, mine, bombe. Kao da naokolo nije bila fronta i to kako živa fronta! Moglo se pomisliti da se neprijatelj pokolebao jer su mu gubici toliko veliki da toga dana neće naprijed.

A onda se oko deset sati razliježe prvi zlosutni rafal švapskog »šarca«. Ubrzo poslije toga započne borba s desne strane ceste koju smo morali zadržati u svojim rukama.

Razvila se jedna od najtežih borbi koje je Brigada ikad vodila. Nijemci su nekoliko puta jurišali na naše rovove. I svaki put su bili odbijeni. Samo su se jednom naši morali povući dvije stotine metara, pa i to za kratko. Nakon protujuriša, borci su ponovno zaposjeli svoje stare rovove. Žumberkom su štekali mitraljezi, razlijegale se eksplozije bombi i granata, a iz daljine dopiralo potmulo brujanje tenkova. No te su grdosije stajale na mjestu kao da su nas jedino željele držati u napetosti... Avioni su kružili, sunovraćali se na naše rovove i ispuštali mnoštvo malih bombi. Činilo se da cijeli Žumberak gori.

Toliko smo bili zauzeti borbom da smo zaboravili na vrijeme, a ono je neosjetno prolazilo, znatno brže nego jutros dok smo iščekivali što nam dan donosi. I baš nekako oko šesnaest sati, dogodilo se ono čega smo se pribojavali: Njemački su tenkovi kod Metlike, dakle, iza naših leđa, probili osiguranje i brzo se našli u Radatovićima. Uskoro su već bili na putu za Sošice, u našu najdublju pozadinu! Toga su trenutka misli svih boraca bile s ranjenicima. Što je s bolnicom? Da li je na vrijeme krenula, ili je još u Malincima kod Sošica? Prodorom njemačkih tenkova svaka je veza među nama bila prekinuta.

Spuštao se mrak kad su tenkovi prošli kroz Sošice i krenuli prema nama, s leđa.

U tom trenutku misli su mi najednom odbludile u najbližu prošlost, u vrijeme talijanske kapitulacije, i zaustavile se na onom naivnom vjerovanju da je kraj rata na pomolu. Uostalom, takve se iluzije nisu u ovom ratu javljale prvi put...

Po vatri iz tenkova koja me brzo vratila u surovu stvarnost, osjećao sam da se Nijemci kreću vrlo brzo. Gađali su topovima obje strane ceste, a bacačima plamena palili kuće uz nju. Ne znam zašto su mi se strašniji od svega činili svijetleći meci iz tenkovskih mitraljeza ...

Što učiniti u ovakvoj situaciji?

Bataljoni su se žurno prebacili na lijevu stranu ceste i na taj način izišli iz kruga što su ga Nijemci upravo zatvarali. Odlaknulo nam je, ali samo za kratko. Nad svima je borcima kao Damoklov mač visilo pitanje »što je s ranjenicima?«

Netom su se Nijemci iz dva suprotna pravca spojili, jedan se dio tenkova odvojio i krenuo cestom prema Željeznom i našim bataljonima. No do Željeznog nisu stigli. Cesta je pred samim mjestom bila prekopana, a most srušen. I Pricevi su stali.

Da su Nijemci uspjeli zauzeti Željezno, u njihovim bi se rukama našla i posljednja slobodna cesta koja vodi na sjever, a kuda se bolnica jedino mogla povlačiti. Tada tko zna kako bi se stvari dalje razvijale.

Bataljoni su zauzeli položaje iza Željeznog, odnosno izvan obruča. Trebalo je pričekati bolnicu.

Nastupili su mučni trenuci beskonačnog iščekivanja. Ne mir se iz trenutka u trenutak sve više uvlačio u srca premorenih boraca. Ni od bolnice ni od kurira nije bilo ni traga...

Milan žeželj je nestrpljivo šetao, a po izrazu njegova lica vidjelo se da nešto snuje. Iako je imao povjerenja u Žumberački odred i slovenske borce koji su bili najbliži bolnici, on je te sudbonosne noći slutio da ranjenike može spasiti samo lukavstvo.

I kad više nije mogao podnositi iščekivanje, odluči krenuti bolnici u susret, a to znači u obruč iz kojega su jedinice tek bile izišle ...

Povlačenje kroz Slapnicu

Rano izjutra Brigada je krenula na sjever put Zagreba i zaustavila se na visokim kotama Pečno, Višoševići, Gračac. Osmatrali smo put Sošica ne bi li opazili naše, ali uzalud. Svuda tiho i ni slutnje pokreta.

Hoće li Zeželj uspjeti pronaći ranjenike i jesu li uopće još živi? Barem da se negdje u tom smjeru puca!

Žumberački vrhovi obasjani suncem stajali su gluhi za sve naše strepnje i želje ...

Tek smo sutradan saznali kakve su muke prošli naši ranjenici i borci s teškim oružjem:

Pritajena u nekoj šumi uz cestu dok su njome prolazili tenkovi, bolnica je zajedno sa svim ranjenicima i s dijelovima Žumberačkog odreda i dijelovima teškog naoružanja dočekala noć. A onda su krenuli u neizvjesnost putem kojim su možda mogli proći samo planinari.

Čovjek se uvijek iznova pita odakle našim borcima tolika izdržljivost i zar oni nisu samo obični ljudi poput tolikih drugih? Ranjenici su stegnuli zube kao što su konjovoci stegnuli remenje samara kako u pokretu ne bi zazveckalo oružje.

I tako su uspjeli prijeći cestu, tu prvu, ali u stvari posve neznatnu zapreku u usporedbi s onim što ih je čekalo još iste noći.

Niz strminu su se spustili do korita planinskog potoka Slapnice kako bi napredovanje nastavili njenim kanjonom. Oko ponoći stigoše do najteže dionice, do mjesta s kojeg se ni danju ne može vidjeti nebo. A onda nastaviše uzbrdicom. Strma kozja staza često se pretvarala u nogostup poput nekog uklesanog stubišta. Tim putem dvojica nisu mogla zajedno, a ipak su tuda morali proći ljudi, s nosilima na kojima su ranjenici i konji s prepunim samarima. Životinje su te noći ugibale pod teretom, ali čovjek je izdržao!

U jednom se trenutku mazga s dva sanduka municije pokušala propeti i dohvatiti čvrsti oslonac. Gladna i iscrpljena životinja posklizne se u mraku i s teretom odleti u provaliju.

— Srce mi se steglo od oćaja — prićao je kasnije Stevo Vućetić uzbućeno. — Srce mi se steglo — ponavljao je — a ipak sam oslućkivao nadajući se valjda kakvom ćudu ... Ali ćudo se nije dogodilo... Joć se dugo nakon prolaza kolone ćulo s dna provalije jećanje nesretne ćivotinje. Grmlje na strmoj litici oćito je samo ublaćilo njen pad i usporilo neminovnu smrt...

Nastupili su kritićni trenuci. Pretovareni konji i mazge nisu mogli dalje. Da li je to znaćilo da se treba oprostiti od krvlju stećenog orućja?

Blać, sekretar partijske organizacije, na trenutak je zastao kako bi prićekao Boću Hinića, komandira baterije. Poslije kratkog dogovora, Blać se poćeo provlaćiti od borca do borca i u mrklnoj noći ponavljati uvijek iste rijeći:

— Ranjenici, orućje i municija moraju se iznijeti na rukama!

Trenutak kasnije komandir baterije je svojim snaćnim glasom uzviknuo:

— Hoćemo li, proleterii?

Iz grla boraca jedva se ćuo odgovor:

— Hoćemo!

Poneki bi kao za sebe izgovorio:

— Ne damo bandi ranjenike!

Zaćas su ranjenike skinuli s nosila a dijelove tećkog orućja iz samara. Iako sasvim iscrpljeni, borci su napregnuli svoje posljednje snage... Da, ono ćto nisu bile u stanju ćivotinje — ućinili su ljudi!

Tu u bespuću Slapnice naćao se na iznemoglim rukama i nać Marko. Nije to bio ćovjek nego brćski top od 65 milimetara, onaj isti koji se oglasio kod Krećića na Novu godinu i tamo odigrao vaćnu ulogu. Joć su mnogo puta nakon toga brigadni list i zidne novine pisali o njemu.

Na Markovoj cijevi i lafetu bilo je nemalo tragova neprijateljskih pogodaka. Do njega je poginuo komandant Ilija Popović i mnogi drugi borci. Uglaćan od ruku koje su ga godinama doticale, s onom njegovom roćavom ćelićnom cijevi pokrivenom patinom, Marko je u svojoj rućnoći bio na stanovit naćin lijep. Njegova je posada bila ljubomorna kad bi ga netko makar i u prolazu dotakao^

Uza svu svoju oronulost naš je Marko, top-prvenac, bio i — kako to artiljerci kažu — slijep. Tko zna kada i gdje je izgubio svoje instrumente za gađanje. Zato su topnici morali gađati izravno, iz blizine, kroz cijev.

Brigada je u to doba imala i protukolca od 45 milimetara, te sedam bacača.

Uoči napada na Ozalj zarobljen je i dalekometni top od 150 milimetara. I njega je netko nazvao Marko. Neko su vrijeme trajali nesporazumi, a onda su borci nekako prešutno počeli jednoga zvati Marko, a drugoga Veliki Marko.

Mnogostruki junaci naših okršaja, dva Marka, ušli su i u literaturu. Branko Priselac napisao je o njima nešto poput pjesme u prozi: »Top Veliki Marko je bio zaista velik i naši artiljerci su njime gađali Jastrebarsko i druga udaljena mjesta. Kad bi on grunuo, i granata sa žumberačkih visova poletjela u velikom luku daleko preko polja i odande se kao eho vratio zvuk eksplozije — nastupila bi radost u srcima boraca.

Markane, draškane, grani ded jače

Nek' se zatreseju fašistima gaće!

pjevali su mu borci. Ponekad bi se, prilikom ispaljivanja granata, Veliki Marko stresao, pomakao s mjesta, kao da se rita.

— Vrag te dal, Markee, kam si nam pobegel... — psovao bi ga nišandžija. A njegov komandir, kao da se radi o živom stvoru, nije dozvoljavao ni jednu ružnu riječ o njemu. Tješio bi ga:

— Nikaj to ni, Markec. Bumo te bolje namestili... Nitko se ni rodil navučen.

Jednog dana neprijatelj je poslao avion da ga traži i uništi bombama. Borci su pretrnuli od straha:

— Iščeju Marka — prenosilo se šapatom. A onda je avion izručio svoj ubitačni teret upravo tamo u blizini topa.

— Našel ga je gad! — ote se uzvik.

Kako su samo bili zadovoljni kad se ispostavilo da top ipak nije bio otkriven. Umjesto Marka, avion je sasuo bombe na balvan koga su naši postavili tako da je iz zraka izgledao kao top.«

Kad su dan prije slapničke golgote njemački tenkovi iznenada probili naše položaje kod Metlike, borci su Velikog Marka morali na brzinu minirati. Sve ostalo teško oružje sada se, tu u Slapnici, nalazilo na rukama boraca.

Noć je prošla. Korak po korak ljudi su se izvlačili ostavljajući za sobom najteže napore. Oko podneva kolona je napokon na visoravni kod Pečnog stigla u Brigadu.

S ranjenicima pred Zagrebom

Vjerojatno zato što je navikao da se u vrijeme njegovih većih pothvata povlačimo prema Sloveniji, protivnik je ovoga puta bio zbunjen. Više nije znao gdje smo.

Toga dana nije napadao naše položaje.

Poslijepodne smo krenuli preko ogranaka Plješivice i počeli se spuštati prema Sv. Jani i glavnoj željezničkoj pruzi. Već smo prošli i kroz Sv. Janu, a neprijatelja još uvijek nije bilo. Tako smo se približili cesti Zagreb—Karlovac nedaleko Jastrebarskog.

Možda će blokirati cestu i tako spriječiti naš prijelaz, pitali smo se.

Obavještajci su donosili informacije da je na cesti sve kao obično: nikakvih pojačanja. Sad smo već bili gotovo uvjereni da smo neprijatelja nadmudrili...

S nosilima na ramenima, s teškim ranjenicima u kolima, s teškim oružjem ponovno sastavljenim i postavljenim na kotače ili smještenim u samare, kolona je napredovala onuda gdje nas neprijatelj nije očekivao. Iako smo prolazili ravnicom, kretalo se polagano. Mrkli gusti mrak, kakav samo može vladati izvan naseljenih mjesta, u noći bez mjesečine! Tek bi tu i tamo zasvjetlucao iverak kakvog starog trulog panja.

— Koliko je još do ceste? — upita Dupin Radu Milanovaća, komandanta 4. bataljona.

Rade je dobio valjda najodgovorniji zadatak u ovom povlačenju — osiguravanje bolnice. Tko zna o čemu je ovoga časa razmišljao. Dupinov ga je glas zbunio. Mnogi su u tim trenucima gubili osjećaj za vrijeme i prostor, jer

se kolona stalno lomila, zastajkivala i čekala one koji bi zaostali.

— A tko to zna, moj Dupine! — odgovori komandant.

— Ja znam! — začu se glas iz mraka. — Nije daleko!

— Odgovor je ... da ne može biti precizniji...

Svi se nasmijaše.

— A u koliko sviće? Koliko je uopće sati?

— Sviće oko pet. A sada više nije daleko do pet!

— Kad bismo znali gdje smo otprilike — opet će Dupin.

— Pa zar ti nije rekao Delivuk? — nasmije se komandant.

— Druže komandante, ja se ne šalim. Od raskrsnice koju smo upravo prošli...

— Šuti, kakva te vražja raskrsnica spopala...

— Kad ti kažem, Dupine. Ja, znaš, vidim dobro i u mraku. Od raskrsnice koju smo upravo prošli ima tri kilometra.

— Pazi ga što se odlično snalazi!

— Zar ti ne znaš Delivuka sa Žumberka? Stari ti je to krijumčar. Taj zna svaku stazu i svaki kutak. Cijeli je svoj život proveo na putu — našali se netko iz mraka.

U tom trenutku kolonom stiže do čela vijest da je bolnica zaostala.

— Ma kako zaostala? — uzvikne Rade Milanović i pojuri na konju natrag. Začas se uvjerio da se bolnica za ove prilike kreće sasvim normalno.

— Nekome se spava pa nas želi zaustaviti... Vrag mu... — psovao je inače tihi komandant Rade.

Pored kolone projuri na konju Milan Žeželj:

— Brže naprijed! Pred nama je cesta!

Nije prošla minuta-dvije, a komandant Brigade se ponovno pojavi. Ovoga puta je žurio prema čelu kolone da ga zaustavi.

Stadosmo.

— Što se dogodilo? — pitao sam se glasno, osjećajući da zora samo što nije svanula. Vratih se natrag.

Imao sam tamo što vidjeti: na mekom neravnom putu kojim se kolona kretala, u jednoj je rupčagi zaglibila naša artiljerija. Kotači našega Marka duboko su se žarili u blato, do same osovine, i ni makac.

Konjovodac u taj mah priđe konju i počeo ga bijesno tući batinom po njušci. Jadni se konj propinjao, trzao se bez snage naprijed i na kraju pao u blato.

— Zar konja tučeš, bezdušniče! — zaurla iz sveg glasa Šurkalo saginjući se jadnoj životinji. Neko je vrijeme rukom blago prelazio preko mršavog konjskog vrata koji je bio sav mokar od znoja. Konj kao da je osjetio podršku, pa zafrkta. No konjovodac je i dalje proklinjao konja, kao da je nesretna životinja bilo što kriva.

— Tišina vikne neko iza naših leđa. — Cesta je blizu!

— Pomognite, drugovi, da izvučemo top! — na kraju zamoli konjovodac, ali još bijesan pristupi konju.

— Najprije ispregni konja! — naredi Šurkalo.

Klonuli konj nije bio u stanju ni ustati. Samo se izvalio kao mrtav. Malo dalje razmjestili se na vlažnoj zemlji i borci, i mnogi odmah usnuli.

Komandantu Milanu Zeželju bude jasno da Brigada ne može dalje bez predaha. No i kad bi se ljudi i životinje mogli pokrenuti, kolonu bi razdanjivanje uhvatilo između ceste i pruge — na brisanom prostoru od dva-tri kilometra!

Izbora nije bilo. Oko dvije tisuće ljudi: boraca, ranjenika, političkih radnika, odbornika, seljaka koji su kolima vozili ranjenike, morali su zastati neposredno pred cestom, u blizini sela Pavučnjaka. Takoreći pred nosom neprijatelja trebalo je provesti cijeli dan i pričekati noć koja će nam omogućiti sigurnije prebacivanje.

Kad se to saznalo, borci su se redom počeli rasanjivati. Nije valjda bilo čovjeka u koloni koji ne bi bio svjestan ozbiljnosti situacije u kojoj se po drugi put našla pokretna bolnica puna ranjenika.

Neću živ bandi u ruke

Umor i san ipak su učinili svoje. A kad se sunce promolio kroz prorijeđene grane kestenove šumice, cestom su počeli brujati prvi usamljeni kamioni. Oni s lakšim snom su se trgli i tek sada ustanovili da je cesta jedva na puškomet daleko. U šumici je nakon toga vladao samo prividni mir.

— Švabe! — začuje se nečiji preplašeni glas.

Ljudi još nisu ni shvatili što se događa, kad sa ceste odjeknu mitraljeski rafali.

Iz šumice se nije moglo vidjeti što se zbiva na cesti, a malo je tko znao gdje je postavljeno naše osiguranje. I kao što se to često događa u sličnim prilikama, nastupi panika. Jedan je rafal dohvatio baš po ranjenicima. Čak i oni najteži koji su ležali u kolima s prelomljenim kostima, s nogama u gipsu i zavojem oko glave, odjednom su se, tko zna kako, našli na zemlji. Pomažući se rukama i cijelim tijelom potrbuške su puzali, hvatajući zaklon iza tankih stabala.

— Druže daj mi bombu! Neću živ bandi u ruke! — zapomagao je jedan teški ranjenik s obje noge u šinama.

Seljaci koji su u svojim kolima vozili ranjenike, počеше obuzeti strahom odjarmljivati volove i tjerati ih natrag. Poneki je od njih bespomoćno stajao, nešto nesuvislo mrmljao, sav se tresući od straha.

Sve to potraja nekoliko minuta. A onda se iznenada sve smiri, kao što je iznenada i počelo. Nastupi iščekivanje.

Što li će nam donijeti slijedeći trenuci?

Uskoro se sa ceste, iz velike daljine, začuše neki glasovi. Što su nam se više približavali, to su bili razgovjetniji. Da, bili su naši! Iz općeg žamora jasno se izdvajao jedan ženski glas.

— Banda je pobjegla! Na cesti su samo naši.

Govorila je to bolničarka Marica Fajfer. Koračala je ispred sviju noseći u rukama dvije švapske naprt-njače nabijene sanitetskim materijalom otetim od Nijemaca. Iza nje je ponosno išlo nekoliko boraca na čelu s Markom Blaževićem, sekretarom Skoja. Na pitanja ranjenika odgovarali su kratko, svjesni značaja svog podviga ...

— Malo jača švapska patrola... Ne više od trideset njih ... Razbili smo ih!

Među ranjenicima zavlada olakšanje, ali ne zadugo.

— To znači da su nas Nijemci otkrili! — plaho će jedan teški, nepokretni.

— Ništa to ne znači — odgovori mu drugi sa zavojem oko glave.

— Lako tebi, noge su ti čitave! — javi se jedan s nosila.

— Nećemo te ostaviti, ne boj se! — hrabrio ga je onaj

sa zavojem oko glave. Potom nastavi odlučno: — Zar ti nije jasno da je neprijateljska glavina na Zumberku? Tu su im samo repovi. A dok vijest o nama stigne od repa do glave ... gdje smo mi već ... na Kordunu! ...

Oko podneva na cesti opet zabrujaše kamioni. I opet nastupi nespokojstvo. Naša izvidnica javi da se približavaju neki kamioni. Malo zatim doznadosmo da ih je dvanaest.

Ponovo Nijemci.

— Što sam vam rekao — javi se ranjenik koji je ranije strahovao da su nas otkrili.

— Pa šta onda! Ne može ih biti mnogo — odgovori ranjenik sa zavojem oko glave, ali sada očito sam uznemiren. Jedva je to izrekao kad na cesti zapuca.

Odjeknuše bombe i mitraljeski rafali, a onda se začuje i poziv na juriš.

Sve se odigralo naglo i nije dugo potrajalo.

Uskoro su već ranjenici znali da su naši dočekali Nijemce u zasjedi. Kao da je želio potvrditi dobru vijest, tamo se negdje podigne crni gusti dim. I što je dim postajao viši, to se pucnjava sve više udaljavala. A gorili su njemački kamioni...

Oko šest sati uvečer obavještajci jave da je u toku dana znatno njemačko pojačanje krenulo — na Zumberak, dakle onamo odakle smo mi stigli. Krenuli su iz Samobora putem koji preko Novog Sela i Gorinje Vasi vodi prema Sošicama.

— Da obavijestimo ranjenike i ostale? — zamišljeno je gledao komesar Zeželjevo lice.

— Kako hoćeš, ali bolje je ne reći »hop« dok ne preskočiš! — odvrati komandant mirno. A onda nastavi:

— Ja ne bih ništa riskirao.

Već nakon desetak minuta ogromna kolona ponovo krene, ali ne preko ceste kako se ranije planiralo, nego na sjever, prema Zagrebu! Tamo nas je neprijatelj doista najmanje očekivao!

Bila je noć i opet su se u tišini beskonačno ponavljale one tri riječi:

— Veza ... tišina ... priključi!

Naši seljaci u koloni su se oslobodili straha. Dobro su nahranili konje i volove i sjedeći na kolima ili lagano koracajući s uzdama u rukama pored njih, razmišljali svaki o svom. Neki od njih bi još uvijek rado poklonili konje i volove samo kad bi ih pustili kući...

Između tenkova

Prolazili smo selima. Ljudi su nam prilazili i onako u hodu pružali kruh, vodu, mlijeko.

Stariji su nas opominjali:

— Pazite, dečki, cestom patroliraju tenkovi!

— Tko patrolira?

— Švabe.

— Ne zaustavljaj se, požuri! — ljute se vodnici i komandiri.

Među našim borcima ima ih i iz ovoga kraja. Seljaci su još jučer doznali da smo tu. I strahovali.

Prođosmo Galgovo i približismo se cesti. Tada se odvojiše jedinice koje će osiguravati cestu dok je kolona prelazi.

— Ako čujete bombe, znajte da su naši tenkovi! — sa svom vojničkom ozbiljnošću govori Slavko komandantu Milanoviću odlazeći sa četom na osiguranje.

— Prije ćemo čuti tenkove nego tvoje bombe! — nasmija se komandant kad je Slavko već nestajao u mraku.

Slavko rasporedi vodove, a zatim se uputi cestom s vodnikom Benkom i još dvojicom boraca. Odjednom mu se učini da nešto čuje u mraku ispred sebe.

— Tišina, lezi! — naredi on svojim. Već i sam ležeći počeo odvijati bombu.

— Što je? Što si to vidio? — upita Benko.

— Ništa nisam *vidio*. — Slavko neko vrijeme pošuti, a onda se polako podigne na koljena. — Zar ne čuješ?

Benko nakrene glavu ne bi li uhvatio kakav udaljeni zvuk. A onda će: — Da, da... Čini mi se da i ja čujem ...

Iz daljine od kakvih pedesetak metara čulo se ravnomjerno kucanje, slično kucanju telegrafa na željeznici.

— Pripremi bombe! Namjesti puškomitraljez! — zapovjeda-
o je Slavko prigušenim glasom.

Onda se začuše glasovi, i kao nošene vjetrom neke
njemačke riječi. Benko htjede nešto progovoriti, ali mu
Slavko rukom zatvori usta.

— Pst! Švabe! To su Švabe!

Kilometar daleko iza Slavkovih leđa, naša kolona već
je prelazila cestu. Sada se već jasno čula masa u pokretu

— poput potmule grmljavine poslije oluje. Samo bi po-
nekad tu udaljenu tutnjavu prekinuo kakav oštiji zvuk.
To su cestu prelazile mule i konji natovareni teškim oru-
žjem i municijom.

— Što ćemo ako ovi krenu? — prošapta Benko, gleda-
jući onamo gdje se u mraku i dalje čulo kucanje.

— Pođi do čete i obavijesti ostale. Neka se pripreme.
Upozori ih na benzinske boce... ne šalji kurira u štab
bataljona...

Istovremeno su se i na drugoj strani, tamo gdje su naši
osiguravali cestu prema Zagrebu, čuli tenkovi u pokretu.
Nisu morali nikoga obavještavati. Culo se jasno i daleko.
Borci su sami od sebe pružili korake, a malo zatim i po-
trčali.

Bolnica se bila prebacila preko ceste među prvima, a
odmah za njom i teško oružje. I kad je već krenula za-
štitnica, kao iz zemlje izniknu dva konja natovarena mu-
nicijom. Konjovoci su ih vukli i trčali.

Životinje su pod teretom teško ubrzavale korak, tako
da su im ispod kopita frcale iskre. Nitko više nije mislio
na tišinu.

Viku i topot kopita nadjačavalo je brujanje tenkova.
Netko vikne:

— Tko je bacio sanduk s municijom?

Dvojica se zaustaviše.

Iza njih netko zaplašenim glasom dobaci:

— Tenkovi! Brže!

Pucnjava je već bila sasvim blizu! Na sreću, cestu su
već pretrčavali i posljednji!

Onda svima odlaknu.

Rakov Potok, udaljen svega desetak kilometara od za-
grebačkog savskog mosta, ostao nam je za leđima. Celo

kolone već je odmaklo vrlo daleko. Nestali su nespokojstvo i gužva. Kolona se približavala Horvatima.

U ponoć smo prešli željezničku prugu bez borbe.

— E, sad možemo reći »hop«! — šalio se Žeželj na račun komesara. — Da, sad možemo reći da smo neprijatelja izigrali! ...

Poslije nekoliko sati hoda osvanuli smo u svima nama dobro poznatim selima Turopolja. Ljudi nas nude hranom, najboljim što imaju. Izgladnjeli borci ne podižu glave.

No već se tu i tamo šapuće:

— Brigada se više ne vraća na Žumberak. Tito je naredio pokret za Bosnu ... u sastav Prve proleterske divizije ...

I ovoga puta je »bežični telegraf« radio besprijekorno. Borci su bili u pravu. Borci uopće sve znaju i sve doznaju unaprijed...

Pokušavam ustanoviti što su kroničari zapisali o posljednjim borbama Trinaeste proleterske na Zumberku. Pronalazim:

»Dvadeset i prvog listopada 1943. na slobodni teritorij Zumberka otpočeo napad njemačkih SS divizija Viking i Hermann Göring iz Karlovca i Jastrebarskog. Istovremeno su dijelovi njemačke SS oklopne divizije Adolf Hitler i 162. turkestanske pješadijske divizije nadirali iz Novog Mesta i Metlike. Poslije višednevnih borbi Trinaesta proleterska brigada Rade Končara vještim se manevrom, s tek prispjelim bolnicom iz pozadine, prebacila u Turopolje, a zatim preko rijeke Kupe na Kordun.«

Za kroniku i kroničare — sasvim dovoljno — reći će netko. Čitam to i razmišljam. Zao mi je što je o svemu rečeno samo toliko ...

TREĆA KNJIGA

U sastavu I. proleterske divizije

XIX

Zna Tito što radi

Račun bez krčmara

Prošlo je godinu dana od formiranja Trinaeste proleterske brigade. Po prvi puta od tada, ona je ponovno bila na Kordunu. Nakon uspješnog probijanja sa Žumberka, našla se na odmoru, krvavo zasluženom odmoru. Kao i ranije, narod Sjeničaka, Lasinje, Krnjaka i drugih mjesta rado nas je prihvatio.

Već poslije dan-dva, umora je potpuno nestalo. U četama i bataljonima zavladała je radost. Borcima je sada i službeno bilo rečeno da Brigada po naređenju Vrhovnog komandanta Tita kreće u Bosnu u sastav I. proleterske divizije. Sve je obuzela radost što će vidjeti druga Tita i boriti se izravno pod njegovim rukovodstvom. Veselje je postalo još veće kad su borci saznali da će se Brigada na odredište prebaciti kamionima. Već se pričalo da je Glavni štab Hrvatske pripremio potreban broj kamiona, dovoljno obuče za bosa druge, duhana, ponešto odjeće, rublja ... Ličani su nagađali kojim će se cestama kamioni kretati. Netko je tvrdio da su u Lici sve ceste slobodne i povezane sa slobodnim teritorijem Bosne.

— Zamisli da u kamionima stignemo pred druga Tita! — smješio se Mrkalj Milić nišandžija na teškom mitraljezu.

— Evo, stigli su tvoji proleter, družo Tito, stigli su iz Hrvatske, tamo od Zagreba ... — govorio je podižući stisnutu šaku na vojnički pozdrav.

Bila je večer i borci su palili krijesove. Svuda na oslobođenom teritoriju toga dana proslavljala se 26. godišnjica Oktobarske revolucije. Ozarenih lica borci su promatrali kako se plameni jezici sve više dižu prema nebu.

— Ustajte, vi zemaljsko roblje... — zapjeva patetično Bo-

žac Internacionalu, gledajući prema Karlovcu koji nije bio daleko.

— I neka gadovi drhte, neka vide da su stigli proleter! — nastavi teatralno Strižić koga su i inače zvali pjesnikom.

— E, gdje nam je Tikulin ... da čujemo ono njegovo: »Zrno puške kad poleti cilju ...« širio je Božac ruke oponašajući Tikulinov glas.

Nikoliš je stajao po strani i razmišljao o svemu onome što se zbilo za proteklu godinu dana, jednim uhom oslušujući komesara čete koji je malo dalje pričao o Velikom oktobru. Nije ni osjetio kad je prešao na ono što je u taj mah najviše zanimalo borce; odlazak Brigade u sastav I. proleterske divizije. Nikoliševu pažnju privukoše riječi:

— Neprijatelji sviju vrsta ujedinjuju se u borbi protiv nas i naše borbe. Oni ne žele Jugoslaviju kao takvu..

— Misliš li na one na Zapadu, druže komesaru — upita netko.

Komesar nastavi kao da nije čuo upadicu:

— Sada neki igraju na kartu Srbije.

Pri vatri koja se rasplamsavala komesar zapazi začuđeni pogled jednog neobrijanog borca i zaključi da ga ovaj po svoj prilici nije shvatio. Zato nastavi objašnjavati:

— Reakcija je vidjela da neće uspjeti u Hrvatskoj, Sloveniji i drugim krajevima, pa pokušava staviti ruku na Srbiju. Želi je zadržati za sebe i razbiti bratstvo i jedinstvo naših naroda... Ali mi znamo da ne može biti slobode ni za hrvatski ni za slovenski narod bez slobode ostalih bratskih naroda ...

— Ti, druže komesare, misliš na Engleze ... — prekine ga onaj neobrijani. Komesar načas zašuti. A onda će:

— Ne mislim ja na Engleze ... Hoću reći, nemamo mi ništa protiv engleskog naroda ... Govorim o reakciji..

— Pa zna se, druže komesaru, tko želi Dražu i kralja...

— šeretski se nasmija borac koji se cijelo vrijeme pravio nevješt. — Kako sad znadu da ne mogu prigrabiti cijelu Jugoslaviju, onda, ko veli, daj što daš!

— Kako to misliš ... daj što daš? — upita ga netko iz mraka. Umjesto da mu odgovori, neobrijani borac ga zapita:

— A što misliš, zašto naša Brigada ide u sastav I. proleterske divizije? Zar nisi jučer slušao komesara Bataljona kad je govorio. Rekao je da idemo u Srbiju, u pomoć srpskom narodu, srpskim partizanima ...

— E, pa nije baš tako rekao! — javi se Nikoliš iz prikrajka.

— Pa kako je rekao?

— Rekao je — počeo ga ispravljati Nikoliš važući pri tome svaku riječ — da će naša Brigada zajedno s drugim brigadama, proleterskim i ostalim, uskoro krenuti za Srbiju. Tamo će sa srpskim jedinicama i narodom onemogućiti razbijanje jedinstva naših naroda. — Je li tako, druže komesaru? — obrati se sada Nikoliš komesaru čete. Dok je ovaj odobravao glavom, ponovno se oglasi neobrijani:

— Nije šija nego vrat! Važno je da tamo stignemo što prije. Meni je, drugovi, jasno da reakcija neće uspjeti. Prave oni račun bez krčmara!

— Kad ne mogu ostalo, bar Srbiju da zgrabe; Tako oni misle, ali brus njima... — ljutito će netko.

— Zna Tito što radi! — diže se onaj s bradom i nabaci na vatru snop suhog granja. Dok se vatra ponovno rasplamsavala, okupljeni oko vatre zapjevaše.

Nikoliš malo postaja, a onda krenu. Vraćajući se u jedinicu, stalno je ponavljao riječi borca: »Zna Tito... «

Kamionima kroz Liku

Dan kasnije, po jesenjoj kiši koja je upravo bila počela sipiti, Trinaesta je napuštala Kordun i živo grabila prema Slunju.

Usput sam razmišljao o mnogim drugovima od kojih smo se morali rastati: Pekiću, Mamuli, Drezgi, Hiniću i drugima koji ostaju u Hrvatskoj. Uskoro će ovdje primiti nove i veće dužnosti. Što se može ... Još u početku su nam drugovi iz Glavnog štaba rekli kako računaju na to da će Trinaesta postati rasadnikom kadrova. I, evo, to se i ostvarilo ...

Ali malo tko je tada zapazio da u stroju Brigade više nema i nekih drugih. Bili su to neke vrste dezerteri: željeli

su se boriti, ali pod uvjetom da ostanu u blizini svoga doma. Hoćeš-nećeš, prešlo se preko toga. A što smo i mogli učiniti? Istini za volju valja spomenuti da se oni ništa nisu izmijenili, te da je jedan od njih prije završetka rata postao čak komandant jedne nove brigade ...

Kod Plavča Drage čekali su nas kamioni. I obuće i odjeće je bilo, pa i suhe hrane. No u tom trenutku nitko nije mogao pretpostaviti da će ti naši kamioni, kojima smo se toliko radovali, uskoro postati teret i nevolja.

Samo što smo se ukrkali, navukoše se crni oblaci. Poče puhati hladan vjetar, proliše se potoci kiše. Što su se kamioni više uspinjali prema Vrhovinama, to je postajalo sve hladnije. Nije nam preostalo drugo nego da se u otkrivenim kamionima stisnemo jedan uz drugog.

U mojem kamionu bilo je jedno šatorsko krilo. Pa ni ono nas nije moglo spasiti. Mahali smo rukama ne bismo li se nekako ugrijali. No hladan vjetar i kiša učinili su svoje. A onda se još kiša pretvorila u snijeg! Sva se okolica zabijelila.

— Plitvice! — vikne netko.

Provirih preko ograde. Bila je noć i samo bi poneki snop svjetla naših farova na okukama za trenutak osvjetlio namreškanu površinu jezera. Inače svuda oko nas vitka i visoka stabla okićena snijegom. Kakav bi to bio prizor da nam se vlaga i hladnoća nisu uvlačili u svaki djelić tijela.

Odjednom nestadoše svjetla kamiona koji su išli za nama.

»Malo su zaostali«, pomislih.

Još uvijek nismo slutili da će naša vožnja uskoro završiti. A onda se naš kamion iznenada zaustavi.

Znatizeljno smo provirili. Pojavi se šofer i prilazeći nam vikne iz svega glasa:

— Hajde, drugovi, da ga malo gurnemo! Snježni nanosi!

Poskakasmo s kamiona na noge koje više gotovo nismo osjećali. Čvrsto pogurasmo, i, gle, kamion krene. Poslije toga kao da smo nekako bili veseliji. Krv nam je brže potekla žilama.

Jurili smo tako neko vrijeme i sve se više hladili. A onda kamion opet poče po svojemu: ide sve polakše, trza se, kašlje, i zatim ponovno stane.

Opet smo poskakali, opet gurali, ali sve uzalud. Kotači su se okretali na mjestu.

Šofer izvuče iz kabine lopatu i počne marljivo razgrtati snijeg.

Iako to nitko od nas nije tražio, počeli smo mu pomagati, nogama, rukama, nekim daskama. No koliko bismo mi snijega bacili u stranu, toliko bi ga vjetar ponovno nanio. Tko zna koliko smo dugo mučili sebe i kamion.

Onda najednom sasvim neočekivano naiđoše naši borci, da, upravo oni koji su trebali biti u kamionima zaostalim za našim leđima.

Netko nam sa čela kolone dovikne:

— Ako ne želite zakasniti, onda naprijed »cipelcugom« ! Bio je to Stevo Mikšić. Potom se načas zaustavio kako bi nam rekao da Ondići, selo kod Udbine i naše prvo odmaralište, više nije daleko.

— Tko je to odobrio?

— Što odobrio?

— Pa eto to da napustimo kamione?

Mikšić se nasmija i nekoliko puta kucne prstom po svome čelu.

— Evo tko je odobrio... — Zatim se okrene i nastavi sa svojim.

I ostali su na kraju shvatili da su nas kamioni ostavili na cjedilu ...

Kako nas je dohvatila tu u Lici, nevolja nas zadugo nije napuštala. Naizmjenice kiša i snijeg, dan i noć su nas pratili kroz Liku i Bosnu, sve do našeg odredišta. Tokom više tjedana, ni jednog dana suhi! Oni najslabiji toliko su već bili izmučeni, da smo se bojali šta će s njim biti do jutra. Pa i ono najgore se uskoro počelo događati: od neprekidne vlage slabija se obuća počela raspadati, i mnogima toliko prokrvariše tabani da jednostavno nisu mogli dalje. Nemali broj boraca morao je ostati usput po partizanskim bolnicama...

Dani iščekivanja

Brigada je u cjelini ipak s uspjehom izvršila zadatak: krajem mjeseca stigli smo na odredište u blizini Jajca. Bilo je to uoči II. zasjedanja Avnoja.

Svoj prvi borbeni raspored dobili smo nešto kasnije i našli se na podnožju Vlašić planine, u neposrednoj blizini okupiranoga Travnika.

Nikada neću zaboraviti te dane. Ima li ičeg težeg od iščekivanja? Čekali smo da Nijemci i ustaše krenu iz Travnika, čekali da dođe do naše prve borbe. Desno od nas bila je Prva proleTERSka brigada, lijevo nešto dalje Treća krajiška proleTERSka brigada. Iza naših leđa, nekoliko desetina kilometara cestom, u Jajcu, nalazili su se Tito, Vrhovni štab i Centralni komitet. Čekali smo da se u prvoj borbi pokažemo!

Borci Prve proleTERSke izvanredno su nas primili. Prvi su nam pritekli u pomoć s kazanima za ishranu, s obućom i riječima drugarstva. Nešto srdačnije nismo mogli zamisliti. No negdje duboko u sebi osjećali smo da to još nije »ono pravo«, a »ono pravo« zavisi od toga kako ćemo se držati u prvoj borbi...

Pošto je pročitao politički izvještaj Brigade, Milan žeželj je duboko uzdahnuo.

— Samo da dođe do borbe! Najprije divizijska rezerva, a sada ovo iščekivanje. Da fašisti krenu, lako bi se moji golači obukli!

U sebi je vjerojatno pomislio: »Pokazali bismo mi njima kako se tuku borci Trinaeste proleTERSke!« To »njima«, ovoga se puta nije odnosilo na neprijatelja ...

Spustivši izvještaj na stol, Milan žeželj pogleda oko sebe. Kao da je želio da mu se netko suprotstavi.

Komesar prestane pisati i pogleda ga ne shvaćajući.

U tom trenutku vrata se otvore i na njima se pojavi žeželjev zamjenik Marko Rapo. Otresajući snijeg sa cipela i šinjela, promrmlja sebi u bradu nekoliko nezgodnih riječi. Glasno reče:

— Kada će prestati ovo čudo od snijega!

Zapravo to i nije bilo ono zbog čega se Rapo ljutio. Pred četom za vezu i pred štabom Brigade stajali su loše odjeveni borci.

— Zar se može stajati na straži bez šinjela, poderotina-ma na nogama?

— E moj zamjeniče, moj Marko, nije stvar u tome može li se ili ne može — javi se žeželj. — Proleter i mogu sve, ali zar da ih Vrhovni komandant ovakve vidi? ... Muka mi je što o tome moramo pisati u izvještaju! — I on udari prstom po papiru na stolu.

— Pa, istini za volju, nije tako crno baš u svim jedinicama

— počeo ga umirivati Marko Rapo. — Upravo stižem iz 2. bataljona. Želim te obavijestiti da je bataljon na vrijeme krenuo u Jajce. Prije nego što su borci ušli u vlak, postrojili smo ih. Mogu ti reći da sam se iznenadio kako dobro izgledaju. Uniforme, cipele i sve ...

— Čekaj, Rapo — javi se sada i komesar. — Neće biti baš tako. Trebalo bi da bolje poznaješ situaciju u Brigadi

— pravio se komesar važan. Onda uzme izvještaj što je ležao ispred Zeželja i počne čitati. Na njegovu licu se vidjelo da uživa u svom tekstu:

»Stanje obuće i odjeće u Brigadi toliko je loše da većina boraca mora posuđivati dijelove opreme za najmanje patrole, a da ne govorimo o drugom ...«

— Dakle, **posuđivati!** — naglasi komesar, značajno pogleda Marka Rapu i nastavi čitati:

»... a za sve to vrijeme borci od kojih se obuća i odjeća posuđuje, ostaju po kućama polunagi...«

— Tako to izgleda, moj Marko, a što se tiče 2. bataljona pa zar da bataljon koji ide u Jajce osiguravati druga Tita... da izgleda ... — Komesar zastane tražeći pravu riječ. — Da izgleda kao sirotinja!

Marko Rapo ovoga puta odustane od komentara.

— Molim te, druže komesaru, isto tako napiši da u Brigadi u posljednje vrijeme ima sve više bolesnih. Prehlada s temperaturom! — javi se Aralica, čovjek kome bi rume-nilo oblilo obraze kad bi bio u prilici da govori, i kome bi bilo stotinu puta lakše nešto učiniti nego se obratiti starješini.

Komesar se i ne osvrnu. Umjesto toga, on još jednom pogleda Rapu.

— Slažeš li se s ovim mojim tvrdnjama?

— Što da se slažem ili ne slažem... Napiši onako kako jest! — odvrati Rapo kratko.

Milan žeželj ustane i oblačeći šinjel pogleda Aralicu:

— Jesu li stigla u ambulantu ona dva iz jučerašnjeg okršaja s njemačkom patrolom?

— Jesu, družo komandante, lakše su ranjeni...

— Samo da ti prokleti Švabe krenu, ni bolesnih ne bi bilo...

U trenutku kad je žeželj već bio zakoračio da iziđe, na vratima se pojavi Vlado Božac. Ne osvrćući se na ostale, priđe ravno komandantu Brigade.

— Samo trenutak, družo komandante. Imaš li toliko vremena?

— Što je novo? — upita ga Žeželj s nogu.

— Švabe i ustaše u Travniku pripremaju se za pokret. Može se očekivati da će krenuti prema nama ...

Bio je to jedan od prvih izvještaja Vlade Božca, novog obavještajnog oficira Brigade.

žeželj ga samo pogleda, a onda bez komentara krene prema vratima. Tu se zaustavi i još jednom pogleda Božca.

— Koja je to njemačka jedinica?

— Dijelovi Princ Eugen SS divizije — odgovori mu Božac gledajući ga sa čuđenjem. — To smo još ranije znali, družo komandante ...

žeželj ga više nije mogao čuti. Već je bio napolju.

Tih mi je dana Vlado Božac djelovao nekako izgubljen. Nisam ga ništa pitao. Pretpostavljao sam da je takav zbog nove dužnosti. Nalazili smo se na nepoznatom terenu i svakako mu nije bilo lako pronalaziti suradnike među stanovnicima koje nije poznao. A možda mu i sama dužnost nije odgovarala, mislio sam u sebi.

Nešto kasnije, Vlado mi je sam otkrio djelić srca:

— Cini mi se da u štabu Brigade ne cijene moj rad... Ponekad mislim da me ne smatraju hrabrim.

— Ne govori gluposti, Vlado — umirivao sam ga. — Bit će bolje kad stekneš više iskustva u radu! — No dok sam mu to govorio, osjećao sam i sam da to nije ono pravo što bi mu u tom trenutku trebalo reći.

Zašto nam Saveznici ne šalju barem obuću i odjeću

Te noći dugo nisam mogao zaspati. Jednostavno, san nije dolazio na oči. Odjednom se sjetih Steve Nikoliša koji je nedavno napredovao i postao komesar bataljona. Tog dana, dok smo obilazili njegovu jedinicu, ljutio se na Saveznike:

— Ako nam već ne žele slati oružje, mogli bi barem obuću i odjeću!

Pogledavši me u oči reče tiho, kao da se plaši da ga netko ne čuje:

— Ne ide mi u glavu pa ne ide, što će im taj kralj i njegov kompromitirani Draža? Zar im nije sigurnije da se drže Tita i partizana?

Ležeći nešto kasnije na tvrdoj postelji, činilo mi se da još uvijek čujem njegov glas i gledam lice koje se na trenutak namrštilo.

Moje misli krenuše dalje. Razmišljao sam kako je to velika stvar što su se Sovjeti i Angloamerikanci našli na istoj strani, u istoj antihitlerovskoj fronti... Eto, mi se trudimo da ne iritiramo ni jedne ni druge. Ne govorimo na narednim zborovima o socijalizmu i klasnoj borbi... A u sebi mislimo: nismo mi krivi što se buržoazija priklonila okupatoru i s njim surađuje! Borbu protiv fašizma i njihovih suradnika vode svi Saveznici... Naravno, ne propuštamo priliku da kažemo istinu kako je jedino Komunistička partija Jugoslavije ostala vjerna svome narodu i zajedno s njime vodi borbu protiv okupatora i njihovih pomagača — domaćih izdajica ... Ne propuštamo priliku niti da kažemo kako nema više povratka na staro, te da će narod poslije rata sam odlučiti kakav društveni poredak želi...

Zašto nam zapadni Saveznici nisu posve skloni, to bi se još nekako moglo razumjeti, ali zašto onda Sovjeti ne požure s pomoći? A toliko oskudijevamo i u oružju i u lijekovima i u hrani...

Ponekad mi je padala na pamet misao, baš kao i te noći u krevetu, da Saveznici u stvari i ne žele u Jugoslaviji Tita i partizane. Da, ali je njima, objašnjavao sam sebi, do Titovih divizija!

Neki su ljudi tu enigmu sebi jednostavnije objašnjavali. Govrili bi za Saveznike: »pa ne može se istovremeno stisnuti i još nešto!«

Baš u to vreme, samo što mi to nismo mogli tada znati, Churchill je preispitivao britanski odnos prema Draži Mihajloviću, kralju i monarhiji.

»Moramo u najvećoj mjeri posumnjati da monarhiju treba i dalje smatrati elementom jedinstva u Jugoslaviji«, zapisano je u prosincu 1943. u jednom izvještaju britanskog Foreign Officea, te istovremeno sugerirao da se britanska politika osloni na neke nove činjenice: »Partizani su za nas u vojnom pogledu od tolike velike vrijednosti da im moramo pružiti podršku ... Partizani će zavladati Jugoslavijom.«

Malo zatim Churchill je uputio pismo Antoniju Edenu, svom ministru vanjskih poslova, u kojem od njega traži da ga obavijesti na koji će način ukloniti Dražu Mihajlovića.

»Tražite od kralja da to isto učini!« zahtijevao je Churchill u istom dokumentu od svog ministra, dodajući: »To je jedina Petrova prilika!«

Samo što je Milan Zeželj izišao iz štaba Brigade, kad zazvoni telefon.

— Druga komandanta traže iz štaba korpusa — reče telefonist Marku Rapi.

— Braćika, potrči za njim! Nije mogao stići dalje od čete za vezu! — vikne Rapo kuriru.

Zeželj je ubrzo stigao. Uletjevši u prostoriju, ostavio je širom otvorena vrata. U zadimljenu prostoriju prodre hladnoća.

Zeželj dohvati slušalicu, licem se okrene prema prozoru i počne razgovor. Kao i obično, bio je to pravi rat s neprijateljem koji se zove — telefon:

— Ovdje Zeželj... halo, halo ... ovdje Zeželj ... štab Trinaste ... žeželj na telefonu ...

Trebalo je mnogo vremena da se veza uspostavi.

S druge strane žice bio je Mijalko Todorović—Plavi, komesar Prvog proletarskog korpusa. Sve češće je žeželj ponavljao:

— Razumijem družu komesare, razumijem družu komesare.

A onda se sa slušalicom u ruci i na uhu okrenuo i sve nas redom pogledao.

— Tu su svi na okupu ... Treba li da ponesemo nešto od dokumenata? Bit ćemo točni, družu komesaru!

Spustio je slušalicu i trenutak predahnuo. Na njegovu ozbiljnom licu vidjelo se da je ono što će nam sada reći, nešto nadasve značajno.

— Sutra u dvanaest sati treba da budemo u vrhovnom štabu. Drug Tito želi se sastati s borcima naše Brigade.

— Zar već sutra? — netko zapita.

— Ne, sutra će tamo štab, samo štab ...

Osvanuo je jedan od onih zimskih dana kada se čovjek posebno raduje životu. Sjalo je sunce. Svuda oko nas blještalo je snježni bijeli pokrivač. Pred kućom u selu Turbe članovi štaba uzjahivali su konje dok je Milan Žeželj, već na konju, nestrpljivo čekao.

— Pokret, drugovi! — napokon vikne i istog časa pusti uzde.

Konj se iz mjesta otisne galopom. Snijeg ispod njegovih kopita počeo prštati na sve strane. Odjekne razdragani komandantov povik:

— Tko može neka me stigne!

Pojure i ostali.

No trka nije dugo trajala. Poslije nekoliko stotina metara Žeželj se okrene, zaustavi konja i prasne u onaj svoj poznati smijeh:

— Sunac vam vaš, zašto bolje ne hranite konje, drugovi rukovodioci!

U posjetu Titu

Stigli smo u Jajce. Pred komandom mjesta dočeka nas je oficir i poveo dalje. Preko mosta na Vrbasu prešli smo u drugi dio grada. Tu smo ušli u neku tvornicu kroz čije je dvorište prolazila pruga. U krugu tvornice uzdizala se neobična i ogromna stijena. Zastao sam da je promotrim. Stijena-brdo usred grada! Na njenoj ogoljeloj strani zjapio je otvor, sličan otvoru u tunel. Bio je to ustvari ulaz u pećinu. Svega nekoliko metara u dubini pećine stajao je ogroman izduženi stol sa stolicama i klupama sa strane. Pogled mi se zadržava na električnim sijalicama koje su visjele sa stropa. Zaustih da nešto zapitam našega vodiča, kad on sam progovori:

— Ovdje za vrhovni štab nema opasnosti od neprijateljskih aviona — reče ne zadržavajući se.

Malo zatim pokaže rukom na jednu brvnaru koja se nalazila malo podalje, te reče:

— A tamo radi drug Tito.

U susret nam je dolazio drug Plavi.

— Drug Tito želi se sresti s borcima. Treba da se dogovorimo ... — bile su njegove prve riječi.

Nekoliko dana kasnije, u mrkloj noći, vlak iz Donjeg Vakufa približavao se živopisnom Jajcu.

Ono što se u tom lijepom i prijaznom gradiću dogodilo prije nekoliko tjedana, učinilo je da je Jajce ušlo u povijest II. svjetskog rata. Iza zatvorenih vrata savezničke su vlade, i ne samo savezničke, analizirale zaključke II. zasjedanja Avnoja. Ime toga maloga mjesta koje je preko noći stupilo na pozornicu svijeta, počelo se spominjati ne samo na stranicama partizanske štampe. Svi su željeli prema tome činu Titovih narodnih zastupnika što su se iz cijele Jugoslavije, tu, u središtu okupirane Evrope, sastali u slobodi, zauzeti stajalište i odrediti daljnju politiku ...

Eto, prema tome Jajcu hrlio je one hladne prosinačke noći naš vlak i u njemu osamdeset boraca i rukovodilaca Trinaeste proleterske. Bili su to samo oni najsretniji povu-

čeni s položaja, najsretniji, jer nisu mogli biti povučeni svi!

U hladne putničke vagone s tvrdim pocrnjelim klu-
pama i svojevrsnim zadahom vlaka što podsjeća na već
zaboravljene dane mira, istoga su se trenutka zajedno s
borcima uselili živost i toplina.

Iako je mjesta bilo dovoljno, malo tko je sjedio. Oku-
pljeni u grupe borci su pjevali iz sveg srca kao da se nad-
meću tko će bolje, tko će jače. Da nije bilo uniformi i
posvuda obješenih pušaka, moglo se pomisliti da su to
razdragani đaci krenuli nekamo na logorovanje. Ponoć
je već odavno bila prošla, ali nikome nije ni na pamet
padalo da pokuša zaspati. Lica su blistala: došao je tre-
nutak da vidimo Tita.

Okolo dva sata poslije pola noći vlak se zaustavio. Začas
se formirao stroj i odmah krenuo čvrstim vojničkim ko-
rakom prema središtu Jajca.

— Šteta što još nije svanulo — jadali su se neki borci
kojima je bilo žao što ih, eto, neće vidjeti građani.

— Pa neka nas barem čuju — uzvikne Dupin i razvuče
svoju harmoniku. Iz stroja odjekne pjesma kao nikada do
tada!

Ne znam da li zato što su pjevali ovdje nedovoljno
poznate hrvatske partizanske pjesme, ili zato što se u to
gluho doba obično ne pjeva, ljudi se počеше pojavljivati
na prozorima i vratima.

— Odakle ste, drugovi? — dovikne neka neočešljana glava
s prozora.

— Iz Hrvatske! — odgovaraju iz stroja oni najbliži.

— Odakle? — ne razumije dobro neki mališan što viri
iza vrata susjedne kuće.

Uto sa čela odjekne nova pjesma.

— Koji su ovo? Tako lijepo pjevaju? — dopre do mene
nečiji glas s prozora.

Osjetih kako me u nutrini obuzima toplina. Oči mi
se počеше vlažiti. Bilo je to previše radosti odjednom. Još
danas ćemo stati pred Tita! ...

Prije podne smo razgledali grad, a zatim se razmje-
stismo u jednoj školi: posjedasmo u klupe poput đaka.
Svakog trenutka mogao je stići Vrhovni komandant.
Tišina.

žeželj se nasmješio, ali je njegov pogled bio odsutan, kao da u sebi ponavlja riječi koje će izgovoriti u svom raportu.

Na licima svih boraca osjećalo se uzbuđenje.

Vrata se otvore i u prostoriju uđe drug Tito, odlučnim i brzim korakom.

žeželj odsječno vikne:

— Mirno!

Dok smo ustali iz klupa, pogled mi je bio prikovan za snažnu figuru i plemenito lice čovjeka kojega kao da sada nisam gledao prvi put. Premda je bio u vojničkoj uniformi, Titovo držanje bijaše blago, a oči — prave očinske oči! Nasmiješio nam se i rukom dao znak da sjednemo. Danas se više ne mogu sjetiti da li je žeželj podnio raport ili ga je Tito jednostavno preduhitrio ...

— Cesto su me pitali drugovi iz Prve i Treće proleterske brigade, kada će doći proleter iz Hrvatske. — Tako jednostavno je započeo vrhovni komandant. Govorio nam je kako je Sandžačka brigada poslije bitke na Sutjesci prešla na svoj domaći teren, tako da je I. proleterska divizija ostala samo s dvije brigade. Govorio nam je kako će sada I. proleterska divizija ojačati ne samo za još jednu brigadu — još će više u njoj doći do izražaja i bratstvo i jedinstvo naših naroda.

Drug Tito je zatim istakao kako sada imamo Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, te kako se do kraja moramo izboriti za naš položaj kod Saveznika, za naš međunarodni položaj.

— Nama predstoje još teške borbe i pokreti... — ponovio je drug Tito, i to me se, s onim o međunarodnom položaju, nekako najviše dojmilo.

Nismo ni opazili kada je drug Tito prešao s najvažnijih naših i međunarodnih problema na one svakodnevne, ljudske. Našao je vremena za svakoga borca. Pitao nas je odakle smo, kako nam žive roditelji, da li su okupatori i domaći izdajice učinili mnogo zla u našim krajevima ... A onda nam je pričao o svojoj mladosti u Hrvatskom zagorju i radu u Zagrebu.

Bili smo sretni, uzbuđeni, zadovoljni i nitko poslije toga nije bio u stanju da do kraja ispriča sve ono što je čuo

i doživio u susretu s drugom Titom. Onim drugovima koji nisu imali tu sreću da budu s nama, Vrhovni komandant je uputio pozdrave i svima zaželio uspjeha u borbi.

— Nosite visoko barjak bratstva i jedinstva! Budite ponosni na proleteri naziv i ime Rade Končara koje nosi vaša Brigada! — rekao nam je na rastanku.

XX

Spremamo se za prvu borbu

Korak u prošlost

Dok smo još bili u Jajcu, sreo sam Ivana, svoga školskog druga. Tu je bio još od zasjedanja Avnoja.

— Sjećaš li se kako smo se bojali da ne postanemo »salonski« komunisti? — s patetikom koja mi nije smetala govorio je Ivan, paleći već treću cigaretu. — Tko zna, možda bi se to i dogodilo, da... — Nije završio misao, ali sam znao na što misli. — Sjećaš li se Ratka? — upita iznenada.

Već sam bio zaustio da zapitam na kojega Ratka misli, ali se sjetih da je Brod u to »naše« doba imao samo jednoga Ratka kome nije trebalo spomenuti prezime a da se odmah zna o kome se radi.

— Tko ne bi znao ... — požurih se odgovoriti. — Poginuo je u Španjolskoj ...

Neko smo vrijeme šutjeli.

Ratko je bio nekoliko godina stariji od nas. Bio je već maturant kad smo mi tek stigli do petog razreda gimnazije.

— Da, upravo njemu treba zahvaliti što se te 1935. godine skojevska organizacija u brodskoj gimnaziji počela naglo širiti — prekine Ivan šutnju. — Ne znam ni jednog brodskog skojevca koji nije bio u Ratkovoj sobici na savskoj obali. Tu je on održavao tajne sastanke!

Dok je Ivan pričao, pred mojim se očima odvijao film 0 prošlosti jedne generacije. Na njemu sam vidio Ratka

— organizatora ilegalnog štampanja prvomajskog letka 1935. godine. Cijeli grad je tada osvanuo preplavljen revolucionarnim parolama s komunističkim znakom — srpom i čekićem. Kako se samo policija te noći rastrčala! A Ra-

tko je, nekoliko dana poslije hapšenja, presjekao vene na ruci kako bi zaustavio istragu i surovo policijsko mučenje drugova koji su bili uhapšeni zajedno s njime.

Umjesto na maturi, desetak je skojevaca, većinom odličnih đaka, završilo na sudu, a potom u požeškoj kaznionici. Kakva su to bila vremena! Nakon izdržane kazne, Ratko je otišao u Španjolsku. Bio je to nesvakidašnji čovjek... Otišao se boriti protiv Frankove falange s oružjem u ruci. I nije se vratio živ...

— Nije se vratio živ! — ponovio sam glasno samo kraj svojih razmišljanja.

— Pomisliš li ponekad da bi se to i tebi moglo dogoditi? — iznenadi me Ivan pitanjem.

— Što? — upitah ga tek toliko da dobijem na vremenu.

— Pa ... da pogineš ...

— Iskreno da ti kažem, razmišljao sam o tome...

— Što je bliže kraj rata, to češće ... Zar ne?

Potvrdio sam klimanjem glave osjećajući neku vrstu krivnje. Želio sam što prije promijeniti temu.

— A sjećaš li se tučnjave između Jose i Zdenka? — iznenada zapitah.

»Eto mi spasonosna izlaza«, pomislih u sebi.

— Misliš li na tučnjavu u razredu?

— Da, u razredu. Joso je bio zgrabio s klupa ravnalo i stao njime udarati Zdenka po glavi.

— Zašto si se toga sjetio?

— Pa zanima me što je sa Zdenkom. Za Josu znam da je u partizanima. Zapravo, sjetio sam se da su obojica bili komunisti... samo ...

— Samo jedan »salonski«, a drugi »pravi«... — prekine me Ivan.

Odmahnuh glavom.

— Tada smo tako vjerovali... Ako su mi točno rekli... Zdenko je također u partizanima — pogledah Ivana očekujući od njega potvrdu.

— Da, tako je. I kažu da je dobar borac.

— Eto, vidiš, život nas je demantirao ... Demantirao nas je »buržuj« — nasmijah se kod te riječi kojom smo krstili Zdenka, valjda samo zato što mu je otac bio inženjer.

— E moj Ivane, priznajmo glasno: griješili smo. U svojem romantizmu znali smo i pretjerivati.

Ivan me pogleda.

— Što me gledaš? Zar si zaboravio zašto je došlo do tučnjave?

— Neka sitnica.

— Ne mislim na povod... Uzrok, pitam za uzrok.

Ivan shvati na što ciljам i uzdahne:

— Ipak, mi nismo bili neobična generacija.

— Bili smo pomalo čudni — dodah. — Već danas bi nas teško razumjeli.

— Zašto bi nas teško razumjeli? Što je u svemu tome bilo neprirodno? Zar nisu svi otišli u partizane?

— Da, jesu, ali mi smo ipak bili, rekao bih, malo nastrani. Sjeti se malo kako ste me kritizirali zato što nisam želio ići zgužvanih hlača!

Umjesto odgovora Ivan me zagrli.

— Sve je to bilo iskreno — reče on tihim glasom. — Bili smo uvjereni da moramo djelovati baš tako ako želimo koristiti revoluciji. Čak je i ono Alaberovo pljućkanje na ulaštene »gospodarske« cipele imalo isti smisao ...

— Reci mi, što je s Alaberom? — prekinuh Ivana.

— Poginuo je.

— Je li moguće? — ote mi se besmisleni uzvik. Besmislen, jer je rat već bio zašao u treću godinu i nije bilo ništa prirodnijeg nego poginuti.

Alaber zvani Bačika, bio je vrlo inteligentan i odličan đak. Brzo je postao članom Skoja. Jednom je za vrijeme školskog sata nešto dobacio profesoru. Što je ustvari rekao, ja u zadnjoj klupi nisam čuo. Ali profesor odjednom zaurla: »Boljševik, ti si boljševik i nije ti mjesto u školi...«

Alaber se bio toliko izvježbao u gađanju pljuvačkom, da je bio u stanju pogoditi cilj i s nekoliko metara udaljenosti. A cilj mu je obično bio vrh nečije dobro ulaštene cipele. Strast s kojom je to činio, otkrivala je neku unutrašnju pobunu. Tko zna šta je sve želio popljuvati u takvim trenucima.

Uto Ivan nastavi:

— Sve to, i tučnjava dvojice komunista, i kritika zbog glačanja hlača, i pljućkanje na ulaštene cipele, sve je to

bio izraz... Zar ti se ne čini da smo se i na taj način željeli odalečiti od onoga što je mirisalo na gospodsko?

— Da ne bismo postali »salonski« komunisti! — naglasi sa smješkom.

— Da ne bismo postali »salonski« komunisti! — naglasi Ivan. — Sjećaš li se kako smo završavali naše obrazovne sastanke?

Pogledah ga.

— Pročitali bismo barem jedan odlomak iz romana »Mati« Maksima Gorkoga. Sjećaš li se?

— Sjećam se — rekoh, a bio sam gotovo zaboravio.

— Činili smo to tek toliko da se podsjetimo što nam je cilj i zašto se idejno uzdižemo. I vjeruj, nikada, ni u snu nisam mogao revoluciju zamisliti drugačije nego na barikadama!

— Gavroche — promrmljah.

— Gavroche! — klimne on glavom.

Na rastanku, stisnuli smo jedan drugome ruku.

Kazan

Brigadni liječnik Kraljić vrtio se na slami do duboko u noć. Iako je bio umoran, nije mogao zaspati.

— Ne spavaš — zapita ga šaptom Strižić, koji je ležao odmah do njega isto tako otvorenih očiju. Strižić je radio u odjeljenju za propagandu štaba Brigade. Dan prije stigao je ovamo u posjet ranjenicima o kojima je namjeravao pisati u brigadnom listu. Bio je još vrlo mlad.

— Ne spavam — odgovori Kraljić, sretan što je još netko budan. — Ne daju mi usnuti ove proklete stjenice... Grižu li i tebe?

— Užasno. Od stotinu ljudi na mene će prvoga. — Izgovorivši to, Strižić ustane i priđe stolu na kojemu je žmirkala lojanica. Domobranska uniforma koju nije skidao ni noću, visjela je na njegovu mršavom tijelu kao na štapu. A na njegovoj izduženoj sjeni što se prelomljeno ocrtavala na zidu i stropu, vidjela se raščupana, inače riđa kosa.

Sa svjetiljkom u lijevoj ruci Strižić priđe zidu. Zapravo to i nije bio zid. Kao i u drugim brvnarama na Vlašiću iznad Travnika, između brvana, grubo otesanih i sivih od dima s ognjišta, mogao se ugurati cijeli prst. Upravo tu bi se najradije okupili ovi zakleti »neprijatelji čovječanstva«.

Strižić zavuče kažiprst i poče ga polako micati ulijevo. Začas se pred njegovim prstom poče stvarati crni čep koji je svakog trenutka bivao sve veći. Dok ga je prst gurao dalje, vrh čepa se stalno otkidao i padao na zemlju. Na podu su se za tili čas našle hrpice stjenica. Strižić ih je gazio s posebnim uživanjem.

— Zar ti se ne gade? — upita Kraljić.

— Gade mi se.

— Zašto to onda radiš?

— Osvećujem se. To mi jedino preostaje.

Kraljić uzdahne, a onda ponovo progovori:

— Kad sam danas s grupom boraca posjetio Prvu proletersku — reče trudeći se da ne gleda u Strižićev prst — pitali su me zašto nismo iz Hrvatske ponijeli više kazana. Zar tamo naša vojska nema kazane? Jedan mi je u šali dobacio da su nam kazane usput oteli u borbi.

— Što si im odgovorio?

— Da znaš kako su nas lijepo primili. To su toliko srdačni i dobri drugovi...

— Dobro, to znam, ali što si im odgovorio na ono o kazanima?

Kraljić ga pogleda i rukom učini pokret kao da želi reći »što si toliko zapeo!«

— Pa rekao sam im da nam na Žumberku kazani nisu bili potrebni. Imali smo ih u svakoj kući. Stalno smo bili s narodom.

— A oni?

— Rekoše da je ovdje malo drugačije.

Strižić se zamisli kao i kad je tu primjedbu prvi put čuo.

— Imaju pravo. Rekao sam ja tebi, doktore, nema vojske bez kazana! — nasmija se netko iz mraka.

Kraljić i Strižić se pogledaše. Tek su tada ustanovili da nitko u sobi ne spava. Liječnik htjede ostale zapitati zašto ne spavaju, ali ne stigne.

- Nije tu kao kod nas — javi se glas iz suprotnog kuta,
— Za mjesec i po koliko smo u Bosni, gotovo nismo razgovarali s mještanima.
Za trenutak nastupi šutnja.
— Što si zašutio? — zapita liječnik Stržića.
— Razmišljam. I meni se čini da je narod ovdje nekako povučen. Nije kao na Žumberku. Onaj iz kuta je u pravu ...
Liječnik je jedva dočekao da Stržić završi, a onda poče kao iz mitraljeza:
— Nije narod povučen, nego vi politički radnici ne radite s njim. Dosad ovdje nisam vidio ni kulturne priredbe ni političke mitinge.
— Nisi vidio! Nisam ni ja, ali to ne znači...
— Što to ne znači? Ne može se tako. Moje je da liječim borce, a tvoje da politički radiš ne samo s našim borcima, nego i s mještanima kuda prolazimo.
— Dobro. Dosta. Govorimo o nečem drugome.

Te noći Kraljić, upravnik brigadne ambulante, i Stržić, politički radnik, nisu mnogo spavali. Pričati su nastavili o djevojkama. U tom dijelu razgovora nije bilo suprotnih mišljenja. Bilo je riječi o drugim stvarima o kojima razgovaraju dobri drugovi. Njih dvojica, bez obzira na razliku u godinama, često su se viđali zajedno. Te noći, u kojoj kao da su se još više zbližili, nisu znali niti su mogli znati da će uskoro poginuti — zajedno, istoga dana u istim okolnostima!

Zarobljenik

Vojnički oprez i nemirni žeželjev duh, stalno su komandanta tjerali da bude u pokretu. Iako je tek bila prošla ponoć, ustao je odjeven sa sirotinjske postelje sa slamaricom, tiho uzeo šinjel i šmajser i na prstima izašao iz prostorije. Na vratima se okrenuo i pogledao nije li probudio koga od članova štaba. Želio je u najbližem bataljonu izvršiti inspekciju stražarske službe. Najprije je namjeravao otići do stražara ispred komandi četa, a onda navratiti u štab bataljona. Teško dežurnome ako ne bude sve u redu!

U predsoblju Milan žeželj probudi svog pratioca Mačka. Pričalo se da ovaj uvijek spava otvorenih očiju.

Krenuše na konjima. •

— Odakle se to malo prije čula mitraljeska vatra? — upita žeželj Mačka kad su malo odmakli od štaba.

— Rekao bih, družo komandante, iz pravca neprijateljskih bunkera, tamo od 1. bataljona. I to baš od njegove 3. čete.

— Dobro, od 1. bataljona, ali što baš od 3. čete, jarče jedan?

— Pa znaš ti komandira Dinka. Tko bi drugi pripucavao u to doba! — objasni Mačak.

— Ništa ti nisi čuo — odmahnu Zeželj glavom. — Morao sam te malo prije dobro prodrmati da bih te probudio.

Mačak je šutio, ali njegova tvrdnja, iako je bio bunovan, nije bila bez osnove. To je znao i Zeželj. Bilo je komandira četa koji bi noću znali patrolu privesti bliže neprijatelju nego što je potrebno. Pri tome se nije dovoljno mislilo ni na ljude ni na municiju. Najvažnije je bilo da izjutra mogu izvjestiti pretpostavljene kako su bili blizu neprijateljskog bunkera.

— Stoj, tko ide? — zaori se nenadano iz mraka.

— Komandant Brigade i pratilac — odgovori Zeželj vojnički. Njegov glas su dobro poznavali svi borci u brigadi.

— Komandant Brigade naprijed, a ostali stoj! — odreže isti glas.

žeželj siđe s konja i ostavi životinju Mačku i pođe sam. Poslije desetak koraka opazi tri-četiri sjene od kojih je jedna upravo repetirala pušku. Komandant im je bio već toliko blizu da su mu pri mjesečevoj svjetlosti mogli razabrati lice.

Bila je to zaista patrola 1. bataljona, komandira Stanka Majcena. Vodili su svezanog njemačkog vojnika.

— Tko je to, drugovi, sunac vam vaš?

— Nijemac.

— Vidim da je Nijemac ...

— Dobili smo naređenje od komandanta Mikšića da dovedemo »živi jezik«. I evo ga! — pokazivao je komandir na već promrzlog Švabu.

Zeželju bi odmah sve jasno. Pretpostavke o pravom razlogu pripucavanja bile su, dakle, neosnovane. Toliko ga sve to obradova da mu se i nesretni Švaba učini smiješnim.

Mačak se već bio ponadao da će Zeželj zaboraviti što je malo prije tvrdio, kad se začu komandantov glas:

— Gdje si Mačku, čuješ li me?

— Čujem druže komandante!

— Umjesto što spavaš otvorenih očiju, bolje bi ti bilo da otvoriš uši, razumiješ li?

— Razumijem, druže komandante.

— Ništa ti ne razumiješ, jarče jedan! Tvrd si kao...

Uto su već bili stigli do Mikšićeva štaba.

— Dovedi smo ti »živi jezik«, komandante, kao što si želio — progovori Zeželj Mikšiću koji je bio rano ustao predosjećajući buru koja se približavala.

Stevo Mikšić smireno pozdravi Zeželja i ponudi ga da sjedne. Pokretom ruke ispriča se ostalima što je prostor toliko skućen. Onda zakorači prema zarobljeniku:

— Je li što korisno rekao?

— Tek treba reći — odgovori komandir Stanko Majcen, pa se obrati Zeželju za dozvolu da sa svojim skromnim znanjem njemačkog jezika postavi zarobljeniku nekoliko pitanja.

I tako u prisutnosti cijele grupe koja se našla u tije-
snoj sobici, poče ispitivanje.

U početku je Švaba dostojanstveno šutio. A onda, nakon samo jedne oštrije riječi s naše strane, progovorio na sva usta. Pokaza se da se radi o podoficiru iz Princ Eugen SS divizije. Na kraju je, s brzo prežaljenim esesovskim ponosom, iznosio podatke iz kojih se moglo zaključiti da Nijemci pripremaju napad prema Jajcu.

Brigada se širi

U Mikšićevu štabu više nije bilo kao na pogrebu. Jučer je i njegov bataljon dobio pojačanje: rasformiran je Slavonski proleterski bataljon koji je stigao gotovo istovremeno kad i mi, a njegovi su borci raspoređeni po bataljonima Trinaeste. Brigadi se priključilo i sedamdesetak sovjetskih vojnika. Bili su to crvenoarmejci zarobljeni na Istočnom bojištu i prisilno mobilizirani u njemačku vojsku. Tako da su se našli i na jugoslavenskom ratištu. Pričali su nam kako su iskoristili povoljnu priliku i pobjegli iz njemačkog garnizona u Bihaću.

Iz Prve proleterske nam je došlo tridesetak Talijana. U sastavu ove jedinice bilo je od ranije dosta Talijana koji su u trenutku kapitulacije Italije prešli Narodno-oslobodilačkoj vojsci.

Sve u svemu, značajno pojačanje, i naši borci su živnuli. Svaki novi vojnik u četi značilo je manje opterećenje prilikom stražarenja, patrola, i drugih obaveza, a da se ne govori šta će to značiti za borbe koje nam predstoje.

O tim našim sovjetskim vojnicima moram dodati još koju riječ. Većinom su to bili Kalmici i Gruzijanci. Dobri i nesretni ljudi, pokazali su se uskoro kao primjerni borci. U početku su se borili zajedno, kao zasebna četa. No onda su iz seoskih dvorišta počele nestajati kokoši, jaja.

— Kako su brzo primili švapski utjecaj! — govorili su neki.

— Nije potrebno biti u okupatorskoj vojsci pa da ti se oslade koke, pilići i jaja — smijao se Mikšić dodajući:

— Nisu ni naši sveci! Znam jednu našu brigadu u kojoj su streljali borca koji je od seljaka ukrao ovcu, zaklao je, popio krv, a meso bacio da se ne sazna ...

Zaključili smo kako će po svoj prilici biti bolje ako im pomognemo da osnuju svoju partijsku jedinicu. Nismo se prevarili...

Toga jutra stigao sam u njihovu četu i pozvao komandira i komesara. Objasnio sam im što za našu borbu znači pravilan odnos prema narodnoj imovini. Zatražio sam od njih u ime štaba vojničku disciplinu i — kažnjavanje. Iz-

razio sam naše mišljenje da bi im mogla pomoći partijska organizacija ukoliko je osnuju u svojoj četi.

— Neka to bude privremeno, dok ste ovdje, a kad se vratite kući, pitanje članstva rješavat ćete zajedno s ostalim problemima! — rekao sam okupljenim komunistima, bivšim članovima boljševičke partije. Bilo ih je dvanaest na okupu.

Kako su bili sretni! Osjetili su da im vjerujemo...

I štab Brigade je tih dana ojačao. Dobili smo politički odjel (skraćeno: politodjel) i načelnika štaba.

Politodjel je bila novost koju ranije u Hrvatskoj nismo imali. Prvi načelnik štaba postao je Miloš Vučković. Njegovi drugovi iz Prve proleterske brigade, odakle je stigao, zvali su ga Vučko. Bio je to vrlo drag čovjek, uvijek vedar i raspoložen. Pokreti su mu bili hitri, brzo je govorio i uopće je djelovao pokretljivo. Izgledao je vojničkije nego mi. Možda se to činilo i zbog njegovih majorskih oznaka koje su se tada nosile na rukavima. Mi ih još nismo bili dobili. A možda nam se sve to činilo i zato što je Vučko upotrebljavao mnogo vojničkih izraza, a osobito se s njima služio kad bi pisao naređenja ili operativne izvještaje. Jednom riječju, bio je vojnik od glave do pete, a uz to i prava drugarčina ...

I pojačanje i zarobljeni njemački podoficir unijeli su dosta radosti u redove Mikšićevih boraca.

Taman su iz štaba bili odveli zarobljenika, kad se na vratima pojavi drugarica Jela. Jela je bila jedan od četiri člana politodjela. Nitko od nas nije ranije poznao Jelu. A odakle?

— Kako ste drugovi? Ne bih vam htjela smetati... Željela sam samo porazgovarati s drugom komesarom — bile su njene prve riječi.

Denac joj priđe, i kao i obično se bez mnogo riječi rukova, a onda drugaricu povede u drugu prostoriju. Još i prije nego su se za njima zatvorila vrata, Jela je progovorila:

— Što se to kod vas događa, druže komesaru? Borci su vam počeli dezertirati!

Prekaljeni i iskusni Stjepan Mikšić podigne pogled koji kao da je govorio:

»Ova je baš oštra!«

Odmah shvati da se radi o dezertiranju nekog bivšeg domobrana iz Virovitice koji je 1. bataljonu bio dodijeljen pred sam polazak u Bosnu. Jučer, kad je to doznao, Stjepan Mikšić je rekao:

— Blesan jedan, izdržao je cijeli put kroz Liku i Bosnu, sve nedaće koje su nas pratile, i samo što se prvi put zapucalo na njegovu patrolu, on bježi!

Jedva su Denec i Jela nestali za vratima, a ono se na ulazu u štab bataljona pojavi simpatični cmooki mladić koga su zvali Dule. I on je bio član politodjela, zadužen za omladinu. Došao je da se raspita za sve što se tiče omladinske organizacije. Tražio je zamjenika komesara ili omladinskog rukovodioca.

Svoj pogled s vrata iza kojih su nestali Jela i komesar, Stjepan Mikšić polako prenese na došljaka:

— Drugovi, vi samo kažite što želite. Mi smo zato tu da vam pomognemo ...

Ispočetka se na politodjel nisam mogao priviknuti. Brojio je četiri člana koji su međusobno podijelili dužnosti otprilike onako kako smo bili zaduženi mi članovi štaba. Meni se činilo da je to udvostručavanje poslova. Moram priznati da mi se ponekad činilo kao da netko nema povjerenja u moj rad. Ne znam što su ustvari mislili drugi članovi štaba, ali znam da smo se ponekad značajno pogledavali.

Pred kuću u kojoj je bio Mikšićev štab, iznenada stiže borac na konju. Skoči u duboki snijeg prije nego je konj stao, dovikne stražaru neka mu pokriju konja i trkom uleti u kuću. Bio je to kurir 3. bataljona.

Izvještaj koji je donio bio je kratak:

»Neprijatelj iz Travnika krenuo prema našim položajima; naše čete prisiljene da se povuku!«

Stjepan Mikšić morao je prekršiti svoj princip i prekinuti razgovor koji je komesar u drugoj prostoriji još uvijek vodio s Jelom.

Tren kasnije Denac iznikne na vratima.

— Neki dan si rekao da sve zavisi o tome kako će se borci pokazivati u prvoj borbi. Evo, pruža nam se prilika! — dočeka ga Mikšić.

Još uvijek stojeći na otvorenim vratima, Đenac se trgne:

— Što se dogodilo?

— Ništa. Tek će se dogoditi. Stigao je izvještaj ... Krenuli su!

— Nijemci?

— Nijemci.

Za minutu-dvije komandant i komesar 1. bataljona već bijahu pod tmurnim siječanjskim nebom. Na uskoj snježnoj prtini pod njihovim je čizmama oštro škripao snijeg.

XXI

Nijemci su krenuli

Oluja na Vlašiću

Jozo Balen je u štabu Brigade upravo završavao izvještaj. Nikako mu se nisu slagali podaci o broju boraca s onima o broju pušaka. Požali se Zeželju koji se upravo bio vratio s obilaska:

— Ne samo da izvještaje ne šalju na vrijeme, druže komandante, nego ne znaju ni zbrajati. Evo — počeo pokazivati Zeželju izvještaj — 1. bataljon ima ...

— Ma pusti me, brate... imam ja drugog posla!

Balen tren zašuti, a onda tužnim glasom nastavi mrmljati:

— Netko bi mogao reći da u Trinaestoj ima boraca bez pušaka ... Samo zato što ne znaju ...

— Pa neću valjda ja zbrajati umjesto tebe! — ljutito mu dobaci Zeželj. — Uostalom, evo ti načelnika!

Vučko je upravo bio naišao i nije čuo početak razgovora. No po papirima koje je Balen držao u rukama, odmah shvati o čemu se radi.

— Pusti to sada, Balene — reče Vučko blagim glasom, a onda pristupi Zeželju: — Vratio sam se, druže komandante.

— Vidim! — s osmjehom mu odgovori Zeželj.

Sjedajući za stol Vučko izvadi specijalku.

— Evo kakva je situacija — započne svoj izvještaj. — Nijemci su noćas krenuli prema Paklarevu. U njemu je, kao što znaš, naš 3. bataljon. Švabe su pod okriljem noći izveli širi taktički zahvat i naše gotovo odsjekli.

— Što kažeš? — uzvрати Zeželj.

— Pa evo... čete 3. bataljona morale su se povući prema Paklarevim stijenama i izbile na kotu 437. — Vučko je

namjerno izbjegao ponoviti »taktički zahvat«. — Ovdje, malo dalje, vidiš kotu 988. Tu počinju položaji našeg 1. bataljona. Stab 3. bataljona na vrijeme je obavijestio Mikšića da neprijatelj ide prema njemu. Uvjeren sam da je Mikšić odmah poduzeo sve potrebne mjere ...

— Kakve mjere? — iznenadi ga Žeželj.

— Pa mislim ... zna se ... — počeo Vučko malo zbunjeno. No ubrzo se sredi i nastavi: — Švabe žele zauzeti naš slobodni teritorij i radi toga namjeravaju ovladati cestom koja preko Turbeta vodi prema Vakufu i Jajcu. U Jajcu je Tito i...

— Dobro, znam što Švabe hoće — prekine ga Žeželj. — Ja se pitam zna li Mikšić što treba odmah učiniti...

— Vjerujem da zna. On mora neprijatelja presresti na svakome putu, na svakoj najmanjoj stazi Vlačića. Iz dosadašnjih iskustava pamtimo — nastavi Vučko glasom nastavnika — da Švabo, u slučaju da mu prodor na glavnom pravcu ne uspije, poduzima širi manevar preko udaljenih i manje branjenih prostora. Ovo noćas poduzeo je kako bi nas najprije protjerao s dominantnih kota iznad Travnika...

Žeželj značajno pogleda Vučka, ali ga ne prekine. I Vučko nastavi.

— S neprijateljem se ne smije ni jednog trenutka izgubiti kontakt, vatreni kontakt.

— Ovo ti nije loše, Vučko, samo... — upadne Žeželj ne izdržavši predavanje. Na licu mu se ocrtavala napetost. Kao da je želio reći: »Nije loše, ali to ostavi za vojnu akademiju, za ono poslije rata.« Umjesto toga progovori:

— Ti sve to zapiši, a ja odoh kako ne bismo izgubili vatreni kontakt s neprijateljem!

Vučko ga iznenađeno pogleda.

— Da, napiši naređenje bataljonima, a ja ću na položaj.

— Druže komandante! — potrčao Vučko za Žeželjom. Stigavši ga na vratima, tihim glasom zapita: — Ima li kakvih vijesti iz 5. bataljona?

— Još ništa.

Dok je Žeželj uzjahivao konja, Vučko je stajao zamišljen pred vratima. Bio je uznemiren. Dva dana ranije, nakon dogovora u štabu, naredio je 5. bataljonu da jednu

jaču patrolu od jedno dvadesetak ljudi uputi preko Vlašić planine u selo Dub. Tamo je trebalo ispitati situaciju u pravcu Zenice kako bi se na vrijeme otkrio eventualni pokret neprijatelja. Patrola se još uvijek nije vratila i Vučko je bespomoćno pogledavao onamo gdje su se trebali vidjeti vrhovi Vlašić planine. Umjesto njih vidio je samo guste zlokobne oblake ...

— Sprema se nevrijeme! — javi se nečiji glas sa strane. Prozborio je domaćin kuće u kojoj bijaše štab. Očito je zapazio Vučkov pogled uprt u planinu i njegov nemir.

— Kako znaš? — zapita ga Vučko i osjeti olakšanje što o svemu tome može s nekim porazgovarati.

— Vidim.

— Što vidiš?

— Vidim gore one oblake. U Vlašiću je mećava... zlo je tamo!

Vučko je vjerovao da je upoznao sve čudi ove surove divlje planine — divne po gustim šumama i ovčarskim katunima koji se sreću na visini od tisuću metara pa i više, surove kad zapadne snijeg i počnu mećave. Ali to što je on znao o Vlašiću, nije bilo ni blijeda slika onoga što su tih dana upoznali nesretni borci naše pojačane patrole. Zarobljeni mećavom u divljoj planini, bez vatre i hrane, našli su se u jednoj brvnari opkoljeni njemačkim skijaškim odredom!

žeželj i njegov pratilac grabili su na konjima prema pucnjavi koja bi povremeno doprla do njih. Izabrali su kosu iznad Paklareva koja ih je najkraćim putem vodila položaju.

Sunce za trenutak izroni iz oblaka koji su velikom brzinom klizili nebom.

Njihovi se pogledi zadržase duboko dolje na suncem obasjanom Travniku. Na trenutak zastadoše.

— Kad ćemo ga, druže komandante, prestati zaobilaziti?

— E moj Mačak! — odmahne komandant glavom, još malo postaja, a onda podbode konja. Već u trku dobaci:

— Ne brini, doći će i taj dan!

Paklarevo, pakao za Nijemce

Bilo je već deset sati izjutra kada su dvije čete 1. bataljona krenule u napad. Borci 2. čete komandira Stanka Maj cena kretali su se koritom nekog potoka, oprezno i lukavo. Neprijatelj se nalazio na blagoj kosi nešto iznad njih.

U toku protekle noći Švabe su nekoliko puta pokušavali odbaciti Mikšića.

— To su uspjeli sa Zigićevim 3. bataljonom s nama neće — govorio je sigurnim glasom Mikšić.

U neko doba puške zamuknuše i sve utihnu.

— Ne volim takvu tišinu! Idemo naprijed, drugovi! — naredi Mikšić i prije nego što je stigao Žeželj.

Služeći se potokom, Majcenova je četa sve više zalazila neprijatelju u bok. Komandir zastane kako bi pogledom obuhvatio cijeli prostor na kome će za koji tren započeti odlučujuća borba. Malo zatim stroj prenese njegovu zapovijed:

— Brzim korakom uzbrdicom desno!

Zahvaljujući mekom snježnom pokrivaču i raslinju u kome su prevladavali smreka i bor, neprijatelj nije još bio ništa osjetio.

Desetar Franjo Đurđa s puškomitraljezom u rukama napredovao je gotovo trčećim korakom, išao je par metara ispred Majcena i Denca, kao da ne želi dozvoliti da oni prvi nalete na neprijatelja. U jednom trenutku Franji se učini da pored nedalekog grma vidi neku priliku, pa naglo zastane. Prilika se pomakne i on na njenom licu razabere izrazito kose oči, ali i njemačku kapu nabijenu na uši. Franjo je stajao kao začaran s otkočenim mitraljezom u rukama. Nije bio svjestan da se našao na granici smrti, premda je jasno vidio da njemački vojnik repetira pušku

— Čerkezi! — vikne netko do Franje.

Tek sad se Franjo prene.

— Tovarišč, predaj se! — izgovori on svoj slavenski esperanto na jedan neuobičajeni, blagi način.

U istom trenutku razliježe se rafal iz Majcenova šmajsera. Čerkez koji je samo djelić sekunde prije našeg Fra-

nje došao k sebi, pade pogođen, a metak iz njegove puške fjučkne visoko iznad Franjine glave.

— Kakav vražji tovarišč! Raspali! — vikne Majcen.

Duž cijelog streljačkog stroja otvori se strahovita vatra.

— Hvataj ih žive! — čuo se Mikšičev glas.

— Juriš proleter! — vikao je netko iz pozadine.

Ispred naših boraca nicali su kao iz zemlje spodobe u njemačkim uniformama. Samo su u prvom redu bili Čerkezi, a odmah za njima Švabe. I jedni i drugi bili su potpuno iznenađeni. I kao što se u takvim slučajevima događa, među njima zavlada panika.

Tko u ratu zna takve trenutke iskoristiti, taj stekne ogromnu prednost. Naši su to znali i u prvoj borbi, toliko iščekivanoj borbi, do nogu su potukli neprijatelja. Progonili su ga, i do kraja borbe gledali samo njegova leđa. Žestoko su pucali i padali mrtvi. Najduže se održao teški mitraljez koji je uporno tukao s boka i nije dozvoljavao da mu se ma tko približi...

— Ne gađaj stojeći! Hvataj zaklon! — izdere se Majcen na Franju koji je trčao s puškomitraljezom i pucao prema švapskom teškom mitraljezu. No tko zna da li ga je ovaj u zanosu borbe uopće čuo.

Teški mitraljez na kraju ipak zamukne i Franjo se nađe prvi uz njega.

— Smirio sam ga, majku mu... — Nije dovršio. Odnekle doletje švapski rafal i dohvati Franju preko grla. Rastvori se široka, kao nožem napravljena rana. Sav krvav Franjo se jedva održao na nogama.

Dok je Marica previjala Franju, vatra se sve više prenosila prema Travniku. Sad su već u borbu bile stupile i ostale čete 1. bataljona, a zatim i 3. bataljona. Zamjenik komandanta Jure Blažević s jednom je četom prvi prodirao.

Uskoro su se i cesta s kotama koje su dominirale cijelim prostorom, i sela Paklarevo i Barišići, našli u našim rukama. Neprijatelj se spasavao bježeći u drevni utvrđeni grad, a borci su bili presretni.

Na bojnopolju ostalo je 150 mrtvih! Sveukupno je toga dana, kako je zapisano u izvještaju štaba Brigade, izbačeno iz stroja oko 300 neprijateljskih vojnika i oficira.

U naše je ruke palo devet švapskih »šaraca«, teški bacač, mnogo pušaka i municije i drugog ratnog materijala. Posebno su bili radosni borci iz čete za vezu: dobili su dva naest kalema telefonske žice i novu telefonsku radio stanicu.

Na našoj je strani palo pet boraca, a petnaest bijaše ranjeno. Među ranjenima je, sjećam se, bio i Franjo Biljan, zamjenik komesara bataljona. Nije to bilo prvi put da se Franjo istakao u borbi. Pokazao se i u borbi za Št. Rupert u Sloveniji, prvog maja prošle godine, kad se dobrovoljno javio u bombaše, u onoj istoj borbi u kojoj je poginuo Ilija Popović, komandant bataljona.

Sutradan se u štabu Brigade našao Šćekić, komesar I. proleterske divizije.

— Boga mi, nisam znao da su hrvatski proleter i tako dobri borci!

— Nego što si mislio, druže komesaru! Mi ratujemo i srcem i glavom!

— Ništa loše, ali ste mi izgledali... sad to mogu reći otvoreno ... nekako pokunjeni.

— Ne znaš ti još nas — nastavi komesar Denac. — U Hrvatskoj su nam na položaj, za vrijeme borbe, donosili hranu. Narod nas je hranio bolje nego sada ova naša intendatura!

— Vjerujem, vjerujem ... — Šćekić se zamislio, ali više ništa nije rekao.

Sve se urotilo protiv nas

Nakon Paklareva Trinaesta je stekla potpuno povjerenje drugova u Prvoj proleterskoj diviziji.

Dva dana kasnije postalo nam je jasno da je borba na padinama Vlašića bila samo djelić operacija koje su Nijemci povel protiv snaga našeg Prvog proleterskog i Petog udarnog korpusa, a odigrale su se na području komunikacije Brod-Sarajevo-Mostar — operacija poznatih pod uvjetnim nazivom »VI. neprijateljska ofanziva«.

Idućih nekoliko dana bilo je mnogo iznenađenja, mnogo zbrke i neorganiziranosti u borbama koje su se sve

više rasplamsavale. Na sreću, očito ni neprijatelju nije išlo sve kako je bio zamislio:

Neprijatelj je neočekivano prodro nama iza leđa, sa sjevera, od Skender Vakufa i Šipraga. Po naređenju štaba Divizije, naša mu je Brigada hitno krenula u susret. Trebalo je na svaki način zatvoriti brešu. U tom nam je smislu zapovijeđeno da zauzmemo položaje oko Vitovlja i Konačana, te s ostalim jedinicama odbacimo neprijatelja.

Kako smo kasnije saznali, zamisao je štaba Divizije bila da se ovaj pravac osigura za slučaj da se cijela I. proleterska divizija mora zabaciti neprijatelju iza leđa. Ali od pet bataljona Trinaeste, samo su dva bila odmah upotrebljiva. Sve do tog trenutka 2. bataljon je bio u Jajcu na osiguranju grada i Vrhovnog štaba. Peti bataljon je osiguravao divizijsku bolnicu, a 3. bataljon nije mogao napustiti položaje prema Travniku sve dok ga ne smijeni jedan bataljon Prve proleterske. Preostajali su, dakle, samo 1. i 4. bataljon.

Nastupajući prema neprijatelju, 1. bataljon i s njime štab Brigade stigli su oko sedam sati uvečer u selo Gostilj. Dobro sam zapamtio to selo bogu iza leđa. Iznenadili smo se kad se samo nekoliko minuta poslije našeg dolaska pojavio (iz neprijateljeva smjera) 2. bataljon Prve proleterske brigade. S njima su bili dijelovi Kozaračke brigade i dijelovi Banjalučkog odreda. Još više smo se iznenadili vijestima koje su donijeli: Švabe su već u Koričanima i Vitovi ju!

U jednoj čitavoj kući u Gostilju žeželj je na brzinu sazvao predstavnike pridošlih jedinica i s njima razradio plan kako da se neprijatelj zaustavi.

Bilo je određeno da naš protunapad počne u šest izjutra. Naše su jedinice postavljene onako kako su se zatekle, i teško je reći da li su tog trenutka imale međusobnu vezu. Lijevo od 4. bataljona Trinaeste bili su dijelovi Banjalučkog odreda, do ovoga 2. bataljon Prve proleterske, a dalje naš 1. bataljon.

Naš 3. bataljon koji je bio na položaju kod Travnika, trebalo je da u toku noći stigne u Gostilj. A kako je morao dio noći provesti u maršu, određen je da bude rezerva šta-

ba Trinaeste. Njegovom je štabu telefonom javljeno da požuri kako bi prije svanuća stigao u Gostilj.

Toga dana, međutim, kao da se sve urotilo protiv nas.

Štabu Brigade nije bilo, a niti je moglo biti poznato kako se zamisao neposredno ostvaruje. Tek je oko šest sati izjutra po pucnjavi postalo jasno da počinje, odnosno da su se naši sukobili s neprijateljem.

Nešto kasnije pogledao sam na sat: bilo je upravo sedam, a 3. se bataljon još uvijek nije pojavljivao, žeželj je psovao i ljutio se na one kojima je još bilo do drijemanja. Međutim, nisu svi u štabu bili u stanju jednako izdržati nespavanje.

Oko sedam i trideset dogodi se nešto sasvim neočekivano: žestoka vatra ospe kuću u kojoj smo se nalazili. Pred štab Brigade, na nekih dvjesto metara, izbila je grupa njemačkih vojnika, i to onim pravcem kojim su naši nekoliko sati ranije pošli u napad! Vrtjeli su se na rubu šume i zapucali iz šaraca na jedini izlaz iz zgrade, i tako nas za trenutak prikovali u vrlo neprijatnom položaju.

Osjećao sam se kao u mišolovci. Nikako mi nije išlo u glavu kako su mogli prodrijeti, odnosno provući se između naših jedinica, a da ih nitko ne zapazi.

Oko štaba Brigade bilo je svega nekoliko boraca. Iako malobrojni, ipak smo uz podržavanje vatre uspjeli jedan po jedan iskočiti iz kuće i prebaciti se u mrtvi ugao iza zgrade. Sto i pedeset metara odatle nalazila se šuma — naš jedini mogući spas. I krenuli smo tamo. Ali avaj, do šume je tek trebalo stići! Snijeg je bio do pasa dubok, a mrtvi nas je ugao mogao štititi samo do pola puta.

Više plivajući po snijegu nego hodajući, udaljavali smo se od kuće i ona se uskoro našla negdje u sredini između nas i neprijatelja. Još ni danas mi nije jasno zašto tada Nijemci nisu krenuli za nama ...

Preostalo je još oko pedeset metara do ruba šume. Desno od sebe vidio sam Zeželja, a iza mene je bio Balen.

— Balene, gdje ti je kovčeg s arhivom? — grmio je žeželjev glas iz dubokog snijega, dok su oko nas fijukali neprijateljski meci.

Baien je šutio. Kako mu je moralo biti teško tog trenutka!

žeželj ponovi:

- Što je s arhivom, Balene?
- Ostala je u kući, druže komandante!
- Usuđuješ se to reći! Natrag po arhivu!

Svi smo jednako dobro znali kao i žeželj da je to sada neostvarivo, pa i uz cijenu ljudskih žrtava! Vrata, ona ista vrata kroz koja smo se jedan po jedan pod neprijateljskom paljbom jedva nekako uspjeli izvući, bila su na nišanu neprijatelja. I on sam se svakog trenutka mogao naći u kući...

Uto ispred nas, iz šume u kojoj smo vidjeli jedini spas, odjekne oštra pucnjava. Ne usuđujem se reći što sam tada pomislio! Ali samo nekoliko trenutaka kasnije shvatismo da meci ne traže nas. Iz šume su pucali naši i iznad naših glava gađali Nijemce. Bio je to 3. bataljon koji je, doduše, stigao s velikim zakašnjenjem, ali ipak u pravi, ili bolje reći, u posljednji čas.

Onako iznemogao od borbe sa dubokim snijegom bacio sam se leđima na njega. Ponovo sam pogledao u sat. Kazaljke su sada bile pokazivale osam sati...

Nešto kasnije smo saznali i zašto je 3. bataljon toliko zakasnio: netko se od starješina sažalio na umorne, gladne i neispavane borce koji su već treći dan ratovali bez predaha, u nadasve teškim uvjetima. I odlučili su da se borci prije pokreta malo odmore: »Ionako smo rezerva«, rekli su. Ova u ratu nedopustiva sentimentalnost osvetila se svima, a naročito samima borcima. Za štab Brigade mogla je postati kobna.

Tog je dana 3. bataljon, odsječen od ostalih jedinica i lišen njihove pomoći, vodio izuzetno tešku borbu protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja.

No i ostali su naši bataljoni, iznenađeni neprijateljskim prodorom na Gostilj, djelovali nekako smušeno i svaki za sebe. Jedino se 1. bataljon uspio odmah prebaciti neprijatelju iza leđa.

Četvrti bataljon komandanta Milanovića, uvijek mirnog i sabranog vojnika, ponio je tog dana na svojim leđima

vjerojatno najveći dio tereta borbe. I on je bio gotovo potpuno odsječen kod sela Mudrike gdje je vodio jednu od najžešćih bitaka tih dana.

Milić, Dujmović i Lukić u zaštitnici

Nešto prije početka borbe, vodnik Mrkalj Milić prišao je posadi teškog mitraljeza. Oružje je još bilo na konju a borac Lukić stajao uz životinju, prislanjajući glavu uz njene nozdrve. Činilo se da konju nešto šapće. Bosanski konjić, naviknut na malo hrane i teški teret, okrenuo je glavu i sjetnim pametnim očima gledao Lukića, kao da mu želi reći: »Hvala ti, prijatelju moj.«

— Što si se udrvenio? — spočita Lukiću vodnik Mrkalj.

Ovaj se trgne kao da ga je netko uhvatio u grijehu.

Na njegovu se licu ocrtavala zbunjenost. Svi su u četi znali koliko voli konja koji nosi teški mitraljez. Sam ne bi dospio napuniti želudac, ali bi za svoga konja našao hrane. A tih se dana nije znalo kome je teže: konjima ili ljudima. Već tri dana kazani nisu stavljeni na vatru, a suhe hrane nije bilo.

Dujmović, jedan od najboljih Lukićevih prijatelja, stajao je koji korak dalje i Mrkalju davao znak rukom.

— Pusti ga, družo vodniče. Znaš ti njega. Sve je prevrnuo radi dva-tri zrna zobu za svoga konja. Ni za svog brata, koji mu je nedavno poginuo, nije više mario.

U taj mah mina teškog bacača pade nekoliko metara udesno i nagovijesti početak. Osjeti se oštar smrad i odmah nestane nošen hladnim vjetrom. Zazviždaše meci. Lukić bez nespokojstva skine sa svoga konja postolje teškog mitraljeza. U hvativši rukom hladnu cijev osjeti kako mu se prsti lijepe za nju. Kad je već počeo sastavljati mitraljez, priđe mu Mrkalj.

— Pusti to meni, ti se pobrini za konja.

Lukić pogleda vodnika i nešto ga zgrabi za grlo — došlo mu je da pusti suzu.

U istom času iznad njihovih glava neprijatno fijukne metak. Lukić se nesvjesno trgne i pogleda Mrklja. Ovaj to spazi i samo se nasmiješi.

Pojavi se komandant Milanović.

— Situacija je teška — obrati se vodniku Mrklju. A govorio je dovoljno glasno da bi ga mogli čuti i ostali. S nekoliko riječi objasni da je upravo poginuo komandir čete, da neprijatelj pokušava opkoliti bataljon, te da je on, komandant, odredio najbolje mitraljesce koji će kao zaštitnica zadržavati Švabe. Pogledom prijeđe preko sve trojice i reče:

— Vas trojica ostajete s teškim mitraljezom u zaštitnici bataljona! — Spustivši glas nastavi: — Bataljon će se probijati naprijed prema Karauli i Gradini.

Milić, Dujmović i Lukić znali su dobro što znači u ovakvoj prilici ostajati u zaštitnici. Pogledaše se bez riječi. A što se ustvari i moglo reći...

Tu u masivu ispod Knežice naša su tri junaka, o kojima je ovisila sudbina bataljona, čvrsto stisnula šake, odlučna da što skuplje prodaju svoje živote.

Samo nekoliko minuta kasnije pojave se Švabe u bijelim pelerinama. Otvori se paklena vatra. Mrkalj leže za mitraljez. Njegovi prvi rafali pokosiše nekoliko napadača iz prvih redova. On za trenutak pogleda Lukića koji mu je davao municiju. Lukićevo lice činilo se nekako tužno. Vodnik nije mogao ni pomisliti da ga je tog trenutka posljednji put vidio živog.

Švabe su napadali. Neki su se već bili približili na stotinu metara. U tom trenutku Lukić osjeti strahovitu bol u grudima — kao da mu se unutra nešto rasprslo. Pred očima mu sve zatitra, pa se raspiine. On bespomoćno klonu.

— Prihvati postolje! Prebacujemo se udesno, do onog stabla — zapovjedi Mrkalj Dujmoviću. No ovaj je i dalje stajao pognut i nepokretan iznad Lukića...

— Vuci postolje, čovječe, što čekaš! — razljuti se Mrkalj.

Švabe su, naime, izrabile ovaj mali predah i približili se već na nekih dvadesetak metara.

Tren kasnije dvije spodobe u bijelim ogrtačima iskočiše sa strane i poletješe prema mitraljezu. Sijevnu Dujmovićeva bajuna. Jedna bijela sablast osta ležeći, a druga nagna u bijeg.

Uto kao iz zemlje nahrupi cijela grupa. Dok je Mrkalj pucao iz šmajsera, Dujmović se s jednim već borio za

mitraljez. Sreća bijaše što je cijev bila toliko usijana da je Švaba nije mogao zadržati u ruci.

Malo zatim je Mrkalj šmajserom držao odstupnicu, a Dujmović se polako povlačio vukući za sobom teški mitraljez.

Ono što se u ovakvim prilikama rijetko događa, zbilo se upravo ovaj put: dva borca — dva junaka ne samo da su ostali živi, nego su izvukli i teški mitraljez.

Hitajući putem kojim je krenula i već dobro poodmakla glavnina, Mrkalj i Dujmović su šutjeli. Njihove misli bile su upućene hrabrom čovjeku i dobrom drugu Lukiću. Bilo im je teško što nisu mogli izvući njegovo tijelo. Ostao je ležati tamo gdje ga je metak smrtno pogodio...

U toku noći naši su se bataljoni sastali u selu Gradini. Odatle su, po naređenju štaba Divizije, izvršili pokret zabacujući se neprijatelju iza leđa. S nama su bili i ranjenici. Najviše smo strahovali kako ćemo se probijati kroz snježne nanose. No uskoro se naš strah pokazao neosnovanim: naišli smo na široku prtinu koju su nedavno, možda samo prije sat-dva, napravili — Nijemci. Jedino oni su išli u suprotnom smjeru!

Kad su se napokon prebacili neprijatelju za leđa, naši su bataljoni zauzeli položaje na Petrovu Polju, poznatoj visoravni na Vlašić planini. Ni danas nisam zaboravio nazive tamošnjih siromašnih zaselaka u kojima su ljudi živjeli bijednim životom ovčara-gorštaka: Ponir, Belobučje, Vukovići, Brdo itd. U stvari to i nisu bili zaseoci u pravom smislu te riječi, već skupine ovčarskih brvnara, podignute na bogatim pašnjacima na kojima su u svoje doba ovce boravile samo ljeti. Bježeći ispred zla, sada su se ovdje usprkos zimi i duboku snijegu našli i ovčari i ovce i vojske. A jedva da je bilo mjesta za jedne od njih!

Odnekud je upravo ovdje osvanula i ona pojačana patrola 5. bataljona, koju su prije tjedan dana duboki snijeg i mećava blokirali na Vlašiću. S obzirom na broj boraca, sada bi se teško moglo govoriti o »pojačanoj« patroli. Nijemci su je u međuvremenu više nego prepolovili, opkolivši je, kao što već spomenuh, u jednoj brvnari.

Možda nikad nitko neće saznati cijelu istinu koju je svaki od njih ponio sa sobom s ovog svog najtežeg životnog ispita. Neće saznati zato, što se od sedamnaestorice nesretnih ljudi vratila samo trećina.

Evo samo nekoliko šturih podataka:

Petog siječnja patrola je krenula kako bi ispitala situaciju i na vrijeme saznala za eventualni pokret neprijatelja iz Zenice. Nakon jednodnevnog hoda stigla je u selo Dub. Tamo je obavještajni oficir bataljona saznao da je neprijatelj krenuo prema položajima Trinaeste. Patrola je sutradan krenula natrag, međutim, iznenada je nastupilo užasno nevrijeme, kako se to može dogoditi samo u planini.

I kad se patrola zbog mećave nije mogla probiti, potražila je sklonište. Našla ga je u Orlicama. Dan kasnije su borci ipak krenuli u želji da se preko Višnjeva i Dolova vrate u bataljon. Ubrzo naiđoše na svježe ugaženi snijeg. Zaključili su da to mogu biti samo Nijemci koji nastupaju u istom smjeru. I, naši su, na svoju nesreću, napustili, prtinu. Krenuli su po duboku snijegu i uz ogromne napore stigli do skupine koliba nazvanih Pema. Mrtvi umorni, iscrpljeni i gladni, tu su zaspali i tako dočekali jutro, ali i Nijemce i svoju kob!

Oko deset sati, Švabe na skijama i u bijelim pelerinama zapucaše na jedina vrata kolibe — jedina vrata koja nisu mogla biti spas za sve.

Tom je prilikom šest drugova na mjestu poginulo pokušavajući se probiti. Oni su u neravnopravnoj borbi, na čelu s komandirovom Doričićem, dali svoje živote. Šest daljnjih boraca nekako se uspjelo izvući iz nemoguće situacije. Jedan od njih bio je i obavještajni oficir Ante Tikulin. Probijajući se vatrom svoga oružja oni su na kraju našli put do svog bataljona. Ali, slijedećih su dana i noći borci 5. bataljona uzalud čekali na povratak još petorice svojih drugova. Ni oni se, poput šestorice odmah poginulih, nikada nisu vratili sa zadatka patrole.

Među onima koji su stigli, bio je i Ante Cuculić...

Nešto kasnije, za desanta na Drvar, Ante Cuculić se na položaju kod sela Podrašnice hrabro borio i tom prilikom bio teže ranjen.

— Druže sekretaru, hoću li sada ponovo biti primljen u

Partiju? — obratio mi se s očima punim groznice ranjeni Cuculiò, dok su ga na nosilima spuštali na zemlju pred štabom Brigade ...

Prošla su jedva dva mjeseca od nesreće koju je patrola doživjela u zlokobnoj mećavi Vlašić planine, a Ante Cuculić je ponovo bio član Partije. Jer u ratu se brže živi i brže dokazuju ljudske vrline.

XXII

Blokada Teslica

Još u početku siječanjskih operacija koje smo nazvali »VI. neprijateljskom ofanzivom«, drug Tito je naredio štabovima korpusa da primjenjuju taktiku samostalnih operativnih grupa raspoređenih dubinski. I to se pokazalo pravilnim. Izbjegnete su krute fronte, zadavani su neprijatelju znatni gubici i stvarani uvjeti da se naše jedinice s uspjehom zabacuju za leđa neprijatelju.

»Operacije još traju, ali je neprijatelj nemoćan«, pisao je drug Tito (u svojim naredbama) štabovima.

Prebacivši se u Drvar s Vrhovnim štabom i Nacionalnim komitetom, drug Tito je slijedećih mjeseci rukovodio borbom iz tog dijela oslobođene Jugoslavije.

Na svečanoj večeri u Drvaru priređenoj 24. veljače u čast dolaska prve sovjetske vojne misije, drug Tito je, nazdravljajući generalu Kornejevu, počeo zdravicu riječima:

»Mi smo vas odavno očekivali... «

Šef britansko-američke vojne misije general McClean je, obraćajući se Kornejevu, rekao:

»Ovdje u Jugoslaviji moći ćete vidjeti, kao što sam i ja vidio, početak nove Evrope ... «

U idućem je razdoblju u središtu pažnje najvišeg političkog tijela i druga Tita bila borba za puno međunarodno priznanje tek rođene nove Jugoslavije.

»Pitanje priznanja Nacionalnog komiteta Jugoslavije, a s time u vezi politička likvidacija jugoslavske izbjegličke vlade u Londonu«, govori se u jednoj naredbi Vrhovnog štaba Trećem korpusu, ovisi sada od narodnooslobodilačkih snaga u Srbiji.

Drug Tito je istovremeno naredio štabu Drugog i Trećeg korpusa da pripreme po dvije divizije za Srbiju.

Međutim, Nijemci su poduzeli nove operacije, i u njihovu sklopu do tančina isplanirali desant na Drvar. Cilj operacija bio je, kao što je historija rekla, uništenje Tita i Glavne operativne grupacije Narodnooslobodilačke vojske. Istovremeno, Nijemci su željeli spriječiti prodor naših divizija u Srbiju.

Od sveg navedenog, jedino im je uspjelo za kratko vrijeme odložiti prebacivanje naših divizija u Srbiju.

Pismo bratu

Kao u nekom hramu stajao sam pod visokim borovima pokrivenim snijegom. Nisam želio da me bilo što uznemirava. Zapravo, htio sam ono što je u ratu tako teško doživjeti — biti sam ...

Misli me odvedoše Štefeku, mom najmlađem bratu. Kad je 1942. otišao u partizane, nije bio navršio ni četrnaest godina. Zbilo se to u Slavoniji...

Dok smo bili u Jajcu, školski drug Ivan mi je ispričao što se Štefeku dogodilo. I to me je uznemirilo.

Nekom je prilikom u štab odreda vodio zarobljenog ustašu. Ovaj je putem iskoristio nebudnost mladića, iznenada mu istrgnuo pušku i zapucao u njega. Štefek je uspio pobjeći, ali ga je zlikovac ranio u nogu. Moj brat je ostao živ, ali s jednom osjetno kraćom nogom.

Pokušao sam u tom trenutku zamisliti kako izgleda ... Je li porastao ... Kako mu stoji uniforma ...

U brigadnom listu objavljeno je tih dana »Pismo bratu«, pismo koje moj Štefek nikad nije primio:

»Dragi moj brate,

Znam da ti nije lako. Jedva si napunio trinaestu, a već si postao ratni invalid. Čovjeku nije jednostavno da se navikne na život bez jednog dijela svog tijela, ali još je teže, mnogo teže onome tko mora živjeti bez ljudskog poštenja i hrabrosti — bez duše. Ponosim se tobom. Ponosim se i ovoga puta kao što sam se ponosio onog dana kad si prije nepune dvije godine bio na svom prvom ispitu, ispitu na kome se nije dobivala ocjena dobar ili

slab. Da ga nisi tada položio, danas ne bi bio živ. I, braco moj dragi, sada ti mogu reći, ti si ga položio. Nitko ti to tada nije rekao. Nitko ili gotovo nitko to tada nije znao. Znali smo to samo nas dvojica. Tada, s trinaest godina, jedva da si do kraja mogao shvatiti što to Hitlerovi vojnici traže u našoj unesrećenoj zemlji, jedva si shvaćao što treba da znače oni prvi pucnji ljeta 1941., pucnji koji su izgledali usamljeni i stravično ništavni prema ogromnoj sili okupatorskoj.

Povodom onoga što ti se dogodilo, želim ti još nešto reći. Nikakva žrtva, dragi moj brate, nije dovoljno velika za našu borbu, za narod, za domovinu! Ne očajavaj! Budi ponosan na svoje rane i ostani hrabar kao što si i dosad bio. Jednog dana će i tvoja ljubav — tvoja draga — biti ponosna na tebe i na ožiljke tvojih rana. Za nju će to biti još jedan dokaz više da si zreo i sposoban voljeti... «

Dok smo pregledavali članke za brigadni list, u bajtu domaćina Petra ušao je njegov prvi susjed. Prije par dana on je ostao bez krova nad glavom. S gorčinom nam je pričao kako su njegova žena i on sa četvorogodišnjim Jovicom te noći bespomoćno posmatrali plamen ...

— Za tili čas postali smo prosjaci bez igdje ičega — pričao je nesretni čovjek. — Evo, iz ovoga smo borika gledali — pokazivao je rukom. — Na sebi smo imali samo na brzinu izvučene krpe, gotovo otete iz švapskih ruku! Bože me sačuvaj — govorio je polako dok je jednom rukom pridržavao Jovicu da ne sjedne na zemljani pod namočen unijetim snijegom.

— A Švabe? Nisu vas dirali?

— Stajali su oko zapaljene kuće, grijali na tom plamenu ruke i zagrijavali konzerve — odgovorio je nesretnik.

Dok sam ga slušao, preda mnom su se nizale slike: Oko plamenih jezika u kojima nestaje crna sirotinja, stoje prilike u zelenim uniformama. Jedni pružaju svoje zločinačke, prljave ruke bliže vatri, drugi bezbrižno vade mesne konzerve i zagrijavaju ih na žaru balvana koji dogorjevaju...

Nekoliko dana kasnije Trinaesta je po naređenju štaba Divizije proširila svoj »životni prostor«. Zadržavajući jedan bataljon blizu komunikacije Travnik-Turbe-Vakuf,

druge je svoje dijelove uputila nekoliko desetaka kilometara daleko na sjever. Tamo je u pravcu Teslica, pa sve do komunikacije Zenica-Žepče i Novi Seher-Tešanj, vršila izviđanja i kontrolu terena.

Satima i danima do hrane

Najveći neprijatelj u to vrijeme kao da bijaše glad. Osim što su napadale neprijateljske komunikacije, jedinice su također trebale pomagati intendanturi u nabavljanju hrane.

Duge kolone bosanskih konjića s ekonomima i u pratnji boraca išle su satima i satima kako bi stigle do krajeva koji nisu toliko iscrpljeni ratom, pa se ponovno vraćali na planinsku visoravan Petrovo polje gdje je diviziska bolnica.

Narod kao narod, dijelio je s nama i ono malo ovaca što mu je preostalo, kao i posljednju pregršt zobi. A zob je u tom kraju, ako se ne varam, bila jedina žitarica. Zobena kaša, svaki dan zobena kaša! U ustima sam stalno imao okus zobene kaše. Od zobenog brašna pekli smo nešto nalik na kruh. I taj nazovi kruh imao je gorki okus zobi koji me stalno podsjećao na smrad stjenica. Zato sam jeo samo njegovu prepečenu tvrdu koru.

Dok su naše jedinice prodirale prema Tesliću, pred njima su bježale neke bijedne naoružane grupice. Nazivali su ih »milicijom«. Pored muslimanske i katoličke »milicije«, bilo je tu naših starih poznanika ustaša i četnika. Sve te grupe i grupice Nijemci su čudesno vješto iskoristavali za raspirivanje nacionalne mržnje i pokretali ih u borbu protiv partizana.

Iako nacionalistički krajnje zadržti, njihovi su šefovi u Tesliću sjedili zajedno, a s njima i Nijemci.

Okružen bodljikavom žicom, Teslić se praktično nalazio u našoj blokadi. Okupatoru i njegovim slugama presjekli smo dopremanje hrane i ogrjeva. Ako su željeli organizirati opskrbu, Nijemci su to mogli jedino nasilnim putem.

O Trinaestoj proleterskoj brzo se pronio glas.

— To su neki novi. Govore da su Zagrepčani — čulo se u Tesliću.

Stanovnici Blatnice, Komušine, Bjelobučja, Mladikovine i drugih sela u kojima su se nalazile naše jedinice, u početku su se bili uvukli u sebe. Gledali su nas ispod oka, držeći se po strani.

Nismo žalili truda: objašnjavali smo im zašto se borimo, te kako je samo Nijemcima u interesu da se Srbi, Hrvati i Muslimani međusobno tuku. Govorili smo im o potrebi da se zajedno borimo protiv onoga tko je upao u naše domove, u našu zemlju. I ljudi su počeli shvaćati ideju bratstva i jedinstva. Stali su se otkravljavati. Stvari su još bolje krenule kad smo počeli razoružavati miliciju, četnike, ustaše, i kroz njihova sela voditi zarobljene Nijemce. Jednostavno smo osjetili kako mještani slobodnije dišu. Na njihove riječi počeli smo puštati kućama one zarobljene pripadnike oružanih grupica, za koje su tvrdili da nisu počinili nikakva zla.

A onda se dogodilo nešto što je u sve ponovo unijelo nemir. Bio je to zločin koji su četnici počinili nad našim ranjenicima.

Četnici napadaju ranjenike

Dogodilo se to blizu sela Blatnica. Dvanaestorica već gotovo oporavljenih ranjenika, zajedno s liječnikom Kraljićem i mladim Stržićem, vraćala se u štab Brigade. Spustivši se iz Gornjeg Bjelobučja krenuli su dolinom Usore, i dalje prugom šumske željeznice. Od trenutka kad su napustili sumorne seoske kućice u kojima se bila smjestila bolnica, borci bijahu razdragani. Pitoma priroda u snježnom ruhu i obasjana suncem, kao da je pozdravljala njihov povratak u život.

Nekoliko se njih natjecalo sa Stržićem tko će duže hodati po željezničkim tračnicama. Kao da su za trenutak zaboravili na rat. Bez svoje jedinice i starješina prestali su se ponašati vojnički. I dogodilo se ono najgore. Nesretni ljudi nisu ni zapazili kako sve dublje ulaze u četničku

zasjedu. Nisu osjetili da ih smrt već drži na nišanu 3 kose iznad same pruge. Onda je zapucalo.

Iznenadeni i nemoćni, većinom bez oružja (tada se ranjenicima u bolnici oduzimalo oružje), počeli su bježati, ni sami ne znajući kamo. Samo se onih nekoliko s puškama bacilo u snijeg odgovarajući na pucnjavu.

Iza jednog velikog kamena što je stršio poput stijene, ležao je Kraljić sa šmajserom u ruci. Gađao je pojedinačno, štedeći municiju.

— Hvataj zaklon, ne bježi! — viknuo je bespomoćno za trojicom što su počela bježati. Četnici su ga osjetili i usredotočili vatru prema njemu. I naš liječnik, koji nikada nije bio vojni rukovodilac, ponio se u tim dramatičnim trenucima hrabro, kao pravi vojnik. Njegov šmajser nije dozvoljavao četnicima da se približe.

— Stržiću! — ponovo se začuo njegov glas. — Prebaci se u lijevo! — Pognut, s talijanskom puškom, Stržić se prebaci u sigurniji zaklon, bliže Kraljiću.

— Evo me, doktore! Jesi li vidio: jednoga sam skinuo

— radovao se Stržić kao da nije, zajedno s ostalima, u beznadnoj situaciji.

Kraljić nije dospio bilo što odgovoriti.

Oprilike trideset metara daleko od njih pojaviše se četnici ispuštajući neke neartikulirane pokliče kao u kaubojskim filmovima. Nekoliko metaka, jedan za drugim, pogodiše Kraljića. Vjerojatno nije stigao ni pomisliti na svoje najmilije. Pogođen u glavu i prsa, ostao je na mjestu mrtav. Četnici protrčaše ne zaustavljajući se. Pucali su po ostalima. I nitko nije vidio kako je i Stržić nekoliko trenutaka kasnije ostao da leži smrtno pogođen.

Tako se završio podmukli napad četnika na gotovo goloruke borce, do jučer ranjenike. Čudo se nije dogodilo

— pomoć nije stigla u posljednji čas.

Kad sam se nekoliko sati kasnije našao na poprištu drame, tragovi zločina bili su još sasvim svježi. Iza kamenog zaklona, našli smo pored mrtvog Kraljića najviše praznih čahura. Taj požrtvovani i vrijedni liječnik pao je u neravnopravnoj borbi u trenutku kada je toliko bio potreban.

Malo dalje od njega ležao je mrtav plavokosi mladić koga su njegovi drugovi zvali pjesnikom. Svojom hrabrošću u odsudnom trenutku Stržić je napisao svoje posljednje besmrtno djelo.

Tog tužnog dana, koji je ostao u najtežoj uspomeni boraca Trinaeste, palo je pet hrabrih proletera, a pet njih bez oružja dospjelo je u ruke četnika. Samo su se četvorica nekako spasila ...

Još istog dana saznali smo od ljudi iz sela Blatnice da je to nedjelo izvršio četnički zločinac Mirko Delić.

Sazvali smo selo, obavijestili ljude o zločinu, i pozvali ih u borbu. Za samo dva dana odazvala su se pozivu pedeset i tri omladinca iz Blatnice i okolnih sela. Bila je to svojevrsna dobrovoljna mobilizacija.

— Neće biti dobro, Stevo — zabrinuta lica gledao je Jovica Mraović, zamjenik komandanta bataljona svoga komesara Stevu Nikoliša.

— Ti brate, uvijek nešto sumnjaš!

— Znam ja ...

— Dobro, što to znaš?

— Četnici su ih natjerali da igraju takvu igru. Vjerojatno se boje da ćemo i mi postupiti kao četnici: u blizini njihovog sela dogodio se zločin... pa sad treba da se iskupe. Vidjet ćeš za par dana! Ni jedan neće ostati u Brigadi.

Nikoliš se zamisli. Više za sebe promrmlja:

— Dobro, vidjet ćemo. — Izgovarajući to, izraz njegovog lica kao da je govorio: »Baš je nesretan ovaj narod!«

Nakaza

Istoga dana kad se zločin dogodio, ti su nas prestrašeni ljudi iz Blatnice uputili na tragove Delićeve grupe. Obavijestili su nas kamo su krenuli i dali nam važan podatak da zarobljene partizane vode bose, ali žive.

— Upravo su — rekoše nam — prešli rijeku Usoru i kreću prema Mladikovinama.

Zahvaljujući tom podatku, odmah je organizirana potjera. Nikada neću zaboraviti s koliko su požrtvovnosti naši borci krenuli u neizvjesnost. Nisu marili ni za glad

ni umor. Pred njihovim je očima samo bila slika zarobljenih drugova koji sada negdje idu bosu po snijegu dok po njima pljušte udarci čeličnih kundaka.

U potjeru je pošao i sam komandant Brigade.

Prva dva dana potjere nisu donijela nikakve rezultate. A onda je neprijatelj izišao iz Teslica, ovaj put s nešto jačim snagama. Naši obavještajci, među njima i Vlado, kao da su bili zadovoljni ovim prodorom. Tako se jedino moglo potvrditi da su njihovi podaci o neprijateljevima namjerama bili točni...

Dok su bataljoni vodili borbu s Nijemcima, ustašama i tzv. »milicijom«, naše su se misli stalno vraćale, nesretnim zarobljenim drugovima. Mučilo nas je strahovanje hoće li ih naši pronaći i osloboditi prije nego četnici izvrše još veći zločin.

Dvije čete 4. bataljona stigle su u Mladikovine i natrpane na Delićevu četničku grupu dok je bila na spavanju. Njihov je stražar, doduše, u zadnjem trenutku opazio naše, ali je već bilo kasno. Bježeći kroz vrata i prozore, polunagi su četnici kao muhe bez glave nalijetali ravno na vatru našeg mitraljeza.

Pucajući iz šmajsera Milan Zeželj je s nekoliko boraca prvi ušao u kuću. Pored dvojice netom poginulih stajao je jedan nakazni četnik, grbav i ružan poput zvonara crkve Notre Dames de Paris, s puškom u rukama. Prije nego je mogao bilo što učiniti, pograbiše ga ruke naših.

Podigavši ga u zrak, jedan snažni borac vikne:

— Govori, svinjo, gdje su zarobljeni partizani! Govori, grbave ti duše četničke!

Nakaza je šutjela.

— Govori ako ti je mila glava na ramenu — razjareno nastavi naš. Na licu mu se vidjelo da je doista spreman sve učiniti za spas zarobljenih drugova.

Četnik je i dalje šutio kao zaliven.

Izvan sebe od bijesa zbog svega što su četnici počinili, borac još više podigne nakazu i tresnu je o zid. Tijelo grbavca se skljkalo i ostane ležati pod zidom. I dok je netko objašnjavao kako je nakazni četnik gluhonijem i po naređenjima Delića obavlja najgnusnije koljačke poslove, netko vani viknu:

— Našli smo ih! Sva su petorica živi! Živi su!

I sreća i pravda bijahu ovoga puta na našoj strani:

U jednoj od kuća u selu naši su pronašli zarobljene borce

— svezane, izmučene, bose, ali žive. Četnici su ih dosad bili poštediti jer su ih namjeravali predati Nijemcima u Teslicu.

Zavlada neopisiva radost. Podjednako u očima spašenih i spasitelja zasjaše suze.

— Kao da sam se drugi put rodio — šaputao je jedan od netom oslobođenih, ne vjerujući u toliku sreću...

Pored Kraljića i Strižića tih se dana najviše spominjalo ime Dinka Glažera, komandira jedne čete u 1. bataljonu. Zahvaljujući njegovoj vojničkoj snalažljivosti i osobnoj hrabrosti, Nijemci koji su krenuli iz Teslića, uskoro su zadržani. Samo pred neprolaznim pušama njegove čete ostala su ležati 32 mrtva i dvadesetak ranjenih Nijemaca. Među mrtvima bio je i zapovjednik njemačke žandarmerije iz Zepča, neki kapetan Weiss.

XXIII

Tri krvave sedmice

Razmišljanja o čovjeku

Idućeg je dana do duboko u noć trajao sastanak štaba Brigade. Dok se još raspravljalo, Vlado iziđe iz zadimljene prostorije na svježi zrak.

— Zar je morao tako govoriti? ... Sve je uprljao — ponavljao je u sebi. Bijaše mu teško ne samo zbog svega onoga što je na sastanku izrečeno protiv njega, već i zato što je to izgovorio njegov drug, i to još u prisutnosti drugih. Obuzet osjećajem nepravde, Vlado nije imao snage da se brani. Umjesto toga jedino je želio postajati ovdje, na svježem zraku, biti sam i šutjeti.

Noć bijaše tiha i blaga. Vladin pogled klizne prema zvezdanom obzorju. Poče raspoznavati obrise visokih borova na čijoj su se pozadini jasno ocrtavali križevi.

— Križevi... križevi... — uzdahne Vlado i sjeti se Kraljića i ostalih poginulih tih dana, i njihovih usamljenih humaka. Pomisli kako je beskrajan taj crni nebeski prostor prošaran zvjezdama što liče na krijesnice, te kako je čovjek u njemu sićušan, u stvari nevidljiv. Nije ni opazio kad se u njemu ugasila gorčina, a on počeo osjećati hladnoću što se uvlači u kosti. To ga napokon vrati u stvarnost i u ono što se naziva »međuljudskim odnosima«.

— Možda će ipak naći hrabrosti pa izići, te mi se ispričati

— pomisli Vlado i postaja još neko vrijeme.

Onda mu se učini da mu je netko stavio ruku na rame. Malo se trgne, ali se ne okrene. Povjerova da uz njega stoji ON. Čak mu se učinilo da čuje njegov glas: »Eh, baš si neki mekušac! Pa, eto, priznajem, pogriješio sam prema tebi... Oprosti mi! ... «

I Vlado osjeti neku toplinu i neodoljivu želju da ga zagrli i sve mu oprost. Naglo se okrene. Ali pored njega nije bilo nikoga. Bijaše sam.

Razočaran, jedva je našao snage da se vrati u zadimljenu sobicu. Ponovno je bio usamljen kao i kad je stajao pred kućom ...

Podivljali Ugar

Početkom travnja 1944. štab Divizije naredi da se Trinaesta proleterska, s divizijskom bolnicom koju je u to doba osiguravala, prebaci preko Vrbasa. Tamo na zapadnoj strani, nedaleko Mrkonjić-Grada, trebalo je da zauzme nove položaje. Borci to shvatiše kao potrebu da Brigada bude bliže Vrhovnom štabu i drugu Titu koji su već odavno bili u Drvaru. Ali od primanja naredbe, koja je u štab Brigade stigla radiogramom pa do njenog izvršenja, odnosno forsiranja Vrbasa, prošle su gotovo tri sedmice. Ta su tri tjedna u analima Brigade zapisana krvavim slovima.

Snijeg se počeo otapati, rijeke i potoci naglo nadolaziti. Da bi s Petrova polja divizijska bolnica doprla do Vrbasa, Brigada je morala proći ogromnim prostorom po dubokom snijegu i na tom putu svladati podivljali Ugar, jer je most blizu sela Vukovića odnijela bujica.

— Kako li će tek biti s Vrbasom? — promrmlja jedan ranjenik kad smo se zaustavili na obali Ugra. Uznemireno je gledao brzu maticu, a onda nastavi: — Da sam barem pokretan i bolje plivam...

— Da si pokretan— javi se drugi ranjenik — ne bi sad bio ovdje!

— A gdje bi bio? — ljutito će prvi s amputiranom desnom nogom.

Drugi prešuti i nastavi po svome:

— Pitam se, neće li se podaviti ovih stotinu gladnih konja.

— Što me briga za konje — otrese se treći stišćući uza se štake. — Dosta mi je Petrova polja, gladovanja i snijega...

— Pamet si izgubio, čovječe. Što bi ranjenici bez konja?

Ne znam kako se završio ovaj razgovor, ali znam da ni ranjenik bez noge a ni divizijska bolnica nisu tom prilikom prešli Ugar. Napatili su se, ali nisu mogli na drugu stranu. I ranjenici i bataljon boraca koji su ih pratili, morali su se zajedno s konjima i govedima vratiti natrag na Petrovo polje, što je značilo ponovo pregaziti planinu Černericu, beskrajna snježna prostranstva... S njima se jedino nije vratilo devet bosanskih konjica. Pri neuspjelom pokušaju prijelaza nestali su u vrtlozima pobješnjela Ugra.

Za to su vrijeme svi ostali bataljoni Trinaeste na vrijeme stigli do Vrbasa. Postavili su se tako da južno od Jajca ranjenicima omoguće prijelaz. Ali i neprijatelj nije spavao.

Prozrio je naše namjere, te u zadnji čas uspio srušiti jedini čitavi most na ovome području. U blizini sela Vijećica, gdje je trebalo da se prebacujemo, pojavilo se oko tri sata ujutro šest kamiona švapske pješadije. Neke su ih naše jedinice uspjele zaustaviti i odbaciti natrag. Nekoliko je neprijateljskih vojnika poginulo, a na cesti je ostao i jedan zapaljeni kamion.

Par sati kasnije, iz suprotnog se smjera — iz Donjeg Vukafa — pojavilo deset kamiona Švaba i ustaša. Pritivši borbu s našom zasjedom, uspjeli su se probiti u Jajce.

Uzmite glavu, ali petokraku ne skidam!

Pojava Švaba na cesti oko Jajca i Vukafa nije obećavala ništa dobro. I zaista, sutradan naša 2 bataljona južno od Jajca napalo nekoliko jačih neprijateljskih kolona pristiglih iz raznih pravaca. Kad je borba već počela, postade nam jasno da se radi o nekoliko tisuća neprijateljskih vojnika.

Nastupajući u usporednim kolonama, doveli su neke naše jedinice u težak položaj. Jedan vod 4. bataljona, prisiljen na odstupanje, naišao je na drugu neprijateljsku kolonu, i to tamo gdje ju je najmanje očekivao. Kad se pokušao izvući, neprijatelj ga je dočekao na brisanom

prostoru. Stradalo je oko dvadeset i pet boraca, od čega dvanaest bijaše zarobljeno!

Vijest o zarobljavanju proletera odjeknula je među nama kao grom iz vedra neba. Jednostavno nismo mogli u nju vjerovati. No uskoro je potvrđena.

Bilo nam je nekako lakše kad smo saznali da većinu zarobljenih čine neiskusni mladići koji su nam prišli nekoliko dana prije toga u Blatnici. S njima su bila i dvojica proletera čiji je staž u Brigadi bio nešto duži — bijahu to u stvari borci iz skupine bivših jugoslavenskih interniraca oslobođenih iz talijanskih logora i zatvora. (Od nekoliko tisuća dobro naoružanih »prekomoraca«, kako smo ih nazivali, u našu ih je Brigadu bilo raspoređeno oko četiri stotine).

Nekoliko dana kasnije stigle su nam informacije o hrabrom držanju naših »prekomoraca« pred neprijateljem. Nijemci su, u Jajcu gdje su ih držali zatvorene, tražili od njih podatke o Brigadi. No oni nisu ništa izdali ni pod batinama. Kako bi im slomili duh, tukli su ih, i od njih zahtijevali da svojim rukama skinu s kapa i popljuju petokrake sa srpom i čekićem. I to su odbili.

— Uzmite glavu, ali petokraku ne skidam!... — bio je njihov jedini odgovor.

Nakon teških borbi koje su trajale nekoliko dana, bataljoni sa sektora Jajca uspjeli su se izvući iz kliješta. Prebacivši se natrag preko Ugra, zauzeli su stare položaje na Petrovu polju, u Koričanima, Vitovlju...

Štab Divizije ponovo je zatražio da se prebacimo na zapadnu obalu Vrbasa. Baš u to vrijeme akumulatori naše radio stanice su se ispraznili, a u onoj teškoj situaciji nije bilo mogućnosti da ih se ponovno napuni. Tako se veza sa štabom Divizije svela na kurire. Znali smo koliko su tamo zabrinuti za našu situaciju, posebno za divizijsku bolnicu, ali se ništa nije moglo učiniti.

Poslije dva dana odmora i sređivanja, ponovno smo se bacili na ispitivanje mogućnosti prebacivanja na drugu stranu Vrbasa. Ispostavilo se da su 15—20 kilometara sjeverno od Jajca uvjeti za prebacivanje nešto povoljniji.

Na valovima nabujalog Vrbasa

Može li čitatelj zamisliti što je u tadašnjim uvjetima značilo prebacivati se preko nabujalog i brzog Vrbasa? Radilo se ne samo o vojnoj jedinici s preko tisuću naoružanih vojnika, nego i velikom broju nepokretnih ranjenika, preko stotinu konja i dva puta više goveda. Nije bilo nikakvih plovnih objekata, nije bilo mogućnosti da se izgrade velike solidne splavi, a da i ne govorimo o tome kako nije bilo nikakvih mogućnosti da se postavi improvizirani most. Osim svega navedenog, trebalo je odbaciti neprijatelja koji je držao dio zapadne obale, i ne dozvoliti mu da ometa prebacivanje.

Nikome u Brigadi nije bilo lako, a najmanje komandantu Zeželju. Neprekidno sam ga gledao zamišljenog. Ovoga puta nije govorio: »Nema toga što proleter i ne mogu!«

Obavještajci su doveli nekoliko seljaka sa Vrbasa. Još istoga dana odlučeno je da se hitno sgrade male splavi. Prijelaz će se izvršiti na dva mjesta gdje je moguće sići u kanjon Vrbasa: kod sela Baljvine, i deset kilometara sjevernije kod sela Bočca.

Borci 2. bataljona prvi su prišli strmoj obali i već iz daleka začuli huku nabujale rijeke. Komandant Kresojević poslao je naprijed jednu četu koja se prva trebala prebaciti na drugu obalu i tamo uspostaviti mostobran. Kad je poslije nekoliko dugih sati stigao prvi izvještaj, u štabu zavlada nemir. Ne samo da se četa još nije prebacila na drugu obalu, već nije ni počela s prebacivanjem.

Komandir čete je javljao da se silaženje k rijeci odvija teško i polagano. A kad su borci ipak stigli do vode, tamo su ih dočekale dvije toliko male splavi, da se odjednom moglo prebaciti samo petoro ljudi. »A od tih petoro dvojica bi uvijek morala biti splavari«, objašnjavao je komandir, »jer samo oni mogu izići na kraj s vodenom nemani!« Na kraju je komandir zatražio da se u okolnim selima pokuša naći još kojeg spiavara i dodao: »Ovi moji sumnjaju da ćemo bilo koga naći. Kažu: svi su se od neprekidne pucnjave razbjegli... «

Ne čekajući odgovor, komandir počeo s prebacivanjem. Borci dovukoše splavi do obale i po uputama spiavara spustiše u vodu najprije jednu, a onda i drugu. Tek što je prva dodimula površinu, matica je silovito povučela. Dva spiavara s jakim veslima, od kojih jedno bijaše pričvršćeno za splav, počeli su mučnu borbu s vodom koja je ispod splavi vrila kao u grotlu. Na kraju se splav uz samu obalu umiri. Prva tri borca se ukrcaše.

Samo što je splav krenula, matica je povučela nizvodno. Ponovno je uslijedila borba spiavara u kojoj su njihove ruke radile kao u pletilja. Na kraju su splav izbacili iz matice i usmjerili je prema drugoj obali.

Iako plivači, tri su prva vojnika na splavi djelovala uplašeno. Držeći se za ogradicu, gledali su kako se splav propinje na valovima i s teškom mukom izbjegava virove. Samo jedan pogrešan zamah veslom mogao bi je baciti na kakvu hrid, prevrnuti je, dovesti do propasti.

Na splavi se nalazio jedan kraj dugoga konopa koji je trebalo pričvrstiti na drugoj obali. S pomoću njega, razapetog između dviju obala, već bi iduće prebacivanje bilo mnogo laganije. Da, bilo je to lijepo zamišljeno, ali se prebacivanje moralo nastaviti bez užeta. Podivljala rijeka bila je jača od čovjeka i njegovih želja.

Slijedećih nekoliko sati četa se uz velike napore ipak prebacila na drugu obalu i počela polako napredovati. Zadatak im je bio da tamo ispituju prilike i osiguraju prostor za iskrcavanje ostalih ...

U klopci

Sa zebnjom smo očekivali što će se prijeko dogoditi. A kako ni poslije jednog sata, pa i više, nije došlo do pucnjave, povjerovali smo da neprijatelja tamo nema. Na žalost, grdno smo se prevarili!

Četa je napredovala terenom na kome je preglednost bila posve ograničena. Rukovodeći se vjerojatno prvim dojmom da u blizini nema neprijatelja, doživjeli su gorko i krvavo iskustvo. Prekasno su opazili da su ušli u neprijateljsku zasjedu...

Gotovo istovremeno kad je na zapadnoj obali zapucalo, borci na istočnoj začuli su iznad svojih glava bruj avionskog motora. Iz oblaka je iznenada izronio avion i u niskom se letu ustremio prema selu gdje se nalazila diviziska bolnica. Samo koji trenutak kasnije odande se začuše zgusnute eksplozije avionskih bombi.

Iz nečijih grudi pored mene ote se:

— Uh! — a potom: — Majku im banditsku, zar baš na bolnicu!

Na sreću bombe čije smo eksplozije čuli, nisu pale na bolnicu. Njeni su rukovodioci biliiskusni ljudi, te su ranjenike kamuflirali u neposrednoj blizini sela, u borovoj šumi. Dim koji se dizao ispod bolničkih kazana u samom selu, zaveo je bezobzirne napadače. Žrtava je ipak bilo: iz radnog voda bolničke kuhinje poginula su dva borca, a četiri bila lakše ranjena. Zobena kaša s komadićem goveđeg mesa tog je dana bila ranjenicima podijeljena nekoliko sati kasnije.

Borci što su se prebacivali na desnu obalu Vrbasa, ulagali su sada krajnje napore da se izvuku iz zasjede koju su im Nijemci i četnici bili lukavo postavili. Potvrdilo se po tko zna koji put da se nebudnost u ratu plaća ljudskim životima! Onoga časa kad je neprijatelj zapucao, među našima je nastupila panika. U takvoj situaciji malo je komandira koji su u stanju jedinicu održati na okupu. Naš komandir je to samo djelomično uspio. Veći dio čete povlačio se zajedno s njim uz borbu. Borci koji su se odvojili — našli su se pod neposrednim udarcem neprijatelja. Sedam ih je poginulo, šest bilo ranjeno, a jedan je teško ranjeni borac pao u ruke neprijatelju.

Kolikogod to izgledalo nevjerojatno, naši su i u takvoj gotovo bezizlaznoj situaciji čak uspjeli izvući ranjenike!

Od svega nas je ipak najviše uzбудilo nešto što se događa u malom broju zaraćenih vojski. Da ne bi živi pali u ruke neprijatelju, dvojica ranjenih su se sami ubili, stavljajući pod se aktivirane ručne bombe ...

Prigodom pokopa stajao sam s kapom u ruci iznad raka poginulih i razmišljao o njihovoj bezgraničnoj ljubavi i mržnji, o njihovoj hrabrosti. I još o nečemu što nije bilo moguće dokučiti do kraja ...

Da, nije se smjelo potcjenjivati neprijatelja koji nas je zadnjih dana i tjedana nekoliko puta dobro nadmudrio!

Udarce na obali Vrbasa zadali su nam vojnici švabskog Trinaestog puka Princ Eugen SS divizije. Razbivši našu četu, s lakoćom su uspjeli prokrčiti put do Vrbasa, i to do onog mjesta gdje je počelo naše prebacivanje. Netom su se pojavili na obali, naši sa suprotne strane otvorili su vatru. U zaklonima nam nisu ništa mogli, ali su zato stradale splavi. Oštetili su ih preciznim pogocima i tako još jednom odložili naše prebacivanje.

Pojavio se Milan žeželj. Odmah shvativši svu ozbiljnost situacije, okupio je štab bataljona. Pola sata kasnije postavljeni su na gornji rub obale svi raspoloživi mitraljezi i bacači. I Nijemce počeo gađati ubitačna vatra.

— Lako nam je sada kad više ne moramo škrtariti na municiji! — ogłosi se pomoćnik nišandžije na teškom bacaču od 81 milimetar. Na mršavom i ispijenom licu blistale su jedino oči. Kako bi poletjela koja mina, tako bi je on ispratio: — Ovo vam je od Engleza ... Ovo od Amerikanaca! Od Engleza... od Amerikanaca!

Iscrpljeni ali radosni, 'borci su, gađajući, golim okom lijepo vidjeli kako Nijemci preko padaju, koprcaju se ili nestaju iz vidokruga.

A kad je neprijatelj protjeran i splavi osposobljene, prebacivanje se nastavi.

Na drugoj strani Vrbasa

Sutradan ujutro na drugoj se strani našao cijeli 2. bataljon. Odmah potom je silovitim naletom odbacio neprijatelja s položaja kod Vlasine, povezao se s jedinicama koje su se prebacivale kod Bočca, i zajedno s njima očistio široki pojas uz obalu.

Tek sad je došla na red divizijska bolnica. No s time su nastupile neizmjerne muke.

Kao što smo i predvidjeli, prebacivanje ranjenika i intendanture, a s njima i konja i goveda, bilo je i preteško i prepolagano. Ranjenici su bespomoćno jaukali, a splavari teturali od umora. Borci, bolničari i bolničarke nisu

više ništa osjećali. Umotani u pokrivače i šatorska krila, mokri od kiše koja nije prestajala, iscrpljeni od nespavanja d gladi, nosili su svoje drugove niz kamene litice pokrivene snijegom i ledom. Padali su s njima i proklinjali zajedno s njima. Kad bi odozdo odjeknuo zahtjev komandanta da kolona stane kako se borci ranjenici ne bi nagomilali na improviziranom pristaništu, oni što su držali nosila zastali bi i zajedno se s nosilima spuštali ničice. Tu bi odmah i zaspali.

Ni tužno mukanje goveda, ni prodorna njiska konja koji nestaju u valovima, više nikoga nisu uzbuđivali. Bijaše to ona nevjerojatna situacija kad ljudi postaju gluhi za sve oko sebe, pa bila to čak i prijetnja smrti. Tko zna koliko je tog dana Vrbas progutao konja i goveda!

— Sto su jadne životinje skrivile? — prošaptah naslonjen na stijenu pored same vode, svjestan njihove i naše nemoci. — Ipak je čovjek sretniji: on barem zna zašto sve to podnosi...

Prošlo je već mjesec dana otkako smo na drugoj strani Vrbasa. Na tom istočnom dijelu velikog oslobođenog teritorija s Drvarom u središtu, nalazila se osim naše Brigade i Prva proleterska, te dijelovi Petog krajiškog korpusa. Znali smo da ne smijemo dopustiti Nijemcima i ostalim gadovima da prodru, te da moramo osigurati miran rad i djelovanje drugu Titu, Vrhovnom štabu i Nacionalnom komitetu...

Tog se mjeseca gotovo ništa nije izmijenilo u odnosu snaga. Malo je koji dan prošao bez okršaja. Jedino: bio je travanj i već se osjećao dah proljeća.

Pojačavši garnizone u Mrkonjić-Gradu, Jajcu, Glamoču i drugim mjestima oko nas, Nijemci su uz pomoć četnika koji dobro poznaju teren, stalno vršili nasilna izviđanja, postavljali zasjede i nastojali zadržati inicijativu.

Onda je stradala 3. četa našega 3. bataljona. Deset drugova je poginulo, isto toliko ih je ranjeno ili nestalo zbog ne vojničkog kretanja — kaže se u operativnom izvještaju štaba...

Rapo i Vučko dugo su išli bez riječi, nešto zbog brzog i zamornog koraka, a više zbog mučnog dojma koji su u sebi ponijeli.

Pred očima Rape stalno je bila slika brisanog prostora i čete koju je neprijatelj za tili čas razbio. Iako jučer nije bio tamo na poprištu, riječi našeg komandanta bataljona koji je malo prije izvijestio Rapu i Vučka što se tamo dogodilo, duboko su ga se kosnule. Tko zna po koji put je sve još jednom doživljavao: nebudnost i nesnalažljivost starješina u četi, mrtve borce koji su ležali na mjestima gdje su bili pokošeni. Gledao je komesara čete presječenog rafalom, malo dalje jednu drugaricu s krvavom mrljom na grudima i prerezanim vratom... Više od svega mučilo ga je pitanje zašto nitko od štaba bataljona nije bio s tom četom, tim više što je komandir bio sasvim nov. Na tu je dužnost bio postavljen uoči tog dana.

— Ne čini li ti se, Vučko, da su Švabe u posljednje vrijeme postali drskiji nego ikada? — Rapo više nije mogao izdržati šutnju.

— Misliš li na 3. četu?

Rapo nije odmah odgovorio. Obojica su dobro znali da misle na isto, a i razloge šutnje.

»Trideset i više boraca palo je jučer u zasjedu! Tko je za to odgovoran?« — mislio je u sebi Vučko, ali se to nije usudio izreći.

I dalje su obojica šutjeli.

— Zar ti se ne čini da su Nijemci promijenili taktiku? — ponovo će Rapo, pa nastavi: — Dok se Nijemci kreću u malim, vrlo pokretnim jedinicama, bez teškog oružja i zaprega, mi smo, brate, postali glomazni, nepokretni, kao prava vojska.

— Ma kakva vojska, Marko, nismo mi vojska! — ljutito ga prekine Vučko. — Vojska, a ne poštujemo osnovna vojnička pravila! — I iz usta načelnika štaba Trinaeste izbi prava bujica riječi: — »Iznenadeći«, rekoše nam malo prije u štabu bataljona. Kako vojska, prava vojska može biti iznenađena! Na ovakvom terenu vojna jedinica mora u svako doba biti jednako spremna za borbu, danju i noću, pogotovu kad ide ispitivati teren. Tu Vučko malo zastane, okrene se Rapi, te mu se zagleda u oči. — Ne

poduzimaju se potrebne mjere budnosti! Eto, u tome je stvar!

— Ne mislim ja... — pokuša Rapo doći do riječi.

— Što znači misliti?... Ne kažem da Nijemci ne primjenjuju novu taktiku. Šalju u našu pozadinu jedinice od nekoliko desetaka ljudi kako bi napale štabove, veze, bolnicu ... A što mi radimo? Nedovoljno se brzo prilagođujemo novoj situaciji. Jedino što ne mogu dokučiti razlog takvom našem držanju. Možda borci osjećaju prezasićenost ...

— Ne mislim ja, Vučko moj, da se tu radi o slabostima boraca — javi se Rapo. — Ako baš hoćeš da otvoreno govorimo... borci su uvijek onakvi kakvi smo mi rukovodioci. Ja se ponovno pitam zašto nitko iz štaba nije bio s tom četom, tim prije što je komandir bio sasvim nov...

Stigoše u štab Brigade gdje su već čekali na njihov povratak.

Sastanak štaba potrajao je duboko u noć...

Sutradan je u sve bataljone stigla naredba štaba Brigade u kojoj se zahtijevalo da se najsavjesnije poduzmu sve mjere za suzbijanje eventualnog neprijateljskog prodora na oslobođeni teritorij. Govorilo se u naredbi i o taktici Nijemaca koji s manjim jedinicama stalno uznemiravaju naše bataljone, nanose im nemale gubitke, zamaraju naše borce i prisiljavaju ih da troše municiju. Tražila se puna odgovornost starješinskog kadra kako u poduzimanju mjera budnosti, tako i osiguranju, podjednako prigodom držanja položaja kao i kretanja jedinica na zadatke ...

Nekoliko slijedećih dana u bataljonima se radilo vojnički i politički kao malo kad ranije. Vršene su analize zadnjih borbi i neprijateljske taktike. Govorilo se i o suradnji naših jedinica, određivanju rezervi i postavljanju zasjeda, kao o stvarima koje su se počele zaboravljati.

XXIV

Desant na Drvar

Saveznici nam šalju čokoladu

Na političkom satu čete netko je usput spomenuo nišandžiju na teškom bacaču koji je, gađajući na Vrbasu Nijemce, za svakom minom govorio: »Ova ti je od Engleza... ova od Amerikanaca!« Pitao se diskutant, zašto nije spominjao i Sovjete? Nišandžija, inače stari borac, još iz Prvog proleterskog bataljona Hrvatske, odgovorio je bez uzbuđenja kako bi onom prilikom s najvećim uživanjem dodao: »a ova od Sovjeta«, da je samo ruskih mina bilo ...

Diskusija se produžila i na položaju. Naš nišandžija kao da je preuzeo ulogu komesara, pa je svima i svakome odgovarao na pitanja.

— Pitaš kolika je ta pomoć zapadnih? Počeli su slati, nije da ne šalju. Ali vidio sam, na primjer, kako je u divizijskoj bolnici: umire se od gangrene, nema dovoljno zavoja, instrumenata... Što se pak tiče obuće i hrane, znate i sami: stigne poneka konzerva i čokolada. Jer, bože moj, bez čokolade bismo izgubili rat! A cipele? Zar nismo odavna navikli da budemo napola bos? — s primjetnom ironijom govorio je stari proleter.

— Čuo sam da će sada i sovjeti početi slati — javi se netko.

— A zašto nisu slali dosad? — upade drugi.

— Pa da se ne zamjere zapadnim Saveznicima...

— Glupost! Kako da nam šalju kad je Istočna fronta sve do nedavno bila 2.000 kilometara daleko. — Nišandžija nije nikome dozvoljavao da napada Sovjete, iako ni njemu samom nije bilo sve jasno.

— Gle, a Amerikancima ne smeta udaljenost! Od prve

godine rata šalju Sovjetima tenkove i drugo teško naoružanje — ponovno će onaj nevjerni Toma.
— Zar je istina? — začu se sa svih strana.

Tih dana, dok se još uvijek između manjih i većih okršaja radilo vojnički i politički, nikome od nas nije bilo ni na kraj pameti dokle bi mogla ići švapska drskost. Nitko nije mogao ni slutiti da je u Hitlerovom štabu bio već do tančina razrađen plan desanta na Drvar. Očajnik je pripremio valjda najlukaviji plan za uništenje Tita i Vrhovnog štaba. Čekali su samo pogodan trenutak. Nismo znali, niti smo mogli znati za takav plan, a najmanje da će znak za desant na Drvar uslijediti desetak dana kasnije, baš na sam Titov rođendan.

— Javi komandiru Božiću, za petnaest minuta pokret! — obrati se Kresojević svom komesaru Spahi.

— Opet prethodnica Brigade? — zajedljivo će Spaho.

— Ne, ovoga puta izviđanje! — Još uvijek ne dižući glave s operativnog izvještaja, komandant 2. bataljona nastavi: — Po svemu sudeći Švabe nešto smjeraju. — Tu zastade i podiže glavu. U njegovim očima Spaho opazi nešto kao zabrinutost, tugu — što li.

— Nismo ni mi mutavi. — pogleda ga Spaho uz osmijeh.

— Samo da su mi moje sekcije!

— A gdje su ti? — gotovo zaprepašteno upita Spaho. — Je li moguće da ih je Borota...

— Ma kakav Borota! Lako bih ja s njim. Zeželj!

Kresojević je odlično čitao sekciju. Još kad je bio vodnik u Prvom proleterskom bataljonu Hrvatske, tamo na tromeđi — uoči borbe sa četnicima na Golubiću — Banina ga je pohvalio da dobro čita sekciju. I ovdje u Bosni ta njegova vojnička umijeća kao da je predodredila ulogu njegova bataljona. Tko će u prethodnicu Brigade? Kresojevićev bataljon. Tko će prvi preko Vrbasa? Četa Kresojevićeva bataljona! Tko će u izviđanje u neprijateljsku pozadinu?... »Ne mogu bez sekcije Drvara i Jajca«, reče mi Zeželj jutros. Samo zbog sekcija je navratio.'

Umjesto svakog drugog komentara Kresojević se okrenu Spahi: — Komandant Brigade je komandant Brigade... I evo, odoše karte!

— Evo, čete, druže komandante, javljam se na zadatak — s osobitim je naglaskom raportirao komandir Božić.

— Ti kao da si pred vratima slušao što sam dogovarao sa Spahom?

— Nisam ja, ali zašto imam komesara? — Božić pogleda svog komesara Zvonka Stanišića, najmlađeg komesara u Brigadi, koji je još uvijek stajao u stavu mirno.

Kresojević pridje Božiću, uze ga pod ruku, pa dade znak Zvonku da i on podje. Malo zatim nestadoše iza sjenika. Nije potrajalo dugo i oni se vrate.

Četa kojom komandira Božić, koja ima najmlađeg komesara u Brigadi i komandanta bataljona koji odlično čita vojničke karte, začas se nadje u pokretu. Pošli su prema cesti, negdje na pola puta između Mrkonjić-Grada i Podrašnice. Sat—dva kasnije, borci Božića i Stanišića ležali su u zasjedi, odmah pokraj ceste.

— Tko zna hoće li uopće naići? — pogleda Božić Kresojevića.

— Naići će... ali ne zna se tko. Najmanje su nam potrebni »đikani« — prokomentira komandant.

Nisu morali dugo nagadjati. Kao naručen pojavi se jedan vod Nijemaca. I oni su bili pošli put protivnika. Ali prednost je svagda na strani onoga tko prikriven čeka u zasjedi.

— Evo im milo za drago! — začuje se nečiji povik. U isti mah zaštektaše naši puštomitraljezi. Borba se nije ni razvila: Nijemci odmah pobjegoše glavom bez obzira.

— Onog s torbicom! Gađaj onog s torbicom! — odjekne Kresojevićev povik. — Ne dopusti da umaknu sekcije!

Neprijateljski oficir nije imao nikakva izgleda da pobjegne vatri brojnog oružja. Kao da su svi meci krenuli prema njemu.

Samo malo kasnije Kresojević, Božić i Stanišić razgledavali su snop vojničkih karata nađenih u torbici. Bile su tu i one najpotrebnije: Drvara, Jajca, Livna i Banja Luke.

Njihovu iznenadjenju i radosti nije bilo kraja kad su opazili crvenim i plavim olovkama ucrtane pravce kretanja njemačkih jedinica i raspored naših položaja.

Nalazili smo se neposredno pred desantom na Drvar, a toga nismo bili svjesni.

Vraćajući se u bazu Kresojević je grčevito razmišljao kako o svemu obavijestiti štab Brigade i željeli su, a ipak sačuvati dragocjene sekcije...

Avioni

Tih su dana naši obavještajci donosili vijesti kako neprijatelj pojačava uporišta ispred nas, naročito ona u Jajcu i Mrkonjić—Gradu.

»Pristižu nove jedinice i tenkovi. Nijemci spremaju ofanzivu na oslobođeni teritorij«, pisalo je u njihovim izvještajima. A kad su iznad naših glava sve češće počeli letjeti njemački avioni, u jedinicama se počeo šaputati:

— Ofanziva će!

Ofanziva je ipak počela nekako iznenadno.

Već od ranog jutra vidjelo se da se ne radi o uobičajenom neprijateljskom napadu. Sa ceste koja povezuje Mrkonjić—Grad s Ključem i Dravom, doprlo je do naših položaja bruhanje motornih vozila. Tenkovi, kamioni, motocikli, gomile dobro naoružanih i opskrbljenih njemačkih vojnika kretale su se prema našim položajima.

Bruhanje motora uskoro prestane, a s naših najistaknutijih točaka jave da je motorizacija zastala kod prvih prekopa na cesti. Nastade mučno iščekivanje u tišini — tišini prije bure!

Gotovo istovremeno, duboko u našoj pozadini prema Drvaru, začuje se bruhanje avionskih motora. Ubrzo bruhanje nestane u gluhoj vrlo dalekoj grmljavini eksplozija.

— Avionske bombe! — odmah su zaključili borci. Da se radi o avionskim bombama, to nam je svima bilo jasno, ali o čijim? Uznemirili smo se jer je tužnja dolazila iz smjera oslobođenog teritorija.

— Saveznici — nagadjali su jedni.

— Nijemci — tvrdili su drugi.

U tom su, naime, razdoblju saveznički avioni sve češće bombardirali neprijateljska uporišta. Već smo ih po šumu motora počeli razlikovati od njemačkih.

— Ne, to nisu saveznički! — odlučno će Jovica Mraović.

— Nisu valjda njemački! Tako tutnje samo američke »tvrdjave« — usprotivi mu se Stevo Nikolaš. — Ne bih želio biti u koži onih u uporištu!

— Što misliš, odakle dolazi brujanje? — upita ga Jovica.

— Možda od Banja Luke ili Sanskog Mosta? — neodlučno odgovori Stevo.

— Kamo si ti otišao! Bojim se da...

I Jovica zašuti. Jednostavno nije mogao izgovoriti ime mjesta u kojemu je drug Tito.

Nesumnjivo bi se njihovo nagadjanje pretvorilo u prepirku, da se baš u tom trenutku brujanje motora nije približilo. Svi okrenuše glave. U daljini se crnio cijeli oblak aviona. Letjeli su u ogromnom luku i brzo nestali s našeg vidokruga.

— Njemački su! Imao si pravo, Jovice! — uzvikne Stevo.

— Pa to su dornieri! — javi se netko. — Što ono vuku? Nisu li to jedrilice?...

Uzbudjenje se još nije stišalo, kad u blizini odjekne mitraljeska vatra. U trenu svi zaboraviše avione.

Gotovo istog trenutka stiže kurir s položaja; bio je sav mokr i zadihan. Prilazeći Jovici pruži mu bez riječi papir sav izgužvan i znojan. Jovica ga rastvori i pogledom preleti preko rukom pisanog teksta. Onda reče:

— Krenuli su na susjede, na naš 1. bataljon. — Pogledavši Stevu, doda: — Javlja se Slavko. Kaže da su krenuli s nekoliko tenkova i jednom kolonom pješadije.

Stevo nije ni časa razmišljao:

— Da mi pošaljemo jednu četu u pomoć? Onako s boka! — smijući se pokaza rukom.

— Čekaj dok stigne Borota.

S položaja na kojemu se nalazio Jovica, zamjenik Borotin, mogla se lijepo promatrati bitka kod položaja 1. bataljona koji je imao zadatak da spriječi prodor neprijatelja cestom. I Jovica je gledao kako se borba razgara. Naši su borci bili očigledno postavljeni pokraj puta i samo bi od vremena do vremena zaštekali mitraljezi. A

mine našeg bacača — kao da ih nišandžija rukom odozgo spušta! Dalje lijevo kod Krajišnika bilo je još sve mirno...

Vrijeme je prolazilo, a komandant Borota se nije vraćao u svoj štab bataljona. Kako ga više nije mogao čekati, Jovica odluči da krene njemu. Samo što je krenuo, začuje se pucnjava baš odande.

— Počelo je i kod nas! — promrmlja Jovica sam za sebe i pruži korak.

Pohitao je prečicom onamo odakle se čula najjača vatra. I nije se prevario: upravo je tu našao svog komandanta. Taman je naredjivao komandiru Slavku da svojom četom krene udesno, u zaobilazni manevar.

— Stigao si... Što ima novo?

— Znaš za avione i jedrilice?

— Da, nešto se priča — mirno odgovori Stevo Borota.

— I za ono kod 1. bataljona?

U taj mah Jovica htjede Borotu upitati ne bi li se moglo odvojiti nešto snaga za pomoć 1. bataljonu, ali se istog časa predomisli. Umjesto toga, on svog komandanta upita:

— Kakva je situacija ovdje?

— Pa eto vidiš i sam... Švabe vrše jak pritisak iz dva pravca. Žele nas presjeći nadvoje. Upravo sam poslao Slavkovu četu...

Komandant nije dovršio. Prekine ga otegnuti »Uraaa!«

Minutu kasnije pojave se na desnom krilu borci jedne čete susjednog bataljona komandanta Milanovića.

— Komandant Milanović me šalje — raportira starješi? šina — da ti se stavimo na raspoloženje!

»Kako je divan osjećaj kad ti u teškoj situaciji stiže u pomoć susjed«, govore su Borotine oči.

— Krenulo je sa saradnjom naših jedinica u toku borbe!

— Bile su prve riječi Milana Zeželja koji je upravo stigao.

Desno od Trinaeste, kod Gerzova (prema Jajcu), već odavno se vodila borba. Znali smo da je tamo 1. proletarska brigada i osjećali se sigurnim.

Drugovi, Tito je iza nas

Dobro se sjećam da su mi misli bile zbrkane i nejasne, baš kao što je i ona situacija bila nejasna. A kad je u štab Brigade, u kasnijim satima, stiglo naređenje iz Divizije da danas ne može biti odstupanja — kao da mi je nešto postalo jasnije.

Znao sam da smo od Drvara udaljeni nekih pedeset kilometara i da tamo u mjestu osim Pratećeg bataljona nema drugih jedinica. Zar to Nijemci nisu mogli iskoristiti? Mućilo me još jedno pitanje: koliko su udaljene jedinice koje s drugih strana brane oslobođeni teritorij? Ako su ono jutros bili njemački avioni s jedrilicama i desantnim jedinicama, tko je mogao priskočiti u pomoć Vrhovnom štabu?

Ne znam da li je tko na našem dijelu fronte slutio kakva je situacija u Drvaru, još manje da li je itko mogao zamisliti ozbiljnu situaciju u kojoj su se našli drug Tito i Vrhovni štab — ali naši borci kao da su to osjećali. Borili su se tog dana kao malo kad ranije. Daleko nadmoćnijem neprijatelju nisu dopuštali da napreduje ni koraka...

Kasno poslijepodne Nijemci su ipak uspjeli potisnuti Borotin bataljon i zauzeti važnu kotu Cigansko Brdo. Bataljonom prostruji:

— Treći bataljon u opasnosti!

Ugrožen je bio cijeli središnji dio naše fronte, sve tamo do Podrašnice, a možda i položaj Prve proleterske brigade.

— Neće prodrijeti, gadovi! Moramo ponovo zauzeti kotu — govorio je komandant Borota okupljenim komandirima četa. Promatrajući ih ugledao je u njihovim očima borbeni odlučnost. Nije bilo potrebno da im ponavlja značaj Ciganskog Brda za sutrašnji dan.

Jovica je stajao pred komandantom stisnutih usana, kao u nekom grču.

I Stevo je bio tu. Nesumnjivo misleći na one proklete avione, izreče naglas:

— Samo preko nas mrtvih!

Sastanak s komandama četa brzo završi i za nepuni sat otpoče juriš.

Početak nije bio dobar. Neprijateljska vatra bila je toliko jaka da se moralo odstupiti. Uslijedio je drugi juriš. Ni taj nije uspio.

— Drugovi, Tito je iza nas! — izgovori ozbiljno i mirno Stevo Nikoliš.

— Tito je iza nas! — prenosilo se te noći šapatom kroz sve čete Trinaeste proleterske.

Od sumraka do ponoći izvršeno je šest napada i tek je posljednji uspio. Kota Cigansko Brdo ponovno je bila naša. Neprijatelj je pretrpio velike gubitke i na kraju morao odstupiti. No i naši su gubici bili veliki. Svi su bili svjesni da te noći neće ići bez žrtava, jer su i Nijemci znali cijeliti važnost kote.

Među hrabrim i nesebičnim borcima te su noći poginuli i Stevo i Jovica. Poginula su dva neustrašiva čovjeka koji su uvijek bili primjer ostalima.

Sutradan Nijemci nisu bili u stanju otpočeti s novim napadima, barem ne na našem dijelu fronte. Dovlačili su nove snage.

S položaja 5. bataljona borci su promatrali dugu motoriziranu kolonu što se kretala iz pozadine. Nabrojili su trideset kamiona punih vojnika i nekoliko tenkova.

Pred štabom Brigade zaustavi se meni nepoznat borac. Bio je vrlo dobro odjeven. Prvo što sam zapazio na njemu, bile su nova njemačka uniforma i isto tako nova njemačka naprtnjača na leđima. Vidjelo se, ne znam ni sam po čemu, da zna kamo ide.

— Odakle ti Stipe? — oslovi ga neko od naših.

— Iz Drvara.

— Odande? Govori što se tamo događa.

— Sad ne znam, ali prije dva dana... Prije dva dana bilo je čvrsto ...

Zastao je kao da se koleba da li da govori.

— Hoćeš li unutra da nešto pojedesh i da nam potanko ...

— Ne mogu; žurim u svoju jedinicu — klimne Stipe glavom u znak zahvalnosti i onako stojeći počne pričati:

— Njemački padobranci, jedrilice... jednom riječju: desant!

— Što je s drugom Titom i Vrhovnim štabom? — prekidismo ga.

— Dobro je, evo, nisu daleko iza vaših leđa... — pokaza Stipe rukom kao da Tito zaista nije daleko iza nas.

I Stipe Bilan, tako se zvao došljak, spremno počeo odgovarati na mnoga naša pitanja. Vraćao se iz oficirske škole u Drvaru, iz škole čiji su slušaoci na prvi znak uzbune pohitali iz zaseoka Šipovljana u pomoć Vrhovnom štabu. Bilo im je odmah jasno, pričao je Stipe, da se njemačka desantna jedinica ustremila na samu pećinu u kojoj se nalazio drug Tito s najbližim suradnicima.

Stipin povratak u jedinicu koja se nalazila tu negdje u blizini Jajca, za mene bijaše dokaz da je najgore prošlo.

Ličani stigoše prvi

Tek sam mnogo kasnije do kraja shvatio kakve su drama tada odigrala u Drvaru.

Oko šest i trideset izjutra počelo je snažno bombardiranje Drvara, a potom je počeo desant.

Prvi otpor Nijemcima pružio je Prateći bataljon Vrhovnog štaba, zatim mu se pridružio jedan vod protuavionskih mitraljeza, pa tenkovski vod, članovi Oružanog komiteta Skoja, odbornici...

U osam sati stigli su polaznici oficirske škole napali Nijemce s jugoistoka grada, odbacili ih na drugu stranu rječice Unac i osujetili bočni napad na pećinu Vrhovnog štaba.

Do devet sati njemački je padobranski bataljon zauzeo dio Drvara na lijevoj obali Unca, ali je stotinu boraca Pratećeg bataljona uspješno branilo prilaz pećini. Oko jedanaest sati samoinicijativno stiže u Drvar 2. bataljon Treće ličke brigade, prešavši usiljenim maršem od sela Resanovaca (jugozapadno od Drvara) oko petnaest kilometara. Odmah stupa u borbu i navlači na sebe dio njemačkih snaga. Malo kasnije stižu i ostali dijelovi Treće ličke brigade, te u naletu uspjevaju ovladati svim dominantnim položajima oko Drvara, osim jednim. Nijemci su sada prisiljeni da glavninu svojih snaga odvoje za vlastitu obranu.

Oko dvanaest sati Vrhovni štab napokon može napustiti pećinu, te se upućuje na istok, prema nama, odnosno snagama I. proleterske divizije. Usput se zadržava u selu Potoci...

U Drvaru su naše snage do večeri uspjele uništiti četiri petine desantnih jedinica i zatim se povlače iz mjesta. Nakon toga, njemačke motorizirane kolone s više strana ulaze u Drvar.

Po naređenju Vrhovnog štaba, mi i ostale brigade I. divizije nastavljamo braniti naš pravac. On će za Nijemce ostati nepremostivi bedem sve dok to mi budemo htjeli i dok za to bude postojala operativna potreba.

A o toj operativnoj potrebi kroničari su zapisali sljedeće:

»Na komunikaciji Mliništa-Glamoč, I. proleterska divizija vodila je teške borbe protiv VII. njemačke SS Princ Eugen divizije. Ona je uspjela zadržati Nijemce sve dok se Vrhovni štab nije prebacio preko komunikacije a zatim mu osigurala pokret prema Kupreškom polju. S Kupreškog polja sovjetski pilot Aleksandar Sergejevič Šornjikov aparatom dakota prebacio je dio Vrhovnog štaba i Nacionalnog komiteta s Josipom Brozom Titom u Bari. Odatle su se ratnim brodom prebacili na oslobođeni Vis ... «

Da se podsjetimo: Vrhovni štab je u to vrijeme smatrao da je za narodnooslobodilački pokret cijele Jugoslavije u tom času vrlo važno koliko su brojne i snažne divizije NOV u Srbiji. Zašto?

Umjesto odgovora, evo nekih pojedinosti:

Saveznici o interesnim sferama

U travnju jedinice Crvene armije izbijaju na granice čehoslovačke i Rumunjske.

Churchill obavještava Tita da je našao nekompromitiranu ličnost — Ivana Subašića, budućeg predsjednika emigrantske vlade kraljevine Jugoslavije (9. svibnja). Izbjeglička vlada s predsjednikom Božidarom Purićem podnosi ostavku (25. svibnja). Samo šest dana ranije izbjeglička

je vlada uputila Draži Mihajloviću značajne svote dinara, francuskih franaka i američkih dolara. Britanska vlada službeno izjavljuje (25. svibnja) da obustavlja pomoć Draži Mihajloviću.

Vlade SAD, SSSR i Velike Britanije pozivaju (13. svibnja) vlade Mađarske, Rumunjske, Bugarske i Finske da prekinu ratne operacije protiv antihitlerovske koalicije.

U Italiji savezničke snage napokon zauzimaju dugo branjeni Monte Casino (17. svibnja). A onda 6. lipnja Saveznici otvaraju II. frontu u Zapadnoj Evropi: 5.000 ratnih i desantnih brodova i preko 13.000 aviona otpočeli dugo očekivano iskrcavanje u Normandiji (Francuska).

Churchill upućuje (31. svibnja) Rooseveltu telegram u kome od vlade SAD traži da odobri britansko-sovjetski dogovor o podjeli interesnih sfera na Balkanu. Churchill uvjerrava Roosevelta (8. lipnja) da bi takav sporazum trebao predstavljati dogovor savezničkih država po kome bi Rumunjska i Bugarska potpale pod »nadležnost«¹ sovjetske vlade, dok bi Velika Britanija zadržala dominantan položaj u Grčkoj. Po Churchillovu prijedlogu, u Jugoslaviji bi došlo do ravnopravne podjele zona utjecaja između Velike Britanije i Sovjetskog saveza.

Mnogo se toga u ono vrijeme nije znalo, ali je svima bilo jasno da se kraj rata približava. Užurbano su se kovali planovi o budućem životu u miru. Tito i naši narodi planirali su našu budućnost posve drugačije nego veliki i jaki Saveznici...

Prije nego što se Brigada prebaci preko Drine i krene za Srbiju (zajedno s I. proleterskom i ostalim divizijama), bit će prisiljena voditi žestoke borbe s jakim njemačkim snagama.

Za to vrijeme, samo 2-3 tjedna nakon desanta na Drvar, Nacionalni komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije izabire na Visu Tita, Kardelja, Bakarića i Smodlaku u jugoslavensku delegaciju za pregovore s Ivanom Subašićem.

Sporazum Tito-šubašić potpisan je 16. lipnja na Visu. Po njemu, novu izbjegličku vladu treba formirati od ljudi koji se nisu ogriješili o narodnooslobodilačku borbu, a glavni će joj zadatak biti da u inozemstvu organizira pomoć Narodnooslobodilačkoj vojsci. Nova se vlada oba-

vezala da će objaviti deklaraciju kojom priznaje demokratsko federativno uređenje Jugoslavije, AVNOJ, Nacionalni komitet i druge tekovine narodnooslobodilačke borbe, te osuđuje izdajice koji su javno ili prikriveno surađivali s okupatorima. Za uzvrat, Nacionalni komitet se suglašava da će o konačnom državnom uređenju odlučiti narod nakon oslobođenja cijele zemlje.

Churchill, kome je izgleda bilo najviše stalo da izbjeglička vlada i Nacionalni komitet nađu osnovu za kompromis, te da za tu ideju pridobije Staljina, smatrao je kako je postignuti sporazum povoljan samo za jednu stranu. Zato je preporučio šubašiću da inzistira na stvaranju zajedničke, jedinstvene vlade, prije nego — kao što je Churchill naglasio — partizani oslobode cijelu zemlju.

I opet se sjetih one: Zna Tito što radi!

Preko Drine

U toku svibnja Glavni štab NOV Srbije po naređenju Vrhovnog štaba formira 21. i 22. diviziju, a u lipnju još tri divizije NOV.

Prva proleTERSka divizija — kojoj je bilo zapovijedeno da s ostalim jedinicama krene u Srbiju — morala je, kao što smo već rekli, prihvatiti žestoku borbu koja će potrajati nekoliko tjedana. Govoreći o neposrednom cilju tih operacija koje su Nijemci poduzeli, u dokumentima je zabilježeno da je neprijatelj želio 1. proleTERSku (zajedno s X udarnom divizijom) odbaciti na liniju Sarajevo-Konjic-Mostar. Poslije neprekidnih borbi na planinama Vranića i Bitovnja, jedinice I. proleTERSke divizije su se prebacile preko prometnice Šarajevo-Konjic, dok se X. divizija zabacila neprijatelju iza leđa, te vratila na svoj teren.

U izvještajima Trinaeste proleTERSke brigade za to razdoblje govori se o teškim borbama i velikim neprijateljskim gubicima. Samo je 19. lipnja u jednom napadu na njemačku kolonu i komoru iz neposredne blizine uništeno preko 200 neprijateljskih vojnika. U borbi s tenkovima naš protukolac je jedan tenk zapalio, dok su druga

dva natjerala na postavljene mine. Eto, u tim borbama izgubio je život i Vlado Božac ...

Naši vojnici su morali podnositi tako strahovite napore, da su dva borca jednostavno umrla u pokretu ...

Dvadeset i sedmog lipnja prebacili smo se nedaleko Konjica preko prometnice Sarajevo-Mostar. Prijelaz Divizije preko željezničke pruge i ceste štitili su 2. i 3. bataljon.

Blizu Konjica se na pruzi iz bunkera oglasio neprijateljski mitraljez. Naš »John Buli« ga začas umiri. Pred Lukom Paskašem, komandrom čete, stajala su dva domobrana.

— A tko vam je kriv ... Zašto niste mirovali... — gotovo ih s prijezirom odmjeri naš komandir i krene dalje.

Napokon je Trinaesta proleterska brigada (s ostalim jedinicama) stigla do Drine, te preko mosta u Foči prešla na drugu obalu.

Borci su već bili povjerovali da su se oslobodili Princ Eugen SS divizije koja nam se tjednima i mjesecima nije skidala s vrata, kad stiže vijest da su Nijemci stigli na Krčino brdo, dominantnu kotu na istočnoj obali Drine. Kako je taj položaj za nas bio vrlo važan, odmah smo krenuli da ih odatle potjeramo. — Bila je to i opet jedna od jedinica uklete Princ Eugen SS divizije...

Glavni dio zadatka bio je povjeren 1. bataljonu Stjepana Mikšića. Borba je započela oko podne i potrajala punih osam sati.

Borci Mikšićeva bataljona i ovoga su puta bili odlučni u najvažnijem trenutku.

Nijemci su se čvrsto držali ne samo zato što su dobili takvu zapovijed, već i zato što nisu imali kamo: s tri strane bijahu naši, a sa četvrte opasna i brza Drina.

Naši mitraljezi i bacači nanosili su im iz trenutka u trenutak sve veće gubitke, i njihovim je živcima došao kraj. Zahvaćeni panikom počeli su se spašavati bijegom prema Drini. S boka izloženi vatri našega 3. bataljona, mnogi su padali ne uspjevši se dočepati rijeke. Ono što nisu pokosili naši mitraljezi, učinila je vodena stihija, brza i duboka Drina. Neprijateljski vojnici su poskakali u lake motorne čamce i u trenutku kad su povjerovali da

će se domoći druge strane, našli se u vodi. Samo se pokoji uspio živ izvući na drugu stranu.

Komandant Žeželj upravo je završavao izvještaj štabu Divizije, vojnički kratko opisujući uspješnu saradnju naših jedinica te navodeći da je prebrojeno preko stotinu mrtvih i ranjenih neprijateljskih vojnika — kad xnu stiže vijest da se na Krčinu brdu među ostalim plijenom našla i zarobljena bataljonska zastava Princ Eugen SS divizije. Predaja jedne poveće grupe domaće »milicije«, zajedno s oružjem, jedva da je u izvještaju i spomenuta.

Iz Foče koja bijaše u našim rukama odjekne puščana vatra. Tamo je djelovao Prateći bataljon divizije. Netko reče:

— Pucaju na grupu četnika koja iznad grada bježi 'u šumu.

Nekoliko se boraca okrene u tom pravcu.

I zaista, nekoliko je prilika iz sve snage trčalo prema šumi. U rukama su, doduše, držali puške, ali kao da su zaboravili čemu puške služe. Nisu imali vremena ni glavu okrenuti. Četrnaestog srpnja 1944. Trinaesta proleterska brigada Rade Končara napustila je Foču zajedno s ostalim snagama divizije.

Među borcima se šaptalo:

— Put za Srbiju je slobodan ...

Pri tome su neki mislili da je kraj rata nadomaku. Ali ratu još, na žalost, nije bio kraj. Put do njega vodio je preko mnogih tisuća života, i mnogih stradanja.

Epilog

Trinaesta proleterska s drugim snagama Narodnooslobodilačke vojske krenula je na istok, u Sandžak, u Srbiju. Tih dana rastao sam se s Brigadom. Na malom bosanskom konjiću pohitao sam u suprotnom smjeru kako bih što prije stigao u Glavni štab Hrvatske, na novu dužnost. Rastajao sam se od drugova s kojima sam proveo, rekao bih, cijeli jedan život. Opraštao sam se bez velikih riječi, a u meni se počeo nastanjivati jedan novi, dotad nepoznati osjećaj: kako ću bez Trinaeste. Do tog časa nisam bio svjestan koliko sam duhovno vezan uz Brigadu i što njezini borci znače za mene. Kasnije, kad već budem u Desetom zagrebačkom korpusu, s nestrpljenjem ću očekivati i s uzbuđenjem čitati vijesti o borbama moje Brigade u Srbiji. Bez obzira na novu sredinu i dužnost, Trinaesta proleterska je za svagda ostala moja brigada.

Nakon prodora u Srbiju, Brigada je svojim podvizima na tlu Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine dodala i mnoge druge, među inim i pobjedu nad bugarskim fašistima u utvrđenom Palisadu na Zlatiboru, pobjede u oslobođanju Beograda i Zemuna, u proboju Srijemske fronte, u borbama za Slavoniju i na kraju u operacijama za oslobođenje Zagreba.

Dolaskom u Zagreb, Trinaesta proleterska je, vrativši se onamo odakle je i započela svoju epopeju, zatvorila krug koji obuhvaća najveći dio Jugoslavije. Ovoga puta to nije bilo suzdržano pripucavanje na vrata grada kao prije dvije godine. Sada je udarila zajedno s ostalim brigadama, divizijama i korpusima Narodnooslobodilačke vojske — na glavna vrata.

Jedan od kroničara pokušao je izračunati kilometre koje su borci Trinaeste proleterske prošli na borbenom

putu svoje brigade. Naravno, ne na konjima ili u kamionima, jer su se oni pojavili tek u završnim operacijama. Ne znam s koliko se to točnosti moglo učiniti, ali je zapisano da borbeni put nije bio kraći od 17.000 propješenih kilometara.

Na ovom putu ispunjenom neprekidnim borbama poginule su tisuće boraca Trinaeste proleterske, tisuće divnih mladića i djevojaka koji su u slobodu svoje zemlje ugradili najvrednije što su imali. A znali su da svoje živote daju za ostvarenje ideja bratstva i jedinstva, i činili su to hrabro i svjesno. Upravo tim svojim činom oni su u svojoj smrti ponovo rođeni kao heroji koji će vječno živjeti u srcima generacija koje stižu.

Gotovo tri godine trajao je borbeni put Trinaeste proleterske i na tom putu ona je izbacila iz stroja, kako bi to rekli vojni izvjestitelji, preko 22.000 neprijateljskih vojnika i oficira i zaplijenila ogromne količine ratnog materijala. Prema podacima iz dokumenata koji nisu i ne mogu biti potpuni, Trinaesta je zaplijenila ili uništila 50 topova, 78 minobacača, 214 mitraljeza i 820 puškomitraljeza i mašinki. Uništila je ili zaplijenila zatim i 158 motornih vozila, 21 tenk, 4 aviona i 70 jedrilica.

Na svom putu srušila je 40 većih i manjih mostova, uništila 18 većih i manjih željezničkih stanica i u raznim krajevima zemlje oko pedeset puta rušila željezničku prugu.

Za borbene zasluge i visoku moralnu i političku svijest, Vrhovni komandant Josip Broz Tito odlikovao je brigadu Ordenom narodnog heroja, Ordenom narodnog oslobođenja i Ordenom partizanske zvijezde prvog reda.

Upitate li danas preživjele borce Trinaeste proleterske, i one koji su na dan njenog formiranja stajali u stroju i one koji su stizali kasnije, zašto se ponose što su bili i za svagda ostaju njeni pripadnici, oni će vam sa sjajem u očima govoriti o ratnom drugarstvu i najboljim drugovima koje su u životu stekli. Govorit će vam o brizi za čovjeka i ranjenika kojega nikada nisu napuštali u nevolji. Govorit će vam o tome kako su cigaretu dijelili na dimove, a zadnji komadić kruha na zalogaje. Za njih je

Trinaesta proleterska brigada Rade Končara bila velika i nenadomjestiva životna škola u kojoj su postali drugi ljudi.

Još bi mnogo toga trebalo reći o mrtvima i živima, o mladim ljudima koji su najčešće odlazili u partizane dok su još rasli, o mladićima i djevojkama koji se u svom prekratkome djetinjstvu i mladosti nisu dospjeli dovoljno naigrati i zabaviti, a već su morali proći najteži ispit — ispit ljudske savjesti.

Sjećate li se bolničarke Marije Fajfer, drugarice koja se istakla još u borbi za Krašić? S Brigadom je prošla sve borbe kroz Hrvatsku i Sloveniju, kroz Bosnu i Srbiju. I za proboja Srijemske fronte ponovo se, tko zna po koji put, govorilo o njenom junaštvu. Prošla je sve nevolje i stigla s Brigadom pred sam Zagreb. A onda, tu na domaku konačne slobode i u blizini svojih najmilijih, u posljednjem satu borbe — izgubila je život...

Rudolf Kombol, hrabri puškomitraljezac koji nije želio pustiti iz ruku puškomitraljez i preuzeti jedinicu, i danas živi u Zagrebu.

Sjećam ga se kao mršava, malo pogurena mladića na čijem je tananom vratu nekako nakrivljeno stajala glava s neposlušnom plavom kosom. Iako je izgledao kao mladić tek u sazrijevanju, iz njega je zračila neka osobita ljepota. Možda su tome pridonosile bistre pametne oči i vječiti nemir. Taj hrabri borac preživio je stotinu borbi i tko zna koliko puta bio ranjen. U ratu je često prigovarao. Sjećam se jednoga žeželjevog razgovora s njim:

— Kombole, ti si nesumnjivo hrabar. Borac si još iz Prvog proleterskog bataljona Hrvatske. Daj, brate, pripazi: trebalo bi da se nekako odgovornije ponašaš. Mi računamo s tobom. Brigadi je potrebno mnogo rukovodilaca...

— Da, druže komandante — prekine ga Kombol. — Pristajem... samo ako ću i kao rukovodilac moći nositi puškomitraljez!

I kraj rata Kombol je dočekao s puškomitraljezom...

Dragan Bilbija pao je u ruke neprijatelja dan prije oslobođenja Zagreba.

Kad je Brigada stigla pred sam Zagreb, mrtav umoran od stalnih pokreta i borbi, Dragan je zaspao i nije ni osjetio kad je jedinica krenula dalje. Probudila ga je pucnjava u selu. Skočio je i onako bunovan uletio ravno u ruke ustašama.

Vodili su ga svezanog, a on je razmišljao:

»Pa zar da poginem na kraju rata?...«

Ponovo je zapucalo.

— Partizani! — povikaše preplašeni ustaše i počеше bježati.

Ustaša koji je čuvao Dragana mimo uhvati konop s kojim mu je bio svezao ruke na leđima, udari ga kundakom u bok i procijedi:

— Ako samo pokušaš, zaklat ću te! Naprijed!

Partizanski »Maksim« tukao je s boka bez predaha.

Dragan bi padao, ali bi ga ustaša podizao i gurao pred sobom kao da je odlučio da svoj plijen zadrži samo za se.

U glavi nesretnog zarobljenika stalno se vrzmala misao:

»Zašto me ne pogodi metak? Bolje od svih nego od ustaškog noža.«

No dok su ustaše oko njega ginuli, Dragana metak nije htio.

Stigoše do ruba šume.

— Zar je ovaj tvoj još živ? — dobaci ustaši jedan oficir, a Dragan protrne.

— Skreći u šumu! — naredi mu ustaša.

»Sad je kraj«, pomisli Dragan.

— Lezi!

Dragan se ispruži.

No samo što je legao, odjeknu eksplozija za eksplozijom. Proradili su partizanski topovi i minobacači. Pogoci bijahu prilično precizni i začas napraviše rusvaj.

Ranjeni ustaše jaukali su i zazivali upomoć. A onda se sve stiša. Dragan je ležao i gledao kako bolničari previ-

jaju ranjene. Umjesto da to čine sa zavojima, derali su košulje.

— Gledaj, gledaj banditu! Platit će nam tvoji i za ovo — govorio je ustaša koji je čuvao Dragana, još uvijek buncajući o fašističkoj pobjedi, o tome kako će za koji dan Angloamerikanci razoružati partizane, kako su se Pavelić i Maček već sporazumili o zajedničkoj vlasti, kako je Pavelić dobio zadatak da na čelu nekakve vojske oslobodi Balkan od partizana...

Odnekle se pojaviše Nijemci. Jedan ustaša s harmonikom sjedne tik do Dragana. Dok je on razvlačio harmoniku, Nijemci su iz nekih posuda pili vino i blebetali nešto što Dragan nije razumio. Uto doleti zaplakana žena i stade vući ustašu s harmonikom:

— Gdje je moj sin? Sto ste uradili s mojim sinom? To je njegova harmonika! Vratite je!

Pijani Švaba rukama je pokazivao ustaši da nastavi svirati.

Dragan je sve to gledao i smišljao kako da pobjegne. A onda naiđeše domobrani s jednim visokim oficirom. Ustaša koji je čuvao Dragana počeo žmirkati, boreći se sa snom. Domobranski oficir razveze o tome kako je neki domobranski general preuzeo komandu nad ustaškim jedinicama...

I jedan domobran jednostavno smijeni Draganova čuvara — ustašu.

— I ja imam sina u partizanima — šaputao je brko Draganu, dodajući: — Baš je toliki koliki i ti! Čim se smrknem, ti kidaj! I — ne zaboravi mi ime!

Sutradan je Dragan već bio u svojoj jedinici. Radio Zagreb je javljao o kapitulaciji Hitlerova rajha.

U Zagrebu je uoči oslobođenja vladala napetost. Švabe i ustaše su u neredu napuštali grad. Naokolo su krstarili naoružani rodoljubi. Usamljeni mitraljeski rafal negdje oko Ksavera govorio je kako je došao kraj i posljednjim grupama neprijatelja u Zagrebu.

A onda se pronese gradom:

— Evo naših!

Na Ksaveru, koji su držali naoružani zagrebački omladinci, pojavi se jedna partizanska jedinica. Druga iskrсне u Maksimiru, treća kod savskog mosta...

Zagrebački radio već je emitirao vijesti, obavijesti građanima, razne pozive. Jedan od tih poziva bio je:

— Neka se Vlado Božac, borac Trinaeste proleterske brigade, hitno javi komandi grada. Traži ga Marija Franić.

Malo se tko osvrnuo na taj poziv. Takvih i sličnih bilo je tih dana mnogo. Borci Trinaeste koji su poziv čuli, dobro su znali o kome se radi. I ponovo im se srce stegnulo za izgubljenim drugom. No malo je vjerojatno da je itko znao tko je ta Marija. A Marija, djevojka sa Zumberka u vojničkoj bluzi i sa crvenim šalom oko vrata, nije još znala da joj se Vlado nikada više neće vratiti...

Odmah poslije rata moglo se često sretati ime Irene Kolesar. Postala je »prava« glumica. A Šime Šimatović se posvetio filmu. Irenino ime bilo je ispisano velikim slovima na špici prvog jugoslavenskog igranog filma — »Slavice«. Mnogi su brkali njezino ime s imenom glavne junakinje u filmu. Nešto kasnije, njezin život se počeo odvijati samo pod reflektorima, na kazališnim daskama, na televiziji...

Borci Trinaeste proleterske i danas se ponose s Irenom. Kad god se pojavi na platnu, malom ekranu, na pozornici, oni govore:

— To je naša Irena... Glumica je postala u našoj Brigadi!

Šime Šimatović i Joža Gregorin mnogo su zadužili Trinaestu. Ulagali su sve svoje znanje i svoj trud kako bi razvili kulturni život u Brigadi. Narod Zumberka nikada neće zaboraviti umjetničku grupu Trinaeste. Neću pretjerati ako kažem da je jedna kulturna priredba koju bi oni organizirali s brigadnom kazališnom grupom, vrijedila koliko i jedna uspješna oružana akcija. Zahvaljujući Šimatoviću i Gregorinu, u Trinaestoj se rodilo nekoliko talentiranih umjetnika.

Mnogo kasnije, na proslavi 30—godišnjice osnivanja brigade, opazio sam i Šimu Šimatovića. Izdaleka, preko mnogih glava, pitao sam ga kako je. Odgovorio je očima.

Skroman kao i uvijek, stajao je nekako odsutan, usamljen. Promatrao je kako u prepunoj dvorani ratni komandanti bataljona Trinaeste proleterske predaju raport Milanu Zeželju.

Tu je bila i Etta Bertolazzi, nekadašnja mala gimnazijalka, koja je kao i Irena čar kazališta upoznala na parti-zanskoj pozornici. Etta ustane sa svog sjedišta i nađe se oči u oči sa svojim ratnim drugovima. Ovoga puta djelovala je samouvjereno, ozbiljno.

Tihim glasom koji se odmah počeo uvlačiti pod kožu, prvakinja Hrvatskog narodnog kazališta iz Zagreba stane govoriti »Jamu« Ivana Gorana Kovačića. U grobnoj tišini slušali su je oni isti ljudi koji su nekad bili svjedoci njenih prvih izgovorenih riječi s pozornice — samo sada mnogo stariji.

Već nakon prvih stihova, u očima Nikole Skvoze, bivšeg nišandžije na »bredi«, zasjaše suze. Nagnuo se preko stola i tihim glasom zapitao:

— Je li to *naša* Irena? Ne vidim dobro...

Na licu Bogdana Mamule, bivšeg komandanta 3. bataljona a sada generala, zaigra mišić na licu — mišić koji ne zna lagati.

Dragan Mrkić je sjedio pognute glave. Učini mi se da mu podrhtava brada na kojoj se ocrtava jaka brazgotina. Nikad neću zboraviti kako je »zaradio« tu ranu. To je, naime, onaj bivši mitraljezac kome je bomba talijanskog aviona, kod manastira Krupe u Dalmaciji, raznijela donju čeljust. Sjećate li se: tada je Milan Žeželj s krova samostanskog zdanja gađao mitraljezom avion koji je sijao smrt.

Malo dalje eno Dinka Šurkala, nekadašnjeg komandira mitraljeske čete. Na grudima mu blista orden narodnog heroja. Do njega je Dušan Pekić, nekadašnji komesar mitraljeske čete, a kasnije zamjenik komandanta Brigade. I na njegovim grudima, na generalskoj uniformi, svjetluca ordenje, među kojima je i onaj najviši — narodnog heroja. Nakon odlaska Trinaeste u Bosnu, čim su mu zacijelile rane zadobivene u posljednjoj borbi Brigade na Zumberku, Glavni štab Hrvatske postavio ga je za načelnika štaba VIII. kordunaške divizije.

Gledao sam Pekića i razmišljao odakle mu onako nježnom i naoko krhkom, za vrijeme rata toliko snage i odlučnosti. Koliko je uvijek bio tih i skroman — toliko je u borbi bio žestok. Borci su govorili: ludo hrabar.

— Sjećaš li se majke naših drugova Srbe i Mile? — zapita Vladislavljević druga do sebe. — Bila je to prava partizanska majka... O, kako mi je bilo teško kada sam joj morao javiti sudbinu njenih sinova. U istoj je borbi jedan poginuo, a drugi bio teško ranjen.

Ne gledajući da li ga tko sluša, Vladislavljević nastavi:

— A ona? I danas je gledam kako mimo i dostojanstveno stoji i podnosi udarce... Trenutak kasnije otvorila je zavežljaj namijenjen svojim sinovima i zaustavila prvog borca koji je naišao — ranjenika s rukom u šini.

— Neka ti je sretna rana, sinko! Uzmi ovaj džemper i košulju, samo uzmi, to će sada tebi biti potrebno... — Rukom je pogladila kosu nepoznatog borca, ni suze nije ispustila ova hrabra Šumadijka ...

— Sjećaš li se koliko smo muke imali pri osvajanju Palisada na Zlatiboru? — ponovno se začulo nečije pitanje za stolom. — Ne zna se tko je bio tvrdi: četnici ili bugarski fašisti.

— Četnika je bilo malo, ali Bugara!

— Tko bi rekao da će Bugari danas, tri desetljeća poslije rata, ovako o našoj borbi... Žao mi je Luke Paskaša ...

— Zar je on poginuo na Palisadu?

— Da, od bugarske ruke.

— Majku im fašističku! Što je Luka bio kad je poginuo?

— Komandir čete ... poručnik ...

Pažljivo sam slušao razgovor o Luki i Bugarima. A onda sam u mislima otplovio u daleku prošlost. Na Žumberak. Ponovno sam vidio Luku kako iz rova gađa talijanske tenkove. Glasno sam rekao:

— Kako nam je tada bilo teško kopati rovove.

Slavko je pratio razgovor, i ono ga o Luki u mislima odvede, jednako kao i mene, na Žumberak i borbu s talijanskim tenkovima. Progovori:

— Da, tada nismo mogli ni slutiti o Srijemskoj fronti i tamošnjim našim rovovima i saobraćajnicama u kojima bi se čovjek mogao izgubiti kad ne bi bilo ispisanih

putokaza. — Odmah zatim nastavi: — Sjećate se Grčičeva i Kozjakova salaša? Naš 1. i 4. bataljon dobili su zadatak da ...

— Tu su se istakli naši bombaši — netko mu uskoči lu riječ.

— Ma kakvi bombaši, imali smo mi tada artiljeriju, tenkove!

— U redu, u redu — smirivao ga je isti drug. — I Sovjeti su nam bili uz desni bok, ali tada su ipak bombaši s Marijanom Kockovićem na čelu odigrali važnu ulogu. Da nije bilo njih ..

— A sjećate li se kad je neprijateljski tenk odbio nogu našoj protutenkovskoj pušci iz koje je gađao onaj nišandžija ... ma kako se zvao ... mislim da je u Lazarevcu dobrovoljno stupio u brigadu ...

— Da nije Vukadinović?

I stari proleter i počeo spominjati meni posve nepoznata imena. Tada shvatih koliko se sastav Brigade nakon mog odlaska bio izmijenio.

— No borbeni duh i drugarstvo ostali su isti, bez obzira na sve brze promjene! — s ponosom su govorili borci najstariji po stažu, koji su stajali u prvom stroju Trinaeste.

Tražio sam pogledom Stevu Mikšića i Radu Milanovića. Znao sam da su ,negdje tu, ali ih nisam mogao pronaći. Svuda naokolo nizala su se poznata i nepoznata mi lica, većinom duboko izbrazdana životom. Jedino se u očima, punim uzbuđenja od novih susreta, nije vidio trag godina i umora; tek što bi brže nego nekad — prosuzile...

Kao i za vrijeme rata, Dragan Knapić je i tu bio nepresušan izvor vedrog duha i dobrog raspoloženja. Kad bih ga ponekad gledao na kazališnim daskama, nisam mogao a da se ne sjetim borbe za Krašić. Na Knapićevo licu i danas se vide ožiljci od eksplozije ustaške granate. Dogodilo se to u onom kobnom protujurišu na starom krašićkom groblju.

»Možda je upravo to pridonijelo da je još za vrijeme rata postao glumac«, pomislih gledajući kako Knapić neumorno (jednu za drugom, bez predaha) vodi onaj poznati slijed pjesama koji se uvijek pjevao u Trinaestoj.

A onda nam je ispričao nešto o čudesnoj sudbini Goranove »Jame«:

— Dogodilo se to 1943. za vrijeme bitke na Sutješci — počeo je Knapić u zanosu. — Goran se s mnogim drugovima uspio izvući iz obruča. Samo malo kasnije pao je u ruke četnika. Tako je izgubio život jedan divan čovjek koji je tek počinjao ljudski i umjetnički sazrijevati... Vidite — nastavio je Knapić prelazeći pogledom po licima svojih drugova — u toj je tragediji bilo nečega neobičnog, kao da se sudbina nije htjela pomiriti s Goranovom smrću. Rukopis njegove »Jame«, tek napisane, nije se tog tragičnog trenutka nalazio u pjesnika. — Zastavši na trenutak, Knapić je tišim glasom nastavio: — Zao mi je što Vjeko Afrić nije tu. Kod njega, upravo kod njega se nalazio rukopis. Nekoliko dana prije pogibije Goran mu je dao »Jamu« da je pročita ...

Između Branka Kresojevića i Vjerka Vukonića vodio se kratki razgovor. Samo oni koji su ih поближе znali iz rata, mogli su naslutiti da se ustvari radi o nastavku jednog davno započetog dijaloga.

— Čuješ, Branko, je li moguće da ono uoči desanta na Drvar nisi u štab Brigade poslao zaplijenjene sekcije? Sekcije na kojima su bile ucrtane strelice — plan njemačkog nadiranja!

— E moj Vjerko, ti teško zaboravljaš čovjeku! Danas ti mogu priznati: nisam postupio do kraja kao pravi vojnik! Ne, nisam ih poslao! Ali ipak sam obavijestio žeželja o pravcima njemačkog nastupanja...

— Ne dirajte mi komandanta 2. bataljona! — umiješa se general Milan žeželj koji je odmah shvatio o čemu je riječ. — Kad sam mu na Limu u znak priznanja predavao šmajser s potpisom druga Tita, jer je njegov bataljon u natjecanju bio najbolji, Branko mi je sve ispričao. Tek tada sam shvatio zašto mi se toliko zaklinjao u točnost podataka svojih obavještajaca kad je izvještavao o pravcima kojima će Nijemci napasti...

Za vrijeme rata Milan žeželj je uvijek bio tamo gdje je borba bila najžešća, uz bataljon Trinaeste koji je dobio

najteži zadatak. Isto je tako, kad se Brigada odmarala, žeželj uvijek bio ondje gdje se pjeva. Pa i sada je za onim dijelom ogromnog stola gdje pjesma ne prestaje.

Borci Trinaeste su voljeli svoje starješine, ali žeželja .. Ne, oni nikada neće zaboraviti ono njegovo:

— Naprijed, proleter! Ja ću prvi, a vi zamnom!

U najtežim situacijama, Milan Zeželj je uvijek bio prvi, i po tome je pravi neustrašivi partizanski komandant. Teško je zamisliti Trinaestu proletersku bez žeželja. Ipak, došao je dan kad se i Zeželj morao rastati od Brigade. Dogodilo se to u Zemunu, odmah nakon oslobođenja Beograda.

Izašao je pred stroj. S uzbuđenjem je gledao svoje borce, a oni su već znali. Borci uvijek sve saznaju unaprijed!

— Odlazim na novu dužnost, drugovi proleter! — počeo je komandant Trinaeste u želji da tog trenutka toliko toga kaže. Ali nešto ga stegne u grlu i on zastane. Jedino što je bio u stanju izgovoriti, bilo je:

— Hvala vam, drugovi, za sve što ste dali od sebe! ...

I kad žeželja više nije bilo u Brigadi, novi borci koji ga nikada nisu vidjeli, govorili su o njemu kao da ga poznaju, kao da su s njime proveli cijeli jedan život. Postoji li išta ljepše za jednog starješinu?

Nedaleko mjesta gdje sam sjedio, netko upita za Spahu. Zar nije došao na proslavu?

— Zašto zapravo Spahu zovu tim imenom — nastavi isti glas. — Je li mu to pravo ime?

— U početku rata Spaho je dobio zadatak da ubije ministra Spahu — govorio je Mrkić, ne znam da li u šali ili ozbiljno. — To vam je onaj patentirani ministar koji bijaše u svim kraljevskim jugoslavenskim vladama, pa ga je za vrijeme okupacije i Pavelić uzeo za ministra. I, eto, dogodilo se — govorio je Mrkić kroza smijeh — da Dragan Vujić Spahu nije ubio, ali je po njemu zaradio nadimak.

Da, taj bivši komesar Žumberačke omladinske čete i komesar čete i bataljona u Trinaestoj, zove se Dragan Vujić. U ratu ga gotovo nitko nije zvao imenom. Čak se

i u mnogim izvještajima i drugim dokumentima spominjao kao Spaho.

Kopajući poslije oslobođenja po dokumentima, kroničari bijahu u nedoumici. Pokušavali su utvrditi tko je Spaho, dok je pukovnik Dragan Vujić u međuvremenu sjedio u uredu svoje vojne ustanove, samo nekoliko zgrada dalje od njihova instituta.

Na povratku s proslave, u autobusu je odzvanjalo od pjesama neumornih proletera. Sjedio sam do prozora i razmišljao o Vinku Luketi. U svom govoru na proslavi, general Ante Banina ga je spomenuo:

— I kad je Vinko Luketa saznao da je njegov drug Pjevač vršeći kurirsku dužnost upao u ustašku zasjedu, i, boreći se do posljednjeg metka, poginuo, Vinko Luketa je zatražio da nekom drugom preda na čuvanje zastavu Prvog proleterskog bataljona Hrvatske, a sam pođe u borbu da ga osveti...

Kad god se sjetim Vinka, sjetim se i svibnja 1942. kad me je on htio zgromiti jer sam na trenutak nevojnički napustio stražarsko mjesto uz proletersku zastavu, koju smo čas prije toga primili iz ruku Vladimira Bakarića. Taj moj prijestup toliko me progonio, da sam dvadeset pet godina poslije rata, prilikom posjeta roditeljima Vinka Lukete koji žive u Primoštenu, potegao tu priču.

Kao da sam se tada njima, Vinkovim roditeljima, htio ispričati za ono što mi se dogodilo prije toliko godina. Malo kasnije sam se trgnuo:

»Što ja to pričam nesretnim roditeljima, koji od mene žele doznati druge stvari o svom pokojnom sinu?«

Razmišljao sam sada u autobusu i o tome kako se Vinkov otac, dobri Paško, nije tužio ni na zdravlje, iako mu se na licu vidjelo da je trpio. Kako je samo u jednom trenutku uzdahnuo:

— Samo nepravde me bole — rekao je i dodao: — Kad bi moj Vinko bio živ ...

Onda me u stvarnost vrati tišina koja je iznenada zavládala autobusom.

— Teže mi je danas pola dana u autobusu, nego nekada

deset dana pješke — žmirkao je Nikola Skvoza dok su mu se očni kapci sami od sebe sklapali.

— Pa nećete valjda reći da ste za staro željezo — nasmija se dvadesetogodišnji mladić čiji je otac, s kojim je došao na proslavu, bio u drugom autobusu.

— E da znaš, mladiću, zbilja nismo za staro željezo! — ljutnuo se Pero na sjedištu ispred njega. — Kad bi zaratilo...

— Pregrizao jezik! — dobaci netko.

— Što bi bilo kad bi se zaratilo?

— Pa vidjelo bi se tko je za što spreman.

Autobus se upravo zaustavljao i vozač oglasi dvadeset minuta odmora. Nastupi tišina. Još se nitko nije micao sa sjedišta. A onda se začuje glas Hermana Furlana:

— Što bi ti, sinko, radio kad bi agresor ponovo napao našu zemlju?

— A što ste vi učinili prije trideset godina? Zar moja generacija manje voli ovu zemlju i svoj narod?

— Dobro, dobro, nisam te mislio vrijeđati...

— Ne vrijeđam se ja, samo kažem. — Mladiću zasjaše oči i on ozbiljno dodade:

— Vama se to dogodilo u danima kada ste tek počeli tražiti smisao života... — Misli mladića kao da su iznenada nekud odlutale; jednostavno nije završio svoju misao. I tako uopće nije čuo kada je netko nastavio:

— Tada su nas više bolile nepravde koje su činili drugi-ma, nego one koje su zadavali nama.

Mladić se trgnuo tek kad je začuo Furlanov glas:

— Kad bih se još jednom rodio — počeo je predratni radnik iz Duge Rese koji je cijeli svoj život posvetio radničkoj klasi i revoluciji — učinio bih isto što i 1941 ... isto što bi učinio i ovaj naš mladi drug ...

— Kad bih se još jednom rodio — začuo se tihi glas starog Skvoze.

Odmah se svi okrenuše njemu.

— Čujmo Nikolu! — oglasi se Pero.

To je bilo dovoljno da se Nikola zbuni i počne o nečemu što nije kanio reći u ovom trenutku:

— Raditi treba, ne pričati. Istina je da smo mnogo postigli, ali je još mnogo toga ostalo ...

— Ostavi nešto i za mlade — smiješeci se prekine ga Pero, Pri tome je značajno pogledao dvadesetogodišnjaka.

Bistre oči mladoga čovjeka kao da su zračile ponosom. Ove još jednom pogledaše Furlana, zatim se okrenuše prozoru, daljinama, zelenim poljima.

Bibliografija

Sadržaj

Bibliografija

Trinaesta proleterska u NOB. (Zbornik dokumenata. Odbrali i pripremili Franjo Biljan i Šandor Käufer. Izdavačko preduzeće »27 srpnja«, Zagreb 1957.)

Tri godine borbe Trinaeste proleterske. (Sjećanja boraca. Izdao klub 13. proleterske, 1945.)

Žumberak i Pokuplje u NOB. (Rade Bulat, Kultura, Zagreb 1951.)

Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941.-1945. (Vojno istorijski institut. Beograd 1964.)

Tajna prepiska Churchill-Staljin. (Epoha. Zagreb 1965.)

Sadržaj

Str. 5	UVOD
	PRVA KNJIGA (Prvi proleterski bataljon Hrvatske)
Str. 11	I. PROLETERI SE OKUPLJAJU Susret s Martinom — Vatreno krštenje — Robertova sudbina
Str. 23	11. TITOVA ODLUKA
Str. 27	III. NA TROMEDI Prvi put u stroju — Jovica i Jozo daju živote za Marka — U vrleti Velebita
Str. 43	IV. U LICI Ta nesretna bukva — Zidne novine nagađaju o kraju rata — Talijani pojačavaju teror i zločine
Str. 50	V. U GORSKOM KOTARU I HRVATSKOM PRIMORJU Drežnica — Da te nije strah, Dragane? — Čovjek bez jednog plućnog krila — Svi smo voljeli Safeta — Treba nam više znanja — Ponovno na Kordunu
Str. 66	VI. PRODOR NA ZUMBERAK Žumberčani brane svoje domove —

Proleter i stižu — Puškomitraljezac
Lončar obara ustaški avion

Str. 74

VII. NA ISPITU ZRELOSTI

General Roata se ljuti — Talijani,
Nijemci i ustaše nadiru —
Puškomitraljezac je zatajio — Djevojka
sa crvenim šalom — U obruč —
Nikoga nećemo ostaviti — Proboj

Str. 96

VIII. PONOVRNO NA KORDUNU

Kordunaši su upoznali svu surovost
rata — Takav je bio Dušan Pjevač —
Borci uvijek sve unaprijed saznaju

DRUGA KNJIGA

(Trinaesta udarna narodnooslobodilačka
proleterska brigada Rade Končara)

Str. 105

IX. TRINAESTA BRIGADA JE ROĐENA

Prvi koraci — Pjevali su bos i na snijegu
— Nema malih i velikih borbi — U
kući Antona Cara — Drago je znao
zašto umire

Str. 120

X. ČISTIMO ŽUMBERAK

Napadamo Stojdragu i Novo Selo —
Nedostaju zavoji — Na Suhor sa
Slovincima — Culjat, Jezdić i Bergam
bili su najbolji — Učimo na pogreškama
— Talijani su platili — Ustaški prepad

Str. 139

XI. ŠIRIMO SLOBODNU TERITORIJU

Kako će se to završiti? — Marija —
Ponovno proleter i — I na Krašić sa
Slovincima — Nebudnost se skupo plaća
— Vojnik Marko — Istina o NOB teško
prodire u svijet — Trinaesta
proleterska protiv Trinaeste ustaške

- Str. 160. XII. BITKA ZA KRAŠIĆ**
 Ustaški pukovnik gubi živce —
 Zatvaramo обруч — Vrga i Spaho —
 Drama pod crkvom — Prijelomni
 trenutak — Talijanski tenkovi nisu
 prošli — Razgovor sa svećenikom
- Str. 187 XIII. TALIJANSKI TENKOVI**
 Pogrešna procjena — S ukopavanjem
 nije lako — Vojo Ivetić — Tvrdoglavi
 general Gastone Gambera — Borba s
 tenkovima u Bukovici — Komunisti
 zatajili?
- Str. 217 XIV. GDJE JE GRANICA IZMEĐU ČOVJEKA
 I VOJNIKA**
 Je li grijeh voljeti? — Zagrepčani žele
 baš u Trinaestu — Savjest komandira
 Sekulića
- Str. 228 XV. TALIJANI PONOVRNO NADIRU**
 Slovenci su nas primali s ljubavlju —
 Odjeci Bitke na Sutjesci — Aerodrom i
 pilotska škola kod Zagreba u našim
 rukama — Rađa se glumačka grupa
- Str. 245 XVI. NA VRATIMA ZAGREBA**
 Borba za svakog čovjeka — Dragica
 Magovac i mitraljezac Čeić —
 Talijanski prodor na Žumberak —
 Jaran i Jozo — Pavelić nas obasipa
 lecima — Slobodni izbori
- Str. 262 XVII. NIJEMCI SMJENJUJU TALIJANE**
 Mussolini je pao — S talijanskim
 tenkovima na Gorinju Vas — Napadamo
 ozaljski garnizon

- Str. 272 XVIII.** ODMAZDA
Nastupaju Romelovi »Afrikanci« —
Povlačenje kroz Slapnicu — S
ranjenicima pred Zagrebom — Neću
živ bandi u ruke — Između tenkova

TREĆA KNJIGA
u sastavu I. proleTERSKE divizije
- Str. 291 XIX.** ZNA TITO STO RADI
Račun bez krčmara — Kamionima kroz
Liku — Dani iščekivanja — Zašto nam
saveznici ne šalju barem obuču i
odjeću — U posjetu Titu
- Str. 306 XX.** SPREMAMO SE ZA PRVU BORBU
Korak u prošlost — Kazan —
Zarobljenik — Brigada se širi
- Str. 318 XXI.** NIJEMCI SU KRENULI
Oluja na Vlašiću — Paklarevo, pakao za
Nijemce — Sve se urotilo protiv nas —
Milić, Dujmović i Lukić u zaštitnici
- Str. 332 XXII.** BLOKADA TESLICA
Pismo bratu — Satima i danima do
hrane — Četnici napadaju ranjenike —
Nakaza
- Str. 341 XXIII.** TRI KRVAVE SEDMICE
Razmišljanja o čovjeku — Podivljali
Ugar — Uzmite glavu, ali petokraku
ne skidam! — Na valovima nabujalog
Vrbasa — U klopci — Na drugoj strani
Vrbasa
- Str. 352 XXIV.** DESANT NA DRVAR
Saveznici nam šalju čokoladu —
Avioni — Drugovi, Tito je iza nas —

	Ličani stigoše prvi — Saveznici o interesnim sferama — Preko Drine
Str. 367	EPILOG
Str. 385	BIBLIOGRAFIJA

Mato Horvatić: Po drugi put rođeni

Izdavač: Centar za kulturnu djelatnost
Saveza Socijalističke omladine Zagreba
Zagreb, Mihanovićeve 28
Za izdavača: Branko Miškić

Redaktura: Slavko Mihalič
Grafička oprema: Mihajlo Arsovski

Tisak: Grafički zavod Hrvatske
Zagreb, 1976.

MARŠRUTA XIII. PROL. BRIGADE U 3 GODINE BORBE

GORNJI SJENIČAK

Državna granica

Glavne ceste

Željeznice

Rijeke

Mjesto formiranja
brigade 7. XI. 1942

Predio akcija u Žumberku, Pokuplju
i Beloj krajini od formiranja
do 31. X. 1943. godine

Maršruta

LINEARNO MJERILO
0 10 20 30 40 50 km

